

«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտը և «Մատենադարանի բարեկամներ»
բարեգործական հիմնադրամը երախտագիտություն են հայտնում
«ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին սույն գրքի
հրատարակությանն աջակցելու համար:

“Matenadaran” Mesrop Mashtots Institute
of Ancient Manuscripts and “Friends of the Matenadaran”
Benevolent Fund express their gratitude to
“JTI ARMENIA” CJSC for supporting the publication of this book.

“MATENADARAN” MESROP MASHTOTS INSTITUTE
OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN

40

Yerevan – 2025

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
«МАТЕНАДАРАН» ИМ. МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

40

Ереван – 2025

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

40

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մուլախյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 40, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2025, 312 էջ:*

ՀՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ANNIVERSARY ЮБИЛЕЙ

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ*

DOI:10.57155/GCXM8524

ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Բանասիրության դոկտոր Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 80-ամյա հոբելյանը լավագույն առիթն է արժեքները նրա անցած ուղին ու գիտական ժառանգությունը: Փորձենք մի քանի էջի սահմաններում ներկայացնել վաստակաշատ արևելագետ-հայագետի ներդրումը բանասիրության և պատմության ասպարեզում:

Որպես մասնագետ նա ձևավորվել է նախ Երևանի Պետական Համալսարանում, հատկապես Արևելագիտության ֆակուլտետում, ապա Սանկտ Պետերբուրգի Արևելագիտության ինստիտուտում: Նշանակալից է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի դերը ասորագիտության, հայ-ասորական գրական-մշակութային կապերի ուսումնասիրման ոլորտում: Նրա թե՛ թեկնածուական և թե՛ դոկտորական ատենախոսությունները վերաբերում են այդ բնագավառին, և դրանց հրապարակային պաշտպանությունները մեծ հաջողությամբ կայացել են Սանկտ Պետերբուրգում, քաղաք, որն ավելի քան երկու հարյուրամյակ համարվում է դասական արևելագիտության համաշխարհային խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Տեր-Պետրոսյանը որպես գիտնական վերջնականապես ձևավորվեց արդեն Մաշտոցյան Մատենադարանում, որը նրա համար դարձավ հարազատ միջավայր թե՛ գիտական-ակադեմիական և թե՛ գործընկերական հարաբերությունների առումով: Այս ընթացքում նա ունեցավ բազմաթիվ ուսուցիչներ, դասախոսներ ու ավագ գործընկերներ, որոնք կարևոր դեր խաղացին իր մասնագիտական կյանքում՝ մարդիկ, որոնց հետ Տեր-Պետրոսյանը առնչվել է թե՛ ուսումնառության և թե՛ աշխատանքային գործունեության ընթացքում: Թվենք նրանցից մի քանիսին՝ Նինա Վիկտորովնա Պիգուլևսկայա, Իգոր Միխայլովիչ Դյակոնով, Ավրաամ

* Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.դ., vterghevondian@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 23 հոկտեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 10 հոկտեմբերի, 2025:

Գրիգորեկի Նունդին, Ազա Վլադիմիրովնա Պայկովա, ապա նաև՝ Լևոն Խաչիկյան, Գագիկ Սարգսյան, Էդվարդ Աթայան, Հակոբ Անասյան, Ռաֆայել Իշխանյան, Կարեն Յուզբաշյան, Պողոս Խաչատրյան:

Հեղինակի «Հայ-ասորական գրական կապերը IV-V դարերում. ասորական գրականության դերը հայ հին մատենագրության ձևավորման մեջ» դոկտորական թեզը առանձնակի կարևորություն ունի վաղբրիստոնեական ժամանակաշրջանում Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների քաղաքական և մշակութային կապերի լուսաբանման, Քրիստոնյա Արևելքի պատմության ուսումնասիրման համար: Ահա թե ինչու Մաշտոցյան Մատենադարանը տարիներ անց ձեռնարկեց այդ հիմնարար հետազոտության հրատարակությունը, որը լույս տեսավ 2022 թվականին¹: Այս գրքում քննության է առնվում ասորերենից հայերեն թարգմանության մեզ հասած մեծաքանակ և հարուստ գրականությունը: Հատկապես հետաքրքրական է թեզի երրորդ գլուխը, որում բացահայտվում է հայերեն թարգմանություններում ասորաբանությունների և ասորերենին հատուկ լեզվական կառույցների առկայությունը: Դոկտորական թեզում առաջ է քաշվում մի յուրօրինակ համակարգ, որի միջոցով հնարավոր է դասակարգել հայ գրականության Ոսկեդարի գրավոր հուշարձանները: Միջնադարագետները մեկ անգամ չէ, որ հետաքրքրություն են ցուցաբերել հատկապես այս աշխատության նկատմամբ՝ ընդգծելով հեղինակի վերհանած հայեցակարգերի և մեթոդաբանության կիրառման կարևորությունը: Տեր-Պետրոսյանի այս արժեքավոր ուսումնասիրությունը շատ բարձր են գնահատել այնպիսի ականավոր դեմքեր, ինչպիսիք են ակադեմիկոսներ Իվան Ստեբլին-Կամենսկին և Միխայիլ Պրոտորովսկին, գիտության դոկտորներ Ավրամ Լունդինը, Իլյա Շիֆմանը, Ալեքսանդր Խոսրոբը², Ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ Բեռնար Ուտիեն³, Սորբոնի համալսարանի փոխնախագահ, բյուզանդագետ Միշել Կապլանը⁴ և ուրիշներ:

Այսպես քրիստոնեության տարածումից, գրերի գյուտից ու Սուրբ Գրքի թարգմանությունից մինչև փառահեղ Ոսկեդար և գրականության հետագա զարգացման ընթացք, հայ մշակույթը հենվել ու սնվել է երկու մեծ քաղաքակրթություններից՝ ասորական և հունաբյուզանդական, ընդ որում, վաղագույն շերտը հենց ասորականն է: Գրերի գյուտից անմիջապես հետո թարգմանական աննա-

¹ Գիրքը, ինչպես և խորհրդային շրջանում պաշտպանված ատենախոսությունը, ուսերեն են՝ *Армения и христианская Сирия: культурные связи (IV-V вв.)*, Ереван, 2022:

² Այս բոլոր գիտնականների կաթիլները զետեղված են հետևյալ գրքում՝ *Сиро-армянские литературные связи в IV-V вв. Материалы защиты докторской диссертации*, составитель **Аветис Авакян**, Санкт-Петербург – Ереван, 2015, сс. 74-77:

³ Գիտնականը և նախագահը, Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 75-ամյակի առթիվ, կազմող և ձևավորող՝ **Ավետիս Ավագյան**, խմբագիր՝ **Աշոտ Սարգսյան**, Երևան, 2019, էջ 65-69:

⁴ Նույն տեղում, էջ 74-78:

խաղեպ հզոր շարժումը, հենվելով արդեն իսկ հարյուրամյա բանավոր թարգմանական ավանդույթի վրա, մի քանի տասնամյակի ընթացքում ոչ միայն զուտ քրիստոնեական, այլև ողջ համաշխարհային գիտելիքի լավագույն նմուշները փոխանցեց ու ներմուծեց հայ իրականությանը՝ մեր ազգային մշակույթը հասցնելով այդ պահին հնարավոր ամենաբարձր մակարդակին: Անշուշտ, շատ արագ զարգացավ նաև ինքնուրույն գրականությունը, որը գիրկընդխառն ընթանալով թարգմանականի հետ, կերտեց նախ անկրկնելի Ոսկեդարը, ապա վայրիվերուններով իր զարգացումն ապրեց մինչև մեր օրերը: Այս մասին ինքը՝ հեղինակը շատ դիպուկ բնորոշում է տալիս. «Պատմամշակութային տեսակետից թարգմանական և ինքնուրույն երկերի զանազանումը սոսկ պայմանական նշանակություն ունի, քանի որ թե՛ բովանդակության, թե՛ ձևի առումով դրանք ներկայացնում են միասնական գրական իրողության հավասարաթեք կողմերը»⁵:

Կասկածից վեր է, որ հայ մատենագրության ու հատկապես գրական-աստվածաբանական բնույթի երկերի ուսումնասիրողն առաջին հերթին պետք է դիմի ասորերեն և հունարեն երկերին, առանց որոնց հնարավոր չէ պատկերացնել հայերեն թարգմանական գործերի հետազոտությանը, համեմատական-քննական բնագրերի պատրաստումը, տարբերությունների քննությունը, տարընթերցումները և բազմաթիվ այլ բանասիրական-բնագրագիտական հարցեր: Այս բնագավառում հանգուցային դեր ունի բանասեր հայագետ-ասորագետը, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում է վաղքրիստոնեական շրջանին, երբ մեծաքանակ թարգմանություններ են արվել ոչ միայն բուն ասորական երկերից, այլև նախապես հունարեն ստեղծված երկերի ասորերեն տարբերակներից. այդպիսի կարևոր երկ է, օրինակ՝ IV դարի «Եկեղեցու պատմահայր» Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցու պատմությունը»⁶:

Եթե երվանդ Տեր-Մինասյանը (1879-1974)՝ հայ ասորագիտության նահապետը, հայտնի է որպես հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերությունների փայլուն գիտակ, իսկ Հայկ Մելքոնյանը (1923-1983) որպես հայ-ասորական քաղաքական-տնտեսական բազմաշերտ հարաբերությունները լուսաբանող նշանավոր պատմաբան, ապա Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ որպես հմուտ բանասեր, հայ-ասորական գրական-մշակութային կապերի մասնագետ՝ այդ ասպարեզում դառնալով անգերազանցելի:

⁵ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայ հին թարգմանական գրականություն, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1984, էջ 6:

⁶ Եւսեբիոսի Կեսարացու Պատմութիւն եկեղեցւոյ, յեղեալ յասորոյ ի հայ ի ճինգերոյ դարու, պարզաբանեալ նոր թարգմանութեամբ ի յոյն բնագրէն ի ձեռն Հ. Աբրահամ Վ. Զարեան Վեմետիկ, 1877:

Նրա «Հայ հին թարգմանական գրականություն» գիրքը⁷ (թարգմանված մի քանի լեզուների, անգամ՝ ճապոներեն⁸) նվիրված է V-XVIII դարերում ասորերենից, հունարենից, լատիներենից, վրացերենից, արաբերենից և այլ լեզուներից հայերեն թարգմանություններին՝ սկսած անմիջապես գրերի գյուտից: Տեր-Պետրոսյանի այս ամփոփիչ գործը հմուտ կերպով երևան է հանում թարգմանական գրականության կարևորագույն ասպեկտները, անդրադարձ է կատարում այդ գործի զարգացման օրինաչափություններին և փուլերին, թարգմանիչներին և նրանց երկերին, ընդգծում միայն հայերեն թարգմանություններով պահպանված ձեռագրերի կարևորությունը համաշխարհային գիտական մտքի համար:

Բացի աղբյուրագիտական կարևոր աշխատանք լինելուց, գիրքը այսօր նաև ուղեցույց է դարձել թարգմանական գործով զբաղվողների, թարգմանության պատմությունն ու տեսությունը ուսումնասիրողների համար և որպես ձեռնարկ ընդգրկված է համալսարանական ծրագրերում:

Ղևոն Տեր-Պետրոսյանը մեծ հեղինակություն է նաև կրիլիաագիտության ասպարեզում: Հետազոտությունների այս ոլորտը անշուշտ սերտորեն առնչվում է ասորագիտության հետ, բայց երկու ասպարեզների միջև մի քանի դարի տարբերություն կա: Խոսքը IV-V դարերից մինչև XII-XIV դարերը անցումի մասին է, որը ևս պատահական չէ ընտրված: Հայ-ասորական սերտ կապերի նոր փուլի համար մեծ դեր են խաղացել միաժամանակ ընթացող երկու երևույթ՝ հայերի զանգվածային գաղթը և Կիրիկյան Հայաստանի ձևավորումն ու ծաղկումը Մեծ Ասորիքի անմիջական հարևանությամբ և, սրան զուգահեռ, ասորական մշակույթի նոր վերելքը այդ նույն XII-XIV դարերում:

Կիրիկյան Հայաստանին ուսումնասիրողը մոտեցել է ամենատարբեր տեսանկյուններից՝ աղբյուրագիտություն, քաղաքական պատմություն, պատմաքաղաքագիտական քննություն, հայ-ասորական և հայ-լատին կապեր, մատենագրական-թարգմանական-լեզվական առնչություններ: Հայոց պատմության և մշակույթի այդ փուլը ուսումնասիրող որևէ մասնագետ չի կարող շրջանցել Տեր-Պետրոսյանի հրատարակած կրիլիաագիտական հետազոտությունները: Հատկապես հիշատակության են արժանի «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայե-

⁷ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայ հին թարգմանական գրականություն: Այս զբոյլը մաս է կազմում Մատենադարանի Գիտահամալսարանի մատենաշարի: Նույն նյութի ակադեմիական շարադրանքը տե՛ս «Փորձ հայ հին և միջնադարյան գրականության պարբերացման», էջմիածին, 1982, Գ, էջ 45-52:

⁸ Л. Тер-Петросян, Древнеармянская переводная литература, Ереван, 1984, L. Ter-Petrosian, La littérature arménienne ancienne de traduction, trad. franç. par Aïda Tcharkhtchyan, Erevan, 1984, L. Ter Petrosian, Ancient Armenian Translations, English translation by Krikor Maksoudian, Western Armenian translation by Nubar Kupelian, New York, 1992: Կա նաև նապոներեն թարգմանություն՝ Ancient Armenian Translations, translated from Armenian by professor of Hokkaido University Toda Satoshi, Tokyo, 2013:

րի մասին» մատենաշարով լույս տեսած «Անանուն եղեսացու ժամանակագրությունը»⁹, երկհատոր հիմնարար «Խաչակիրները և հայերը»¹⁰, ինչպես նաև նույն թեմայով մի շարք արժեքավոր հոդվածներ¹¹:

Հայագիտության մեջ նորարական խոսք ու թարմ շունչ բերեց «Խաչակիրները և հայերը» աշխատությունը: Նախ, հայերի և խաչակիրների հարաբերություններին նախորդ ուսումնասիրողներն անդրադարձել էին հիմնականում Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ընդհանրական շարադրանքի մեջ: Մինչդեռ Միջերկրականի ափերին ձևավորված հայկական պետության համար բյուզանդական, լատին, սելջուկյան, արաբական, մոնղոլական ամենատարբեր միավորների խճանկարում արտաքին հարաբերությունները ունեին կենսական նշանակություն: Պատահական չէ, որ մեր պատմության ողջ ընթացքում դիվանագիտությունը երբեք այդքան մեծ նշանակություն չի ունեցել, որքան կիլիկյան շրջանում: Ուստի, Տեր-Պետրոսյանի ուսումնասիրությունը լրացնում է հայոց թագավորության պատմության մի մեծ բաց և ամբողջացնում 300-ամյա պետության բարդ հարաբերությունների ներքին ծալքերը:

Նորույթներից մեկն այն էր, որ առաջին հատորում, բացի խաչակրաց արշավանքների և Արևելքում հիմնված լատին պետությունների մասին քննական ակնարկից, մեծ տեղ է հատկացված XX դարի չորս ականավոր բյուզանդագետ-արևելագետների (Ֆերդինանդ Շալանդոն, Ռենե Գրուսե, Ստիվեն Ռանսիմեն և Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան) ուսումնասիրություններին, որոնց մենագրություններից Կիլիկիա-խաչակիրներ հարաբերություններին վերաբերող մասերը ֆրանսերենից և անգլերենից բարձրարժեք թարգմանությամբ մատուցված են հայ ընթերցողին:

Հարկ է նշել, որ մեր ժողովրդի հազարամյա պատմության մեջ կան փուլեր, երբ հայտնվել ենք տվյալ պահին համաշխարհային պատմության կարևորագույն իրադարձությունների կիզակետում: Ահա այդպիսի մի շրջան է Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը, որը միախառնված է աշխարհը ցնցած խաչակրաց

⁹ **Անանուն եղեսացի**, ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Լ. Տեր-Պետրոսյանի (Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 12, Ասորական աղբյուրներ, հ. Բ), Երևան, 1982: Ասորական մշակութային նոր վերածննդի մաս կազմող երեք անգերագանցելի պատմիչներից (Անանուն եղեսացի, Միխայել Ասորի, Բար Հեբրեոս) մեկի երկի հատվածական թարգմանությունը՝ իր գիտական ապաստով, առատ նյութ է հաղորդում Կիլիկյան Հայաստանի մասին, ընդ որում, երբեմն այդ տեղեկությունները եզակի են ու բացառիկ:

¹⁰ Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Ա-Բ, Երևան, 2005 և 2007:

¹¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, «Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիո մշակութային կյանքում ժԲ-ԺԳ դարերում», *Բազմավեպ*, 1987, էջ 122-161, Լ. Տեր-Պետրոսյան, «Ասորական աղբյուրները ժԲ-ԺԳ դարերի հայ-ասորական հարաբերությունների մասին», *Բազմավեպ*, 1988, էջ 112-154 (էջ 149-154, ֆրանսերեն ամփոփում):

արշավանքներին, ապա նաև մոնղոլական աշխարհակալությանն ու մամլուքներ-մոնղոլներ մեծ հակամարտությանը: Հենց դրանով է բացատրվում XIX-XX դարերի խոշորագույն պատմաբանների ցուցաբերած առանձնահատուկ հետաքրքրությունն այս նյութի հանդեպ:

Տեր-Պետրոսյանի կատարած բուն հետազոտական աշխատանքն ամփոփված է երկրորդ հատորում, որը նա անվանել է պատմաքաղաքագիտական հետազոտություն: Աշխատության առանցքը կամ ելակետը իշխանության օրինակարգության հետ կապված հարցերի ուսումնասիրումն է, ուստիև՝ այն վերնագրված է «Գահաժառանգության իրավունքը և իշխանության «լեգիտիմությունը» Կիլիկյան Հայաստանում»: Իրադարձությունների ընկալման այս «բանալիով» նորովի է բացվում ու ներկայանում Կիլիկյան հայկական պետության՝ շատ դրվագներով այսօր էլ ուսանելի պատմությունը: Արձանագրվում են երկրի քաղաքական ընտրանու պետական մտածողությունը, իրատես քաղաքական միտքը, երբ իշխանները, թագավորները, կաթողիկոսները խուսանավելով, պայքարելով, տարբեր դաշինքների մեջ մտնելով, դիվանագիտական զանազան հնարքներ բանեցնելով, կարողացան բարդ աշխարհաքաղաքական շրջապատում ապահովել Մեծ Հայքից դուրս գոյացած հայկական այս պետության հարատևումը շուրջ 300 տարի: Սա մեր իրականության մեջ պատմության նման մեթոդով հետազոտման իր տեսակի մեջ առաջին փորձն է՝ ակնկալելի, որ կիրառվի նաև Հայոց պատմության այլ դարաշրջանների ու փուլերի նկատմամբ:

Եթե IV-V դարերին վերաբերող գործերում Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հմուտ աղբյուրագետ-բանասեր է, ապա XII-XIV դարերին անդրադառնալիս, դրան գումարվում են պետական գործչի փորձով ու զգացողությամբ հարստացած պատմաբան-քաղաքագետի ոչ պակաս խոր մասնագիտական որակները: Այս ասպարեզում հետազոտությունների մասնագիտական խորությունն ու բարձր մակարդակը ապահովվում է արևելյան ու եվրոպական մոտ մեկ տասնյակ լեզուների փայլուն իմացությամբ:

Արդեն նշված մենագրությունների ու աղբյուրների հրատարակությունից զատ հոբելյարը հեղինակել է ևս երկու առավել փոքր ծավալի գրքեր, որոնք թարգմանվելով ու տարածվելով՝ միջազգային լայն արձագանք են ստացել: Դրանք են «Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում ԺԲ-ԺԳ դարերում»¹² և «Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից, ե դար»¹³:

Հոգվածի սահմանափակ շրջանակում անհնար է մեկ առ մեկ անդրադառնալ Տեր-Պետրոսյանի բոլոր հոգվածներին, որոնք արժեքավոր ներգրում են թե՛ հայագիտության և թե՛ ասորագիտության ասպարեզում: Դրանք նվիրված են

¹² Հայագիտական մատենաշար Բազմավեպ, թիվ 28, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1989, 89 էջ:

¹³ Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից, ե դար, Սոչի, 1993, 80 էջ:

այնպիսի հեղինակների ինչպիսիք են՝ Եփրեմ Ասորին, Բարսեղ Կեսարացին, Հակոբ Սրճեցին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Եվսեբիոս Նմեսացին, Աբրահամ Խոստովանողը, նրանց գործերը, թարգմանությունները և առնչվող տարաբնույթ բանասիրական խնդիրների լուսաբանումը¹⁴:

Տեղական պրպտումներ կատարելով հայոց Ոսկեդարի գանձարանում, Տեր-Պետրոսյանը չէր կարող չանդրադառնալ Ագաթանգեղոսին և նրա «Հայոց պատմությանը»: Նշենք, որ այս երկը և մանավանդ նրա մի մասը կազմող «Սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը» իր համաքրիստոնեական բնույթի շնորհիվ դեռևս միջնադարում միջազգային լայն ճանաչման է արժանացել, թարգմանվելով հունարեն, արաբերեն, ասորերեն, լատիներեն, եթովպերեն և սլավոներեն: Բնականաբար Տեր-Պետրոսյանը իր նպաստը պիտի բերեր առաջին հերթին Ագաթանգեղոսի ասորական տարբերակի ուսումնասիրությանը՝ այդ ասպարեզում նրա հիմնական հոգվածներն ու դասախոսությունները շարադրված են 1980-ական թվականներին: Գիտակցելով այդ բոլորը մեկտեղելու կարևորությունը, վերջին տարիներին հետազոտողը դրանք հրատարակել կամ վերահրատարակել է՝ ամփոփելով մեկ հատորի մեջ: Այն լույս է տեսել «Ագաթանգեղապետական պրպտումներ» վերտառությամբ 2019 թվականին: Ուշագրավ է, որ գրքում զետեղված է նաև բուն քննության առարկան՝ Ագաթանգեղոսի ասորերեն թարգմանության տեքստը, որի գիտական հրատարակությունը իրականացրել է բելգիացի արևելագետ-հայագետ Միշել վան Էսբրոկը դեռևս 1977 թվականին: Պատահական չէ, որ Տեր-Պետրոսյանը այս ամբողջ հատորը արժանիորեն նվիրել է մեծ գիտնականի հիշատակին:

Վերջապես պետք է անդրադառնանք նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հետ հոբեյարի գործակցությանը, որն առաջին հերթին արտահայտվել է Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանում դասախոսական գործունեությամբ, որտեղ նա 1982-1988 թվականներին «Հայ եկեղեցական մատենագրություն» առարկան է դասավանդել՝ պատրաստելով հոգևորականների նոր սերունդ: Եկեղեցու հետ գործակցության ևս մի կարևոր հանգրվան է Աստվածաշնչի արևելահայերեն նոր թարգմանությունը: Երջանկահիշատակ Վազգեն Ա վեհափառ հայրապետի այս ձեռնարկը իր լրումին հասավ 1994 թվականին: Թարգմանիչների խմբում էր նաև Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, որը հմուտ թարգմանությամբ ժամանակակից արևելահայերեն գրական լեզվով հնչեցրեց Հին Կտակարանի կարևոր մասերից մեկը՝ Դավթի Սաղմոսների գիրքը:

Տեր-Պետրոսյանի գիտական գործունեությունն ըստ արժանվույն գնահատվել է: Նա ԽՍՀՄ արևելագետների ընկերակցության անդամ է, 1988 թվականից

¹⁴ Մանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս Տոնազիր, Գիտական ժողովածու Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 75-ամյակի առթիվ, Երևան, 2021, էջ 26-36:

Հայաստանի գրողների միության անդամ, 1989 թվականից՝ Ֆրանսիական Ասիական ընկերության անդամ, 1991 թվականից՝ Վենետիկի Միլիթարյան ակադեմիայի անդամ, նաև Ստրասբուրգի, Լա Վեռնի, Սոֆիայի և Սորբոնի համալսարանների պատվավոր դոկտոր:

Ներկայացված գիտական ժառանգությունը, ինքնին պատկառելի տպավորություն է թողնում, բայց դրանք հոբելյարի միայն հրատարակված գործերն են: Նշենք, որ մեծ թիվ են կազմում նաև անտիպները՝ որոնք մի քանի տասնյակ են¹⁵: Ճիշտ է, վերջերս դրանց թիվը որոշ չափով կրճատվել է, օրինակ, ինչպես արդեն նշվեց, 35 տարի անց լույս տեսավ դոկտորական թեզը¹⁶, բայց դեռ շատերը սպասում են իրենց հերթին: Անտիպների մեջ ես հատկապես կառանձնացնեի երկու առավել ծավալուն գործեր՝ «Ասորաբան հայերեն. ասորերենի ազդեցությունը դասական հայերենի վրա» և «Հայ-ասորական մատենագիտություն»: Կարծում եմ՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի և մեր այլ գիտակրթական կենտրոնների հետագա ուսումնասիրությունների համար կարևոր նշանակություն կունենա այդ գրքերն ու հոդվածները լույս ընծայելը: Նման հրատարակությունները մեզանում զարկ կտան ասորագիտությանը և ավելի լայն առումով սեմագիտությանը: Իսկ Հայաստանում սեմագիտության զարգացումը ունի ինչպես գիտական-ակադեմիական, այնպես էլ գործնական-կիրառական նշանակություն: Վերջապես, այն կխրախուսի երիտասարդ սերնդին մասնագիտանալու և հետազոտություններ իրականացնելու բացառիկ կարևոր այս ասպարեզում:

Ղևոն Տեր-Պետրոսյանի կյանքում Մաշտոցյան Մատենադարանը մշտապես յուրահատուկ տեղ է գրավել: Նաև այն տարիներին, երբ ամբողջովին ներգրավված էր քաղաքական-պետական գործունեության մեջ, նա մշտապես հետաքրքրվել է Մատենադարանի վիճակով, ուրախացել նրա հաջողություններով: Իսկ Մատենադարանի աշխատակիցները, թե՛ իր նախկին գործակից-սերնդակիցները և թե՛ երիտասարդ սերունդը նրան ընկալել են որպես հարազատ մարդ, որպես «հավերժական մատենադարանցի»: Ուստի պատահական չեմ համարում, որ անվանի գիտնականի ու բացառիկ մտավորականի հոբելյանը նշվում է հենց այս կամարների տակ: Ամփոփելով խոսքս՝ ցանկանում եմ հատուկ շնորհակալություն հայտնել Մաշտոցյան Մատենադարանի տնօրենությանը և կազմակերպիչներին Ղևոն Տեր-Պետրոսյանի 80-ամյակին նվիրված այս գիտաժողովը նախաձեռնելու և հաջողությամբ իրականացնելու համար, իսկ հոբելյարին մաղթել անսասան առողջություն ու լավ տրամադրություն, ինչպես նաև գիտական աշխատանքը նոր թափով շարունակելու ուժ ու եռանդ:

¹⁵ Տե՛ս Տոնագիր, էջ 34-36:

¹⁶ Տե՛ս ծան. 3:

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
HISTORY AND PHILOLOGY
ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

ՎԱՀԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/KKGF8843

ԹԱԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԵՍԻ
ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Թագադրում, ծես, օծում, կանոն, ծիսակարգ, թարգմանություն, Կիրիկյան Հայաստան, Բյուզանդական կայսրություն:

Ներածություն

Հայոց եկեղեցու Հայր (կամ՝ Հայրապետական) Մաշտոց ծիսարանում՝ պահպանվել է թագադրության օծման ու թագադրության առնվազն երկու կանոն՝ տարբեր խմբագրություններով:

Հայոց արքայի թագադրության կանոններից մեկը, որով թագադրվել են Կիրիկիայի հայկական պետության արքաները, կոչվում է «Կարգաւորութիւն աւրհնութեան թագաւորի ըստ մեծի եկեղեցւոյն Հռովմայ»²: Այս կանոնի հիմքում Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալի թագադրության ծեսն է (Mainzer Krönungsordo, այսուհետև՝ Մայնցի կանոն՝ նույնանուն քաղաքում գրված լինելու համար)³, որը 1190 թ. լատիներենից հայերեն է թարգմանել XII

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., vahetorosyan.matenadaran@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 30 նոյեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 5 դեկտեմբերի, 2025:

¹ Հայր Մաշտոցում են գետեղված նաև սուրբ մյուսոնի օրհնության, եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի ձեռնադրության կանոնները:

² Անթ. 9, ք. 182ա-219ա: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմեց՝ Դանիէլեան Անուշաւան վարդապետ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 96-99: Սաի Հայր Մաշտոցի թագադրության կանոնի բնագրի լուսապատկերները տրամադրելու համար շնորհակալություն եմ հայտնում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսությանը:

³ Schramm P. Ernst, Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters, Vol. 3, Stuttgart, 1969, S. 60): Մայնցի կանոնի և Սաի Հայր Մաշտոցի թագաւորահինէի կանոնի հետ դրա առնչության մասին տե՛ս Cyrille Vogel, Elze Reinhard, Le Pontifical, romano-germanique du dixième siècle, I: nn. I-XCVIII (1963), III: Introduction générale et tables, Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1972, pp. 246-259, 262-263;

դարի երկրորդ կեսի նշանավոր եկեղեցական գործիչ, Տարսոնի թեմի առաջնորդ Ներսես Լամբրոնացին⁴։ Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկյան կանոնի վերնագրում ևս արձանագրված է, որ այն Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու թագավորօրհնեքի կանոնն է։ Այս կանոնի վաղագույն օրինակը պահպանվել է Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք Սսում գրված «Մաշտոց»-ում և թվագրվում է XIV դարի սկզբով⁵։ Այն այժմ պահվում է Մեծի Տանն Կիլիկի կաթողիկոսության ձեռագրերի հավաքածուում 9 համարի ներքո։

Թագադրության մյուս կանոնը, որն էլ քննել ենք սույն հոդվածում, կոչվում է «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»։ Այս կանոնի վաղագույն օրինակը պահպանվել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության ձեռագրերի հավաքածուի թիվ 2673 Մաշտոցում, որը թվագրվում է 1294-ով⁶։ Այս ձեռագիրը նույնպես գրվել է Կիլիկյան Հայաստանում՝ Տարսոնի եպիսկոպոսությանը պատկանող Մլիճի վանքում՝ ի հիշատակ թեմի հանգուցյալ առաջնորդ Վարդան արքեպիսկոպոսի։

Հոգվածում անդրադարձել ենք այս կանոնի ծագմանը, մասնավորապես Բյուզանդիայի կայսրերի թագադրության ձեսի հետ ունեցած ընդհանրություններին ու տարբերություններին։ Փորձել ենք պարզել կանոնի ստեղծման ժամանակը և նպատակը։

Schramm P. Ernst, *Kaiser, Könige und Päpste*, S. 92-102; **Peter Cowe**, “The Inauguration of the Cilician Coronation Rite and Royal ideology,” *The Armenian Review*, winter, 45, 1992, p. 55; **Ioanna Rapti**, “Featuring the King: Rituals of Coronation and Burial in the Armenian Kingdom of Cilicia,” *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean Comparative Perspectives*, Eds. **Alexander Beihammer**, **Stavroula Constantinou**, **Maria G. Parani** (The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, volume 98), Leiden-Boston, 2013, p. 297; **Gohar Grigoryan**, “The ‘Just Judgement’ of King Lewon IV. Representational Strategies of Righteous Rulership in Cilician Armenia”, *Staging the Ruler’s Body in Medieval Cultures, A Comparative Perspective*, Edited by **Michele Bacci**, **Gohar Grigoryan** and **Manuela Studer-Karlen**, Harvey Miller publishers, 2023, pp. 79-116:

⁴ **Պ. Անանեան**, «Ներսէս Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», *Բազմալէզ, 1996*, թիւ 1-4, էջ 219:

⁵ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան*, էջ 96: Սսի Հայր Մաշտոցի թագադրության կանոնի մասին տե՛ս մեր հետևյալ հոդվածները՝ «Ֆրանսիական հետերը Կիլիկիայի հայոց արհմեծի թագադրության ձեսում», *ԲԻՄ* 38, 2024, էջ 32-47, «Դիտարկումներ Սսի Հայր Մաշտոցի «Թագադրութեան կանոն»ի շուրջ», *Հասկ հայագիտական տարեգիրք*, նոր շրջան, ԺԴ տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 357-368:

⁶ Նդմ. 2673 էջ 258ա-306: Ձեռագրի թվային պատճենը ստանալու համար շնորհակալություն եմ հայտնում Երուսաղմի Հայոց պատրիարքությանը։

Ընդհանրություններն ու տարբերությունները Բյուզանդիայի կայսերի և Հայոց թագավորի թագադրության ծեսերում

Ի տարբերություն Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորօրհնքի կանոնի, «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ն գրեթե դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Կանոնը վերջերս քննել է Գոհար Գրիգորյանն իր մի արժեքավոր հոդվածում⁷: Այս կանոնին հակիրճ անդրադարձել էր Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, մեծանուն հայագետ Հայր Ղևոնդ Ալիշանը: Իր «Յուշիկք հայրենեաց» աշխատության մեջ Հայոց Աշոտ Ա Բագրատունի (885-890 թթ.) արքայի թագադրության առթիվ Ղևոնդ Ալիշանը գրում է. «Ի՞նչ կարգաւ, ի՞նչ ծիսիւ, ի՞նչ աղօթքով կամ օրհնութեամբ եղաւ այս պսակս. արդեօք Ս. Սահակայ շարադրած և հին Հայոց ձեռով և գոչմամբ էր այս թագօրհնէքս, եթէ Գէորգ կաթողիկոս նոր շարագրեց, կամ թէ Յունաց կայսերաց ծիսին հետևեցան. — ասոնք՝ Հայկակ, քեզ այլ, ինձ այլ փափագելի են ի յայտնութիւն»⁸: Սակայն հաջորդիվ ներկայացնելով «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ի բնագիրը՝ դրա «...և կոչեցեր զայս ... վերստին ի թագաւորութիւն, ի վերակացութիւն տանս Թորգոմայ» հատվածում՝ արքայի բաց թողնված անվան տեղում՝ փակագծերի մեջ, գրում է «Աշոտ» անունը, ինչը կարող է տպավորություն ստեղծել, թե Աշոտ Ա Բագրատունու թագադրությունը կատարվել է հենց այս կանոնով:

Գրելով հանդերձ, որ իրեն անհայտ է, թե ինչ կանոնով է տեղի ունեցել Աշոտ Ա-ի թագադրությունը՝ Ղևոնդ Ալիշանը, այդուհանդերձ, չի բացառում, որ այն կարող էր կատարվել բյուզանդական ծեսով:

Աշոտ Ա-ի թագադրության մասին միակ՝ քիչ թե շատ մանրամասն վկայությունն այդ իրադարձությանը ժամանակակից Հայոց կաթողիկոս և պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցուն է (898-928 թթ.), ըստ որի՝ Գեորգ Բ Գառնեցի հայրապետը (876-897 թթ.) սուրբ յուզով օծելու փոխարեն միայն թագադրել է արքային. «կոչեցաւ ապա եւ մեծ հայրապետն Գէորգ եւ զհոգեւոր ւարհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ աւժման սրուակի իւղոյն, պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանազեան ազին»⁹: Առաջ անցնելով նշենք՝ որ «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ում կա արքայի օծում, ինչը նշանակում է, որ Աշոտ Ա Բագրատունու թագադրությունը չէր կարող այդ կանոնով կատարված լինել:

⁷ G. Grigoryan, “The ‘Just Judgement’ of King Lewon IV”, pp. 79-116.

⁸ Ղևոնդ Ալիշան, Յուշիկ հայրենեաց, հ. Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1869, էջ 490:

⁹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն հայոց, աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիր հայոց», հ. ԺԱ, Ժ դար, Պատմագրութիւն, երկու գրքով, Գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 443:

Բագրատունյաց արքաների թագադրության մասին սակավ տեղեկություններ են պահպանվել, որոնք թույլ չեն տալիս հիմնավոր եզրահանգումներ անել այդ ծեսի բովանդակության վերաբերյալ:

Եթե Աշոտ Ա-ի թագադրության վրա բյուզանդական ծեսի ազդեցության մասին ենթադրությունը հիմնավոր փաստարկման կարիք ունի, ապա «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ի Բյուզանդիայի կայսեր թագադրության կանոնից սերած լինելը հաստատվում է մի քանի էական համընկնումներով:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Թագաւորի ձեռնադրութեան կանոն»-ի հիմքում Բյուզանդիայի կայսեր թագադրության կանոնն է (*Oratio in imperatoris inauguratione*), որը պահպանվել է բյուզանդական եկեղեցու ծիսական գրքերից՝ Եվխոլոգիոն (*Euchologion*)¹⁰: Ընդունված է կարծել, որ Եվխոլոգիոնի այս կանոնը գրեթե անփոփոխ կիրառվել է VIII դ. վերջից մինչև XII դ. ներառյալ¹¹:

Այսպես, բյուզանդական կանոնն սկսվում է հետևալ պարբերությամբ. «Այն բանից հետո, երբ թագավորել պատրաստվողը հագնում է բոլոր թագավորական հանդերձները՝ բացի քղամիդից, թագից և ճարմանդից (դրանք մի կողմ են դրվում սուրբ սեղանի վրա), կանգնում է ամբիոնին, նրա դիմաց կանգնում է պատրիարքը, և նա, որ պիտի պսակվի, կանգնում է կողքին, սարկավազն արտասանում է լիտանիան (*λατάνεια*, *litania*), և ինքը խոնարհում է գլուխը, պատրիարքն աղոթք է ասում»¹²: «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ն նույնպես սկսվում է արքայի զգեստավորման, ինչպես նաև սուրբ սեղանին՝ արծաթյա սկուտեղի վրա, քղամիդն ու թագը դնելու նկարագրությամբ. «Յետ զգենլոյ զամենայն թագաւորական հանդերձն, ուրոյն զքղամիդն և զթագն դնեն ի վերայ սրբոյ սեղանոյն արծաթի սկտեղք»¹³: Հայկական կանոնի այս հատվածում, փաստորեն, բացակայում է ճարմանդը:

Կայսեր հանդերձներն Եվխոլոգիոնի կանոնում նշված չեն, սակայն դրանք արձանագրված են Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Միրանաժնի (913-959) «Արքունի արարողությունների գրքում»: Այսպես՝ եկեղեցի մուտք գործելուց

¹⁰ “Euchologion Sive Ritale Graecorum”, *Completens Ritus Et Ordines Divinae Liturgiae Officium Juxta Usum Orientalis Ecclesiae* (Latin Edition), ed. **Jacobus Goar**, 1647, pp. 924-927.

¹¹ **F. E. Brightman**, “Byzantine Imperial Coronations,” *The Journal of Theological Studies*, vol. 2, № 7 (April, 1901), p. 378.

¹² “Euchologion Sive Ritale Graecorum”, pp. 924-925. Թարգմանությունը կատարվել է հին հունարեն բնագրի լատիներեն զուգադիր թարգմանությունից: Լատիներեն տեքստի թարգմանության համար շնորհակալություն եմ հայտնում բ. գ. դ. Գոհար Մուրադյանին:

¹³ Եղմ. 2673, էջ 258ա:

հետո կայսրը գնում է հանդերձասենյակ և հանելով «սագիոնը» (σάγιον)¹⁴, հագնում է «դիվետեսիոն» (διβητήσιον)¹⁵ և «ցիցակիոն» (τσιτσάκιον)¹⁶: Այնուհետև պատրիարքն աղոթում է քղամիդի վրա, որից հետո դրանով զգեստավորում են կայսրին: Այնուհետև պատրիարքն աղոթում է Թագի վրա, որից հետո իր ձեռքով այն դնում է կայսեր գլխին՝ Թագադրելով նրան¹⁷:

Ի տարբերություն Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի՝ Հայոց կաթողիկոսը քղամիդի և Թագի վրա աղոթք չի կարդում: Ինչպես սկզբում նշեցինք, հայկական կանոնը բյուզանդականի համեմատ ունի մի քանի տարբերություն: Այսպես, հայկական կանոնում քղամիդի և Թագի հիշատակումից հետո, ընթերցվում են 60-րդ, 124-րդ և 137-րդ սաղմոսները¹⁸, որոնք բացակայում են բյուզանդական կանոնում: Սաղմոսներից հետո, ինչպես որ բյուզանդական կանոնում է, հայրապետը կանգնում է Սուրբ սեղանի առջև՝ նորընծա Թագավորի հետևում, իսկ սարկավազը քարոզ է կարդում. «Եւ ելանէ հայրապետն առաջի սրբոյն սեղանոյն՝ կալով ի յետո նորա, որ պսակելոցն է: Յետ սաղմոսացն քարոզէ սարկաւազն»¹⁹:

Հաջորդիվ, հայկական կանոնի համաձայն, եպիսկոպոսներից կամ քահանաներից մեկը, բռնելով արքայի աջ ձեռքը, նրան դարձնում է դեպի ժողովուրդը, և հայրապետն ասում է հետևյալը. «Աստուածային և երկնաւոր շնորհ հեղեալ առ ... կոչէ յաթոռ Թագաւորութեան տանս Թորգոմայ, աւծանիլ ըստ նմանութեան Կոստանդիանոսի և Թէոդոսի»²⁰: «Թորգոմի տուն»-ը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում խորհրդանշում է Հայաստանը²¹: Այս հատվածը, բնականաբար, չկա բյուզանդական կանոնում²²: Դրանից հետո արքան շրջվում է դեպի սուրբ սեղանը, իսկ հոգևորականները կրկին սաղմոս (Թիվ 20) են կարդում:

¹⁴ Կարն թիկնոց, որը կայսրից բացի կրել են մահ զինվորականները (Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies* (Byzantina Australiensia), vol. 18, Translated by Ann Moffatt, Maxime Tall, Brill, 2017, pp. 192-193, 834):

¹⁵ Նեղ թևերով երկար մետաքսե բանկոն, որը կայսրը կրել է արժանական հանդիսությունների ժամանակ: Կայսերական այս հանդերձը կրել են գոտիով, հավանաբար՝ մեկ այլ բանկոնի վրայից և փամփոփ կամ սագիոնի տակից (նույն տեղում, էջ 192-193, 828):

¹⁶ Խազարական հագուստ, որը, ըստ ավանդության, բյուզանդական արժունիք է բերել Կոստանդին V կայսրի խազար կինը: Այս հանդերձը կայսրը կրել է սագիոնի վրայից (նույն տեղում, էջ 192-193, 836):

¹⁷ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, pp. 192-193.

¹⁸ Եղմ. 2673, էջ 257-258:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 258:

²⁰ Այս հատվածն առկա է Սսի Հայր Մաշտոցի թագավորահմեֆի կանոնում:

²¹ Ռ. Յականյան, «Տուն Թորգոմա»-ն սկզբնաղբյուրներում», *Արևելագիտությունը Հայաստանում*, հ. 3, 2007, էջ 174: Գ. Զանյան, «Միջնադարյան սկզբնաղբյուրները Թորգոմի, Թորգոմանց և Թորգոմանց Տան մասին», *ԼՀԳ*, 1990, հ. 11, էջ 34-35:

²² Անթ. 9, էջ 193ա:

Այնուհետև հնչում են թագավորին ու թագավորական իշխանությունը վերաբերող ընդարձակ հատվածներ Հին և Նոր Կտակարաններից (Ա Թագ. Ժ2, Ա Տիմ. Բ 1-8, Ա Յովհ. Բ 18-26, Սաղմ. ԺԹ, Ղուկ. ԺԹ 12-28), որոնք նույնպես առկա չեն բյուզանդական կանոնում: Աստվածաշնչյան մեջբերումներից հետո հայոց կաթողիկոսն ասում է այն նույն աղոթքը, որը կա նաև բյուզանդական կանոնում. «Տէր Աստուած մեր, որ թագաւորդ ես թագաւորաց, որ ի ձեռն Սամուէլի մարգարէի ընտրեցեր զծառայն քո զԴաւիթ և աւծեր զնա թագաւոր ի վերայ ժողովրդեան քում Իսրայէլի: Դու և այժմ լուր խընդրուածաց մերոց անարժանիցս, նայեա՛ ի սրբոյ բնակութենէ քումմէ և զհաւատարիմ ծառայս քո ..., զոր հաճեցար յարուցանել թագաւոր ի վերայ ազգի քո սրբոյ, զոր փրկեցեր պատուական արեամբ Միածնի Որդւոյ քո, աւծանիլ զսա արժանաւորեա իւղով ցնծութեան: Զգեցո՛ սմա զարուսթիւն ի բարձանց: Դի՛ր ի վերայ զլիսոյ սորա պսակ ի քարէ պատուականէ: Շնորհեա՛ սմա երկայնութիւն աւուրց: Տո՛ւր աջով սորայ յաղթական փրկութիւն: Հաստատեա՛ զսա աթոռով արդարութեան: Շրջափակեա՛ զսա զինու. քո հոգւոյդ: Զաւրացո՛ զբազուկ սորայ, հնազանդեցո՛ սմա զամենայն բարբարոսական ազգս: Սերամենեա՛ ի սիրտ սորայ զերկիւղ քո և զսողութիւն կարեկցական: Հաստատեա՛ զսա ամբիժ հաւատով և վեր երևեցո զստուգութիւն պահպանութեան սրբոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ աւանդութիւ, զի դատեսցէ զժողովուրդս քո արդարութեամբ և զաղքատս՝ քո իրաւամբք, կեցուցէ զորդիս տնանկաց և ժառանգաւոր լիցի երկնից արքայութեանդ, քանզի քո է զարութիւն և փառք յաւիտեանս, Ամէն»²³:

Հայկական կանոնում հաջորդիվ կրկին շարունակվում են աստվածաշնչային ընթերցվածները (Գ Թագ. Ա 32-49, Գ Թագ. Թ, Իմաստ. Զ, Ես. ԿԱ, Ա Պետ. Բ 13-25, Ղուկ. Դ 14-22), որոնցից հետո կաթողիկոսը վերցնում է քղամիդն ու փիլոնը և տալիս քահանաներին, որպեսզի զգեստավորեն թագավորին. «Ապա առնու հայրապետն զքղամիդն և զփիլոնն ի սեղանոյն եւ տա ցքահանայսն և արկանեն զնովաւ: Եւ ի շուրջ առնուլ նորա զայն հայրապետն խաղաղութիւն տացէ ամենեցուն: Սարկաւագ ասէ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք»²⁴:

Տարակուսանք է հարուցում քղամիդի հետ նաև փիլոնի հիշատակումը, որով քահանաները զգեստավորել են արքային: Ինչպես հայտնի է, քղամիդն ու փիլոնը նույնատիպ հանդերձներ են՝ առաջինը արքայի, երկրորդը՝ եկեղեցականի համար, ուստի դժվար է ասել, որ քահանաները երկուսով էլ զգեստավորել են նորընծա թագավորին: Մնում է ենթադրել, որ «Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ի վաղ օրինակներում փիլոնը հավանաբար նշվել է լուսանցքում՝ որպես

²³ Եղմ. 2673, էջ 273-276: Հմմտ. “Euchologion Sive Rituale Graecorum,” p. 925; **Reginald Maxwell Woolley**, *Coronation Rites*, Cambridge University Press, 1915, pp. 22-23.

²⁴ Եղմ. 2673, էջ 302:

քղամիդի, այսինքն՝ աշխարհիկ իշխանությունը խորհրդանշող զգեստին համարժեք, և հետագա ընդօրինակություններում հայտնվել բուն բնագրում:

Բյուզանդական կանոնի նույն մասում հիշատակվում են միայն քղամիդն ու ճարմանդը, իսկ քահանաների փոխարեն կայսրին զգեստավորում են հատուկ պաշտոնյաները՝ «վեստիտորները» (βεστίτωρες)²⁵, այսինքն՝ հանդերձապետները. «...պատրիարքը վերցնում է քղամիդն ու հանձնում հանդերձապետներին, նաև՝ ճարմանդը»:

Կայսրի և հայոց արքայի՝ քղամիդով զգեստավորումից հետո պատրիարքը և կաթողիկոսն ասում են. «Խաղաղություն ամենեցուն», իսկ սարկավազը՝ «Աստծուն երկրպագեսցուք»: Այնուհետև կաթողիկոսը կարգում է ևս մեկ աղոթք, որը նույնությամբ առկա է բյուզանդական կանոնում. «Քեզ՝ միայնոյ թագաւորիդ յաւիտենից, որ ի վերայ երկրի թագաւորութիւն ի քէն հաւատալով սմա խոնարհեցոյց զպարանոց իւր ընդ մեզ: Եւ արդ մեք խնդրեմք ի քէն Տէր Աստուած ամենայնի, պահեա՛ զսա ընդ հովանեաւ քո, զաւրացո՛ զսորա թագաւորութիւնս, և զհաճոյսն քո առնել յամենայն ժամ արժանաւորեա, ծագեա յաւուրս սորա արդարութիւն և բազում խաղաղութիւն, զի ընդ հանդարտութեամբ սորայ խաղաղապէս յապահովական կենցաղաւ բնակեցսուք ամենայն բարեպաշտութեամբ և ամբծութեամբ, զի լիցի թագաւոր խաղաղութեան: Եւ քեզ վա՛յել է փառք իշխանութիւն և պատիւ այժմ և միշտ»²⁷:

Այս աղոթքին բյուզանդական կանոնում հաջորդում է ծեսի ամենագլխավոր դրվագը՝ թագադրումը, որը կատարում է պատրիարքը. «Այնուհետև պատրիարքը սեղանից վերցնում է թագը և դնում կայսեր գլխին, ասելով՝ հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու»²⁸.

Բյուզանդականի համեմատ, հայկական կանոնը, ծեսի այս հատվածում ունի էական տարբերություն, որն արքայի օծումն է. «Ապա առնու հայրապետն զմիւռոնն սուրբ և աւծանէ զգլուխն և զճակատն ասելով՝ «Աւրհնեսցի, աւծի և սրբեսցի թագաւորս այս յանուն...»

Զայս երիցս ասէ բարձր ձայնիւ:

Եւ ժողովուրդն ասէ. «Տէր, կեցո զթագաւորս և լուր մեզ»»²⁹:

²⁵ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, p. 836.

²⁶ “Euchologion Sive Rituale Graecorum,” p. 925; **Reginald Maxwell Woolley**, *Coronation Rites*, p. 23.

²⁷ Եղմ. 2673, էջ 303-304: Հմմտ. “Euchologion Sive Rituale Graecorum,” p. 925-926; **Reginald Maxwell Woolley**, B.D., *Coronation rites*, p. 23:

²⁸ “Euchologion Sive Rituale Graecorum,” p. 926; **Reginald Maxwell Woolley**, *Coronation rites*, p. 23.

²⁹ Եղմ. 2673, էջ 305:

Բյուզանդիայի կայսեր օծման խնդիրը բազմիցս քննության առարկա է եղել մասնագիտական գրականության մեջ: Ուսումնասիրողների մեծ մասը կարծում է, որ Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Սոֆիայի տաճարում կայսեր օծումն առաջին անգամ տեղի է ունեցել խաչակրաց նվաճումից հետո՝ 1204 թ., Բալդուին I-ի թագադրության ժամանակ³⁰: Սակայն այս դեպքում օծվել է ոչ թե Բյուզանդիայի, այլ Կոստանդնուպոլիսը նվաճած խաչակիրների կայսրը: Հայտնի է, որ օծումը մինչ այդ եղել է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու թագադրության ծեսում, որով կատարվել են եվրոպական ինքնակալների գահակալության արարողությունները: Խաչակիրների ազդեցությամբ, կայսեր օծումը, այնուամենայնիվ, մտել է նաև բյուզանդական ծիսակարգ, քանզի Նիկիայի առաջին կայսր Թեոդորոս I Լասկարիսը (1208-1222 թթ.) թագադրվելիս նաև օծվել է³¹:

Նորընծա թագավորին օծելուց հետո հայրապետը, ինչպես որ բյուզանդական կանոնում՝ պատրիարքը, սուրբ սեղանից երկու ձեռքով վերցնում է թագը և դնելով արքայի գլխին՝ թագադրում նրան. «Ապա առնու երկոքումք ձեռալքն զթագն հայրապետն ի սեղանոյն, պսակէ զնա և ասէ:

Աւրհնեցի և պսակեցի զթագաւորս այս³² ան[ուն] յանուն Հաւր և Որդ[ւոյ]:
Երիցս ասելով:

Եւ ժողովուրդն զնոյն վկայեն:

Եւ ապա ասէ. «Աւրհնութիւն և փառք Հաւր և Որդ[ւոյ]»»³³:

Ինչպես որ բյուզանդական ծեսում, հայկականում ևս թագադրումից հետո մատուցվում է պատարագ, որի ընթացքում կայսրը և հայոց թագավորը սուրբ հաղորդություն են ստանում³⁴:

Վերոնշյալ ընդհանրությունները թույլ են տալիս պնդել, որ «Կանոն թագավորի ձեռնադրելոյ»-ի հիմքում Բյուզանդիայի կայսեր թագադրության ծեսն է: Ինչ վերաբերում է տարբերություններին, ապա դրանք, ըստ ամենայնի, երկուսն են՝ աստվածաշնչյան ընթերցվածները և թագավորի օծումը, որոնք բացակայում են բյուզանդական կանոնում:

³⁰ Frank Brightman, "Byzantine Imperial Coronations", *The Journal of Theological Studies*, vol. 2, № 7 (April, 1901), p. 385.

³¹ Ionuț-Alexandru Tudorie, "Old and New in the Byzantine Imperial Coronation in the 13th Century", *Ostkirchliche Studien*, 60 (2011), № 1, p. 83; П. Жаворонков, «Избрание и коронация никейских императоров», *Византийский временник*, № 49, 1988, с. 55-59.

³² Բյուզանդական կանոնում պատրիարքը չի ասում «օրհնեցի և պսակեցի» բառակապակցությամբ:

³³ Եղմ. 2673, էջ 305-306:

³⁴ Reginald Maxwell Woolley, *Coronation Rites*, p. 24. Եղմ. 2673, էջ 306:

Թագամանության ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը

Ի տարբերություն Սսի Հայր Մաշտոցի Թագավորորհնեքի կանոնի՝ «Կանոն Թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ի Թագամանության ժամանակն ու հեղինակը, ցավոք, անհայտ են: Եվխողոցիոնը, որում առկա է կայսեր Թագադրության կանոնը, ինչպես նշվեց, կազմվել է VIII դ. վերջին և չնչին փոփոխություններով կիրառվել մինչև XII դ. ներառյալ: Տրամաբանական է կարծել, որ բյուզանդական կանոնի հայերեն Թագամանության անհրաժեշտությունն առաջացել է Հայոց արքայի Թագադրության առիթով: Նշված ժամանակահատվածում VIII դ. վերջից մինչև XII դ. ներառյալ, ստեղծվել են Բագրատունյաց (885 թ.) և Կիլիկիայի հայկական Թագավորությունները (1198 թ.):

Բագրատունի արքաների Թագադրությունն առանձին քննության նյութ է, ուստի կբավարարվենք նշելով, որ այդ արարողության մասին բավարար տեղեկությունների, նկատի ունենք դրա բովանդակությունը ներկայացնող գրավոր աղբյուրների բացակայությունը, ցավոք, թույլ չի տալիս համեմատություն անցկացնել տվյալ ժամանակի (IX-XI դդ.) հայկական ու բյուզանդական ծիսական կանոնների միջև:

Այժմ դիտարկենք խնդրո առարկա կանոնի Թագամանության՝ Կիլիկիայի հայկական Թագավորության ստեղծման ժամանակ կատարված լինելու հավանականությունը:

Կրկին նշենք, որ ինչպես Մայնցի կանոնի, այնպես էլ բյուզանդական ծեսի հայերեն Թագամանությունը կատարվել է ըստ անհրաժեշտության, այսինքն՝ հայոց արքայի Թագադրության համար: Առաջինը, ինչպես արդեն գիտենք, արել է ներսես Լամբրոնացին 1190 թ. Լևոն Բ Ռուբինյանին Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալ Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի խոստացած Թագով պսակելու համար: Այսինքն՝ կարող ենք պնդել, որ Թագադրությունը պետք է կատարվեր Թագ շնորհողի երկրում գործող ծեսով: Եթե պատճառաբանված է այս պնդումը, ապա ենթադրելի է, որ բյուզանդական ծեսով կարող էր Թագադրվել հայոց այն արքան, որին Բյուզանդիայի կայսրը Թագ էր շնորհել: Հայոց առաջին արքան, որին Բյուզանդիայի կայսրը Թագ է շնորհել, նույն Լևոն Մեծագործն է: Բյուզանդիայի Ալեքսիոս III կայսրը նրան Թագն ուղարկել է 1196 թ.³⁵: Լևոն Ա-ի Թագադրությանը նվիրված մեր հոդվածում ցույց ենք տվել, որ նա 1198 թ. հունվարի 6-ին Տարսուի Սուրբ Սոֆիայի տաճարում Թագադրվել է թե՛ Ալեքսիոս III-ի և թե՛ Սրբազան Հռոմեական կայսր Հենրի VI-ի շնորհած Թագերով³⁶: Հայտնի է, որ Հենրի VI-ի տված Թագով Լևոնին Թագադրել է Սրբազան Հռոմեական կայսրու-

³⁵ Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, էջ 207:

³⁶ Վ. Թորոսյան, «Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն Մեծագործի թագադրման խնդրի շուրջ», *Էջմիածին*, 2016, թիվ է, էջ 65-83, թիվ ԺԲ, էջ 84-112:

թյան կանցլեր Կոնրադ Վիտելսբախը՝ բնականաբար Մայնցի կանոնով: Ինչ վերաբերում է բյուզանդական թագին, ապա դրանով Ռուբինյան իշխանին թագադրել է Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը³⁷:

Զերծ մնալով վերջնական եզրահանգումից՝ կարծում ենք, որ առնվազն գոյություն իրավունք ունի այն տեսակետը, որ բյուզանդական ծիսամատյանից թագադրության կանոնը թարգմանել է ներսես Լամբրոնացին Լևոն Ա-ի թագադրության առթիվ, այսինքն՝ XII դ. վերջին:

Կանոնի՝ մինչև XII դ. վերջը հայերեն թարգմանված լինելու օգտին կարող է վկայել նաև այն հանգամանքը, որ Նիկիայի կայսր Թեոդորոս Լասկարիսի թագադրության ժամանակ վերջինս քղամիդը ոչ թե եկեղեցում է ստանում պատրիարքից, այլ դրանով զգեստավորվում է մինչև եկեղեցի գնալը³⁸: Այսինքն՝ Լասկարիսի ժամանակ ծեսը ենթարկվել էր որոշակի փոփոխության: Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն կանոնում թագավորը քղամիդն ստանում է եկեղեցում, այսինքն՝ մինչև Լասկարիսի գահակալությունը եղած բնագրի համաձայն: Կարելի է կարծել, որ կանոնի հայերեն թարգմանությունը, ըստ ամենայնի, կատարվել է մինչև Թեոդորոս Լասկարիսի գահակալությունը:

Եզրակացություններ

Թագադրության բյուզանդական և հայկական կանոնների («Կանոն թագաւոր ձեռնադրելոյ»-ի) համեմատությամբ պարզվում է, որ վերջինիս հիմքում Բյուզանդիայի կայսեր թագադրության ծեսն է: Գործողությունների առումով, որոնք են՝ թագադրվողի հանդերձավորումը, քղամիդի և թագի սուրբ սեղանին դրվելը, թագադրումը, բյուզանդական ու հայկական կանոնները նույնական են: Հայկական կանոնը, ի տարբերություն բյուզանդականի, պարունակում է մեծ թվով մեջբերումներ Հին ու Նոր Կտարակարանների տարբեր գրքերից: Բյուզանդական կանոնից հաջորդ տարբերությունը, որն առկա է հայկական կանոնում, թագավորի օծումն է:

Բյուզանդական կանոնից հայերեն թարգմանությունը, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է XII դ. վերջին՝ Բյուզանդիայի կայսր Ալեքսիոս III-ի շնորհած թագով Կիլիկիայի հայկական պետության առաջին թագավոր Լևոն Ա-ի թագադրության նպատակով:

³⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Զ, յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996, սյունակ 610-611, Ա. Մաքսիսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., Երևան, 1988, էջ 293:

³⁸ П. Жаворонков, «Избрание и коронация никейских императоров», с. 58.

VAHE TOROSYAN

THE BYZANTINE ROOTS OF THE ARMENIAN CORONATION RITE

Keywords: Coronation, rite, anointing, canon, ritual, translation, Cilician Armenia, Byzantine Empire.

The Armenian Church's ritual book, the *Mashtots*‘, preserves two distinct coronation canons. The first, employed for the coronation of the kings of Cilician Armenia, is a translation of the coronation canon of the Holy Roman Empire. This translation was undertaken in 1190 by the prominent cleric Nersēs Lambronats‘i, who recorded about that in a colophon composed during that same year.

The second canon, entitled the “Canon of the Ordination of the King,” is identified in this article as derived from the coronation ceremony of the Byzantine emperor. The Armenian adaptation, however, diverges from its Byzantine model in significant respects. Notably, it incorporates numerous biblical quotations concerning kingship and royal authority and introduces the ritual of royal anointing, which is absent in the Byzantine prototype.

Concerning the translation of this Byzantine-derived canon, the most probable timeframe is the late 12th century. This dating is corroborated by the historical event of 1196, when the Byzantine Emperor Alexios III sent a crown to Levon II, Lord of Cilicia, and requested that he be crowned with it. It is presumed that the translation of the Byzantine canon of coronation into Armenian was conducted specifically for this purpose.

ВАГЕ ТОРОСЯН

ВИЗАНТИЙСКИЕ КОРНИ АРМЯНСКОГО ОБРЯДА КОРОНОВАНИЯ

Ключевые слова: Коронация, обряд, помазание, канон, ритуал, перевод, Киликийская Армения, Византийская империя.

В ритуальном сборнике Армянской церкви «Маштоц» сохранились два различных канона коронации. Первый, использовавшийся для коронации царей Киликийской Армении, является переводом канона коронации Священной Римской империи. Этот перевод был выполнен в 1190 году видным церковным

деятелем Нерсесом Ламбронаци, который сообщает об этом в своём колофоне, составленном в том же году.

Второй канон, озаглавленный «Канон рукоположения короля», идентифицируется как производный от церемонии коронации византийского императора. Однако армянская адаптация значительно отличается от византийского оригинала. В частности, она включает в себя многочисленные библейские цитаты, касающиеся царей и царской власти, и вводит ритуал королевского помазания, который отсутствует в византийском прототипе.

Что касается перевода этого канона, происходящего из Византии, то наиболее вероятным временем его создания является конец XII века. Эта датировка подтверждается историческим событием 1196 года, когда византийский император Алексей III послал корону Левону II, правителю Киликии, и попросил короноваться этой короной. Предполагается, что перевод византийского канона коронации на армянский язык был сделан специально для этой цели.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱԳՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱԾ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐԵՎ ԶԱՂԱՔԻ ԽՆԴԻՐԸ¹

Բանալի բառեր՝ *Մովսես Խորենացի, Վարազդատ, Արեգ, Հելիոպոլիս (Իլիոպոլիս), Հունաստան, Եգիպտոս, Կիբանան, օլիմպիական խաղեր, էլիս (Իլիս):*

Պատմահայր Մովսես Խորենացին «Պատմութիւն Հայոց» Գ գրքի *և* գլխում («Յաղագս թագաւորելոյն Վարազդատայ, եւ կապանաց նորին») անդրադառնալով Մեծ Հայքում Վարազդատի թագավորելուն՝ նշում է Հունաստանի օլիմպիական խաղերին նրա մասնակցութեան և հաջողութեան մասին. «Այս Վարազդատ էր տիով մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործով արութեան, և յոյժ կորովի նեաւձգութեամբ: Որ ի ժամանակի ի փախստենէն Շապհոյ գնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ, նախ ի Պիսաս զըռնամարտիկսն յաղթելով. դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացոց² յօր հասարակի կռառեաց առիծս³, յորում փառս Ողոմպիայ խաղուն հանդիսի յըմբշամարտկացն երևի և յարգի»⁴:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ԵՊՀ, ք.գ.թ., samvel.ramazyan@ysu.am, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 20 օգոստոսի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 20 նոյեմբերի, 2025:

¹ Շնորհակալություն եմ հայտնում Գոհար Մուրադյանին, Արմեն Պետրոսյանին և Նիկոլաոս Գրամատիկոպոստին՝ կատարած դիտողությունների համար:

² 1695 թ. Ամստերդամում Թովմաս Վանանդեցու առաջին իսկ հրատարակության մեջ առկա է որոշ տարրմթերցում՝ «ի Յարէգ քաղաքի Հելլադացոց» (Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, Վէնէտիկ, 1695, էջ 380), ինչը կրկնվել է նաև 1752 թ. Վենետիկի հրատարակության մեջ (Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան յօրինեալ ի Մովսիսէ Խորենացոյ, Վէնէտիկ, 1752, էջ 349):

³ 93-րդ օլիմպիական խաղերում առյուծների դեմ մարտերի մասին է հիշատակում Գ-Գ դդ. պատմիչ Եվսեբիոսը: Մասնավորապես, նշվում է Պոլիդամաս Սկոտուսացին, որ «երթեալ կոտորէր առեւծս» (Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանակականք երկմասնեայ, Մասն Ա, Վէնէտիկ, Ս. Ղազար, 1818, էջ 139):

⁴ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 307-308:

Արեգ քաղաքի մասին այլ հիշատակություններ հորենացին չունի: Ի տարբերություն հորենացու տվյալ հաղորդման՝ Փավստոս Բուզանդը որևէ համանման փաստ Վարազդատի առնչությամբ չի հիշատակում:

Ընդունված է, որ Արշակունիների տոհմից սերող Վարազդատը Մեծ Հայքում թագավորել է 374-378 թթ., ապա ծագած ապստամբության արդյունքում հեռացել Հռոմեական կայսրություն: Մինչ այդ և դրանից հետո էլ օլիմպիական խաղերը Հունաստանում շարունակվում էին, փաստագրված վերջին խաղերն անցկացվել են Թեոդոսիոս Ա Մեծ կայսեր օրոք մինչև 394 թ.: Հարցին անդրադարձած հեղինակների մի մասը հավանական է գտնում, թե Վարազդատը մասնակցել է 369 թ. Օլիմպիայում կայացած 287-րդ օլիմպիական խաղերին⁵ և, հետևաբար, հաղթող է հռչակվել մինչ թագավորելը⁶: Մյուսների կարծիքով, Վարազդատը մասնակցել է 385 թ. կայացած 291-րդ խաղերին, այսինքն՝ գահընկեց լինելուց և Հռոմեական կայսրություն վերադառնալուց հետո⁷, ինչն առավել հավանական է նաև հնագիտական բնույթի նոր տեղեկությունների ի հայտ գալու հաշվառմամբ:

Հորենացու հիշատակած Պիսան հանրահայտ է և անվիճարկելի՝ այն Պելոպոնեսոսի թերակղզում գտնվող օլիմպիական վայրերից էր, բուն Օլիմպիայից մոտ 2 կմ արևելք (հին հուն. Πίσσα)⁸: Բնագրում «**ի Պիսաս**» ձևը նշված է հունարենի հոգնակի հայցական հոլովի վերջավորությամբ, ինչպես ժամանակին նկատել է Ստեփան Մալխասյանցը⁹: Կալլիսթենեսին վերագրված «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ» երկի հին հայերեն թարգմանության մեջ տասնհինգամյա Ալեքսանդրը հորը խնդրում է «**նաւել ի Պիսաս**», օլիմպիական խաղերին մասնակցելու նպատակով¹⁰:

Այլ է «Արեգ քաղաքի» պարագան, քանի որ այն հունարենից կատարված թարգմանության արդյունք է, հետևաբար հունարեն նախաձևը պետք է որ լիներ Հելիոպոլիս (Ηλιοπόλις): Սակայն Հին Հունաստանում նման անվամբ որևէ քաղաք հայտնի չի եղել: Միայն ներկա Հունաստանում տվյալ անվամբ հայտնի

⁵ N. Wilson, *Encyclopedia of Ancient Greece*, Routledge, New York-London, 2006, p. 515.

⁶ Կ. Աթոյան, Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի հնագույն ակունքները Հայաստանում, Երևան, 1985, էջ 259-260:

⁷ Մ. Իսախյան, Հայ մարզիկների մասնակցությունը հին հունական օլիմպիական խաղերին, ԼՀԳ, 1, 2000, էջ 192-194:

⁸ Ավանդության համաձայն, պիսացի վերաբնակիչներն են Իտալիայում հիմնել առավել հայտնի համանուն Պիզա (լատ. Pisa) քաղաքը:

⁹ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 362:

¹⁰ Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1842, էջ 23-24, Պատմութիւն Մեծին Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, բնագիրը հրատարակության պատրաստեցին, ծանոթագրեցին և առաջաբանը գրեցին Գ. Մուրադյանը և Ա. Թովչյանը, Երևան, 2025, էջ 91:

է Ատտիկայի մարզում գտնվող Աթենքի հարավային արվարձաններից մեկը՝ հնագույն աթենական էվոնիմիա դեմոսը: Արդի Իլիուպոլիսը (*Ηλιούπολη*) 1923 թ. հիմնվել է փոքրասիական աղետից հետո վերաբնակված գաղթականների կողմից և այդպես կոչվել ի պատիվ եգիպտոսի համանուն քաղաքի: Մեր օրերում նմանապես հայտնի է Սալոնիկի համանուն արվարձանը:

Հին աշխարհի Հելիոպոլիս անվամբ քաղաքները

Հին աշխարհում Հելիոպոլիս անվամբ դեռևս հելլենիստական ժամանակահատվածից առավել հայտնի է եղել երկու քաղաք, որոնցից հռչակավորը՝ Նեղոսի հովտում, Ներքին եգիպտոսում, ներկայիս Կահիրեի արվարձաններից է: Տեղում երկար ժամանակ գոյություն է ունեցել եգիպտական դիցաբանության Ռա (Աթում-Ռա) արևի աստվածուհիյան պաշտամունքը, ինչի արդյունքում հին հույներն այն նույնացրել են Հելիոսի (հուն. *Ἥλιος*, հոմերոսյան հուն. *Ἥέλιος*) հետ և քաղաքն անվանել ուղղակի «Արևի քաղաք»: Պատմահայր Հերոդոտոսից սկսած հույն հեղինակներն այս Հելիոպոլիսի հետ են կապում արծվանման փյունիկ սրբազան թռչնի ավանդազրույցը, որը 500 տարին մեկ Արաբիայից թռչում և գալիս է Հելիոսի տաճար¹¹: Ընդհանրապես, փյունիկը որպես մեռնող և վերածնվող թռչուն, եգիպտական դիցաբանության մեջ հարուստ և Հելիոպոլիս խորհրդանշել էր: Ռաի կամ Հելիոսի տաճարը կապակցվում էր նաև քրմական գիտության հետ, Հերոդոտոսի խոսքերով՝ «ասում են, թե հելիոպոլսեցիները ամենախելամիտներն են եգիպտացիների մեջ»¹²: Հետաքրքիր է Հելիոպոլիսի և հունական Պիսայի համաժամանակյա համեմատական հիշատակությունը Հերոդոտոսի Բ գրքում. «Մովից դեպի Հելիոպոլիս բարձրացող ճանապարհը մոտավորապես այնքան է, ինչքան Աթենքի տասներկու դից զոհաբանից մինչև Պիսա, հատկապես մինչև Օլիմպոսյան Զևսի տաճարը»¹³: Մույն և հաջորդող նկարագրությունը զուտ տարածաշափական բնույթի է և Խորենացու վերը նշված հաղորդմանը չի առնչվում:

Երկրորդ Հելիոպոլիսը Լիբանանում գտնվող Բաալբեկի անվան հունարեն տարբերակից է, քանի որ հին հույները Բահաղին (Բեկ-Բելոս) սովորաբար նույնացրել են Հելիոսի հետ (երբեմն նաև Զևսի): Այս քաղաքն առավել հայտնի էր որպես «Փյունիկիայի Հելիոպոլիս»: Ք. հ. Ա դ. հռոմեական նվաճումից հետո տեղում հիմնված գաղութը հիշատակվել է որպես *Colonia Augusta Felix*

¹¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 115-116:

¹² Նույն տեղում, էջ 90:

¹³ Նույն տեղում, էջ 91:

*Heliopolitana*¹⁴: Հայտնի է, որ 306 թ. տեղում նահատակվել է Ընդհանրական եկեղեցու սրբերից ս. Վարվառան¹⁵, որի մասունքներն ամփոփվել են քաղաքի մերձակայքում մինչև 2 դ. (վարքաբանական գրականության մեջ երբեմն նշվում է որպես ս. Վարվառա Իլիոպոլսեցի): Եգիպտոսի Հելիոպոլսից տարբերելու համար քաղաքը երբեմն նշվել է որպես Փյունիկիայի, Լիբանանի կամ Անտիոքի Հելիոպոլիս: Տվյալ Հելիոպոլսի ավերակները ներկայումս գտնվում են Բեյրութից 65 կմ հյուսիս-արևմուտք:

Ամեն դեպքում նշված երկու քաղաքն էլ Հունաստանից դուրս են և որևէ կերպ չեն կարող առնչվել Խորենացու հիշատակած օլիմպիական քաղաքին:

Հարկ է նշել, որ առժամանակ Հելիոպոլիս է կոչվել Ք. ա. Ա հազարամյակում հույն գաղութաբնակների կողմից Թրակիայի սևծովյան մասում հիմնված քաղաքը, նախկին Թրակիական Նավլոխոս բնակավայրի տեղում (ներկայիս Օբզոր քաղաքը, Բուլղարիայի Բուրգասի շրջանում): Վստահաբար, քաղաքի անվանումը կապակցվել է Հելիոսի պաշտամունքին, սակայն Ք. ա. Ա դ. հռոմեական նվաճումից հետո տեղում կառուցվել է Յուպիտերի տաճար, ինչի արդյունքում քաղաքը վերանվանվել է *Templum Iovis* (լատ. «Յուպիտերի տաճար»): Քրիստոնեության հաստատումից հետո Դ-6 դդ. քաղաքն առժամանակ վերանվանվել է Թեոպոլիս, հուն.՝ «Աստծո քաղաք»¹⁶:

Հայտնի է եղել ևս մեկ Հելիոպոլիս ներկայիս Բուլղարիայի Բլագոևգրադի շրջանի Ռավոգ համայնքի էլեշնիցա գյուղի մերձակայքում: Մասնավորապես, նշվում է Էլիոս անվամբ ամրոցը (այժմ՝ ավերակ), որը հետագայում կոչվել է նաև Իլիոպոլ և Նիբուշ (Նեբուշ)¹⁷:

Ամեն դեպքում նշված բնակավայրերը, որպես Հելիոպոլիս հանրահայտ չեն եղել հունահռոմեական և, ընդհանրապես, Հին աշխարհի մատենագրության մեջ՝ ի տարբերություն անտիկ հեղինակների (Ստրաբոն, Պտղոմեոս, Պլինիոս Ավագ, Հովսեպոս Փլավիոս ևն) հիշատակած եգիպտոսի և Լիբանանի (Փյունիկիայի) «Հելիոպոլիս» անվամբ քաղաքների: Առավել ևս, գրանցից և ոչ մեկում օլիմպիական խաղեր չեն անցկացվել:

¹⁴ Полный православный богословский энциклопедический словарь. Т. 1, СПб, 1913, стб. 1120.

¹⁵ Վարք սրբոց, հ. Դ, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 184, J. P. Kirsch, “St. Barbara”, *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 2, New York, Robert Appleton Company, 1907, p. 741:

¹⁶ П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия. Т. 1, Издание на Българската академия на науките, София, 1953, с. 192; X. Стоева, Легенди и предания за българското черноморие. «Славена», Варна, 1999, с. 77.

¹⁷ Բուլղար հեղինակների կողմից համիրավի փորձեր են արվել ս. Վարվառայի նահատակության վայրը նույնացնել նշված բնակավայրի հետ (В. Каравълчев, Св. Варвара Илиополска - по следите на едно предание, «Християнство и история», бр. 4 (71), 2012, с. 87-124):

Արեգի առնչությամբ Խորենացու այլ հիշատակությունները

Խորենացին ինքն այլ առիթներով նշում է «Արեգակն» անունը, որպես հունական Հելիոսի հայերեն համարժեք։ Մասնավորապես, Ա գրքի է գլխում. «**որպես Եգիպտացիք թուն հաւասար Մովսիսի՝ Հեփեստոս, Արեգակն, Կոռնոս, որ է Քամ, Քուշ, Նեբրովք, քողեալ զՄեսարայիմ**»¹⁸։

Բ գրքի ԺԹ գլխում Խորենացին հիշատակում է հայոց սպարապետ և Ռշտունյաց նահապետ Բարզափրանի երդումն ի հավաստումն հրեից իշխանավորի խնդրած երաշխիքների. «**Երդնու նմա յարեգակն և ի լուսին և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարև Արտաշէզի և Տիգրանայ**»¹⁹։ Բավական հատկանշական է զույգ բառերի («արեգակն» և «արև») գործածումը միևնույն հատվածում, ինչով փաստվում է Արեգակի աստվածություն լինելը։ ԻՊ գլխում նշվում է հայոց Արշամ թագավորի պատվերը թագակապ ասպետ Ենանոսին՝ «**թողոյ ի սպառ զօրէնս հրէութեան, և երկիր պագանել արեգական, և պաշտել զկոտս արբայի**»²⁰։ Արեգակը, փաստորեն, արքայական երկրպագության առարկան էր։

Բ գրքի Հէ գլխում Մեծ Հայքում և մասնավորապես Արմավիրում, արեգակի պաշտամունքի հետ կապված նշվում է հետևյալը. «**Բայց զանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնի յԱրմափր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր**»²¹։ Սա արդեն միանշանակ հելլենիստական ոճով է, քանի որ հունական և հելլենիստական քաղաքներում ընդունված էր արեգակի և լուսնի աստվածությունների՝ Հելիոսի և Սելենի արձանների տեղադրումը հեթանոսական տաճարների տարածքում (եղբայր և քույր, ըստ հունական դիցաբանության)։ Նույնիսկ Աթենքի Պարթենոնի տաճարում նրանց քանդակները միևնույն սկզբունքով են տեղադրվել²²։

Վերոհիշյալ հատվածի վրա հիմնվելով Ղևոնդ Ալիշանն իրավամբ ենթադրում է, որ «այս անդրիք դիցական կամ մարդակերպ էին, և որպես թուփ կիսաշափ, այսինքն մինչև ի կէս կամ մէջք մարդոյ ձևացեալ»²³։ Արձանների պատրաստումը Խորենացին վերագրում է Վաղարշակ թագավորին, հետագայում դրանք, փաստորեն, փոխադրվում են Բագարան և Արտաշատ, վերջում՝ ոչնչացվում պարսից Արտաշիր թագավորի կողմից։

¹⁸ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 27։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 134։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 140։

²¹ Նույն տեղում, էջ 216։

²² R. Neer, *Art and Archaeology of the Greek World*, Thames & Hudson, London, 2012, p. 280-281.

²³ Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1910, էջ 97։

Այնուհետև հորենացին հիշատակում է Հռոմեական կայսրությունում տարբեր կուռքերի մեհյանների ավերումը Թեոդոսիոս Մեծ կայսեր կողմից՝ դրանց թվում նաև Արեգակինը. «Սա փակեաց զմեհեանս կոռցն մինչև յատակս... զանուամեայն Արեգական և Արամեայ և Ափրոդիտեայ ի Բիզանդիոն»²⁴: Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ քրիստոնյա կայսրն ավերել է Բյուզանդիոն քաղաքում գտնվող Հելիոսի մեհյանը: Անմիջապես տվյալ հատվածը շարունակելով՝ հորենացին նշում է նաև այլ քաղաքներում հեթանոսական մեհյանների ավերման մասին. «նոյնպէս և զտաճարն Իլիու ֆաղափի, զԼիբանոսի զմեծ և զհոչակատուր զԵրեմբարեանն»²⁵: Միանշանակ խոսքը Լիբանոսի Հելիոպոլիսի մասին է²⁶, սակայն անհասկանալի է, թե ինչու նախորդ օրինակների նման այն հայերեն չի թարգմանվել և արձանագրվել է հունարեն *Ἡλίου πόλις* ձևով, այսինքն՝ հոլովված ներկայացվել է տեղանվան առաջին բաղադրիչը, թարգմանվել է միայն երկրորդը, ինչն արդեն որոշակի շեղում է ընդունված սկզբունքից: Այլ ձեռագրերում քաղաքի անունը նշված է նաև «իլու» և «իլուզ» ձևերով²⁷, ինչը հունարեն *Ἡλιος* «արև, արեգ» բառի սեռական հոլովի աղավաղված ձևն է:

Մեկ այլ «Արեգակն» հորենացին նշում է Բ գրքի ԶԸ գլխում՝ նկարագրելով Բյուզանդիոն քաղաքում Սևերոս (Սեպտիմիոս Սևերոս) կայսեր կառուցած բաղնիքը. «և ինքն շինեաց զբաղանիսն ի տեղոջ սեանն, որ ունէր ստորագիր խորհրդական անուն Արեգակն, ըստ Թրակացոց բառի Զեմսիպոն, որոյ կոչմամբ յորշորջեցան և բաղանիքն»²⁸: Ըստ ամենայնի, այս դեպքում հորենացու նշած «Արեգակն» խորհրդավոր անունը կրկին առնչվել է Հելիոսի պաշտամունքին և վերածվել տեղանվան:

Վերոհիշյալ հիշատակություններից և ոչ մեկը հորենացու նշած օլիմպիական քաղաքին անմիջականորեն չի առնչվում:

Արեգը Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանություններում

Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչում ևս տվյալ հատկանվան հիշատակություններ կան, որոնց անդրադարձը դրսևորում է հայոց թարգմանական ավանդականությունը: Մասնավորապես, Հին Կտակարանի տարբեր գրքերում յոթ անգամ նշվում են միևնույն կերպ հունարենից Արեգ անվամբ թարգմանված քա-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 297:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968, էջ 360-361:

²⁷ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 297, Մովսես Խորենացի (ՄՀ, հ. Բ, Ե դար), Անթիլիաս, 2003, էջ 2050:

²⁸ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 238:

ղաքներ, և միայն մի դեպքում՝ Արեգ աղբյուրը²⁹ (**«Արեգի ջրերը»**), Հուդայի ցեղի սահմանների նկարագրության մեջ (Յէսու Ժե 7), ինչն արդեն եբրայերեն Շամաշի ('en šemeš) պարզ թարգմանությունն է (արևի աստվածություն՝ ասորեստանցիների և բաբելացիների դիցարանում): Մնացյալ բոլոր դեպքերում, որպես Արեգ քաղաք, նկատի է առնվել եգիպտոսի Հելիոպոլիսը, ընդամին, երեք դեպքում հիշատակվում է Հովսեփի Գեղեցիկի աներ՝ Արեգ քաղաքի քուրմը (Մննդոց ԽԱ 45, ԽԱ 50, ԽԶ 20), մի դեպքում նշվում է քաղաքի եբրայական Օն (եգիպտական Իունու) անվանումը, հայ թարգմանչի (գրչի) համապատասխան հավելմամբ. **«Եւ շինեցին քաղաքս ամուսնս փառատունի, զՓիղոն, եւ զՌամեսէ եւ զՈվն՝ որ է Արեգ քաղաք»** (Ելից Ա 11): Հստ ամենայնի, խոսքը ոչ թե Հելիոպոլիսի կառուցման մասին է, այլ վերանորոգման, քանի որ այն ավերի վաղ էր հիմնվել (Վուլգատայում և եբրայերեն այլ տարբերակներում մյուս քաղաքների հետ Հելիոպոլիսը չի նշվում)³⁰:

Եսայու մարգարեության մեջ Հելիոպոլիսը հիշատակվում է եգիպտական հինգ քաղաքների թվում, սակայն լեզվական սխալի արդյունքում **«արևի քաղաք»** ('ir hašemeš) արձանագրվել է որպես **«կործանման քաղաք»** ('ir haheres): Այս շփոթ-բառախաղն առկա է նաև Երեմիայի և Եզեկիելի մարգարեություններում, եբրայերեն **«արևի տաճար»** կամ **«արևի աստծո տուն»** (bet' šemeš) արտահայտությունը գործածել է Երեմիա մարգարեն՝ կանխատեսելով Բաբելոնի նաբուգոդոնոսոր թագավորի նվաճման արդյունքում Հելիոպոլիսի սյուների (իմա՝ արձանների) կործանումն ու եգիպտական մեհյանների հրդեհումը. **«Եւ խորտակեսցէ զսինս Արեգ քաղաքի որ է յերկրիդ եգիպտացոց»** (Երեմիա ԽԳ 13): Երեմիայի ժամանակակից եզեկիելն իր մարգարեությամբ ևս հաստատել է վերոհիշյալը՝ բնագրում գործածելով քաղաքի եբրայերեն անվանումը. **«Երիտասարդք Արեգ քաղաքի եւ Բուբասայ անկցին սրով»** (Եզեկիել Լ 17): Որոշ եբրայերեն ձեռագրերում Օն տեղանվան փոխարեն գործածվել է «Ավեն» եբրայերեն բառը, արդյունքում այն ստացել է **«դաժան խելագարների տաճար»** իմաստը³¹: Ընդհանրապես, տեղանունների առումով եբրայական ձեռագրերում բառախաղերի դիմելու ավանդույթն ունեցել է նաև այլ դրսևորումներ, ընդամին, տարբեր են եղել պաղեստինյան և եգիպտական հրեաների մոտեցումները³²:

²⁹ Արեգի աղբյուրներ հայտնի են եղել նաև Հայկական լեռնաշխարհում, մասնավորապես, Մնձուր գետի ձախ կողմում, Գերսիմի տարածքում (Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Ա, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Երևան, 1986, էջ 419):

³⁰ Հ. Խորեն Ս., «Ժամանակագրություն Ս. Գրոց, ըստ Շ. Հայկայ», Բազմավեպ, 11, 1919, էջ 331:

³¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 12, СПб, 1912, стб. 97-98; Encyclopaedia Judaica, Second Edition, v. 8, Thomson Gale, 2007, p. 7.

³² Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 8, СПб, 1911, стб. 250-251.

Ավանդական «Արեգ»-ի փոխարեն եբրայական «Բեթ-շեմեշ»-ը «Բեթսամիա» ձևով Աստվածաշնչի աշխարհաբար թարգմանություններում արձանագրվել է դեռևս 1896 թ.-ից (Երեմիա ԽԳ 13): Կ. Պոլսում հրատարակված հայատառ թուրքերեն թարգմանության մեջ առկա է «Պեյթ իշ շեմա» ձևը (Երեմիա Պապ ԽԳ 13)³³:

Միայն նախերի գրքում Արեգը երկու անգամ նշված է որպես Ադար եբրայական 12-րդ ամսանվան հայերեն համարժեք (Եսթեր Բ 16, Թ 15): Առժամանակ հայոց տոմարի Արեգ 8-րդ ամիսն ընդգրկել է հիմնականում մարտը, սակայն քանի որ տոմարը շարժական է եղել, տարբեր տարիների այդ համապատասխանությունը ևս պետք է փոխվեր: Ըստ է դարի աշխարհագրագետ և փիլիսոփա Անանիա Շիրակացու, ամսանունը ծագում է Հայկի դուստր Արեգի անունից³⁴, Արեգ էր կոչվում նաև հայոց տոմարի յուրաքանչյուր ամսվա առաջին օրը³⁵:

Եգիպտոսի և Լիբանանի համանուն քաղաքների հիշատակումներ գտնում ենք նաև այլ մատենագրական երկերում: Մասնավորապես, Բ-Գ դդ. Ալեքսանդրիայում ստեղծված և Ե դ. հայերեն թարգմանված «Բարոյախառս» (Φυσιολόγος) բնագիտական ժողովածուում փյունիկ թռչունի առնչությամբ կրկին նշվում են Արեգ քաղաքը և Արեգ քաղաքի քուրմը. «Յետ է ամի դառնա ի ծառսն Լիբանանու, և լնի զԵրկոսին թևսն իւր խնկօք, և երթա ազդ առնէ քուրմն յԱրեգ քաղաքի յամսեանն փասնուտ կամ ի պարմոփի, այսինքն արեգ կամ ի քաղոց»³⁶: Գ-Դ դդ. պատմիչ Նվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ում ևս երկու անգամ նշվում է «յարեգ քաղաք»-ը³⁷:

Արեգ-Հելիոսի պաշտամունքը Մեծ Հայքում

Որքանո՞վ է Արեգ-Հելիոսի պաշտամունքը տարածված եղել Մեծ Հայքում, ինչն էլ կարող էր հիմք դառնալ օտար հատկանունների հայացման համար:

Ինքը Խորենացին նկարագրելով Արտաշես արքայի կողմից Հունաստանից որոշ հունական աստվածությունների արձանները բերելը և դրանց տեղակայելը

³³ Քիթապը Մուգատտէս (Աստուածաշունչ), Իսթանպոլ, 1892, էջ 776:

³⁴ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատութեամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 76-77:

³⁵ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 256-257: Հին Կտակարանի այլ տեղերում միևնույն ամսանունն առկա է եբրայերեն ձևով, առանց որևէ թարգմանության: Եսթերի գրքի աշխարհաբար թարգմանություններում երբեմն որպես Արեգ է հանդես գալիս եբրայական Նիսան ամսանունը (Եսթեր Բ 9):

³⁶ H. Mapp, Сборник примч Вардана, ч. 3, Приложение, СПб, 1892, с. 145. Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 123: Հայերեն և հունարեն տեքստերի համեմատությունը՝ Physiologus: the Greek and Armenian Versions with a Study of Translation Technique by G. Muradyan. Hebrew University Armenian Studies, Peeters, 2005, p. 103-104; 147:

³⁷ Նուսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ ժամանակականք Երկմասնեայ, Մասն Ա, էջ 16, 24:

զանազան մեհյաններում՝ Արեգ-Հելիոսի անունը չի նշում: Այն չեն հիշատակում նաև Ագաթանգեղոսը և Փավստոս Բուզանդը: Հելիոսի պաշտամունքի մասին խոսք կարող է լինել միայն Խորենացու Բ գրքի Հէ գլխում³⁸:

Հարկ է նշել, որ Ագաթանգեղոսը հիշատակում է Վաղարշապատի արևելյան Արեգ դուռը, իմա՝ դարպասը (**«Ելանէր ընդ արևելս կոյս, ընդ Արեգ դուռն քաղաքին»**)³⁹, ինչը ևս կարող է կապակցվել Արեգ-Հելիոսի պաշտամունքին, քանի որ Ագաթանգեղոսն առանձին հաղորդում է նաև Միհրի մեհյանի մասին: Ընդհանրապես, Արեգ-Հելիոսին որոշակիորեն կարող է առնչվել նաև Հայկական լեռնաշխարհում մոտ չորս տասնյակ համանման տեղանունների և մանր տեղանունների առկայությունը, այդ թվում՝ բնակավայրերի, բերդերի, լեռների, գետակների ևն⁴⁰:

Ե դարի պատմիչ Եղիշեի երկերից մեկում Հելիոսը նշվում է հայերեն համարժեքով, կապված հունական առասպելաբանությունից հայտնի նրա դուստր Պասիփայեի և Մինոտավրոսի զրույցի հետ (**«Պասիփայ դուստրն Արեգականն»**)⁴¹: Խորենացին ևս հիշատակում է տվյալ զրույցը, սակայն առանց Հելիոսի կամ Արեգի անվան⁴²: **«Արեգական դուստր»** Պասիփայեի զրույցը հիշատակվում է նաև հետագա հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ (Գրիգոր Մագիստրոս, Հովհաննես Երզնկացի, Եսայի Նչեցի, Առաքել Սյունեցի)⁴³:

Տարածված է այն կարծիքը, թե Հելիոսի գործառույթները հայկական դիցարանում պատկանում էին Արամազդի որդի Միհրին, որի անունը պարսկերեն ի թիվս այլ իմաստների՝ նաև «արև» (*Mihir*) իմաստն ուներ⁴⁴: Մյուս կողմից, Միհրը համադրվում է հունական Հեփեստոսի հետ, իսկ ավելի ուշ շրջանի հունական դիցարանում Հիպերիոնի որդի Հելիոսը նույնացվում էր Ապոլլոնի հետ:

Միհրական կամ միթրայական տաճարները զուտ հնդիրանական երևույթ չէին, պաշտամունքն Ա-Դ դդ. տարածված էր նաև Հռոմում և ենթակա արևմտյան նահանգներում, այն Ա դ. վերջին Արևելքից բերել էին հռոմեացի զինվորականները: Հռոմի և նախկին լատինախոս տարածքներում մինչ այժմ էլ հնագիտական պեղումների արդյունքում ի հայտ են գալիս միթրայական տաճարներ

³⁸ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 27:

³⁹ Ագաթանգեղայ պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983, էջ 112:

⁴⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1986, էջ 418-420:

⁴¹ Եղիշե (ՄՀ, հ. 2, Բ դար, Յալեուած), Անթիլիաս, 2007, էջ 1014: Եղիշեին այս փոփոխությունը, հավանաբար, սխալմամբ է վերագրված (Գ. Մուրադյան, Հին հունական առասպելների արձագանքները հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ, Երևան, 2016, էջ 279):

⁴² Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 162:

⁴³ Գ. Մուրադյան, Հին հունական առասպելների արձագանքները հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ, էջ 137:

⁴⁴ Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 331-332:

(*mithraeum*), մեծ մասը՝ շինությունների նկուղային հարկերում, քանի որ պաշտամունքն, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ գաղտնի էր: Գլխավոր աստվածությունը կոչվում էր *Deus Sol Invictus Mithras*, այն է՝ **«Միթրա աստված անհաղթ արև»**⁴⁵: Միհրի պաշտամունքը տարածված էր նաև Պոնտոսում, Վիրքում և Աղվանքում: Նման պայմաններում բնական է, որ Հայաստանը բացառություն չէր կազմում⁴⁶:

Կապված Դ դ. սկզբին Մեծ Հայքում քրիստոնեության հաստատման հետ՝ Բագահառիճ գյուղում Միհրի մեհյան է հիշատակում Ագաթանգեղոսը (**«Մեհական մեհեանն անուանեալ որդոյն Արամազդայ»**)⁴⁷: Միևնույն վայրում **«զՄիհրական մեհեանն որդիւն Արամազդայ»** ավելի ուշ հիշատակում է Ժ դ. պատմիչ Ուխտանես եպիսկոպոսը⁴⁸, փաստացի կրկնելով Ագաթանգեղոսի հաղորդումը: Հատկանշական է, որ Խորենացին նույն Բագահառիճում նշում է Հեփեսոսի արձանի տեղակայումը (**«զեփեսաուն ի Բագայառին»**)⁴⁹, այս կերպ փաստելով աստվածությունների գործառույթային նույնականությունը: Ավելի ուշ ժամանակահատվածի մեկնաբանությամբ նույնացվում էին նույնիսկ Արեգակն ու Վահագնը, իսկ Հեփեսոսը խորհրդանշում էր հուրը⁵⁰:

Ենթադրվում է, որ Գառնիի տաճարը նվիրված է Միհրին կամ Հելիոսին: Ընդամին, պատահական չէ, որ Գառնիի հունարեն Ք. հ. 77 թ. արձանագրության մեջ Մեծ Հայքի Տրդատ Ա թագավորը (մոտ 28-88 թթ.) ներկայանում է **«Արեգ Տրդատ»** կամ **«Հելիոս Տրդատ»** (ΗΑΙΟΣ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ) պատվանունով (ինչը բացակայում է Ապարանի հունարեն արձանագրության մեջ)⁵¹:

Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ Հելիոս-Միհր փոխկապակցվածության պայմաններում էլ նկատի էր առնվում Արեգի պաշտամունքը: Սակայն Հելիոսի առանձնակի անվանական պաշտամունք, ըստ երևույթին, Մեծ Հայքում չի եղել,

⁴⁵ M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*. Routledge, New York, 2001, p. 7-9; P. Nabarz, *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief That Shaped the Christian World*. Rochester, Vermont, 2005, p. 25-26.

⁴⁶ Թեմային առանձնակի անդրադարձել է Ա. Պետրոսյանը (Ա. Պետրոսյան, *Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները-2*, Երևան, 2020, էջ 170-189):

⁴⁷ Ագաթանգեղոս, *Հայոց պատմություն*, էջ 444:

⁴⁸ Ուխտանես եպիսկոպոս (ՄՀ, հ. ԺԵ, Ժ դար, գ. Բ), Անթիլիաս, 2010, էջ 501:

⁴⁹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 127:

⁵⁰ Գ. Մուրադյան, *Հին հունական առասպելների արձագանքները հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ*, էջ 255, 267:

⁵¹ Ս. Կրկյաշարյան, *Հայոց արքայի տիտղոսաշարի մասին*, ԼՀԳ, 9, 1982, էջ 49-50: Ավելի վաղ Հ. Մանանդյանը կարծիք է հայտնել, թե ΗΑΙΟΣ Տրդատի հռոմեական Aelius մականունը կարող է լինել (Հ. Մանանդյան, *Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը*, Երևան, 1946, էջ 5-6), ինչը նվազ հավանական է: Թեմայով առավել մանրամասն Դ. Мурадян, *Греческая надпись Трдата I, найденная в Гарни. ИФЖ*, 3, 1981, с. 81-94:

նույնիսկ մատենագրության մեջ Հելիոսի որևէ հանվանե հիշատակություն հայտնի չէ: Ըստ այդմ, Խորենացուց հետո սպասելի չէ դրա մասին բավարար տեղեկացվածություն:

Արեգը Խորենացու երկի թարգմանություններում

Առկա տեղեկատվությունը բերել է համոզման, որ Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկում բազմիցս գործածված «Արեգ»-ը նաև եվրոպական տարբեր լեզուներով թարգմանվելու ընթացքում է հանիրավի ներկայացվել որպես հունարեն «Հելիոպոլիս» համապատասխան անուն:

1736 թ. Լոնդոնում Ուիսթոն եղբայրների հրատարակած լատիներեն թարգմանությամբ քաղաքը նշված է միևնույն հայկական ձևով՝ **apud Jaregum, urbem Helladis**⁵²: Ռուսերեն առաջին իսկ՝ 1809 թ. Սանկտ-Պետերբուրգի հրատարակության մեջ (Իոսիֆ Իոաննեսովի, նույն ինքը՝ Հովսեփ Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ) քաղաքի անունը ևս անփոփոխ նշված է հայկական ձևով՝ «**В Ареге, Елландском городе**»⁵³: Միևնույն սկզբունքին 1841 թ. հետևել են իտալացի թարգմանիչները՝ **città di Arego degli Elladi**⁵⁴: Ակնհայտ է, որ թարգմանիչները խուսափել են որևէ հունական համարժեքի հետ նույնացումից, ըստ ամենայնի, գիտակցելով Հելիոպոլիս անվամբ որևէ հայտնի քաղաքի հետ հայերեն տեղանվան առնչություն չունենալը:

Այլ է պարագան 1841 թ. Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան միաբանության շաղկույթյամբ եվրոպական լեզուներով իրականացված թարգմանություններում: Այսպես, Մխիթարյանների հրատարակած իտալերեն տարբերակում արդեն առկա է անհարկի նույնացումը Հելիոպոլիսի հետ՝ **Eliopoli, città dell' Ellade**⁵⁵: Ծանոթագրության մեջ քաղաքի անունը տրվում է թարգմանաբար՝ **città del sole**, նշվում, որ թեև Հունաստանում նման անվամբ քաղաք չկա, այնուամենայնիվ, հին ժամանակներում այդպիսիք գոյություն են ունեցել⁵⁶: Վերոհիշյալն արձանագրվել է նաև 1850 թ. վերահրատարակության մեջ⁵⁷: Միևնույն մոտեցումը կրկնվում է նաև ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ **Héliopolis, ville de l'Hellade**⁵⁸:

⁵² **Mosis Chorenensis** Historiae Armeniacae. Libri III, Londini, 1736, p. 279.

⁵³ *Арменская история сочиненная Моисеем Хоренским, перевел с Арменскаго на Россійскій язык Архидиакон Иосиф Иоаннесов*, СПб, 1809, с. 92.

⁵⁴ **Mosè Corenese**, Storico Armeno del quinto secolo. Versione di **Giuseppe Cappalletti**. Venezia, 1841, p. 250.

⁵⁵ *Storia di Mosè Corenese*. Venezia, 1841, p. 332.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 332-333:

⁵⁷ *Storia di Mosè Corenese*. Venezia, 1850, p. 332-333.

⁵⁸ **Moïse de Khorène**, *Histoire d'Arménie*. Venise, 1841, p. 97.

1845 թ. Փարիզի ֆրանսերեն վերահրատարակության մեջ սխալը բառացիորեն կրկնվում է⁵⁹, իսկ հատուկ անունների հավելվածում նշվում է, թե Հելիոպոլիս անվամբ քաղաքներ եղել են եգիպտոսում, Լիբանանում և Թրակիայում, ընդամին, «Թրակիական Հելիոպոլիսը» նույնացվում է Խորենացու նշած «Արեգի» հետ⁶⁰։ Սա Խորենացու հաղորդման արհեստական համաձայնեցման, թերևս, հայտնի միակ փորձն է։

1858 թ. Մկրտիչ էմինի ռուսերեն թարգմանության մեջ նշվում է «Հելիոսի քաղաք» մեկ այլ ձևը՝ «в городе Гелиоса в Елладе»⁶¹, ինչի առնչությամբ տրվում է հետևյալ բացատրությունը. «солнце-город – Гелиополис»⁶²։ Միևնույնը կրկնվել է 1893 թ. «նոր թարգմանության» մեջ՝ «в Гелиополе, что в Елладе»⁶³, տրվել է միևնույն բացատրությունը⁶⁴։

1869 թ. գերմաներեն թարգմանության մեջ քաղաքը նմանապես նույն կերպ է ներկայացվել՝ **Heliopolis in Griechenland**⁶⁵։ Ի տարբերություն վերոհիշյալի՝ 1869 թ. Փարիզում հրատարակված և Վիկտոր Լանգլուայի կազմած հայ պատմիչների ժողովածուի մեջ արդեն նկատելի է որոշակի զգուշավոր մոտեցում՝ **Héliopolis (Arek-khaghakh), ville de la Hellade**⁶⁶։ Ավելին, նշանավոր հայագետն իրավամբ նշել է հետևյալ վերապահումը. «Այս անվանումը, հավանաբար, փոփոխվել է ընդօրինակողների կողմից»⁶⁷։

1889 թ. Խորեն Ստեփանեի աշխարհաբար թարգմանության մեջ «**Ելլադայի Արեգ ֆաղաֆի**» համար ծանուցվում է. «**արեգակի ֆաղաֆ, արևմտեան մատենագիրների Հելիոպոլիս**»⁶⁸։ Միևնույնը կրկնվել է նաև աշխարհաբար հետագա հրատարակություններում⁶⁹։

⁵⁹ Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*. Paris, 1845, p. 97.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 96։

⁶¹ *История Армении Моисея Хоренского, перевел с армянского и объяснил Н. Эмин*, Москва, 1858, с. 196.

⁶² Նույն տեղում, էջ 318։

⁶³ *История Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н. О. Эмина*, Москва, 1893, с. 177.

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 274։

⁶⁵ *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens*. Regensburg, 1869, S. 198.

⁶⁶ *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. T. II. Première période: Gorioun, Moïse de Khorène, Élisée Vartabed, Lazare de Pharbe, Ezniq de Gogh. Par Victor Langlois*. Paris, 1869, p. 154.

⁶⁷ Նույն տեղում։

⁶⁸ **Մովսէս Խորենացու** Հայկական պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուսարանեց Խ. Տ. Վ. Ստեփանէ, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 248։

⁶⁹ **Մովսէս Խորենացու** Հայկական պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուսարանեց Խ. Կախիկոպոս Ստեփանէ, Ս.-Պետերբուրգ, 1897, էջ 476։

1913 թ. Թիֆլիսում Ստեփան Մալխասյանցի խմբագրությամբ և Մանուկ Աբեղյանի ու Սեթ Հարությունյանի աշխատությամբ «Պատմութիւն Հայոց» քննական հրատարակության մեջ, ընդհանրապես, անդրադարձ որևէ տեղանվան չի եղել: Սակայն արդեն 1940 թ. աշխարհաբար հրատարակության մեջ Մալխասյանցը նշել է տվյալ տեղանվան նույնականացման առնչությամբ իր վերապահումները. «Իսկ Արեգ ֆաղափի մասին ոչինչ չենք կարող ասել: Մեզ հայաճի երկու Հելիոպոլիսներից, այսինքն Արեգակի ֆաղափների, ոչ մեկը չի կարող լինել, իսկ բուն Հունաստանում այս անունով ֆաղափ մեզ հայաճի չէ»⁷⁰: Հետագա բոլոր վերահրատարակություններում վերոհիշյալն անփոփոխ կերպով արձանագրվել է⁷¹:

1978 թ. Ռոբերտ Թոմսոնի անգլերեն թարգմանության մեջ ծանոթագրությամբ նմանապես նշվում է վերոհիշյալը՝ հիմք ընդունելով Գ-Դ դդ. պատմիչ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ում առկա օլիմպիական ցուցակը, սակայն անգլերեն բուն տեքստում տեղանունն արձանագրվել է նախորդ եվրոպական լեզուներով հրատարակությունների նման («at Heliopolis in Hellas»)⁷²: Թոմսոնը, որպես հնարավոր շփոթի պատճառ է նկատում 30-րդ օլիմպիական խաղերի մասով պիսացիների հետ «հելիոպոլիսների» (Heliats'ik') հիշատակությունը⁷³, ինչին կանդրադառնանք ստորև:

1990 թ. ակադ. Գագիկ Սարգսյանի իրականացրած ռուսերեն թարգմանության մեջ խնդրո առարկա հատվածը ներկայացվել է բառացի կերպով՝ «В городе Солнца, в Элладе»⁷⁴: Ծանոթագրության մեջ, ըստ ամենայնի, հիմք ընդունելով նաև Մալխասյանցի ավելի վաղ հայտնած տեսակետը՝ Սարգսյանը նմանապես վերապահ է մնացել նախկին նույնացումներից («Ռժվար է ասել, թե ուր ֆաղափի մասին է խոսքը»)⁷⁵: Ինչ վերաբերում է Բյուզանդիոնում Արեգական մեհյանին, ապա այն թարգմանվել է բառացի՝ «храм Солнца», իսկ դրան անմիջապես հաջորդող «զտաճարն Իլիու ֆաղափի» հատվածն իրավամբ վերածվել

⁷⁰ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, քաղգվ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, էջ 325:

⁷¹ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968, էջ 362 ևն:

⁷² Moses Khorenats'i, *History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources* by Robert W. Thomson. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London, 1978, p. 301. Միևնույնը կրկնվում է 2006 թ. վերահրատարակության մեջ (Moses Khorenats'i, *History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources* by Robert W. Thomson. Caravan Books Ann Arbor, Michigan, 2006, p. 296-297):

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Мовсес Хоренаци, *История Армении*. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г. Х. Саркисяна, Ереван, 1990, с. 181.

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 259:

է «Հելիոսի քաղաքի տաճարի» («храм города Гелиоса»)⁷⁶, թեև ակնհայտ է, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Հելիոսի մասին է:

1993 թ. Լանգլուայի թարգմանություն հիման վրա Աննի և Ժան-Պիեռ Մահենների լրամշակված ֆրանսերեն տարբերակի համապատասխան հատվածում քաղաքի անվանումը կրկին նշվում է եվրոպական հրատարակություններում ընդունված ձևով՝ *Héliopolis d'Hellade*⁷⁷, սակայն ծանոթագրության մեջ շեշտվում է քաղաքի նույնականացված չլինելու հանգամանքը և Թոմսոնի ենթադրություն հիման վրա կասկած հայտնվում, թե արդյո՞ք Խորենացին այն շփոթել է էլիֆայի (էլիսի) հետ⁷⁸: Միևնույնը կրկնվում է նաև 2012 թ. վերահրատարակության մեջ⁷⁹:

2003 թ. Բագրատ Ուլուբաբյանի իրականացրած և լրամշակված աշխարհաբար թարգմանության մեջ կրկնվել է Խորեն Ստեփանեի տարբերակը («**Ելլադայի Արեգ ֆաղաֆ**»)⁸⁰, ծանոթագրություններում որևէ նշում տեղանվան մասին չկա:

Հարկ է նշել, որ ակադ. Հրաչյա Աճառյանն «Արեգական ֆաղաֆ» առնչությունը նշում է միայն Աստվածաշնչի համապատասխան հատվածներում հանդիպող օրինակները⁸¹, սակայն Խորենացու հիշատակությանը որևէ անդրադարձ չունի: Վերոհիշյալը չէր կարող վրիպում լինել, ըստ ամենայնի, անվանի գիտնականը հիմք է ընդունել Լանգլուայի և Մալխասյանցի վերապահումները:

Ըստ այդմ, Արեգ քաղաքի պարզաբանման հարցը մինչ այժմ բաց է մնացել:

Էլիս (Ἡλῖς), բայց ոչ Հելիոս (Ἥλιος)

Օլիմպիական խաղերը Հին Հունաստանում անցկացվել են Ք. ա. 776 թ.-ից, Պելոպոնեսոսի Օլիմպիա քաղաք-սրբավայրում, յուրաքանչյուր չորս տարին մեկ: Մինչև Ք. հ. 394 թ. Թեոդոսիոս Ա Մեծ կայսեր օրոք անցկացվել են վերջին փաստագրված օլիմպիական խաղերը: Խորենացու հիշատակած Արեգ քաղաքի

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 172: Գ. Սարգսյանի ծանուցմամբ՝ «Гелиоград (Гелиополь - Город Солнца)», էջ 258:

⁷⁷ *Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie. Nouvelle traduction de l'arménien Classique par Annie et Jean-Pierre Mahé (d'après V. Langlois) avec une introduction et des notes.* Gallimard, Paris, 1993, p. 285.

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 401:

⁷⁹ *Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie. Nouvelle traduction de l'arménien Classique par Annie et Jean-Pierre Mahé (d'après V. Langlois) avec une introduction et des notes.* Gallimard, Paris, 2012, p. 285; 401.

⁸⁰ **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն հայոց, թարգմ. արևելահայերեն և ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 2003, էջ 261:

⁸¹ **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 310:

խնդրի բացահայտման և պարզաբանման հարցում, նախ և առաջ, անհրաժեշտ է քննել օլիմպիական խաղերի անցկացման բուն աշխարհագրական միջավայրը:

Նախ, Օլիմպիան մաս էր կազմում Պելոպոնեսոսի հյուսիսարևմտյան շրջանին, որն առավել հայտնի է եղել էլիս անվամբ (հին հուն. *Ἥλις, Ηλεία*, նոր հուն. *Ἠλίδα*, լատ. *Elis*): Այն սահմանակից էր Աքայային, Արկադիային և Մեսսենիային, իսկ արևմուտքից՝ Հոնիական (Իոնական) ծովին: Սկզբում էլիսի շրջանի կենտրոնն էր օլիմպիական քաղաք Պիսան, այնուհետև՝ համանուն էլիս քաղաք-պետությունը, որը հիմնվել է Ք. ա. 471 թ.:

Ἥλις անվան ծագումնաբանությունը կապվում է նախահունարենի **wālis* «հովիտ», «ցածրադիր վայր» բառին, ինչին աղերսվում է լատ. *vallis* (հմտ. անգլ. *valley*), դորիական բարբառով *Ἄλις*, Օլիմպիայի հնագույն դրամներին՝ *FAΛΕΙΩΝ*⁸²: Հստ այդմ, հայերեն «արեգ»-ի հետ իմաստային որևէ աղերս չի կարող դիտարկվել: Նմանապես բացառվում է որևէ առնչություն Հելիոսին, քանի որ Օլիմպիան Ձևի պաշտամունքային կենտրոնն էր:

Հենց էլիսից էին հայտարարվում օլիմպիական խաղերի ժամկետները: Էլիսից կամ Էլիսից էր սերում Ք. ա. 776 թ. անցկացված 1-ին օլիմպիական խաղերի առաջին չեմպիոն Կորեբոսը (հուն. *Κόροιβος ο Ηλείος*, լատ. *Coroebus Eleus* կամ *Heliensis*), որը երկու անգամ հիշատակվում է Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ում, որպես «**Կուտիբոս Հեղիացի**»⁸³: 30-րդ օլիմպիական խաղերի առնչությամբ առկա է Եվսեբիոսի հետևյալ հաղորդումն էլիսցիների և պիսացիների փոխհարաբերությունների մասին. «**Պիսացիք ապստամբեցին ի հեղիացոցն**» (լատ.՝ **Pisaei ab Heliensibus defecerunt**, հուն.՝ **Πισαῖοι Ηλείων ἀποστάντες**⁸⁴: Ընդհանրապես, տեղացի էլիսցիները զգալի թիվ էին կազմում մասնակիցների և հաղթողների թվում, ինչի մասին են վկայում Եվսեբիոսի երկու պահպանված օլիմպիական ցուցակները: Հերոդոտոսի հաղորդմամբ, եգիպտացի իմաստունները նույնիսկ հորդորել են իրենց այցելած էլիսցիներին (Ս. Կրկշառարյանի թարգմանությամբ՝ էլեյացիներին)⁸⁵ արգելել օլիմպիական խաղերին տեղացիների մասնակցությունը և մրցություններին թույլ տալ միայն օտարերկրացիներին:

⁸² W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*. Vol. 1, London, 1854, p. 816. Հմտ. A. Γαζής, *Λεξικόν ελληνικόν διηρημένον εις τόμους τρεις. Τόμος 1. Εν Βενετία*, 1809, σ. 1879-1880; *Древнегреческо-русский словарь. Том I. Составил И. Х. Дворецкий*, Москва, ГИС, 1958, с. 750.

⁸³ Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանակականք երկմասնեայ, Մասն Ա, էջ 133, Մասն Բ, էջ 98-99:

⁸⁴ Նույն տեղում, Մասն Ա, էջ 135:

⁸⁵ Նույն տեղում, Մասն Ա, էջ 135:

⁸⁵ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, էջ 150-151, 481: Այլ աղբյուրով տեղաբնակների ամվանումը տրվում է «էլեացիներ», «էլիսացիներ» կամ «էլիսցիներ» ձևով (նույն տեղում, էջ 231, 270, 535):

րին (իմա՝ այլ հելլեններին), «ավելի արդարացի կարգ ու կանոնի» հաստատման նպատակով⁸⁶:

Ընդհանուր առմամբ, էլիսը հայտնի էր հունական աշխարհում և գործող մասնակցում էր տարբեր պատերազմների ու արշավանքների: Իլիոն (Տրոյա) արշավող աքայացիներին օգնության հասած էլիսցիների երկիրն է *Ἥλιδα* (հայ-ցական հոլովի) և *Ἥλιδος* (սեռական հոլովի) ձևով հիշատակում Հոմերոսն իր «Իլիականի» մեջ (Հոմ. Իլ. Բ 615 և 626)⁸⁷: Հունական այս երկրամասին և նրա բնակիչներին տարբեր առիթներով անդրադարձել են Հին աշխարհի բազմաթիվ պատմագիրներ ևս (Ստրաբոն, Թուկիդիդես, Պալսանիաս, Պոլիբիոս, Պլինիոս Ավագ ևն): Էլիսը հայտնի է եղել նաև իր փրկիսոփայական դպրոցով, այնտեղից են սերել հունական աշխարհի մի քանի նշանավոր փրկիսոփաներ: Ներկայումս քաղաքն առավելապես հայտնի է Իլիա (*Ἥλια*) անվամբ, ինչը ևս հնում գործածական է եղել նրա առնչությամբ⁸⁸:

Հիմնվելով Լիբանանի Հելիոպոլիսի առնչությամբ խորենացու ձեռագրերում «Իլիու ֆալաֆ»⁸⁹ ձևի առկայության վրա՝ ենթադրելի է, որ հավելում հանդիսացող «Արեգի» փոխարեն մինչ այդ գործածվել է «Իլիս» ձևը, ինչը ևս հարազատության մեջ էր փոխանցում հունական բնագրային տարբերակը: Բնականաբար, չի բացառվում, որ ավելի վաղ սկզբնագիր տեքստում կարող էին գործածվել «ելիս», «ելիս» և այլ նմանօրինակ ձևերը:

Նույն կերպ խորենացու «Պատմութեան» բազմաթիվ ձեռագրերում Իլիոնի անվան հետ կապված առկա են տարբեր գրության ձևեր՝ «եղիական», «ելիական», բայց նաև «իլիական» և «իդիական»⁹⁰: «Աշխարհացոյց»-ում տեղանունը

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 151:

⁸⁷ «Իլիական»-ի հայերեն թարգմանություններում տեղանունը տարբեր ձևերով է ներկայացվել, մասնավորապես, 1843 թ. Վենետիկի հրատարակության մեջ՝ «եղիտե» և «եղիդոս» (*Համերոսի եղիական*, Բ. Ա., թարգմանեց ի Հելլենական է. Ե. Վ. Քոմանճան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1843, էջ 100-101), 1864 թ. Ա. Բագրատունու թարգմանությամբ Վենետիկի մեկ այլ հրատարակության մեջ՝ «ելիսայ» (*Համերի Իլիական*, հան ի Հայ Բագրատունի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1864, էջ 36), 1911 թ. Ա. Ղազիկյանի թարգմանության մեջ՝ «ելիսա» և «ելիտոս» (*Համերի Իլիական*, թարգմ. Ա. Ղազիկյան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1911, էջ 67-68), 1955 թ. Երևանի հրատարակության մեջ՝ «Հելիդ» (*Համերոս, Իլիական*, հին հուն. բնագրից թարգմ. Հ. Համբարձումյան, Երևան, 1955, էջ 68), 1987 թ. մեկ այլ հրատարակության մեջ՝ «ելիսա» և «ելիտոս» (*Համերոս, Իլիական*, գրաբարից թարգմ.՝ Մ. Խերանյան, Երևան, 1987, էջ 64): Ճշգրիտ թարգմանությունը («ելիս») տե՛ս *Համերոս, Իլիական*, հին հուն. թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Մուրադյանի և Ա. Թոփչյանի, Երևան, 2024, էջ 84:

⁸⁸ *Μ. Σταματελάτος, Βάμβα-Σταματελάτου Φ., Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδας. Τόμος Α'. Αθήνα, 2012, σ. 248.*

⁸⁹ Մովսիսի Խորենացույ *Պատմութիւն Հայոց*, Տփղիս, 1913, էջ 297:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 4, 87-88:

նշված է «Իլիոն» ձևով⁹¹, եղիշեն «ելիական պատերազմի» մասին խոսելով նմանապես հիշատակում է «Իլիոն» տեղանունը⁹²: Ավելի ուշ, Ժ դ. պատմիչ Թովմա Արծրունու և Անանուն Շարունակողի «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց» երկում նշվում է «Ելիոն»-ը⁹³: Մովսես Կաղանկատվացու երկում միևնույն տեղանունը նշվում է երկու ձևով՝ «Իլիոն» և «Իդիոն»⁹⁴: Հետագա ժամանակահատվածի մատենագիրների երկերում հանդիպում են ոչ միայն նշված ձևերը, այլև աղավաղված «Լիոն», «Իլոն», «Եդիոն» և «Ղիոն»⁹⁵:

Ուշագրավ է, որ Հին Հունաստանի էլիս պատմական երկրամասը հիշատակել է Զ-Ձ դդ. հունաբան դպրոցի գործիչներից փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթն իր «Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտէլի» երկում: Մասնավորապես, խոսելով Ք. ա. Դ դ. հույն փիլիսոփա, Սոկրատեսի կրտսեր աշակերտ և էլիզաբրեթրիական փիլիսոփայական դպրոցի հիմնադիր Ֆեդոնի (հուն.՝ Φαίδων ὁ Ἠλεῖος) մասին՝ Դավիթ Անհաղթը հստակ նշում է նրա ծագումը՝ «ելիական»⁹⁶ վասն Փեդոնի որ էր յելիդեայ⁹⁷:

Ավելի ուշ «Աշխարհացոյց»-ում միևնույն երկրամասը Հելլագա բնաշխարհի 30 գավառների թվում նշվում է «գիլիա» ձևով⁹⁸, ինչը կրկին հունական տարբերակի արտացոլումն է: Այսինքն, ըստ էության, երկրամասը հայ մատենագրության մեջ որոշակիորեն ծանոթ էր իրական հունական անվամբ և «Արեգի» հետ չէր կապակցվում:

Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ շփոթվել են գրեթե համահունչ Ἠλιος (Հելիոս)՝ «Արեգ» բառը և Ἠλεις կամ Ἠλεία տեղանունը, ինչի արդյունքում տեղանունը սխալ մեկնաբանությամբ է ընկալվել և արձանագրվել ձեռագրերում:

Կարո՞ղ էր արդյոք Խորենացին ինքը սխալվել տեղանվան հարցում: Դժվար պատկերացնելի է, որ հիմնարար հունական ուսում առած պատմագիրը, որն ուսումնասիրության ընթացքում ծանոթացել էր Հերոդոտոսի և անտիկ շրջանի այլ

⁹¹ Աշխարհացոյց (ՄՀ, հ. Բ, Ե դար), Անթիլիաս, 2003, էջ 2147:

⁹² Եղիշէ (ՄՀ, հ. Զ, Բ դար, Յաւելում), Անթիլիաս, 2007, էջ 1014:

⁹³ Թովմա Արծրունի և Անանուն (ՄՀ, հ. ԺԱ, Ժ դար, Ա գիրք), Անթիլիաս, 2010, էջ 78:

⁹⁴ Մովսէս Կաղանկատուացի (ՄՀ, հ. ԺԵ, Ժ դար, Բ գիրք), Անթիլիաս, 2010, էջ 35, 642, 653:

⁹⁵ Գ. Մուրադյան, Հին հունական առասպելների արձագանքները հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ, էջ 119, 164, 237, 276:

⁹⁶ Տվյալ դեպքում «ելիականը» միևնույն «իլիականն» է (οἱ Ἠλειακοί), հուն. Ἠλειακός բառացի՝ «իլիսից», «իլիսացի» կամ «Իլիսի դպրոցի փիլիսոփա», ինչը դյուրութամբ շփոթվել է այլ բառերի հետ (հուն. ἡλιακός «արևի», «արևային»):

⁹⁷ Դավիթ Անյաղթ (ՄՀ, հ. Գ, Զ դար, Բ գիրք), Անթիլիաս, 2004, էջ 287: Հմմտ. Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի: Ընծայեալ էլիսսի իմաստասիրի: Ի լոյս էաժ 3. Մանանդեան, Ս.-Պետերբուրգ, 1911, էջ 3, 164, Դավիթ Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք, համահավաք քննական բնագրերը և առաջաբանը Ս. Արեշտադանի, Երևան, 1980, էջ 197:

⁹⁸ Աշխարհացոյց (ՄՀ, հ. Բ, Ե դար), Անթիլիաս, 2003, էջ 2144: Հմմտ. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրութուն, էջ 274:

հեղինակների երկերին, նման շփոթ թույլ տար: Իմաստային նշանակությամբ և գրությամբ տարբեր «Էլիսը» «Հելիոսի» կամ «Իլիոսի» հետ կարող էին շփոթել միայն հունարենին բավարար չտիրապետող և հունական աշխարհի լեզվական ու աշխարհագրական իրողություններից հեռու ընդօրինակողները⁹⁹:

Մալխասյանցն իր երկարատև ուսումնասիրությունների արդյունքում եզրակացրել է, որ մեզ հասած «Պատմութիւն»-ը խմբագրված է հորենացու գրած սկզբնագրից, որն, անշուշտ, կորսված է¹⁰⁰: Ականավոր գիտնականը բազմաթիվ ձեռագրերի և փաստերի բաղդատությամբ ապացուցել է վերոհիշյալը, ի վերջո, համոզմունք հայտնել, որ «սկզբնագիրը ենթարկվել է խմբագրությունների, և այն ոչ մի անգամ, կրել է բազմառեսակ փոփոխություններ թե՛ բովանդակության կողմից – կրճատումներ, ընդմիջարկություններ, ուղղումներ – և թե՛ լեզվի»¹⁰¹:

Մալխասյանցն անձամբ բավական մոտ է եղել «Արեգ»-ի խնդրի պարզաբանմանը, ընդամին, ծանոթագրություններում նշել է, որ Պիսան գտնվել է «Հունաստանի Էլիոս {Էլիդա} նահանգում»¹⁰²: Ըստ ամենայնի, որոշ խանգարիչ հանգամանք է եղել տեղանվան գործածումը որևէ այլ երրորդ աղբյուրից: Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ հունական պատմական երկրամասն ամբողջությամբ կլանել է ժամանակին օլիմպիական խաղերով հայտնի համանուն քաղաքի մասին հիշողությունը:

Հունարեն որոշ բառերի և հատկանունների աղավաղված ձևերով առկայությունը հորենացու ձեռագրերում փաստում են հետագա ընդօրինակողների կամ խմբագրողների պատրաստվածության աստիճանը: Մեզ հասած հորենացու որոշ ձեռագրերում նույնիսկ Պիսային վերաբերվող «ի Պիսաս» հատվածն աղավաղվել է և վերածվել «ի պիսաս» կամ «ի պիսակս» միանգամայն անհասկանալի ձևերի, ինչը տեղ է գտել նաև 1695 թ. Թովմաս Վանանդեցու առաջին տպագիր հրատարակության մեջ¹⁰³:

Միանշանակ, նշված բոլոր աղավաղումները և աղճատումները հետագա ընդօրինակողների ու խմբագրողների կողմից են իրականացվել, վստահաբար ե գարից հետո: Օլիմպիական խաղերը քրիստոնյա կայսրության կողմից այլևս

⁹⁹ Արդեն իսկ ե դ. վերջին տիրապետող էր Տիգրանի արմունիքի կողմից բացահայտ բաշտերվող և հունաբան դպրոցին հակամարտ հոսանք, որոնց ներկայացուցիչներին Ղազար Փարպեցին անվանում է «արեղեանդ Հայոց» (Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 436):

¹⁰⁰ Ստ. Մալխասյանց, Մովսես հորենացու առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940, էջ 116:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 129:

¹⁰² Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1968, էջ 362:

¹⁰³ Ազգաբնակչության տոհմին Յաբեթեան յօրինեցեալ ի Մովսիսէ հորենացու, Վենետիկ, 1695, էջ 380:

չէին հովանավորվում և, ըստ էության, դադարեցվել էին Դ դարի վերջին, սակայն հակառակ տարածված կարծիքի՝ դրանք փաստացի շարունակվել են նաև հետագայում, մինչև Թեոդոսիոս Բ կայսեր գահակալման ժամանակահատվածը (402-450 թթ.), երբ ավերվել էին բոլոր հեթանոսական տաճարները: Հայտնի է, որ 426 թ. Օլիմպիայում Զևսի տաճարի հրդեհումից հետո դրանք վերջնականապես դադարեցվել են: Ըստ այդմ, մոռացություն են մատնվել ոչ միայն Պիսա և էլիս քաղաքները, այլև ողջ մարզը:

Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ Խորենացու տեքստի աղճատումը և հայերեն «Արեգ» անվամբ էլիսի կամ Իլիսի արձանագրումն իրականացվել է այն ժամանակ, երբ օլիմպիական խաղերն արդեն վաղուց դադարեցվել էին և անգամ բավարար պատկերացում չկար դրանց մասին: Հակառակ պարագային, որևէ ընդօրինակող կամ խմբագրող հստակ տեղեկացված կլիներ դրանց աշխարհագրական շառավղից և անհարկի տարրնթերցումներ ու տեղանունների արհեստական հայացումներ չէին ներմուծվի սկզբնագիր տեքստ: Սա նաև արդյունք էր հունարենի իմացություն անկման և շարունակականության խզման:

Եզրակացություն

Հունաստանում Վարազդատ թագավորի օլիմպիական հաղթանակների առնչությամբ Մովսես Խորենացու հիշատակած Արեգ քաղաքի հունարեն նախաձևը Հելիոպոլիս անվամբ որևէ քաղաքի հետ չի կարող համադրվել: Իրականում Խորենացին նկատի է ունեցել պատմական Օլիմպիային մերձակա էլիս (Իլիս) քաղաքը, որտեղ մշտապես անցկացվել են օլիմպիական խաղեր:

Ամենայն հավանականությամբ, Խորենացու սկզբնագիր տեքստում տեղանունն արձանագրվել է հունարենին հարազատ տարբերակով՝ հաշվի առնելով Բ գրքում «Իլիու քաղաք» (Հելիոպոլիս) տեղանվան առկայությունը, ինչն իր հերթին իրավամբ կարող էր արձանագրվել որպես «Արեգ քաղաք»:

Հետագա խմբագրությունների և ընդօրինակությունների ընթացքում էլիս (Իլիս) տեղանունը շփոթվել է «Հելիոսի» կամ «Իլիոսի» հետ, ըստ այդմ, իրականացվել է որոշ աղճատում և արհեստական հայացում:

Հունական նախաձևի վերականգնմամբ կարելի է արձանագրել, որ Վարազդատ թագավորը մասնակցել և հաղթող է ճանաչվել Պիսա և էլիս քաղաքներում անցկացված օլիմպիական խաղերում:

SAMVEL RAMAZYAN

**THE PROBLEM OF THE GREEK CITY “AREG”
MENTIONED BY MOVSES KHORENATS’I**

Keywords: Movses Khorenats’i, Varazdat, Areg, Heliopolis (Ilioupolis), Greece, Egypt, Lebanon, Olympic Games, Elis (Ilis).

The 5th century Armenian historian Movses Khorenats’i, when describing the participation and victories of the Armenian king Varazdat in the Olympic Games in Greece, mentions a Greek city with the Armenianized name “Areg” (“Sun”). For a long time it was considered the Armenian translation of “Heliopolis” (Ilioupolis), especially in translations into modern languages, which, however, does not correspond to reality, since there was no Olympic city with such a name in Greece itself.

An analysis of the available data leads to the conviction that Movses Khorenats’i actually meant the city of Elis (Ἐλῖς) near Olympia, in the historical region of the same name, where the Olympic Games were always held. During subsequent revisions and copying, the toponym was confused with “Ilios” or “Helios”, accordingly, some distortion and artificial Armenianization occurred.

САМВЕЛ РАМАЗЯН

**ПРОБЛЕМА ГРЕЧЕСКОГО ГОРОДА «АРЕГ», УПОМЯНУТОГО
МОВСЕСОМ ХОРЕНАЦИ**

Ключевые слова: Мовсес Хоренаци (Моисей Хоренский), Вараздат, Арег, Гелиополь (Илиуполис), Греция, Египет, Ливан, Олимпийские игры, Элис (Илис).

Армянский историк V в. Мовсес Хоренаци, рассказывая об участии и победах армянского царя Вараздата на Олимпийских играх в Греции, упоминает греческий город с арменизированным названием «Арег» («солнце»). Долгое время он считался армянским переводом «Гелиополя» (Илиуполиса), особенно в переводах на новые языки, что, однако, не соответствует действительности, поскольку в самой Греции олимпийского города с таким названием не было.

Анализ имеющихся данных приводит к убеждению, что Мовсес Хоренаци имел в виду город Элис (Ἐλῖς) близ Олимпии, в одноименной исторической области, где всегда проводились Олимпийские игры. В ходе последующих редакций и копирований топоним был перепутан с «Илиосом» или «Гелиосом», соответственно был искажен и искусственно арменизирован.

ԻՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱԿՎԵՑԻ

Բանալի բառեր՝ Ս. Թադեոսի (Թադեի) վանք, Հակոբ Դ Զուղայեցի, Իսահակ վարդապետ Մակվեցի, Արտազ, Կառնուտի ջրատար, Սարգիս վարդապետ Կաֆայեցի:

Արտազի թեմի առաջնորդ Մկրտիչ եպիսկոպոս Մակվեցու (1650–1664) հրաժարականից հետո Ամենայն Հայոց Հակոբ Դ Զուղայեցի կաթողիկոսը (1655–1680) կոնդակով դիմեց Գանդիմանի և Զղարսուռի բնակիչներին՝ առաջարկելով Իսահակ վարդապետ Մակվեցու նշանակումը Արտազի թեմի Թադեի վանքի առաջնորդի պաշտոնում¹: Կոնդակում ընդգծվում էր Իսահակի հեղինակությունը որպես վարդապետի, եպիսկոպոսի և հոգևոր առաջնորդի, որն իր հոտի հանդեպ աչքի էր ընկնում հոգածու վերաբերմունքով և ավանդական եկեղեցական կարգերին նվիրվածությամբ. «...զԻսահակ վարդապետն մեր, զի միշտ զձեզ խրատեսցէ եւ ուսուցանէ զբանն աստուածային եւ հովուեսցէ զձեզ ըստ հարցն աւանդութեան, զի դայ է ձեզ վարդապետ, եպիսկոպոս եւ առաջնորդ: Զձեր ամենայն հասքն եւ իրաւունքն ի դա յանձնեցաք վերստին, որպէս որ յառաջն յանձնեալ էաք: ...եթէ քահանայ, եթէ դօլվաթաւոր եւ եթէ ռամիկ, ով որ այլեւայլ արար Իսահակ վարդապետի խօսիցն, այնպիսին պատիժս եւ դառնութիւնս մեծ է կրելոց յինէն, եւ հնազանդքն արհնութիւնս եւ պարգեւս ընդունելոց են յինէն»²: Այս կոնդակը ոչ միայն հաստատում էր Իսահակ վարդապետի պաշտոնական նշանակումը, այլև ընդգծում նրա՝ որպես հոգևոր առաջնորդի խոսքի և վարքի անառարկելի հեղինակությունը, որ պետք է ընկալվեր իբրև ուղեցույց բոլոր խավերի համար՝ քահանայից մինչև հասարակ ժողովուրդ: Կոն-

* Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ք.գ.թ., minasyan.tamara64mail.ru, հոդվածը ստանալու օրը՝ 3 սեպտեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 15 սեպտեմբերի, 2025:

¹ Աղբյուրները Թադեոս առաքյալի վանքում Իսահակ վարդապետ Մակվեցու առաջնորդության սկզբնավորման տարբեր թվականներ են նշում՝ 1663-1665 միջակայքում: Մակայն պահպանվել է 1660 թվականի առովանաոֆի մի պայմանագիր, ըստ որի՝ մակվեցի Մուսաֆարի որդի Դամուրը երեք թումանով վանքի առաջնորդ Սահակ վարդապետին է վանառում իր բաժին հողը (3. Թօփնեան, Յուցակ ժողովածուաց Դադեան հաշիվ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 13):

² Դիւան Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի. էջմիածնի կաթողիկոսների կոնդակներ (1652-1705 թթ.), մասն Ա, աշխատասիրեց՝ Խ. Տէր-Գրիգորեան, Անթիլիաս, 2003, էջ 59:

դակում նաև հստակ սահմանվում են նրա խոսքի նկատմամբ անհնազանդության հետևանքները և հնազանդության դեպքում սպասվող օրհնությունները:

Իսահակ Մակվեցու երկարամյա ծառայությունը, բարոյական անբասիր վարքը և եկեղեցական սկզբունքներին անշեղ հավատարմությունը նրան արժանացրել են «Արդար» պատվանունին. «Տէր Իսահակ Մակուեցի մեծ եւ տիեզերալույս վարդապետ՝ կոչեցեալն Արդար ըստ վարուց եւ ըստ կենցաղավարութեան»³: Ժողովուրդը նրան ճանաչում էր որպէս «մեծ եւ տիեզերալույս վարդապետ», որի խստապահանջ կենցաղավարությունը սերունդների համար օրինակ էր դարձրել:

Ուլ էր Իսահակ Մակվեցին, որի նկատմամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը խոր վստահություն ուներ: Ավելին, 1663 թվականի ապրիլի 30-ի կոնդակով նա նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքից անջատեց Գանդիմանի և Զղախոռի շրջանները՝ հանձնելով դրանք Իսահակ վարդապետ Մակվեցու առաջնորդությանը⁴:

Իսահակ Մակվեցին ժէ դարի հայ եկեղեցու պատմության մեջ նշանավոր, սակայն համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված գործիչներից է⁵: Նրա ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունին այն համարում է մոտավորապես 1630-ը՝ հիմնվելով 1699 թվականի Անանուն Վանեցու «Ժամանակագրության» տեղեկության վրա⁶: Ըստ այդ աղբյուրի՝ Իսահակը երկրորդ անգամ Վան այցելելիս արդեն ծերունի էր. «ՌՃԽԸ (1699) ի մուտն յունվարի, մեծ և անուանի, Արդար Իսահակ վարդապետն եկն ի Վան, որ էր այր ծերունի ե յոյժ առաքինի. և ամենայն ներքին և արտաքին գիտութեամբ ե փիլիսոփայական իմաստութեամբ զարդարեալ, և քաղաքացիքն յոյժ պատուով ե փափագանօք ընդունեցին զնա իբրեւ զլուսաւորիչն Հայոց, և յետ երեք ամսոյ մեծ պարգևօք առաքեցին զնա յաթոռն իւր ի Թադէոս Առաքելոյ վանս»⁷: Իսահակ Մակվեցին առաջին անգամ Վան է այցելել 1675 թվականին՝ նպատակ ունենալով պայքարել Սարգիս Կիպրացու տարածած աղանդավորական ուսմունքի դեմ⁸, ինչը վկայում է դավանաբանական սկզբունքների պաշտպանության գործում նրա վճռական և անզիջում դիրքորոշման մասին:

³ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, կազմեց՝ Մ. Վրդ. Քէշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 615, 620:

⁴ Յ. Քիւրաեան, «Նիսբե Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսի կենսագրութեան համար (1655-1680)», Հասկ, ԽԱ, 1952, էջ 42-43:

⁵ Կ. Եպս. Ամատունի, Ժէ դարու երեւելի վարդապետներ, Վենետիկ, 1989, 81-84, Ա. Հախնազարյան, Արտազի երեք վանքերը, 2012, Երևան, էջ 90-91:

⁶ Կ. Եպս. Ամատունի, «Մահակ վրդ. Մակուեցի», Բազմավէպ, 1983, էջ 98:

⁷ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Բ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, 1956, Երևան, էջ 420:

⁸ Նույն տեղում, էջ 413:

Իսահակ վարդապետ Մակվեցու գործունեության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել Ս. Թադեի վանքում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում, ինչպես նաև Հռոմի Հավատասփյուռի Ժողովին, Ուրբանյան վարժարանի ղեկավարությանը և Եվրոպայի հայ վաճառականներին ուղղված նրա նամակներում: Այս աղբյուրներում նա հանդես է գալիս որպես հոգևոր առաջնորդ, կրթական նախաձեռնություններ խթանող և հմուտ դիվանագետ: Որոշ ձեռագրերում Մակվեցին հանդես է գալիս նաև որպես գրիչ և պատվիրատու: Նամակները, որոնք պահպանվում են Վատիկանի Առաքելական արխիվում՝ հայերեն բնագրերով (Archivio della Propaganda Fide, Series SC, v.2–v.4, AP. Udienze 1680–1690, V.2, p. 64), ինչպես նաև Վենետիկի մատենադարանի թ. 1458 ձեռագրում⁹, հրապարակել է Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունին՝ որպես հավելված իր 1983 թվականի հոդվածի¹⁰: Այդ նամակագրությունը կդիտարկվի առանձին ուսումնասիրության շրջանակում, իսկ ներկա վերլուծությունը հիմնվում է ձեռագրերի հիշատակարանների վրա:

1666 թվականին Իսահակ վարդապետ Մակվեցու նախաձեռնությամբ Հովսեփ վարդապետը ընդօրինակում է Դիոնիսիոս Արեոպագոս «Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետության» երկը (եղմ. 1074)¹¹: Ձեռագիրը գրվել է «ի թագաւորութեանն պարսից Շահ Սուլէմանին եւ ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց յԱթոռ Ս. Էջմիածնի»: Երկի հայերեն թարգմանությունը լատիներենից կատարել էր Ժէ դարի նշանավոր աստվածաբան, փիլիսոփա և բանասեր Ստեփանոս Լեհացին:

Ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Իսահակ Մակվեցին կրթություն է ստացել Ս. Էջմիածնում՝ վայելելով Հակոբ Դ Զուղայեցի կաթողիկոսի հովանավորությունը: Նա աշակերտել է ժամանակի ականավոր մանկավարժ, փիլիսոփա և քերական Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցի ռաբունապետին՝ ստանալով իմաստասիրական, տրամաբանական և քերականական գիտելիքներ: Իսահակը գրում է. «Արդ, ես տրուպս յամենայնի նուաստ ոգի Իսահակ վարդապետս Մակուեցի՝ առաջնորդ վեհափառ աթոռոյն Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն, աշակերտեալ հոգեւոր ծնընդեան սրբազան տեառն Յակոբայ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, ներակրթեալ ըստ կարի ի հրահանգս վարժարանի Ս. Աթոռոյն, առ ոտս Սիմէօնի քաջ ռաբունապետին»¹²: Հիշատակարանի շարունակությունը ներկայացնում է Սիմեոն Զուղայեցու հեղինակած գործերի գնահատա-

⁹ Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին ի Վենետիկ, հ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1241-1245:

¹⁰ Կ. Եպս. Ամատունի, «Մահակ վրդ. Մակուեցի», Բազմավէպ, էջ 113-130:

¹¹ Ն. Եպս. Պողոսեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբեանց, հ. Գ, ձեռ. 1074, Երուսաղէմ, 1969, էջ 109:

¹² Նույն տեղում:

կանը: Վերջինս հեղինակել է մի շարք ուսումնական դասագրքեր՝ «Հաւաքաբանութիւն», «Տրամաբանութիւն» և «Քերականութիւն ըստ լեզուիս հայկազեան», որոնք կարևոր դեր են խաղացել հայ դասական կրթության համակարգում: Իսահակ Մակվեցին ընդգծում է, որ Սիմեոնը, օգտվելով այլալեզու աղբյուրներից («յայլոց ազգաց նիւթ առեալ»), ստեղծել է «լուսաշաւիղ եւ դիւրամուտ ներածութիւնս առ ամենայն իմաստասիրական հանճարս եւ գիտութիւնս»¹³:

1677 թվականին Իսահակ վարդապետ Մակվեցին հանդես է գալիս որպես գրիչ՝ ընդօրինակելով Ստեփանոս Լեհացու կազմած «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք...» բառարանը¹⁴, որը ներառում է 262 փիլիսոփայական, գեղագիտական և աստվածաբանական եզրերի բացատրություններ (ՄՄ 340)¹⁵: Իսահակը բառարանը բնութագրում է որպես «բուրաստան իմաստասիրական»՝ ընդգծելով դրա՝ որպես ուսումնական և հոգևոր ձեռնարկի արժեքը: Նա նշում է, որ մատյանը գրել է անձամբ՝ «գրեցաւ ձեռամբս իմով», և նվիրել է իր հոգևոր և մարմնավոր ծնողների հիշատակին: Ձեռագրի նույն էջում պահպանվել է 1785 թվականի հիշատակարան, որը գրել է Իսահակ եպիսկոպոս Փառակեցին: Նա 1783–1787 թվականներին Մակուի Ս. Թադեոսի առաջնորդն էր: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ մեկդարյա հեռավորությունից Իսահակ եպիսկոպոս Փառակեցին իրեն համարում է Իսահակ Մակվեցու արժանի հաջորդը՝ ընդգծելով հոգևոր ժառանգության շարունակականությունը և ներկայացնելով Ս. Թադեոսի վանքի հոգևոր և մշակութային ժառանգության երկու կարևոր փուլերը: Իսահակ Փառակեցու հիշատակարանը գրված է «գառն եւ դժնտակ» ժամանակներում, երբ տեղի գյուղերը տուժել էին, իսկ վանքը ենթարկվել էր ավերման. «Վերոյգրեալ Իսահակ արդար յառաջնորդ լուսահոգի վարդապետին տեղն արժանուն աջորդ եղէ անարժան հող ու մոխիր Իսահակ եպիսկոպոս Փառակեցի ՌՄԼԱ -ին (1782) յոյժ գառն եւ դժնտակ ժամանակի, թողում զամենայն եւ բոր կպեցեալ գիւղս մեր էր ցաւ քան զամենայն: Գ ամ է ջանամ, թէ հանեմ, անկար լինելոյս /// մնայ: Ով ոք քակէ, ն/// շինօղ սրբոյ Աթոռ[ոյս]: ՌՄԼԳ (1785) թուջն գրեցի» (ՄՄ 340, թ. 3ա):

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ժե դարի նշանավոր աստվածաբան, քարզմանիչ, բանասեր և փիլիսոփա Ստեփանոս Լեհացու (Լվովցի, Իլովացի) կարևորագույն երկերից է «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք...» բառարանը, որը, սակայն, դեռևս հրատարակված չէ: Գ. Գրիգորյանը, Լեհացու այս բառարանը դարձնելով առանձին ուսումնասիրության թեմա, ընդգծում է, որ այն աչքի է ընկնում իր բարձր գիտական մակարդակով և էապես տարբերվում է նախորդ բառարաններից՝ բառ-հասկացությունների բացատրությունների անհամեմատ ընդարձակությամբ, խորությամբ և բազմակողմանիությամբ (Գ. Գրիգորյան, «Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական բառարանը», ՊՔՀ, 1975, № 2, էջ 133-145):

¹⁵ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթրեան, Ա. Քեօշկերեան, Երևան, 2004, էջ 95-98:

երկու ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները վկայում են, որ Խսահակ Մակվեցին եղել է դասական դպրության ավանդների կրող, բարձր կրթական աստիճան ունեցող հոգևորական:

1677 թվականին Խսահակ վարդապետը պատվիրում և ստանում է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ը, որը որպես հիշատակ նվիրում է Ս. Թադեոսի վանքին: Այդ մասին տեղեկանում ենք ձեռագրի հիշատակարանից. «Ձստացող սորին՝ զԽսահակ վարդապետ, վերատեսուչ Թադեոսի առաքելոյ սուրբ Աթոռոյն, որ աւանդեաց զգիրքս՝ յիշատակ իւր ի դուռն Սուրբ Առաքելոյն... Ի թվականիս մերում ՌՃԻԶ (1677) գրեցաւ... ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլեյմանի, եւ ի կողմն Հոռոմոց Սուլթան Մահմատին, որ էառ զԿիրան կղզի եւ զԼէհաց զամուրն Կամէնէց, եւ ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց» (ՄՄ 808, թ. 165բ, 489բ)¹⁶: Մատյանը ընդօրինակվել է հենց Ս. Թադեոսի վանքում՝ Խսահակի անմիջական հովանու ներքո, իսկ ընդօրինակումը տեղի է ունեցել աշխարհաքաղաքական լարված ժամանակաշրջանում՝ Պարսից Սեֆյան Շահ Սուլեյմանի (1666–1694) և Օսմանյան Սուլթան Մեհմեդ IV-ի (1648–1687) իշխանության տարիներին: Հիշատակարանում արձանագրված Կիրան կղզու և Կամենեց ամրոցի գրավումը վերաբերում է լեհ-օսմանական պատերազմի (1672–1699 թթ.) իրադարձություններին¹⁷:

Ձեռագիրն ունի նաև գեղարվեստական ձևավորում: Խորանների, ճակատազարդերի, բուսական լուսանցազարդերի և հանգուցագիր զարդագրերի հեղինակը Մկրտիչն է, որը ճաթերթի կիսախորանի մեջ թողած հիշատակարանում իրեն անվանում է նկարող. «Ձսոսկ անուն Մկրտիչ նկարող խորանիս», իսկ անանուն գրիչը, որ իրեն կոչում է «զանպիտան գծողակս», խոնարհաբար խնդրում է հիշել իրեն (ՄՄ 808, թ. 165բ):

Գրիչը, հանգես գալով Խսահակ վարդապետ Մակվեցու անունից, ձեռագրում թողել է ընդարձակ հիշատակարան՝ գրված գեղեցիկ գրաբարով, որը ոչ միայն գեղագիտական, այլև պատմագիտական և աղբյուրագիտական նշանա-

¹⁶ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ Օ. Եզանեան, Երևան, 2007, էջ 807-812:

¹⁷ Այդ ժամանակ Օսմանյան բանակը Սուլթան Մեհմեդ IV-ի և մեծ վեզիր Ֆազլի Ահմեդ Քյոփրյուլուի գլխավորությամբ զբաղվեց ռազմավարական նշանակություն ունեցող Կամենեց-Պոդոլսկի ամրոցը՝ այն դարձնելով Օսմանյան Կայսրության Կամենեցյան էյալետի կենտրոն: Կամենեց-Պոդոլսկի ամրոցը մնաց Օսմանյան գերիշխանության ներքո շուրջ 27 տարի՝ մինչև 1699 թվականը, երբ Ռիսվիկի հաշտության պայմանագրով ամրոցը վերադարձվեց Լեհական թագավորությանը: (M. Wagner, “The Sources on the Siege of Kamieniec Podolski in 1672”, *Historia i Świat*, No. 6, 2017, pp. 225–239. D. Kołodziejczyk, “Ottoman Podillja: The Eyalet of Kamjanec, 1672–1699”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 16, No. 1/2 (June 1992), pp. 87–101):

կուլթյուն ունի: Այս հիշատակարանը զգալիորեն գերազանցում է նախորդ երկու հիշատակարանների ծավալը՝ դառնալով ինքնուրույն պատմական աղբյուր:

Հիշատակարանում մանրամասնորեն ներկայացված է Իսահակ վարդապետի կենսագրությունը՝ ներառյալ նրա ծագումը, կրթական ուղին, եկեղեցական գործունեությունը և հոգևոր առաքելությունը: Բացի կենսագրականից, հիշատակարանում կան տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական և եկեղեցական իրադարձությունների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ: Մասնավորապես, արձանագրված են Ս. Թադեոս առաքյալի վանքում իրականացված շինարարական աշխատանքները: Այս տեղեկությունները կարևոր են վանքի ճարտարապետական պատմության վերականգնման և վանական կյանքի ուսումնասիրության տեսանկյունից: Հիշատակարանի միջոցով հնարավոր է վերակազմել ոչ միայն Իսահակ վարդապետի կերպարը, այլև ամբողջական պատկերացում կազմել Ս. Թադեոսի վանքի հոգևոր, մշակութային և քաղաքական դերակատարության մասին ժէ դարի երկրորդ կեսին:

Իսահակ վարդապետ Մակվեցին սերում էր քահանայական գերդաստանից, որի տոհմաբանական շղթան մանրամասնորեն շարադրված է հիշատակարանում: Նա Սահակ քահանայի որդին էր, որի նախնին Արճեշից և Աղիովտից Ականց գյուղ տեղափոխված Թադեոսն էր: Իսահակը թվարկում է իր նախնիների վեց սերունդների անունները՝ Սահակ, Մերտն, Քիչիմիր, Արայիշ, Հովհաննես, Թադեոս՝ ընդգծելով գերդաստանի շարունակականությունը և իր անմիջական կապը ոչ միայն ընտանիքի, այլև տոհմական ժառանգության հետ: Նա գրում է. «Արդ, ես՝ տրուպս յամենայնի եւ վերջինս ի բանասիրաց, Իսահակ վարդապետս Մակուեցի, որդի Սահակ քահանայի, որդւոյ Մէրտնի, որդւոյ Քիչիմիրի, որդւոյ Արայիշի, որդւոյն Յոհանիսի, որդւոյ Թադէոսի, որ յԱկանց կոչեցելոյ գեղջէ, ի յԱրճիշոյ եւ յԱղիովտոյ եկեալ» (ՄՄ 808, 489ա): Իսահակի ինքնաներկայացումը՝ որպես «վերջինս ի բանասիրաց», ընդգծում է նրա գիտակցված դիրքորոշումը՝ որպես գերդաստանի գիտական և հոգևոր ժառանգության կրողի:

Հիշատակարանի հաջորդ հատվածում Իսահակը ներկայացնում է իր կրթական և եկեղեցական ուղին՝ ընդգծելով, որ ուսանել է Ս. Էջմիածնում՝ Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հովանու ներքո, նրանից է ստացել քահանայական ձեռնադրություն, ապա վարդապետական գավազան և եպիսկոպոսական առաջնորդություն Ս. Թադեոս առաքյալի վանքում: Նա գրում է. «Աշակերտ մեծափառ սրբազան հայրապետին՝ տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց յԱթոռն գերագահ Սուրբ Էջմիածնի, սնեալ եւ վարժեալ առ ոտս նորա՝ ի նոյն յոգնահանդէս Աթոռն, եւ ի նմանէ ձեռնադրեալ եւ առեալ զամենայն աստիճանս եկեղեցականս, թէ վարդապետական իշխանութիւն եւ գաւազան, եւ թէ եպիսկոպոսական առաջնորդութիւն Սուրբ Աթոռոյս Թադէոսի առաքելոյն» (ՄՄ 808, 489ա):

Իսահակ Մակվեցին, ստանձնելով Ս. Թադեոսի առաջնորդությունը, շարունակել է Մկրտիչ եպիսկոպոսի սկսած վերականգնման ավանդույթը: Մկրտիչ եպիսկոպոսը 1650-ական թվականներին իրականացրել էր լայնածավալ աշխատանքներ՝ վերականգնելով երկու կողմից մինչև հիմքերը քանդված եկեղեցին, նաև նորոգել էր սուրբ առաքյալի նահատակության վայրը և սուրբ Սանդուխտի սրբավայրը: Այս աշխատանքները կատարվել էին տեղի Դանիելի և Բեստենց տեղի Պետրոսի աջակցությամբ, որոնց Իսահակը հիշատակարանում կոչում է «քաջամարտիկ»՝ ընդգծելով նրանց անձնվեր ծառայությունը: Կարգում ենք. «Վերստին նորոգեաց եկեղեցի սուրբ առաքելոյն, որ քակեալ էր յերկուց կողմանց ի հիմանց, այլ եւ զդարպասն եւ զտեղին նահատակութեան սուրբ առաքելոյն եւ զսուրբ Սանդուխտն, հանդերձ գործակցութեամբ քաջամարտիկ տէր Դանիէլին եւ Բէստենց տէր Պետրոսին, որոց Տէր վարձահատոյց լիցի» (ՄՄ 808, 489ա):

1664 թվականին Իսահակ վարդապետը ձեռնամուխ է լինում վանքի պարիսպների և վանական խցերի կառուցմանը. «Իսկ ես ապիկարս Իսահակ վարդապետ, ի գալս իմ սկսայ շինել զպարիսպն եւ զխցերս...» (ՄՄ 808, 489ա): Այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև ժամանակագրական աղբյուրով. «Թվին ՌՃԺԳ (1664) ... Սահակ վարդապետն եկն ի վանքն սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի աւագ տօներին: Եւ գարունն սկսաք հիւսիսային կողմի պարիսպն շինել»¹⁸:

1676 թվականին Իսահակ վարդապետ Մակվեցու առաջնորդության տասներեքերորդ տարում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցու որոշմամբ Ս. Թադեոսի վանքում Իսահակի խնդրանքով նրա օգնական է նշանակվում Սարգիս Կաֆայեցին: Լինելով կրթված, գործուն և նախաձեռնող եկեղեցական գործիչ՝ նա անմիջապես ներգրավվում է վանքի վերանորոգման և կառուցապատման աշխատանքներում: Հիմնովին նորոգվում է եկեղեցին, ամուր որձաքարերով ընդլայնվում են պարիսպները, կառուցվում են աշտարակներ, դարպասներ, սենյակներ, տնտեսական և օժանդակ շինություններ: Վանքը ետ է գնում նաև այլազգիների գրաված վանքապատկան կալվածքները: Այդ մասին վկայում է Դիոնիսիոս Արեոպագագոս «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց» ձեռագրի հիշատակարանը, որ նույն թվականին օրինակվել է Սարգիս Կաֆայեցու պատվերով. «...Արդ, ստացող եղեւ նոր թարգմանեալ գրոցս Սարգիս վարդապետն Կաֆայեցի, որ էր առաջնորդ մեծ Աթոռոյն Թադէոսի սուրբ առաքելոյն, որ նորոգեաց զեկեղեցին ի հիմանէ և զպարիսպն ընդարձակեաց հաստահեղուս որձաքարամբք, բրգօք և դարպասօք, խցերօք և հիւրանոցօք և տնտեսանօք եւ այլ հարկաւոր շինուածովք: Այլ և զմուլքն վանիցս, զոր այլազգիքն տիրեալ էին, նոր յետ գնեաց և վախմ ետ սուրբ Աթոռոյս, ի հայրապետու-

¹⁸ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Ա, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, 1951, Երևան, էջ 306:

Թեանն Յակոբայ կաթողիկոսի, յԱթոռն Սուրբ Էջմիածնի և յարհիւպիսկոպոսութեան նահանգիս Իսահակ վարդապետի Մակուացոյ և ի թագաւորութեանն Պարսից Շահ-Սուլէյման, և ի թվականիս մերում ՌՃԻԵ (1676) ամին» (ՄՄ 109, 405բ)¹⁹: Իսկ 1691 թվականին նոր Զուղայում ընդօրինակած Ավետարանի ստացող Ղազար վարդապետ Թավրիզեցին հիշատակում է Իսահակի և Սարգսի կատարած շինարարական գործերը, ընդ որում՝ Իսահակը այստեղ հիշվում է նաև որպէս Թավրիզի և շրջակա գյուղերի արքեպիսկոպոս առաջնորդ. «Եղեւ ստացումն այս հոգեպատում բուրաստանի ի հայրապետութեան տեառն եղիազարու, յԱթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ առաջնորդութեան Թավրիզու եւ բոլոր շրջակայ գեղօրէից՝ արքեպիսկոպոսի սրբոյ Աթոռոյ առաքելոյն Թադէոսի տեառն Իսահակայ աստուածաբան վարդապետի, որ մականուամբ Արդար վերայծայնի, եւ աշակերտի նորին՝ Սարգիս վարդապետի Կաֆայեցոյ, որ է վերատեսուչ սրբոյ Աթոռոյ առաքելոյն Թադէոսի, որ ի հիմանէ նորոգեաց զեկեղեցին եւ զպարիսպն» (ՄՄ 247, 306բ)²⁰: Իսահակ Մակվեցու և Սարգիս Կաֆայեցու համատեղ ջանքերով Ս. Թադէոսի տաճարի հիմնովին նորոգման աշխատանքները, ըստ 1684 թվականի վանքում նորոգված մի ճաշոցի հիշատակարանի, տեւել են հինգ տարի. «նորոգեաց ի հիմանց զտաճար սուրբ աթոռոյն առաքելոյն Թադէոսի, որ էր քակեալ եւ քայքայեալ: Յիշեցէք զԻսահակ եւ Սարգիս վարդապետսն, որ բազում աշխատութեամբ Ե. ամ հազիւ աւարտ հասուցին նորոգութիւն տաճարի դամբարանի սուրբ առաքելոյն Թադէոսի»²¹:

Իսահակի կարևորագույն նախաձեռնություններից էր Կառնուտի ջրատարի վերականգնումը՝ Սարգիս Կաֆայեցու հոգաբարձութեամբ: Այս ջրատարը, որը կառուցել էր Մանուէլի որդի Զաքարիա եպիսկոպոսը շուրջ 350 տարի առաջ՝ մոտ 1327 թվականին, ժամանակի ընթացքում քայքայվել էր, և միայն որոշ հատվածներում էին պահպանվել դրա հետքերը: Հիշատակարանում նշվում է. «ի թվականիս մերում ՌՃԻԶ (1677)-երորդի եղեւ գիւտ ջրմղին, որ ասի Կառնուտի, որ յառաջ ժամանակաւ բերեալ էր մեծն Զաքարիա եպիսկոպոսն՝ պարոն Մանուէլի որդի, երկրորդ անգամ ի հիմանէ շինօղ սուրբ եկեղեցւոյս, եւ էր քակտեալ եւ աւերեալ եւ հազիւ ուրեք ուրեք նշմարանք մնացեալ: Այլ այժմ շնորհօքն Աստուծոյ կրկին նորոգեցաւ եւ յորդաբուխ աղբիւրն բերեալ ածաւ ի մէջ վանիցս եւ գեղջս՝ հոգաբարձութեամբ Սարգիս վարդապետի Կաֆայեցոյ» (ՄՄ 808, թ. 489ա):

Ջրատարի վերագործարկումը կարևոր նշանակություն է ունեցել ինչպես վանքի, այնպես էլ շրջակա գյուղի ջրամատակարարման համար: Հիշատակա-

¹⁹ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զէյթունյան, Փ. Անթաթյան, Երևան, 1984, էջ 462:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 1072:

²¹ Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ մաս, 1942, Վիեննա, էջ 485:

րանի վերջում Իսահակը դիմում է սերունդներին՝ հորդորելով պահպանել ջրատարը, հիշել բարերարներին և շարունակել հոգ տանել ջրատարի մասին՝ ընդգծելով դրա հասարակական և հոգևոր արժեքը. «Եւ խնդրեմ, զի ամ յամէ խնամատար լիջիք զի, մի իսպառ վնասեսցի եւ խանգարեսցի, քանզի յառաջին շինուածոյն մինչեւ ի մեզ իբրեւ ԳՃԾ (350) ամ անցեալ էր, եւ մեք նորոգեցաք: Դուք եւս մասնակից լիջիք բարեգործութեան վասն հասարակաց եւ սուրբ Աթոռոյս օգտին» (ՄՄ 808, թ. 489բ):

Իսահակ վարդապետ Մակվեցին հիշատակարանի վերջին հատվածում անդրադառնում է ժեղարի երկրորդ կեսին Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի շուրջ ծագած ներեկեղեցական հակամարտություններին: Այս ժամանակաշրջանը բնութագրվում է Օսմանյան և Սեֆյան տերությունների միջև մրցակցությամբ, որի հետևանքով Հայոց եկեղեցին հայտնվում էր բարդ քաղաքական իրավիճակում՝ ստիպված լինելով վարել զգուշավոր և բազմաշերտ դիվանագիտություն՝ պահպանելու իր ինքնավարությունը: Ներքին քաղաքական լարվածությունը, պայմանավորված ինչպես արտաքին ճնշումներով, այնպես էլ կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ձևավորված իշխանական պայքարով, վտանգի տակ էր դնում Մայր Աթոռի կայունությունը:

Հիշատակարանում ներկայացվում է եղիազար եպիսկոպոս Այնթապցու նախաձեռնությունը՝ Էջմիածնից անկախ կաթողիկոսություն հիմնելու ուղղությամբ: Եղիազարը, որը նախկինում զբաղեցրել էր Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքական պաշտոնները, 1664 թվականին Բերիտ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցում հրավիրում է եկեղեցական ժողով և ինքնահռչակվում է որպես կաթողիկոս²²: Նա Երուսաղեմում հիմնում է «Էջմիածին» մատուռը՝ որպես նոր աթոռի խորհրդանիշ²³: Այս քայլը ուղղակիորեն սպառնում էր Ս. Էջմիածնի գերիշխանությանը և կարող էր հանգեցնել եկեղեցական պառակտման:

Հակոբ Դ Զուղայեցին, որը հայտնի էր իր քաղաքական հեռատեսությամբ և դիվանագիտական ճկունությամբ, դիմում է Օսմանյան սուլթանին՝ ստանալու թագավորական հրովարտակ (խաթի շարիֆ), որով վերահաստատվում է Ս. Էջմիածնի գերիշխանությունը: Հիշատակարանում նշվում է. «...բազում հակառակություն կրեաց յապստամբաց Սուրբ Էջմիածնի, յորոց մի էր եղիազար ոմն, որ ինքնագլուխ կաթողիկոս նստաւ եւ եհատ զՀոռոմոց երկիրն ի Սուրբ Էջմիածնայ: Իսկ մեծ հայրապետն Յակոբ կրկին մտանելով առ սուլթանն Հոռոմոց, եւ վերստին հաստատեաց զհոռոմաստուն Սուրբ Էջմիածնի՝ թագաւորական խաթի շարիֆով» (ՄՄ 808, թ. 489բ):

²² Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2962-2965:

²³ Նույն տեղում, էջ 2965:

Հակոբ Դ Զուղայեցու այս քայլը կանխեց եկեղեցական պառակտման վտանգը և վերականգնեց Ս. Էջմիածնի դիրքը որպես Հայոց եկեղեցու կենտրոն: Իսահակ վարդապետ Մակվեցին, որպես ժամանակի ականատես, հիշատակարանում փաստագրում է այդ իրադարձությունները՝ ստեղծելով բացառիկ աղբյուր ժե դարի եկեղեցական և քաղաքական իրադրության ուսումնասիրության համար:

1677 թվականի մի հիշատակարան վկայում է Իսահակի հասարակական գործունեության մասին: Այդ թվականին Հակոբ Դ Զուղայեցու հրամանով Իսահակ վարդապետ Մակվեցին ուղարկվում է Բաղեշ՝ Ս. Էջմիածնի համար հանգանակություն իրականացնելու նպատակով: Այս առաքելությունը համընկնում է Մեսրոպ վարդապետ Բաղիշեցու աշակերտ Ներսես վարդապետ Հզվեցու գետնում ջրահեղձ լինելու հետ: Նրա եղբայր մահտեսի Հովհաննեսը և Մեսրոպ վարդապետը, ի հիշատակ հանգուցյալի, Թադեոսի վանքին են ընծայում 1640 թվականին Տիգրանակերտում նշխարաբեր գրչի ընդօրինակված Աստվածաշունչը, որի 451-րդ էջում Իսահակը թողնում է հիշատակարան. «Ի թվականի մերում ՌՃԻԶ (1677)-երորդի ամի, ես՝ Իսահակ վարդապետս Մակուեցի՝ աշակերտ տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի, որոյ հրամանաւ գնացի ի Բաղեշ քաղաք վասն նուիրակութեան Սուրբ Էջմիածնի: Յայսմ ժամանակի Ներսէս վարդապետ ոմն Հզուեցի՝ աշակերտ հեզահոգի Մեսրոպ վարդապետի Բաղիշեցոյ, գետամոյն եղեալ վաղճանեցաւ, իսկ եղբայր նորա՝ բարեպաշտօն մահդասի Յովհաննէսն եւ Մեսրոպ վարդապետն ընծայեցին զսուրբ Աստուածաշունչս ի ձեռն մեր՝ ի դուռն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի առաքելոյն՝ մնալ անտ յիշատակ յաւիտեան» (ՄՄ 187, էջ 451բ)²⁴:

1677 թվականին նախքան Երուսաղեմ մեկնելը Հակոբ Դ Զուղայեցին ձեռնադրում է Իսահակ Մակվեցուն եպիսկոպոս և նշանակում կաթողիկոսական տեղապահ. «Կաթողիկոսն Յակոբ բերեալ զձեռնաստուն աշակերտն իւր Իսահակ վարդապետ Մակուեցի, արար եպիսկոպոս, եւ եղ ի տեղի իւր աթոռակալ եւ տեղապահ. եւ ինքն ելեալ գնաց ի սուրբ Երուսաղէմ»²⁵: Հակոբ Դ Զուղայեցին նրան համարում էր կաթողիկոսական աթոռի հաջորդ արժանի թեկնածուն: Սակայն 1680 թվականին կաթողիկոսի մահից հետո մի շարք հանգամանքներ, մասնավորապես եկեղեցական վերնախավի որոշ շրջանակների բացասական արձագանքները, խոչընդոտեցին նրա ընտրությանը: Այս հակազդեցությունները, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված էին Իսահակի՝ Հոռոմի եկեղեցու հետ ունեցած կապով:

²⁴ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 792:

²⁵ **Ջաֆարեայ սարկաազ.** Պատմագրութիւն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 71-72: **Մ. աբբ. Օրմանյան,** Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2974:

Իսահակ Մակվեցին վախճանվել է 1702 թվականին և ամփոփվել իր վերանորոգած Բագրևանդի եկեղեցու²⁶ խորանի ձախակողմյան մասում. «Վաղճանեցաւ Իսահակ վարդապետն՝ առաջնորդ Սուրբ Առաքելոյն Թաղէտսի, յուլիս ամսոյ ԺԳ (13), ի ծագիլ արշալուսին, օրն երկուշաբթի եւ թաղեցաւ ի ձախակողման խորանին ի վանս Սրբոյն Գրիգորի, որ մականուամբ Ուշքիլիսայ կոչի, որ եւ նորոգեաց կաթողիկէն եւ զսալարկսն կտրին եւ զպարիսպն եւ զխցերն եւ զարդարեաց հոգեւոր կարգաւորութեամբ հոգեւորական»²⁷: Իսահակ Մակվեցու մահվան մասին վկայող այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև ժամանակագրական այլ աղբյուրներով²⁸: Հուլարկավորությունը տեղի է ունեցել Վարդավառի տոնի հաջորդ երեքշաբթի օրը՝ հուլիսի 13-ին²⁹: Իսահակ Մակվեցու աշակերտ Իգնատիոս Համթեցին մեծարման այսպիսի խոսք է գրում ուսուցչի մասին. «Այր մեծահամբաւ եւ խստակրօն, սքանչելի եւ հրաշագործ, որ ի թուին ՌՃԾԱ (1702) Աստուած փոխեցաւ, եւ կայ եղեալ յՈւշքիլիսէն ի յիւրում Աթոռին, ի ձախակողմ խորանին, եւ առնէ մեծամեծ սքանչելիք սուրբ գերեզման նորա, ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս քրիստոնէից»³⁰:

Ամփոփենք. Իսահակ վարդապետ Մակվեցին Հայ Առաքելական եկեղեցու Ժէ դարի նշանավոր գործիչներից է, որի գործունեությունը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Նրա նշանակումը Արտազի թեմի Ս. Թադեոսի վանքի առաջնորդի պաշտոնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցու կողմից վկայում է վերջինիս բացառիկ վստահության և Մակվեցու բարձր հոգևոր հեղինակության մասին: «Արդար» մականունը, որով հիշատակվում է Իսահակը, բնութագրում է նրա բարոյական անբասիր, խստակրոն վարքը և ավանդական եկեղեցական արժեքների նկատմամբ անշեղ նվիրվածությունը:

Սույն ուսումնասիրությունը հիմնված է ձեռագրերի հիշատակարանների վրա, որոնք կարևոր աղբյուր են Իսահակ Մակվեցու բազմակողմանի գործունեության գնահատման և նրա կերպարի բացահայտման համար: Հիշատակարաններում Մակվեցին հանդես է գալիս ոչ միայն որպես հոգևոր առաջնորդ, այլ նաև որպես գրիչ և ձեռագրերի պատվիրատու: Հատկապես արժեքավոր է 1677 թվականի հիշատակարանը, որը բազմաշերտ աղբյուր է՝ միաժամանակ կենսագրական, պատմագիտական, աղբյուրագիտական և մշակութաբանական նշա-

²⁶ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Բ, էջ 414:

²⁷ Սամուել Ամեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրություն, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Մաթեւոսյանի, Երևան, 2014, էջ 349:

²⁸ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Ա, 304, 311, 315, 328, հ. Բ, էջ 414, 420:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 304:

³⁰ Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ՝ Մանր մատենագիրք, ԺԵ-ԺԹ դար, հրատարակեց՝ Գիտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 381:

նակությամբ: Այն մանրամասնորեն ներկայացնում է Մակվեցու կրթական ուղին, եկեղեցական գործունեությունը, ընդարձակ շինարարական և կազմակերպչական նախաձեռնությունները, ինչպես նաև ժե դարի ներեկեղեցական հակամարտություններն ու քաղաքական իրադարձությունները: Իսահակ Մակվեցու նախաձեռնությամբ իրականացված շինարարական ծրագրերից առանձնանում է Կառնուտի ջրատարի կառուցումը, որը վկայում է նրա գործնական մոտեցման և համայնքային կյանքի բարելավման մասին:

Այս ամենը թույլ է տալիս դիտարկել Իսահակ Մակվեցուն ոչ միայն որպես Ս. Թադեոսի վանքի առաջնորդի, այլ որպես հայ հոգևոր մտքի և մշակույթի կարևորագույն ներկայացուցչի, որի գործունեությունը շարունակում է մնալ ուսումնասիրության և գնահատման արժանի:

TAMARA MINASYAN

ISAHAK VARDAPET MAKUETS՝I

Keywords: Saint Thaddeus Monastery, Yakob IV Jughayets՝i, Isahak Vardapet Makuets՝i, Artaz, Kar̄nut water pipe, Sargis Vardapet Kafayets՝i.

Isahak Vardapet Makuets՝i was a prominent yet relatively understudied figure of the 17th century Armenian Apostolic Church. His appointment as abbot of the Saint Thaddeus Monastery in the Artaz Diocese by Catholicos of All Armenians Yakob IV Jughayets՝i reflects the latter՝s exceptional trust and Isahak՝s esteemed spiritual authority. Isahak՝s epithet “The Just” highlights his morally impeccable lifestyle and unwavering dedication to traditional ecclesiastical values.

This study relies on manuscript colophons, which serve as essential sources for uncovering Isahak՝s character and assessing the breadth of his activities. Within these colophons, Makuets՝i emerges not only as a spiritual leader but also as a scribe and commissioner of manuscript production. Particularly noteworthy is the colophon dated 1677, a multilayered source of biographical, historiographical, source-critical, and cultural significance. It offers a detailed account of Isahak՝s educational background, ecclesiastical service, construction and organizational initiatives, as well as the intra-church conflicts and political developments of the 17th century.

Among the construction projects initiated by Isahak Makuets՝i, the Kar̄nut water-pipe stands out as a testament to his practical mindset and commitment to enhancing communal life.

Taken together, these insights allow us to regard Isahak Makuets'i not only as the abbot of the Saint Thaddeus Monastery, but also as a key representative of Armenian spiritual thought and culture, whose legacy remains deserving of continued scholarly attention and appreciation.

ТАМАРА МИНАСЯН

ВАРДАПЕТ ИСААК МАКВЕЦИ

Ключевые слова: Монастырь Святого Фаддея, Акоп IV Джугаеци, вардапет Исаак Маквеци, Артаз, Карнутский водопровод, Саркис вардапет Кафаеци.

Вардапет Исаак Маквеци – важная, но малоизученная фигура Армянской Апостольской Церкви XVII века. Назначение Исаака на должность настоятеля монастыря Святого Фаддея Артазской епархии Католикосом всех армян Акопом IV Джугаеци свидетельствует о высоком уровне доверия к нему. Прозвище «Праведный», под которым он упоминается в рукописных источниках, говорит о его нравственной безупречности и приверженности традиционным церковным ценностям. Представленное исследование основано на колофонах армянских рукописей, содержащих сведения о личности Исаака Маквеци и способствующих всесторонней оценке его деятельности. Маквеци был не только духовным лидером, но также писцом и заказчиком рукописей. Особую ценность представляет колофон 1677 года, содержащий сведения об образовательном пути Маквеци, его церковной службе, строительных и организационных инициативах, а также о внутрицерковных конфликтах и политических событиях эпохи.

Среди строительных проектов, реализованных по инициативе Маквеци и свидетельствующих о его практических навыках и стремлении к улучшению общественной жизни, выделяется Карнутский водопровод. Всесторонний анализ рукописных источников позволяет рассматривать Исаака Маквеци не только как настоятеля монастыря Святого Фаддея, но и как выдающегося представителя армянской духовной мысли и культуры, чье наследие заслуживает дальнейшего научного изучения и оценки.

«ԵՐԳ ԵՐԳՈՑԻ» ԲՆԱԳԻՐՆ ԸՍՏ ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒՑ ԱՐՎԱԾ ՔԱՂՈՒՄՆԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ երգնկայի Աստվածաշունչ, նախակիրիկյան խմբագրություն, ընդօրինակություն, տարընթերցում, Վարդան Արևելցի, հեղինականիշ հղում, բնաբանային քաղվածք, ծաղկաքաղ մեկնություն, երգ երգոց, Գրիգոր Նարեկացի:

Հայագիտության մեջ մեծ համբավ է վայելում Հովհաննես Զոհրապյանի՝ 1805 թ. հրատարակած Աստվածաշունչը որպես Սուրբ Գրքի ամբողջական բնագրի միակ քննական հրատարակություն¹: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս բնագիրը կազմվել է կիրիկյան միջավայրում ընդօրինակված ձեռագրերի հիման վրա, արտացոլում է Աստվածաշնչի կիրիկյան խմբագրության առանձնահատկություններ² և «Երգ երգոց»-ի նախակիրիկյան օրինակների հետ համեմատության համար շահեկան լինել չի կարող³: Այս առիթով Մեսրոպ Տեր-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ք. գ. ք., lilithovsepyan333@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 15 նոյեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 10 դեկտեմբերի, 2025:

¹ Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր կտակարանաց. ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց՝ ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկականս բարբառ: Նորոգապէս ի լոյս ընծայեալ յընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ՝ համեմատութեամբ այլեւայլ օրինակաց՝ հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք բնաբանին, յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Հովհաննէս Զոհրապեան վարդապետի, ի Վենետիկ, 1805. ՌՄԾԳ. (այսուհետեւ՝ Զոհրապեան Աստուածաշունչ):

² Աստվածաշնչի գրքերը «ի մի տփի» միավորելու և ընդօրինակելու արդյունքում սուրբգրային բնագրի մեջ արվել են էական լրացումներ և փոփոխություններ. այդ մասին՝ Ն. Ակիմեան, «Սուրբ Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», ՀԱ, 1935, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 561: Մեր նպատակն է հրատարակել «Երգ երգոց»-ի նախակիրիկյան բնագիրը վաղ շրջանի ընդօրինակությունների և առանձին մեկնությունների (ըստ անհրաժեշտության նաև այլ, օրինակ՝ ճաշոցների, վաղ շրջանի փառոցների) բնաբանային փաղոմների հիման վրա: Սույն հոդվածն այդ աշխատանքի մեկ օղակն է:

³ Ինչպես Աստվածաշնչի մի ֆանի այլ գրքերի, այնպես էլ «Երգ երգոց»-ի ընդօրինակությունների առնչությամբ ուսումնասիրողներն առանձնացնում են վաղագույն՝ «փութամակի» թարգմանության կնիք ունեցող բնագրեր. այդպիսի մի նմուշ տես Հ. Ոսկեան, *Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնը*, Վիեննա, 1924, էջ 75:

Մովսիսյանը կարևոր է համարում. «Հայկական վոլգատան անուանել կիլիկեան բնագիր եւ այն շնամարել հնագոյն տարբերակի իսկական ներկայացուցիչը: Սուրբ գրքի հայկական տարբերակի ապագայ հրատարակիչը պարտաւոր է շրջանցել կիլիկեան դարաշրջանը եւ մեզ տրամադրել հնագոյն տարբերակի բնագիրը (ընդգծումները մերն են՝ Լ. Հ.): Միայն այդպիսի բնագիրը կարող է յաւակնել գիտնականների լիակատար ուշադրութեանը եւ համարուել հինգերորդ դարի թարգմանիչների աշխատանք»⁴:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզել ենք⁵ Աստվածաշնչի «Երգ երգոց»-ի նախակիլիկյան խմբագրության առանձնահատկություններ ունեն Գրիգոր Նարեկացու «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն» աշխատության (977 թ.)⁶ մեջ պահպանված բնագիրը և Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը պահվող Երզնկայի Աստվածաշունչը (Եղմ. 1925)⁷: Որպեսզի պարզենք՝ Գրիգոր Նարեկացուց հետո «Երգ երգոց»-ի այս բնագիրը շրջանառվել է արդյոք և կամ ինչ փոփոխությունների է ենթարկվել, կարևոր ենք համարում հետևյալ հարցերը.

ա. Ինչպե՞ս են հարաբերակցվում Գրիգոր Նարեկացու և Վարդան Արևելցու մեկնությունները «Երգ երգոց»-ի բնաբանային քաղումների և մեկնողական խմաստների մակարդակում:

բ. Վարդան Արևելցին բազմակողմանի զարգացած և հայ մշակույթի ամենատարբեր կողմերին արձագանքող հեղինակ է: Հետաքրքիր է՝ արդյո՞ք նա անդրադարձել է Աստվածաշնչի բնագրի թարգմանությունների հարցին և կա՞ն արդյոք «Երգ երգոց»-ի բնագրի տարբերակները մեր վերաբերող գիտարկումներ Վարդան Արևելցու Մեկնության մեջ:

⁴ **Տ. Մեսրոպ արք. Տէր-Մովսիսեան**, Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան, ռուսերենից թարգմանեց **Ա. Նահապետեան**, առաջաբանը գրեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց **Գ. Տէր-Վարդանեան**, Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 249:

⁵ **Լ. Հովսեփյան**, ««Երգ երգոց»-ը և Գրիգոր Նարեկացին», *ԲՄ* 30, 2020, էջ 93-108:

⁶ Մատենագիրք Հայոց, հ. Ժ, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, բնագիրը պատրաստեցին **Ա. Ղազինեան, Լ. Յովսէփեան**, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 749-883 (օգտագործել ենք այս հրատարակությունը՝ «Նարեկացի, Մեկնություն» ձևով, իսկ բնագրային հղումների էջահամարներն արտացոլել շարադրամիջին կից՝ փակագծերում):

⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց (այսուհետև՝ Յուցակ Երուսաղեմի), կազմեց **Նորայր եպս. Պողարեան**, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 401-416. Հմբ 1925 (այսուհետև՝ Երզնկայի Աստուածաշունչ), գրչության ժամանակ՝ 1269 թ., գրիչներ՝ Մխիթար, Հակոբ, Մովսես: Մատյանս եզակի է՝ որպես պատմական Հայաստանի առաջին ամբողջական «ի մի տփի» Աստվածաշունչ. **Շահն արքեպիսկոպոս Աճեմեան**, Յուցակ Աստուածաշունչ մատենանի հայերէն Ձեռագիրներուն, Լիզպոն, 1992, էջ CXV: Բնագրերի համեմատությունը տես **Լ. Հովսեփյան**, ««Երգ երգոց»-ը և Գրիգոր Նարեկացին» հոդվածում, էջ 102:

Այս հարցերի պատասխանները թույլ կտան պարզել «երգ երգոց»-ի (ուստի և՛ Հին Կտակարանի) բնագրի պատմության մասնավոր (ԺԳ դ.) օղակները՝ հնարավոր դարձնելով Վարդան Արևելցու Մեկնության մեջ ընդգծել եզակի ընթերցումներ, որոնք կարևոր են «երգ երգոց»-ի նախակիրիկյան բնագրի կազմման աշխատանքների համար:

«երգ երգոց»-ի մեկնողական ավանդույթը Գրիգոր Նարեկացուց հետո շարունակում է Վարդան Արևելցին. ըստ հորանաշատում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանի (ՄՄ 5452⁸, ԺԳ դ.՝ 1266-ից հետո)⁹ Մեկնությունը հեղինակել է 1265 թ. Հաղպատում՝ Կիրակոս Գանձակեցու խնդրանքով¹⁰: Ձեռագրերում հանդիպում է տարբեր խորագրերով. «Հաւաքումն ի մեկնչացն Վարդան վարդապետին երգ երգոցին» (ՄՄ 5452, հորանաշատ, 1ա), «Նռամեծի սրբոյ Վարդանայ վարդապետի արարեալ Պարզութիւն ի խնդրոյ շնորհազարդ վարդապետին Կիրակոսի երգոց ի երգոյն» (ՄՄ 4834, 1գ), «Մեկնութիւն համառօտ երգոյ երգոյն, զոր ժողովեալ է Վարդան վարդապետն ի տեսութեանց Գրիգորի Նիսացւոյն ոյն եւ Հիպոդիտեայ չ Հռոմայ չ հայրապետին եւ Որոգինեայ չ, եւ զոր յինքենէ, ի խնդրոյ Կիրակոս վարդապետին» (եղմ. 327, 241բ¹¹):

Հայ մեկնողական գրականության հարուստ ավանդույթը և Վարդան Արևելցու՝ կիրիկյան միջավայրի հետ ունեցած սերտ շփումները¹² հնարավորություն էին ստեղծում «երգ երգոց»-ի հայտնի և շրջանառվող մեկնություններն արտացոլել մեկ բնագրի մեջ¹³ կողք կողքի, ստանալ թե՛ բնաբանային հատվածների,

⁸ Հոդվածիս բոլոր հղումներն այս ձեռագրին են. էջահամարները շարադրանքին կից՝ փակագծերում:

⁹ «Ի քուիս յեալն հարիւրերորդի չորեքտասաներորդի (714+551=1265) եղև մեկնութիւն երգոյ երգոյս ի Վարդանայ չ գիտնականէ՝ տիեզերայլու եւ յիմաստուն վարդապետէ, յաստուածամեծ սուրբ ուխտիս Յաղպատայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նշանիս... Ի պատրիարքութեան Հայոց Կոստանդնեայ եւ Հերմոյ պատկառին մերոյ եւ յարհիւպիսկոպոսութեան տեսուն Յովանիսի...», ՄՄ 5452, 65ա:

¹⁰ Հատվածաբար տպագրված ընծայականը տե՛ս Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 207-208: Վերջաբանը՝ Յուզակ երուսաղեմի, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 2, Երուսաղեմ, 1967, էջ 200-202:

¹¹ Յուզակ երուսաղեմի, հ. 2, էջ 200. 1406 թ. ձեռագրի ընծայականը սրբագրված է և ավելացված Հիպոդիտոսի անունը:

¹² Վարդան Արևելցու կիրիկյան շրջանի գործունեության մասին տե՛ս Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, Կյանքն ու գործունեությունը, Գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 37-40: Նույնի՝ Գիրք Բ, Երևան, 1989, էջ 5-7, 20-22 և այլուր:

¹³ Լուսանցիներում հիշատակված են Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր Նարեկացու, Որոգինես Ալեքսանդրացու, Հիպոդիտոս Բոստրացու անունները: Ձեռագրերի ընդօրինակություններից են՝ Թադրեկի է, որ հեղինակին ի սկզբանե հասանելի չի եղել Հիպոդիտոսի անունով շրջանառվող բնագիր: Այսպես ենք ենթադրում, քանի որ վաղ շրջանի առանձին խումբ կազմող ընդօրինակություններ (ՄՄ 4066, 3697, 8159, 7898) չունեն հաղումներ Հիպոդիտոսից: Երկրորդ խմբի

թե՛ դրանց մեկնությունների ամբողջական, միաժամանակ համառոտ¹⁴ պատկեր: Ուստի խորագրերի թե՛ «հաւաքումն», թե՛ «պարզութիւն» և թե՛ «համառատ» բնորոշումները տեղին են և արտահայտում են մեկնության այս տեսակի ձևաբովանդակային կողմը: Վարդան Արևելցին դիմել է նորարարության¹⁵ և մեկնել «Երգ երգոց»-ը ծաղկաքաղ եղանակով¹⁶, այսինքն՝ նույն բնաբանի համար տարբեր հեղինակների մեկնությունների համապատասխան հատվածները զետեղել է կողք կողքի:

Հավաքում-մեկնության առավելությունները.

- Պատկերացում է տալիս միաժամանակ մի քանի մեկնությունների մասին,
- մեկտեղում է նույն բնաբանի՝ բոլոր մեկնիչների բացատրությունները,

ձեռագրերում հիպոդիտոսյան ֆաղումներն ավելացված են լուսանցներում՝ զոդված մասերում շարադրանքի անհարթություններ ստեղծելով (ՄՄ 5259, եղմ. 1317), իսկ երրորդ խմբի ընդօրինակություններում այդ հատվածներն արդեն ներմուծված են Մեկնության բնագրի մեջ (ՄՄ 5452, 4834 և այլն): «Երգ երգոց»-ի Հիպոդիտոս Բոստրացու և Որոգինեսի անունով հայտնի մեկնությունների հայերեն խմբագրություններ շրջանառվել են Կիլիկյան շրջանում (ՄՄ 4066, Անարգարա, 1283 թ.): Այս հեղինակների երկերը մեր կարծիքով (զուցե նրանց հայերեն երկերի երբեմնի գոյության փաստերը, կամ մոռացության վտանգը նկատի ունենալով) խմբագրել և շրջանառության մեջ է դրել Ներսես Լամբրոնացին (այս հարցին անդրադառնալու ենք առանձին հոդվածով): Հնարավոր է, որ հենց Կիլիկիայում եղած ժամանակ Վարդան Արևելցին ծանոթացել է այս բնագրերին (ոչ միաժամանակ) և այնուհետև զետեղել իր աշխատության մեջ:

¹⁴ Համատոտելու միտումը նկատելի է արդեն Նարեկացու Մեկնության մեջ: Խնդիրն այն է, որ Սողոմոն Իմաստունի այս երկի մեկնողական ավանդույթը հայ իրականության մեջ ձևավորել է Գրիգոր Նարեկացին՝ Գրիգոր Նյուսացու «Թուղթ յաղագս երցոց երգոյն» աշխատության ազդեցությամբ և մի փանի անգամ շեշտում է, թե համատոտում է Գրիգոր Նյուսացու երկը: Այս ակնարկը պետք է ընկալել ոչ միայն գրական առաջին հայերը կատարողի (ավելին՝ հայ իրականության մեջ «Երգ երգոց»-ը առաջին անգամ մեկնող հեղինակի) զգուշավորությամբ, այլ նաև այն առումով, որ մեկնությունները՝ որպես դասագրքեր, պետք է դյուրեմկալելի լինեին, ուստի պարզ և դյուրահաս մեկնությունն ուսուցողական անհրաժեշտություն էր: Հասկանալի է, որ այս միտումն էլ ավելի նկատելի պիտի լինե՝ «Երգ երգոց»-ի մեկից ավելի մեկնություններից հատվածներ ի մի բերելու, ընկալելի դարձնելու դեպքում, ինչը և արել է Վարդան Արևելցին:

¹⁵ «Նորարարություն» պայմանական ենք համարում. Վարդան Արևելցու ուսուցիչ Վանական վարդապետն իր երկերում լայնորեն կիրառում էր ծաղկաքաղ մեկնությունը, որն էլ դարձավ դասագրքերը հյուսելու հիմնական եղանակ նաև իր աշակերտների համար. տե՛ս **Տե՛ր Արամ Բաճանա Միրզոյան**, «Վանական վարդապետի մատենագրական ժառանգությունը», *Խորանշատ 800*, խմբագիր՝ Վ. Թորոսյան, Երևան, 2022, էջ 34-35:

¹⁶ Նույն եղանակով է հյուսել նաև «Արարածոց» գիրքը. եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւնը», խմբագրությամբ **Լ. Տեր-Պետրոսյանի**, Երևան, 1992, էջ 11, 22-81: Մատենագիրք *Հայոց, հ. Ա, Ե դար*, եղիշե, Արարածոց մեկնութիւն, բնագիրը պատրաստեց **Յ. Քեօսեկան**, Անթիվաս-Լիբանան, 2003, էջ 765-767:

- երևում են նույն բնաբանի տարբեր ընթերցումներ, պատկեր-խորհրդանիշի զարգացումներն ու իմաստային փոփոխությունները,
- արտացոլում է մեկնիչի գրական նախասիրությունները:

«Երգ երգոց»-ի նկատմամբ Վարդան Արևելցու հետաքրքրությունը միայն այս գործով չի սահմանափակվում: Մեկնողական երկու ընդարձակ հատված տեղ են գտել հանրագիտարանային արժեք ունեցող «Ժղլանք» երկում¹⁷: Առհասարակ մարդու ներաշխարհին առնչվող՝ Դավթի Սաղմոսների, Սողոմոնի երկերի ու որոշ մարգարեությունների մեկնաբանությունները¹⁸ շարունակաբար կիլիկյան գործիչների ուշադրության կենտրոնում էին, և զարմանալի չէ, որ Հեթում Ա-ն այս թեմայով նույնպես հարցեր է ուղղել Վարդան Արևելցուն:

Հայտնի է մեկնությունները դասագրքեր էին, և Վարդան Արևելցի մանկավարժին հավանաբար մտահոգել է նաև, որ սաները մեկ բնագրի միջոցով ուսումնասիրեն «Երգ երգոց»-ի մի քանի մեկնություն միաժամանակ, ծանոթանան նույն խորհրդանիշի տարբեր բացատրությունների հետ: Նա «Երգ երգոց»-ի ընդարձակ բնաբան-քաղվածքը դնում է մեկնողական հատվածի սկզբում, ապա մեկնում՝ մասնատելով այն փոքր հատվածների (լեմա): Մեկնության նման եղանակն ու կառուցվածքը հնարավոր են դարձնում պարզել «Երգ երգոց»-ի բնաբանային քաղվածքների բնույթը, Գրիգոր Նարեկացուց արված քաղումների շերտը՝ ներառյալ Աստվածաշնչի միայն հայկական կանոնին բնորոշ «Գիտացի, զի...» հատվածը¹⁹:

ա. Ինչպե՞ս են հարաբերակցվում Գրիգոր Նարեկացու և Վարդան Արևելցու մեկնությունները «Երգ երգոց»-ի բնաբանային քաղումների և մեկնողական իմաստների մակարդակում: Գրիգոր Նարեկացու անունը Վարդան Արևելցին առաջին անգամ հիշատակում է Մեկնության Կիրակոս Գանձակեցուն ուղղված առաջաբանում. «...Որ եւ քում ըղձիցն կցորդել հրամայեցեր... ի Գրիգորէ նիւսացլոյ, որ մեծն է աղբիւր եկեղեցլոյ լնուլ, առաջնորդութեամբ եւրիզինեա, համառօտ առեալ եւ գրիգորին ի սկզբանէ...» (ՄՄ 5452, 1ա):

¹⁷ ՄՄ 750, «Լուծմունք ի Սուրբ Գրոց Վարդանայ վարդապետի ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթում», «Զի՞նչ է ասելն՝ ես շուշան եմ հովտաց եւ ծաղիկ դաշտաց» (Երգ երգոց, Բ 1), 100բ (այս հատվածի մեջ հիշատակում է Գրիգոր Նարեկացուն՝ «Նարեկեցի» ձևով: «Զի՞նչ է որ ասէ՝ Քոյր մեր փոքրիկ է» (Երգ երգոց Ը 8), 102ա:

¹⁸ Լ. Հովսեփյան, «Հիմնկտակաւանյան «Երգ երգոց»-ը որպէս 10-16-րդ դարերի միջնադարի հայ գրականության աղբյուր», *ՇՊՀ Գիտական տեղեկագիր*, № 2, Պրակ Բ, Հումանիտար ու հասարակական գիտություններ, դասավանդման մեթոդիկաներ, Գյումրի, 2019, էջ 50-51:

¹⁹ «Երգ երգոց»-ի բնագրի հնույթյան ցուցիչը «Գիտացի, զի...» սկսվածքով հատակտորի դիրքն է. մեզ հայտնի հնագույն օրինակը պահպանված է Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ՝ «Էկլեսիատես» խորագրով՝ բուն «Երգ երգոց»-ից առաջ, մինչդեռ կիլիկյան շրջանի բնագրերում դրված է «Երգ երգոց»-ի վերջին՝ Ը գլխից հետո «Այլուստ իմն գտեալ» հետասանուտ վերնագրով, որն առկա է Աստվածաշնչի, մասամբ նաև ճաշոցի միայն հայերեն ձեռագրերում:

Վարդան Արևելցին վստահաբար նկատի ունի Նարեկացի Գրիգորին. մեկնության ՄՄ 6720 ձեռագրի առաջաբանում գրիչը հավելում է. «Զմնացեալն յերգոյ երգոյն... առաջնորդութեամբ Որիգինեա եւ համառօտեալ եւ զայլս սակաւ ինչ եղեալ ի Գրիգորէ Նարեկացւոյ...» (ՄՄ 6720, 88ա):

Նյուսացի և Նարեկացի Գրիգորների շփոթը կանխելու համար Վարդան Արևելցին Նարեկացու դեպքում կիրառում է «Նար.» / «Նր.» համառոտումը: «Համառօտ առեալ», «սակաւ ինչ եղեալ ի Գրիգորէ Նարեկացւոյ» արտահայտությունները կարելի է ընկալել երկու իմաստով՝ Նարեկացիական քաղղումների քանակը քիչ է Գրիգոր Նյուսացու և մյուս մեկնիչների համեմատ և կամ՝ Նարեկացուց արված քաղղումներն էապես համառոտված են: Գրիգոր Նարեկացուց արված քաղղումների սակավությունը բացատրվում է նրանով, որ այս երկը միակ հայ հեղինակի շրջանառվող և հայտնի մեկնությունն էր:

Ստորև՝ Վարդան Արևելցու Մեկնության մեջ Գրիգոր Նարեկացուց արված քաղղումների համառոտ պատկերը՝ ըստ «Նար.» անվան հիշատակության²⁰.

«Երգ երգոց» Բնագրան	ՄՄ 5452 ²¹ (1266-ից հետո, Խորանաշատ. «Գիտացի, զի...» չիֆ)	ՄՄ 4066 (1283 թ., Անաուրգա. «Գիտացի, զի...» չիֆ)	ՄՄ 4834 (1289, 1296 թթ., Ս. Թեոդորոս վանք, Երզնկա. Ունի «Գիտացի զի...»)	ՄՄ 5259 (Ժ.Գ. Գ., ունի «Գիտացի, զի...»)
Համբուրեցէ զիս ի համբուրից բերանոյ իւրոյ... (Ա 1)	ՆԱՐ. Յորժամ նոր ծնաւ զմեզ զմկըրտութեամբ, ասեմք՝ համբուրեա զմեզ հայրենի սիրով... (4ա)	ԳԲ. ՆԱՐ. Ի համբուրելն զմեզ Տէրն արբցուք զշուրն, որ ասաց. Թէ ոք ծարաւի իցէ, եկեացէ առ իս եւ արբցէ: Դարձեալ՝ իբր զանառակ որդին	ՆԱՐ. = 5452 (3բ)	ԳԲ. ՆԱՐ. = 4066 (9բ)

²⁰ Աղյուսակում արտացոլել ենք Գրիգոր Նարեկացու անվան հիշատակումների ամբողջական պատկերն ըստ ՄՄ 4066 ձեռագրի, որտեղ ՆԱՐ. նշումը ճշգրտորեն արտացոլված է. ///-ով ցույց ենք տվել բացթողումները, *-ով նշված են նարեկացիական այն հատակտոմները (հեղինականիշ հղումով, կամ առանց դրա), որոնք Հիպոդիտոսից փաղումներ ավելացնելու պատճառով ՄՄ 4066 ձեռագրի համեմատ տեղաշարժվել և բնագրի այլ հատվածներում են հայտնվել: Փակագծերում արտացոլված են համապատասխան հատվածների էջերը:

²¹ Սա և մյուս երեք «Երգ երգոց»-ի Վարդան Արևելցու Մեկնության բնական բնագրի համար ընտրված ձեռագրերն են:

		Համբուրենցի գմեղ այսաւր... ²² (194ա)		
Զի քաղցր են ստինք քո քան զգինի... (Ա 1)	ՆԱՐ. Կաթն կեն[դ]անութիւն տա տղայոյն (այսպես), իսկ գինին՝ զարուծիւն եւ ուրախութիւն. Ոմանց կաթն տղա[յ]ոցն ի Քրիստոս եւ կիսոց՝ գինի... (4ա) ²³	ՆԱՐ. փիւ. ունի ԳՐ. ՆՅ. /// Ոմանց կաթն տղայոցն ի Քրիստոս եւ կիսոց՝ գինի (194բ)	ՆԱՐ. Կաթն կեն- դանութիւն տա տղայոցն, իսկ գինին՝ զաւ- րութիւն եւ ուրա- խութիւն/// (4ա)	ԳՐ. = 4066 (10աբ)
Եւ թափեալ է անուն քո... (Ա 2)	/// * Դարձեալ եղն յաման թափեալ չերեւի, իբր աստուածութիւն Տեառն ի մարմինն... (5ա)	ՆԱՐ. Դարձեալ եղն յաման թափեալ չերեւի, իբր աստուածութիւն Տեառն ի մարմինն... (194բ)	ՆԱՐ. = 4066 (4բ)	/// * Իւղ աստուածու թեանն թափեալ ի բնութիւնս մեր... (11ա)
Եթէ ոչ ծանիցես զանձն քո... (Ա 8)	/// Ոչ դու անձամբ փրկեցար, այլ ի Տեառնէ՛ ըստ Դաւթի (9ա)	ՆԱՐ. Կամ զհեթանոսաց եկեղե- ցին նմանեցուցանէ. Հրէա- կան եկեղեցոյն. Յորժամ սրբեցաւ և ել յնգիպտոսէ... (197ա)	ՆԱՐ. Ոչ դու անձամբ փրկեցար, այլ ի Տեառնէ (8ա): Հմմտ. 5452	/// = 4066 (էջ 18բ)
Ես ծաղիկ դաշտաց, շուշան հովտաց... (Բ 1)	ՆԱՐ. Դարձեալ որպէս դաշտ զանազան ծաղկաւք՝ երկիր ամենայն Տեառն երեւմամբն... (14բ)	/// ... որպէս դաշտ զանազան ծաղկաւք՝ երկիր Տեառն երեւմամբն... (199ա)	ՆԱՐ. = 5452 (12բ)	ՆԱՐ. = 5452 (23բ)
Շուշան ի մէջ փշոց... (Բ 2)	/// Եւ դարձեալ զի եւ գեղեցիկ եւ երեւին լաւքն ի մէջ վատացն, որպէս տանուտէրն չես հրաման քաղել զորոմն (15ա)	ՆԱՐ. Որպէս տանուտէրն չես հրաման քաղել զորոմն, զի եւ գեղեցիկ երեւին լաւքն ի մէջ վատացն... (199բ)	/// = 5452 (13ա)	ՆԱՐ. = 4066 (24ա)

²² ՄՄ 4066-ը (նման՝ ՄՄ 5259) «Նար.» հեղինականիշ հղումին կից ունի այլ մեկնություն:

²³ Նյութի ուղեհանգույն խուսափելու նպատակով հատվածները հնարավորինս համառոտել ենք:

Պտուղ նորա քաղցր է ի կոկորդի իմուսմ... (Բ 3)	/// Այլ եւ զպտուղ է հաղորդութիւնն քաղցր կարի գիտնոցն (15բ)	ՆԱՐ. Պտուղ է հաղորդութիւնն Քրիստոսի մարմնոյն եւ քաղցր է կարէ գիտողացն... (199բ)	/// = 5452 (13ա)	/// = 4066 (24բ)
Մուծէք զիս ի տուն գին[ւ]ոյ... (Բ 4)	/// Զառաքելոցն հայցէ, Հհաւանի մարգարէիցն շնորհի... (15բ)	ՆԱՐ. Զառաքելոցն հայցէ զշնորհն, Հհաւանի մարգարէիցն շնորհի... (199բ)	/// = 5452 (13աբ)	ՆԱՐ. = 4066 (25ա)
Զի խանդակաթ եմ ես սիրով... (Բ 5)	ՆԱՐ. եւ դարձեալ խանդակաթ. սուրբքն ո՛չ յագէին, յայլոցն խոցոտեալ յանձնէ՛ եւս յաւելոյին, իբր Պաւղոս, որպէս մեր Հուսաւորիչն... (16բ)	ՆԱՐ. Խանդակաթ սիրով է, զի սուրբքն ո՛չ յագէին, յայլոցն խոցոտեալ յանձնէ՛ եւս յաւելին, որպէս Պաւղոս եւ որպէս մեր Հուսաւորիչն... (200ա)	ՆԱՐ. = 5452 Ունի մինչև՝ ...յայլոցն խոցոտեալ/// (13բ)	ՆԱՐ. * = 5452 սուրբքն՝ չիք (24ա)
Երգմենեցունե մ զձեզ, դստերք երուսաղէմի, ի զարուրթիւնս եւ յուժգնութիւնս անդաստանի... (Բ 7)	ՆԱՐ. Անդաստան՝ երկինք եւ երկիր, զարուրթիւն՝ Աստուած, որով արար, ուժգնութիւն՝ պահելն ի նոյնութեանն (17ա)	ՆԱՐ. Անդաստան՝ երկինք եւ եր- կիր, զարուրթիւն՝ Աստուած որ արար, ուժգնութիւն՝ պահելն ի նոյնութեան (200ա)	ՆԱՐ. = 5452 (14ա)	ՆԱՐ. = 4066 (26ա)
Գահաւորակ արար իւր արքայ Սողոմոն... (Գ 9)	/// Այլեւ հեթանոսք փայտք Լիբանանու մանրեցան... (25բ):	ՆԱՐ. Այլեւ հեթանոսք փայտք Լիբանանու մանրեցան... (203բ)	/// = 5452 (20ա)	/// = 5452 (34ա)
Ահաւազիկ կաս գեղեցիկ, ահաւազիկ կաս գեղեցիկ... (Դ 1)	/// Միամիտ հարսն եւ կրկին գեղեցիկ աւազանաւն... (27բ):	ՆԱՐ. Միամիտ հարսն եւ կրկին գեղեցիկ աւազանաւն... (204բ)	/// = 5452 (21ա)	/// = 5452 (36ա)
Ամենեքեան երկուորիք են... (Դ 2)	/// ...զի բազում են որդիք սկընդկիդ, քան զարամբոյն... (28բ):	ՆԱՐ. ...զի բազում են որդիք սկընդկիդ, քան զարամբոյն... (204բ)*	/// = 5452 (22ա)	ՆԱՐ. * = 4066 (36բ)

Իբրեւ զլար կարմիր են շրթունք քո... (Դ 3)	/// ...վասն որոյ լարովն՝ զսէրն միաւորական. եւ կարմրովն զհաւատն է իմանալ... (29ա):	ՆԱՐ. ...վասն որոյ լարովն՝ զսէրն միաւորական, եւ կարմրովն զհաւատն է իմանալ...(204բ)	/// = 5452 (22ա)	/// = 5452 (37աբ)
Առանց լռութեան... (Դ 3)	/// Գիտութիւն, զոր ունիս արդ, զատ անտի է, որ լռեալ է արդ... (29բ):	ՆԱՐ. Գիտութիւն, զոր ունիս արդ, զատ անքի է, որ լռեալ է այժմ...(205ա)	/// = 5452 (22բ)	ՆԱՐ. = 4066 անդի փիւ. անտի (38ա)
Սրտացուցեր միով ականք քով... (Դ 9)	/// Ակն մի է, որ եւ սակաւ տեսանէ զայս աշխարհ... (32ա):	ՆԱՐ. Ակն մի է, որ սակաւ տեսանէ զայս աշխարհ... (206ա)*	/// = 5452 (24բ)	ՆԱՐ. * = 4066 (40բ)
Արի հիւսիսի եւ եկ հարաւ... (Դ 16)	/// Ել ի համարձակութիւն հարսն... (34բ):	ՆԱՐ. Ել ի բարձր համարձա- կութիւն հարսն... (207ա)	/// = 4066 (26աբ)	/// = 4066 (43ա)
Գեղեցիկ ես իբրեւ զանուշահոտու թիւն... (Զ 3)	/// Որպէս Տէրն հիացաւ ընդ հաւատս հարիւրապետին... (43ա):	ՆԱՐ. Որպէս Տէրն հիացաւ ընդ հաւատս հարիւրապետին... (210բ)	/// = 5452 (33ա)	/// = 5452 (53բ)
Դարձոյ զաչս քո յինէն... (Զ 4)	/// Յառաւել քննելոյն զիս իբր Մովսէս ի դնելն զնա ի ծերպ վիմին... (43բ):	ՆԱՐ. Յառաւել քննելոյն զիս իբր Մովսէս ի դնելն զնա ի ծերպ վիմին...* (210բ)	/// = 5452 (33բ)	/// * = 4066 (54ա)
Վաթսուն են թագուհիք եւ Զ. հարճք... (Զ 7)	/// Անդրանիկք են եւ թագուհիք, յորում եկն Քրիստոս, եւ որք անտի մինչեւ ի յութ դարն գան... (44բ):	ՆԱՐ. Անդրանիկք են եւ թագուհիք եւ որք անտի մինչեւ ի յԼ. դար գան...* (211ա)	/// = 5452 (34ա) Անդրանիկք են փիւ.՝ անդրանիկք եղեն	/// * = 5452 (55բ)
Ո՛վ է սա որ եկանէ իբրեւ զառաւատ, գեղեցիկ իբրեւ զլուսին... (Զ 9)	/// Զայս Տէրն ասաց՝ Ծագեցին արդարքն իբրեւ զարեգակն յարքայութեան... (46ա):	ՆԱՐ. Զայս եւ Տէրն ասաց՝ Ծագե- ցին արդարքն իբրեւ զարե- գակ յարքայութեան... (211բ)	/// = 5452 (35ա)	/// = 5452 (56բ) չնչագիծ

Ի պարտէզ ընկուզեաց իջի՝ հայել յարմտիս ուխից... (Ձ 10)	/// Պարտէզ՝ աշխարհս, ընկուզ՝ մարգս, որ պատեալ է հոգի մարմնովս... (46բ):	ՆԱՐ. Պարտէզ՝ երկիր, ընկուզ՝ մարգ, որ պատեալ է հոգի մարմնով... (211բ)	/// = 5452 (35բ)	/// = 5452 (57բ)
Ձի զեղեցկացան գնացք կաշկաւքդ, դուստր Ամինադաբայ... (է. 1)	/// Որպէս ոտքն ամրացան կաշկաւք, նոյնպէս եւ ծունկքն՝ կթոտ մեղաւք հաստատեցան արդարութեամբ... (48ա):	ՆԱՐ. Որպէս ոտքն ամրացան կաշկաւք, նոյնպէս եւ ծունկքն գթոտ մեղաւք հաստատեցան արդարութեամբ... (212ա)	/// = 5452 (37ա) կթոտ > գթոտ	/// = 5452 (59ա)

(աղ. 1)

Դիտարկված օրինակները ցույց են տալիս՝

- Գրիգոր Նարեկացու Մեկնությունից արված քաղումների եզակի օրինակ է ՄՄ 4066 ձեռագիրը (աղ. 1), որտեղ «Նար./Գր. Նար.» հեղինականիշ բոլոր հղումները խնամքով նշված են Գրիգոր Նյուսացուց և Որոգիներից հետո, ինչպես և ըստ Մեկնության առաջաբանի նախատեսել էր Վարդան Արևելցին:
- Հիպոդիտոսից քաղումներ չունեցող ձեռագրերում (առաջին խումբ՝ ՄՄ 4066, 5259) Գրիգոր Նարեկացուց արված անվանական քաղումները շատ ավելին են. այլ խմբի ընդօրինակություններում (ՄՄ 5452, 4834) մեկնողական հատվածներն առկա են առանց «Նար.» հեղինականիշ հղումի կամ ՄՄ 4066 ձեռագրի համեմատ տեղաշարժված են:

Վարդան Արևելցու երկում Նարեկացիական քաղումները հնարավորինս բառացի են, և, ինչպես հեղինակն արկնարկում է առաջաբանում, զգալիորեն համառոտված. այս առանձնահատկությունը բխում է մեկնության քաղածո եղանակի առանձնահատկություններից²⁴:

²⁴ Այս առիթով Ոսկյանը նկատում է. «[Մեկնությունների մէջ] նա աւելի հաւաքող եւ դասաւորող կը հանդիսանայ քան իբրեւ մեկնիչ: Բայց ի հարկէ լոկ այս տեսակետէ ալ նկատելով անօր հայկական մատենագրութեան ընձեռած նպաստը մեծ է եւ գնահատելի...», Հ. Ոսկեան, «Վարդան Արևելցի», ՀԱ, 1921, 9-10, էջ 466:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ՄԵԿԵՆՈՒԹՅՈՒՆ	ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ, ՄՄ 5452
Ա. Արդ, քանզի ծնաք նոր ծնունդ, աղաչեմք ծնողն՝ <u>մարական սիրովն համբուրել զմեզ...</u> (771): Նա եւ անառակ որդին գոլով՝ մեք <u>համբուրիմք լերկնաւոր Հաւրէն...</u> (772):	ՆԱՐ. Յորժամ նոր ծնաւ զմեզ մկըրտութեամբ. ասեմք՝ <u>համբուրեա զմեզ հալրենի սիրով (4ա):</u>
Բ. Զի <u>գլխիւն</u>, որ ի ստենէ բղխէ, <u>կենդանութեան է պատճառ, իսկ գինին՝ միայն զօրութեան (772):</u>	ՆԱՐ. <u>Կաթն կենդանութիւն տա տղաւիդն, իսկ գինին՝ զաւրութիւն եւ ուրախութիւն (4ա):</u>
Գ. Ո՞վ զանչափ հանդիսիւ սէրն, որ առ <u>սուրբսն</u> բնականց ի ձեռն Քրիստոսի գալստեանն, որ <u>անլազ եղեն</u>, որ զայն համ սիրովն ճաշակեցին, զի ոչ բաւականացան պէսպէս նեղութեամբն, զոր կրեցին կա՛մ ի սատանայէ, կա՛մ ի ի սատանայացեալ մարդկանէ, այլեւ յանձանց եւս անբաւ յաւելուին նեղութիւնս, մարգարէին Դաւթի նմանեալ, որ ի յայլոց նեղութեանց վերայ, զոր ասաց թէ... <u>«Ջնեղութիւն եւ զանձկութիւն գտի»</u>: Որպէս սուրբ Լուսաւորիչն եւ մեծն Պաւղոս եւ այլք սուրբք նոցին նմանք, պարգեւս զնեղութիւնս... (784):	ՆԱՐ. եւ դարձեալ խանդակաթ. <u>սուրբքն ոչ լազէին</u> խոցոտեալ յանձնէ եւս յաւելուին. <u>իբր Պաւղոս, որպէս մեր Լուսաւորիչն, րստ մարգարէին, թէ «Ջնեղութիւն եւ զանձկութիւն ես գտի» (16բ):</u>
Դ. <u>Անդաստան՝ աշխարհս կոչի, նա եւ երկինք. եւ զօրութիւն եւ ուժգնութիւն անդաստանի՝ Աստուած, որով հաստատեցաւ աշխարհ եւ երկինք. եւ կա սեղմեալ եւ աղիսեալ անշարժ զօրութեամբն եւ ուժգնութեամբն անդաստանի, այսինքն՝ Աստուծոյ (785):</u>	ՆԱՐ. <u>Անդաստան՝ երկինք եւ երկիր, զաւրութիւն Աստուած, որով արար, ուժգնութիւն, որով պահէ ի նոյնութեանն (17ա):</u>

(աղ. 2)

Համեմատությունից երևում է, որ Վարդան Արևելցին ուղիղ ձևով չի հետևում Նարեկացուն, ավելի շատ համառոտում է քաղումներն այնպես, որ նարեկացիական բնագրի իմաստները չեն տուժում, և իր Մեկնության մեջ ճանաչելի են: Օրինակ, ինչպես տեսնում ենք, մեկնիչը սեղմել է Բ. Քաղվածքը, սակայն պահպանել է Գրիգոր Նարեկացու ոճը: Գ. հատվածի մի շարք մասեր փոխանցված են բառացի. Դավիթ մարգարեի «Ջնեղութիւն եւ զանձկութիւն գտի» արտահայտությունը՝ առանց անվան հիշատակության (Նարեկացին նշում է Դավթի անունը): «Անյազ եղեն» արտահայտությունը դարձել է «ոչ լազէին»: Այնուհետև՝ թվարկված են սրբերը՝ Պողոսը, Գրիգոր Լուսավորիչը, վերջինս՝ կրկին

առանց անվան հիշատակության: Արևելցին նախընտրել է «Մեր Լուսաւորիչն» ձևը, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին²⁵:

Վարդան Արևելցու Մեկնության ձեռագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս հետևյալը.

- Գրեթե բոլոր ձեռագրերում առանց բացառության արտացոլված է Գրիգոր Նարեկացու միայն չորս անվանական հղում (աղ. 2):
- Հեղինականիշ հղումների համեմատությունը ենթադրել է տալիս, որ հիպոդիտոսյան քաղումները գետեղվել են ավելի ուշ՝ Գրիգոր Նարեկացուց արված քաղումներից հետո կամ դրանց փոխարեն՝ «Հիպ.» նշումով: Արդյունքում՝ Վարդան Արևելցու Մեկնության ձեռագրերում հիպոդիտոսյան քաղումներն ու դրանց հեղինականիշ հղումներն ավելի խնամքով են ընդօրինակված: Նման մոտեցումը չի նշանակում, որ այս երկը Գրիգոր Նարեկացու Մեկնությունից ավելի մեծ պահանջարկ ունեն: Պարզապես Գրիգոր Նարեկացու երկերը շատ ընդօրինակված, լայնորեն շրջանառված են եղել: Այնինչ Հիպոդիտոսինը բոլորովին նոր երևույթ էր, և Վարդան Արևելցու նպատակը գիտական նորույթի արժեք ունեցող այս բնագրի հետ ընթերցողին ծանոթացնելն էր:

բ. «Երգ երգոց»-ի բնաբանային տարընթերցումները Վարդան Արևելցու Մեկնության մեջ: Քաղածո մեկնությունն ակնհայտ է դարձնում մի իրողություն՝ «Երգ երգոց»-ի բնաբան-քաղվածքները միօրինակություն չունեն. պատճառն այն է, որ տակավին Վարդան Արևելցու ժամանակ Աստվածաշնչի մեկ՝ ընդհանրական բնագիր չի կիրառվել. ավելին, իր ձեռքի տակ եղած միակ հայ հեղինակի՝ Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ պահպանված բնագիրն էլ իր հերթին ներկայանում է բոլորովին այլ կառուցվածով («էկլեսիատես» խորագիրը կրող հավելյալ մասով):

Մեկնության մեջ տարբեր ակնարկներ վկայում են, որ Վարդան Արևելցու ժամանակ Աստվածաշնչի տարբեր թարգմանություններ կիրառվել են, ուստի և նա բավականին հանգամանորեն անդրադառնում է «Երգ երգոց»-ի բնաբանային այլաասացություններին.

²⁵ Գրիգոր Նարեկացի, Մեկնություն. «... եւ առաւելաւն եւ մեր Լուսաւորիչն Գրիգոր», էջ 840: «Որպէս ասէ Լուսաւորիչն մեր Գրիգոր», էջ 829: «...սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր ասէ», էջ 829:

ա. «Գուցէ լինիցիմ իբրեւ զընկեցեալն ի հաւտից ընկերաց քոց»²⁶ [Ա 6] ... Կամ որպէս այլ թարգման ասէ. «Գուցէ լինիցիս իբրեւ զարդարեալ ի հաւտից ընկերաց քոց»²⁷: Այսինքն՝ լինիցիս զարդարեալ այնպիսի փառաւք, զի...» (Տա)²⁸:

բ. «Եւ դու զհետ գարշապարաց հաւտիցն եւ արածեայ զուս քո ի վրանս հովուաց»²⁹ [Ա 7] ... Զոր այլ թարգման ասէ. «Եւեր դու արածել զուս ի տաղաւարս հաւտից». որպէս եւ ի փարախն երեւի յոր երթայքն...» (Գաբ):

գ. «Դարձի՛ր, դարձի՛ր սոմնացիդ...»³⁰ [Զ 11-12] ... Բայց այլ թարգմանքն՝ «Դարձի՛ր ողորդմացիդ»³¹ ասեն: Եւ ասի՝ յովորդոմ քաղաքի լինել քնարահարս եւ երգեցողս արուէստաւորս եւ կաքաւողս...» (47բ):

դ. «Փախի՛ր, եղբարորդեակ իմ...»³² [Ը 14]... Զոր այլ թարգման «դարձի՛ր», ասէ, «եղբարորդեակ իմ» ասէ... միւս անգամ ի դատաստան զգենու զեղեցկութիւն հարսինն եկեղեցույ (63ա):

Կասկած չկա, որ Վարդան Արեւելցին կարեւորել է «Երգ երգոց»-ի բնագրի տարբերակները. ավելին, նա անգամ մեկնիմաստներն է հարմարեցրել բնագրի այլասացություններին: Սա նշանակում է, որ «Երգ երգոց»-ի բնագրի հակասությունները որպէս այդպիսիք չեն ընկալվել և ներմուծվել են մեկնության մեջ՝ որպէս սուրբգրային բնագրի ընդունելի և կիրառելի տարբերակներ:

Նարեկացի-Արեւելցի առնչությունը «Երգ երգոց»-ի բնաբանային քաղումների սահմաններում.

Վարդան Արեւելցի, ՄՄ 5452	Գրիգոր Նարեկացի, Մեկնություն
Մի՛ հայիք յիս, զի ես եմ սեւացեալ, զի <u>անտես արաք</u> զիս արեգակն ³³ (6բ):	Մի՛ հայիք ընդ իս, զի ես սեւացեալ թխացայ, քանզի <u>լսեթիւ հալեցաւ</u> ընդ իս արեգակն (774):

²⁶ Հմմտ. Զոհրապեան Աստուածաշունչ. «Գուցէ լինիցիմ իբրեւ զընկեցեալն յերամակս ընկերաց քոց», էջ 409:

²⁷ Հմմտ. Երզնկայի Աստուածաշունչ. «Մի՛ գուցէ լինիցիմ որպէս զարդարեալ յերամակս ընկերաց քոց», 396բ:

²⁸ Այս և հաջորդ մեջբերումները՝ ՄՄ 5452 ձեռագրից:

²⁹ Հմմտ. Զոհրապեան Աստուածաշունչ. «Եւեր դու զհետ գարշապարացն հաւտից, եւ արածես զուս քո ի վրանս հովուաց», էջ 459: Հմմտ. Երզնկայի Աստուածաշունչ. «Եւ՛ դու զհետ գարշապարաց հաւտից եւ արածես՝ զուս քո ի վրանս հովուաց», 396բ:

³⁰ Հմմտ. նույն տեղում. «Դարձի՛ր, դարձի՛ր սովմնացի» (ո-ն և ց-ն՝ կարմրով), 398ա:

³¹ Հմմտ. Զոհրապեան Աստուածաշունչ. «Դարձի՛ր ողորդմացիդ, դարձի՛ր, դարձի՛ր եւ տեսցոմ մե՛ք ի քեզ», էջ 462:

³² Վարդան Արեւելցին ունի նաև «Փախի՛ր եղբարորդի իմ...» տարբերակը. ՄՄ 5452, 63բ. այս նույնը՝ Զոհրապեան Աստուածաշունչ, էջ 463, Երզնկայի Աստուածաշունչ, 398բ:

³³ Հմմտ. Երզնկայի Աստուածաշունչ. «Վասն զի անտես արար զիս արեգակն», 396բ:

(աղ. 3)

Վարդան Արևելցին «Մի՛ հայիք յիս, զի ես...» (Երգ երգոց, Ա 5) հատվածը մեկնելիս (աղ. 3) գրում է. «Զէի, ասէ, սեւ յորժամ եղէ, այլ ես սեւացա[յ] անձ-նիշխան կամաւք. եւ յաւժարութեամբ. զի անտես արար զիս արեգակն. որ է թոյլ տալն զնալ ի պատրանս աւծին. եթէ արեգակն զԱստուած իմանաս: Իսկ թէ ըստ միւս թարգմանին՝ խեթի[ւ]հա[յ]եցաւ ասելոյ՝ զսատանա[յ] է ասել... խեթի[ւ] հայեցաւ մինչեւ սեւացոյց զնա. եթէ արեգակն կոչի վասն խորշակահար եւ սեւ առնելոյն...» (6բ-7ա):

Այստեղ անդրադարձ կա Նարեկացու Մեկնությանը՝ առանց հեղինակի անվան հիշատակության: Նարեկացին «արեգակն» խորհրդանշը մեկնում է Գրիգոր Նյուսացուն ճիշտ հակառակ իմաստով: Ըստ Նարեկացու՝ արեգակը Աստծու խորհրդանշն է. «... զի յանցանս ըմբռնելով իմ, խեթիւ հայեցաւ յիս արեգակնն՝ Աստուած» (774). ըստ Գրիգոր Նյուսացու՝ արեգակը սատանայական փորձու-թյուններն են. «Փորձութիւնս մեկնութեամբ անուանէ զարեգակնն»³⁴: Ինչպես տեսանք, Վարդան Արևելցու Մեկնության բերված հատվածից, հեղինակը «ա-րեգակն» բառի մեկնության երկու տարբերակներին էլ անդրադարձել է:

Վարդան Արևելցին բնաբանային քաղվածքներն ու տարբերակները արտացոլում է երկու կերպով.

ա. Հեղինակն ընտրում է բնաբանի մի տարբերակը, իսկ տարբերակները արտահայտում է մեկնության մեջ:

1. «Անտես արար» (Երգ երգոց, Ա 5) – «խեթիւ հայեցաւ»

2. «Խանդակաթ» (Երգ երգոց, Բ 5) – «խոցոտեալ»

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ, ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ	ԳՐԻԳՈՐ ՆՅՈՒՍԱՅԻ
Զի <u>խանդակաթ</u> եմ ես սիրով (Բ 5)	Զի <u>խոցոտեալ</u> սիրով եմ ես (67ա):
Վարդան Մեկն. «Եւ դարձեալ <u>«խանդակաթ»</u> ,... Խանդ, որ է նախանձ սիրոյ փեսային, կաթեաց յիս: Կամ <u>«խոցոտեալ սիրով եմ ես»</u> , որ է քաղցր, վեր եւ պարծելի» (16բ):	

(աղ. 4)

3. «Սրտակաթ արարեր» (Երգ երգոց, Դ 9) – «սրտացուցեր».

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ	ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ
<u>Սրտակաթ արարեր</u> միով ականք քո (31բ):	<u>Սրտացուցեր մեզ</u> միով ականք քով (803)
Մեկն. «Հոգիացուցեր կամ <u>սրտակաթ արարեր</u> , սիրտ ի մեզ եղէր... դարձեալ <u>սրտացուցեր միով ականք</u> » (32ա):	

³⁴ ՄՄ 1013, Գրիգոր Նիսացի, Թուղթ Յաղագս Երգոց երգոյն, 51ա:

(աղ. 5)

4. «Պատուհան» (Երգ երգոց, Ե 4) – «ծակ».

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ	ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ
Եղբարորդին իմ ձգեաց զձեռն իւր ընդ <u>պատուհանն</u> (37ա).	Եղբարորդին իմ ձգեաց զձեռն իւր <u>քնք ծակն</u> ³⁵ , եւ որովայն իմ խռովեցաւ ի նա (818):
Մեկն. «Եղբարորդին իմ յիրեաց զձեռն իւր ընդ <u>պատուհանն</u> Կամ ընդ <u>ծակ</u> մի, որ է աչք տեսող երեւելի գոյիս» (37ա):	

(աղ. 6)

բ) Հեղինակը Մեկնության գլխավոր բնաբանի մեջ կողք կողքի դնում է բնագրի տարբերակները:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ՄԵԿ-ՆՈՒԹՅՈՒՆ	ՋՈՀՐԱՊԵԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ	ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ, ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ
Առաքումն քո դրախտ նունենեաց ³⁶ (Դ 13):	Պատգամաւորութիւն քո հանդերձ նարդոսիւ (462):	Առաքումն քո դրախտ նունենեաց կամ պատգամաւորութիւն քո հանդերձ նարդոսիւ (33բ):

(աղ. 7)

Վերոբերյալ օրինակները (աղ. 1-6) ցույց են տալիս, որ Մեկնության մեջ Վարդան Արևելցին կիրառել է իր ժամանակ շրջանառվող «Երգ երգոց»-ի հնարավոր բոլոր տարբերակները՝ մեկնությունները **հարմարեցնելով** բնագրին՝ անպայմանորեն օգտվելով նաև Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ պահպանված բնաբանային հատվածներից:

Ուշադրության արժանի ենք համարում աղյուսակ 7-ի երրորդ սյունակի՝ «Երգ երգոց»-ի «Առաքումն քո դրախտ նունենեաց կամ պատգամաւորութիւն քո հանդերձ նարդոսիւ» (33բ) մեջբերումը, որտեղ նույն բնաբանի երկու ընթերցումներ միատեղված են (աղ. 7): Առայժմ հնարավոր չէ պատասխանել այն հարցին՝ Արևելցի՞ն է արդյոք միացրել նույն բնաբանի երկու ընթերցումները մեկ քաղվածքի մեջ ըստ պահանջի³⁷, թե իր ձեռքի տակ եղած գաղափար օրինակից

³⁵ Հետաքրքիր ընթերցում ունի Երզնկայի Աստվածաշունչը. «Եղբարորդին իմ ձգեաց զձեռն իւր ի **հնձան**», 397բ:

³⁶ Նույն տեղում, 397բ:

³⁷ Բնագրում չակետով:

է բխում նման մոտեցումը³⁸, քանի դեռ չեն ամբողջացվել «Երգ երգոց»-ի մեզ հասած բոլոր բնագրերն ու տարբերությունները:

Նման մի օրինակ է նաև Վարդան Արևելցու Մեկնության մեջ «Երգ երգոց»-ի Դ. 4 հատվածի գլխավոր բնաբանը, որտեղ մի քանի ընթերցումներ կողք կողքի են դրված. «Հազար վահան կախեալ զնմանէ եւ ամենայն աշտեայք կամ նետք զաւրաւորաց կամ սպառազինաց»³⁹ (26բ): Հատվածս նույնությամբ առկա է Վիեն. 55 Աստվածաշնչի մեջ⁴⁰ («Երգ երգոց»՝ 349ա-351ա):

Այս երևույթը բացատրում է Հ. Ոսկյանը. «...Թերավարժ թարգմանիչը յոյն բառերու համապատասխան հայերէն որոշ բառերու ընտրութիւն ընելու մէջ կը տատամսի եւ այս պատճառաւ բառերու կուտակում մը կը փորձէ, որպէս զի ետքէն սրբագրիչը քով քովի դրուած բառերէն մին կամ միւսն ընտրէ եւ մնացածները ջնջէ»⁴¹:

Եթե բովանդակային առումով Վարդան Արևելցու Մեկնության հիմնական աղբյուրն ու ուղենիշը Գրիգոր Նյուսացու Մեկնությունն է⁴², ապա կառուցվածքային առումով նա շարունակում է «Երգ երգոց»-ի նարեկացիական ավանդույթը՝ իր երկի վերջում զետեղելով միայն հայկական կանոնին բնորոշ «Գիտացի, զի...» հատվածի մեկնությունը⁴³: Մեկնության մի քանի հնագույն ընդօրինակություններ (ՄՄ 4834, 5259, 1161, 5747, 3342 և Վնտկ. 1361, 1121, 1368) որպես վերջաբան ունեն այս հատակտորի Վարդան Արևելցու Մեկնությունը⁴⁴: Հեղինակն այս հատակտորն իր երկի մեջ մուծել է վստահաբար Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության ազդեցությամբ՝ հարազատ մնալով «Երգ երգոց»-ի մեկնության նա-

³⁸ Հետաքրքիր այս հարցի առնչությամբ մի կարևոր ուսումնասիրության վրա (C. E. Cox, *Aquila, Symmachus and Theodotion in Armenia* (Society of Biblical Literature), Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1996) մեր ուշադրությունը հրավիրեց Գոհար Մուրադյանը, որին խորին շնորհակալություն եմ հայտնում: Մտադիր եմ հետազայում այսօրինակ ընթերցումների շարքը համարել նոր օրինակներով:

³⁹ Հմմտ. *Ձոհրապեան Աստուածաշունչ*, էջ 461, նման՝ *Երզնկայի Աստուածաշունչ*՝ «Հազար վահան կախեալ են զնմանէ, եւ ամենայն նետ սպառազինաց», 397բ:

⁴⁰ Հմմտ. Հ. Ոսկեան, *Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանությունը*, էջ 56: Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց՝ Հ. Յակովբոս վ. Տաշեան Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա 1895, էջ 255:

⁴¹ Հ. Ոսկեան, *Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանությունը*, էջ 11:

⁴² Առանց բացառության բոլոր դեպքերում հեղինականիշ առաջին հղումն ու ամենաձավալուն մեկնողական հատվածներն այս հեղինակից են:

⁴³ *Վարդան Արևելցի, Ճառք և ներբողեանք*, աշխատասիրությամբ Հ. Քյոսեյանի, Երևան, 2000, էջ 113-121:

⁴⁴ Այս բնագրին անդրադարձել եմ առանձին հոդվածով և ցույց տվել, որ այն ոչ թե Տոնապատնադի մաս կազմող Վարդան Արևելցու առանձին ճառ է, ինչպես ժամանակին դիտարկվել է, այլ «Երգ երգոց»-ի իր իսկ Մեկնության շարունակությունը, Լ. Հովսեփյան, «Երգ երգոցի «Գիտացի զի...» սկսվածքով հատվածը և Վարդան Արևելցու մեկնությունը», *Հայագիտական հանդես*, 2023, 2 (61), էջ 37-47:

րեկացիական ավանդույթին: Սակայն Արևելյան Մեկնության մեջ «Գիտացի, զի...» հատվածը զետեղված է արդեն իր բուն Մեկնությունից հետո՝ առանձին⁴⁵: Մեկնության շարադրանքից այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, թե հեղինակային պատկանելության հարցն անհանգստացրել է Արևելյուն, և նա ստիպված է հատվածի ձևաբովանդակային քննություն անել՝ ապացուցելու համար, որ այս հյուսվածքի հեղինակն իսկապես Սողոմոն Իմաստունն է: Մի կողմից Գրիգոր Նարեկացու Մեկնությամբ ավանդված բնագիրը, իսկ մյուս կողմից արդեն շրջանառվող և էական փոփոխություններով ներկայացող բնագիրն ստիպում են մեկնիչին տալ հետևյալ բացատրությունը. «Բանքս այս (իմա՝ «Գիտացի, զի...»), որ հանեալ եղեւ ի սեղան հանդիսաւոր սրտից ձերոց, թէպէտ եւ ոչ երեւի ի բնագիրսն Սաղոմոնի, սակայն առանց կարծեսց եւ հարազատ Սաղովմոնի է, եւ յերգս երգոյն կոչելոյ: Նախ՝ ի նկարագրէն իմանալ, զի կարի նման է, եւ ապա ի յարանց սրբոց, որք առեալ են ի վկայութիւն..., ուստի յայտ է, թէ յայլմէ յումեքէ պահեցաւ⁴⁶ եւ այս յազդմանէ Հոգւոյն՝ ի խնդութիւն հարսին եկեղեցւոյ, ի նիւթ աստուածաբանութեան եւ ի դաստիարակութիւն վարժից կրթութեան ուսումնասէր մտաց, որ ասէ այսպէս»⁴⁷:

Ստորև՝ «Գիտացի, զի...» սկսվածքով բնագրի համեմատական աղյուսակը.

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 768-71	ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ Եղմ. 1925, 396բ	ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ Հաւաքումն մեկնութեանց... ՄՄ 5259, 80ա-2ա	ԶՈՀՐԱՊԵԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ, էջ 463
ԷԿԼԵՍԻԱՍՏԵՍ Գիտացի, եթէ մարմին զարացու- ցանէ զմանկութիւն: Բարձրացուցէ ի շտեմարանս մեր: Թագաւոր մեր ի գահոյս իբրեւ արմաւ	ԷԿԼԵՍԻԱՍՏԵՍ [Գ]իտացի, զի մարմին սբաւ- սացուցանէ ց[ղարձ- րած՝ մ]անկութիւն եւ զմանկութիւն. բարձ- րացուցանէ ի գահոյս մեր թագաւոր մեր	ԱՍԱՅՈՒԱԾ Է. Գիտացի, զի մարմին զբա- սացուցանէ զմանկութիւն եւ բարձրացուցանէ զշտեմարանս. Թագաւոր մեր ի գա-	ԱՅԼՈՒՍ ԻՄՆ ԳՏԵԱԼ Ի ՍՄԻՆ ԵՐԳՈՅ Օրիորդքն եւ թագուհիքն ասեն. Գիտացի զի մարմին զբօսացուցանէ զման- կութիւն բարձրացուցէ ի

⁴⁵ Երգնկայում գրված ՄՄ 5259 ձեռագիրն այս հատվածի համար ունի լուսանցային հետևյալ նշումը. «Ասացուած է», էջ 82ա: Տարբեր ընդօրինակություններում այս հատվածների միջև միշտ հիշատակարան է դրվել:

⁴⁶ Թվում է՝ Զոհրապյան Աստվածաշնչի «Այլուստ իմն գտեալ» խորագիրը կապ ունի Վարդան Արևելյու այս ակնարկի հետ:

⁴⁷ ՄՄ 5259, 82աբ:

ոսկեղէն զմոսալից: Դարձցի թագաւորն անդրէն ի ման- կութիւն: Սիրելին ի սենեակ իւր: Երգեցէք զսէրն: Ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին: Եր- գեցից ընդ ընկերս իմ: Երգեսցուք եւ ուրախ լիցուք ի թագաւոր սիրելի: Թէպէտ եւ ծածկեսցուք ի տեսլենէ, աչք մեր յիսնաւորք: Տէր արար զքեզ եւ հաս- տատեաց զքեզ: Պատրաստեաց զքեզ յարգանդէ, գեղե- ցիկդ ի կանայս, մայր քո: Մնցի մարմին առ նոյն անխիղճ, անաղտ յայլմէ տես- չութենէ: Զի այսպէս ունէր: Եւ կայր այս յարհ- նութիւն աւրհնութեանցն: Երգ երգոց, որ է Սողոմոնի Համբուրեսցէ...	որպէս արմաւ ոսկեղէն զմոսալից, լցցին տաշտք, դարձցի թագաւորն անդրէն ի մանկու- թիւն, սիրելին ի սենեակ մեր. Երգեսցուք զսէր. ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին. Երգեցից ընդ ընկերս իմ. եկեսցուք եւ ուրախ լիցուք թագաւոր սիրելի. թէ- պէտ եւ ծածկեցաք ի տեսլենէ, աչք մեր յիսնաւորք. Տէր արար զքեզ, հաստատեաց զքեզ, պատրաստեաց զքեզ յարգանդի, գեղեցիկ ի կանայս մայր քո, ծնցի մարմին անխեղճ (գրչից՝ «մեղա՛ Տեառն»): Առ նոյն երբեմն կայր սա ի յերգս երգոց: Աւրհնութիւն աւրհ- նութեանց, որ է Սողոմոնի. Հարսն. [Հ]ամբուրեսցէ...	հոյս մեր իբրեւ զարմաւ ոսկեղէն զմոսալից ցցին տաշտք մեր: Դարձցի թագաւորն անդրէն ի ման- կութիւն, սիրելին ի սենեակ իւր, որոյ երգեցից զսէրն: Ես իսկ եմ ի սաղմոսա- րանին, երգեցից ընդ ընկերս իմ, երգեսցուք եւ ուրախ լիցուք թագաւոր սիրելի: Թէպէտ ծածկեցաք ի տեսլենէ, աչք մեր յսնաւորք. Տէր արար զքեզ, հաս- տատեաց զքեզ [պատրաստեաց զքեզ] յարգանդէ, գեղեցիկ ի կանայս մայր քո, ծնցի մարմին անխեղճ: Մեկնութիւն...	շտեմարանս իւր: Թագաւոր մեր ի զահոյս մեր: Իբրեւ արմաւ ոսկեղէն զմոսալից ցցին տաշտք մեր: Դարձցի թագաւորն անդրէն ի մանկութիւն: Սիրելին ի սենեակս մեր. Երգեսցուք զսէրն: Փեսայն ասէ. ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին. Երգեցից ընդ ընկերս իմ: Երգեսցուք եւ ուրախ լիցուք: Հարսնն եւ զստերքն եւ օրիորդքն ասեն. Թագաւոր սիրելի, թէ- պէտ եւ ծածկեցաք ի տեսլենէ, աչք մեր յսնաւորք: Տէր արար զքեզ, հաստատեաց զքեզ, պատրաստեաց զքեզ յարգանդէ, գե- ղեցիկդ ի կանայս. մայր քո ծնցի մարմին անտրիւնեղծ: Առ նոյն՝ յայլմէ տեսչութենէ, զի այսպէս ունէր: Երգ երգոց (բնագրի ավարտն ազգարարող խորագիր):
--	---	---	--

Այսպիսով, Վարդան Արևելցին իր ծաղկաքաղ Մեկնությունը հյուսելիս օգտ-վել է Գրիգոր Նարեկացու Մեկնությունից, որի միջոցով հեղինակին հասանելի է եղել «Երգ երգոց»-ի ավելի հին՝ փութանակի թարգմանության հետքեր ունեցող բնագիրը: Նրա ազդեցությամբ Վարդան Արևելցին իր երկի վերջում գետեղում է միայն հայկական կանոնին բնորոշ «Գիտացի, զի...» հատվածի մեկնու-

թյունը: Այս Մեկնությունն բնաբանային քաղումներն ու տարընթերցումները ցույց են տալիս, որ Գրիգոր Նարեկացու երկի մեջ պահպանված բնագրի համեմատ՝ արդեն ԺԳ դարում «Երգ երգոցն» էական փոփոխությունների էր ենթարկվել, և այդ իրողության կարևորությունն ընկալելով՝ Վարդան Արևելցին Մեկնությունն մեջ է ընդգրկում շրջանառվող «Երգ երգոց»-ի (և «Գիտացի, զի...» հատվածի) բոլոր տարընթերցումները՝ համապատասխան մեկնություններով:

Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության ոչ բոլոր քաղումների անվանաբար հիշատակությունը Վարդան Արևելցու երկի մեջ բխում է մեծավ մասամբ «Երգ երգոց»-ի մի քանի տարընթերցումների մեկնիմաստներ համատեղելու մտահոգությունից:

Կրիկյան կրթամշակութային միջավայրի հետ սերտ կապեր և գիտական բազմաճյուղ հետաքրքրություններ ունեցող Վարդան Արևելցին կարևորում է Աստվածաշնչի «Երգ երգոց»-ի թարգմանությունների գոյության փաստը: Նա ի մի բերելով, ներդաշնակելով մեկ միասնական մեկնողական բնագրում ո՛չ միայն «Երգ երգոցի» հայերեն թարգմանության տարընթերցումները, այլև այս տարընթերցումներից, ինչպես նաև տարբեր հեղինակների ըմբռնումից բխող մեկնությունները՝ փորձել է հաղթահարել բուն «Երգ երգոցի» բնագրի թարգմանությունների զգալի տարբերություններն ու կառուցվածքային անհարթությունը և ստեղծել մի համապարփակ բնագիր-մեկնություն:

LILIT HOVSEPYAN

THE TEXT OF THE “SONG OF SONGS” ACCORDING TO THE EXCERPTS FROM GRIGOR NAREKATS’I IN THE COMMENTARY OF VARDAN AREWELTS’I

Keywords:

Bible of Erzinka, pre-Cilician recension, copy, variant reading, Vardan Arewelts’i, authorial attribution, lemma, florilegal commentary, “Song of Songs,” Grigor Narekats’i.

In 1265, at Haghpat, Vardan Arewelts’i wrote a commentary on Solomon’s “Song of Songs,” interweaving both lemmas and authorial excerpts from the commentaries of Gregory of Nyssa, Origen of Alexandria, Grigor Narekats’i, and Hippolytus of Bostra.

Through Grigor Narekats’i’s Commentary, Vardan Arewelts’i accessed an older text of the “Song of Songs,” which preserved traces of the oldest “hastily” executed translation, as Movsēs Khorenats’i refers to it. Influenced by this Commentary, he also included, at the end of his work, a commentary on the original passage “I knew that...,” which is distinctive to the Armenian canon only.

The fact that not all of Grigor Narekats'i's excerpts are explicitly cited by name in Vardan Arewelts'i's commentary suggests that these omissions are not merely the result of scribal errors (though such occur), but rather reflect a deliberate concern to reconcile the interpretations of different text variants of the "Song of Songs."

The study demonstrates that the texts of the "Song of Songs" employed in Narekats'i's Commentary and in Vardan Arewelts'i's Commentary differ substantially. Recognizing the significance of this, and following Grigor Narekats'i, Vardan Arewelts'i renders all the textual variants of the "Song of Songs" (including the "I knew that..." passage) circulating in his era.

The variant readings of the same lemmas within the Commentary indicate that, even in Vardan Arewelts'i's time, a single, standardized text of the Bible had not been adopted. Compared with Grigor Narekats'i's Commentary (977), by the 13th century the "Song of Songs" had already undergone considerable modifications.

The interpreter endeavours to reconcile the substantial textual divergences and structural unevenness of the "Song of Songs" by incorporating the variant readings into the exegetical framework, thereby uniting the previously separately copied and independently "living" exemplars into a single, coherent text and commentary.

The variant readings cited by Vardan Arewelts'i are particularly significant: most are not represented in the Zohrapian Bible and may contribute to the identification of older text of the "Song of Songs" that remained in circulation until the 13th century.

ЛИЛИТ ОВСЕПЯН

ТЕКСТ "ПЕСНИ ПЕСНЕЙ" ПО ВЫДЕРЖКАМ ИЗ ГРИГОРА НАРЕКАЦИ В ТОЛКОВАНИИ ВАРДАНА АРЕВЕЛЦИ

Ключевые слова: Библия Ерзнки, докиликийская редакция, копия, разночтение, Вардан Аревелци, авторская атрибуция, лемма, катена, «Песнь песней», Григор Нарекаци.

В 1265 году Вардан Аревелци в Ахпате составил толкование к «Песни песней» Соломона, переплетя леммы с фрагментами из толкований Григория Нисского, Оригена, Григора Нарекаци и Ипполита Бострийского.

Благодаря толкованию Григора Нарекаци Вардан Аревелци получил доступ к более древнему тексту «Песни песней», сохранившему следы первого, «поспешного» перевода, как его характеризует Мовсес Хоренаци. Под влиянием этого Толкования он также включил в заключение своего труда ком-

ментарий к оригинальному пассажи «Я знал, что...», характерному исключительно для армянского канона.

Тот факт, что в толковании Вардана Аревелци не все отрывки Григора Нарекаци прямо цитируются с указанием его имени, позволяет предположить, что эти пропуски являются не столько результатом ошибок переписчиков (хотя и такие встречаются), сколько отражением преднамеренной попытки примирить толкования разных вариантов текста «Песни песней».

Исследование показывает, что тексты «Песни песней», использованные в толковании Нарекаци и в толковании Вардана Аревелци, существенно различаются. Осознавая важность этого и следуя Григору Нарекаци, Вардан Аревелци приводит все варианты текста «Песни песней» (включая отрывок «Я знал, что...»), циркулировавшие в его эпоху.

Разночтения идентичных лемм текста «Песни песней» в толковании свидетельствуют о том, что даже во времена Вардана Аревелци не существовало единого стандартизированного текста Библии. По сравнению с толкованием Григора Нарекаци (977), к XIII веку «Песнь песней» уже претерпела значительные изменения. Толкователь стремится примирить существенные текстовые расхождения и структурную неравномерность «Песни песней», включая разночтения в единой экзегетической системе, тем самым объединяя ранее отдельно переписанные и независимо «живущие» экземпляры в единый связный текст и комментарий.

Разночтения, приведённые Варданом Аревелци, особенно важны: большинство из них не представлены в Зограбянской Библии и могут способствовать выявлению более древних текстов «Песни песней», которые оставались в обращении до XIII века.

ՄԵՐՁԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ *Ամուսնաընտանեկան հարաբերություններ, մերձամուսնություն, 19-րդ դար, կանոնական իրավունք, սովորութային իրավունք, աշխարհիկ օրենքներ, արյունակցական, խնամիական, կնքահայրական, չհասություն¹:*

1. Պատմական ակնարկ

Ամուսնությունը տղամարդու և կնոջ պատմականորեն ձևավորված հարաբերությունների ձև է, որի գլխավոր նպատակը ընտանիք ստեղծելն է, իսկ ընտանիքը հասարակության հիմքն է: Այս պատճառով Հայաստանում, ինչպես նաև քրիստոնեություն ընդունած շատ երկրներում, ամուսնությունը միշտ ունեցել է սրբազան խորհուրդ:

Դեռ հնուց աշխարհի քրիստոնյա երկրներում ամուսնական հարաբերությունները կարգավորվում էին կանոնական իրավունքով և դարեր ի վեր առավելապես գտնվում էին եկեղեցու իրավասության տակ: Սակայն 16-րդ դարից սկսած եվրոպայում կրոնական տարբեր ուղղությունների միջև անհաշտ պայքարն ու փոխադարձ արգելքները հանգեցրին նրան, որ սկսեցին տուժել ամուսնացողների շահերը, ժառանգական և այլ իրավունքներ: Այս պայմաններում հետզհետե սկսեց ներդրվել քաղաքացիական ամուսնության ինստիտուտը և պետական պաշտոնյայի կողմից ամուսնության գրանցումը մետրիկական մատ-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, nairamartirosian7@gmail.com, կրտսեր գիտաշխատող, հոդվածը ստանալու օրը՝ 17 սեպտեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 14 նոյեմբերի, 2025:

¹ «Զհասություն»՝ մերձավոր ազգակցության պատճառով ամուսնության անթույլատրելիություն (գործածվում է Արարատյան և Ղարաբաղի բարբառներում): Տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. 4, Երևան, 2007, էջ 418, նաև՝ **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1162, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, 1969, էջ 138:

յաններում: Արդեն 18-րդ դարավերջից եվրոպայում ամուսնության գրանցումը սկսեց ընդունվել բացառապես որպես քաղաքացիական ակտ և փորձ արվեց առանձնանալ եկեղեցու կանոնական իրավունքից: Ամուսնական հարաբերությունների նկատմամբ սկսեցին կիրառվել քաղաքացիական օրենսդրության նորմերը²:

Հայերի մոտ պետության երկարատև չզոյություն պայմաններում եկեղեցին դեռ վաղ շրջանից իր ձեռքն առավ ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների ընթացքը և իր սեփական դրոշմը դրեց ամուսնական ինստիտուտի կանոնակարգման վրա: Այդ նույն պատճառով մեզ մոտ ավելի երկար, քան մյուս երկրներում, օրինական պսակը համարվում էր եկեղեցով կատարվածն ու գրանցվածը: Դեռ 19-րդ դարում կանոնագետ Վ. Բաստամյանցը երկմտում էր, թե երբեք «մեր պետութիւնը նման ուրիշ պետութիւններին սահմանում էր արդեօք աշխարհական օրէնքներ յատկապէս ամուսնութեան մասին, թէ՞ ընդունում էր եկեղեցական կանոնները առանց ընդդիմութեան»³: Սակայն մի փաստ ևս անփստելի է՝ միջնադարյան Հայաստանում իրավունքի կարևոր աղբյուր է եղել սովորութային իրավունքը, որով էլ կարգավորվել են հասարակական հարաբերությունների շատ կողմեր: Հայ ժողովրդի կենցաղում դրանց դերն այնքան ուժեղ ու արմատացած է եղել, որ մինչև 19-րդ դարավերջ պահպանվել են նահապետական կյանքի և հասարակական-ընտանեկան սովորույթներում: Եվ չնայած պետության հետագա օրենսդրական գործողություններին, պահպանել են իրենց գոյությունը գործող օրենքին կից այն աստիճան, որ հաճախ հստակ սահման չի գծվել օրենքի և սովորույթի միջև:

Մեր քննառվող ժամանակահատվածում հայ հասարակության ներսում սերտորեն զուգակցված էին երկու կարգավորող համակարգեր՝ եկեղեցական-կանոնական իրավունքը և ժողովրդական-սովորութային իրավունքը: Ամուսնական հարաբերությունների դեպքում այդ հակադրությունը դառնում էր առավել արտահայտիչ: Եկեղեցին ամեն կերպ փորձում էր ընդունված եկեղեցական կանոնների գերակայությունն սահմանել: Եվ այս հարթությունում եկեղեցական հայրերի կողմից վերաշարադրվում և միօրինակության էին բերվում ամուսնության կանոնակարգման մասին Հայ Առաքելական եկեղեցում գործող օրենքները: Այսպես, 19-րդ դարավերջին Արիստակես եպս. Սեդրակյանը պսակի հրահանգիչ կանոններ էր սահմանում այս կերպ. ամուսնությունը պետք է կայանա

² Տ. Դավթյան, «Ամուսնության էությունը վերաբերյալ հայեցակարգեր», ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի արոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 229, <http://www.old.ysu.am/files/17TD.pdf> (մուտք՝ 16.01.25 թ.):

³ Վ. վրդ. Բաստամյանց, *Կանոնագիտական երկեր*, Ս. Էջմիածին, 2015, էջ 247:

տղամարդու և կնոջ միջև՝ անպայման փոխադարձ համաձայնությունով ու օրենքով թույլատրելի տարիքում, նաև՝ «ամուսնությունը օրհնելու և օրինական ճանաչելու համար պետք է զգուշանան և հեռու մնան ազգակցություն կամ արիւնակցություն մերձավոր աստիճաններից»⁴: Իսկ Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգյանը պսակադրող քահանայի կողմից պարտադիր ճշգրտման համար սահմանում է հետևյալ կետերը՝ ամուսնացողների ազատ կամարտահայտումն ու նրանց ծնողների փոխհամաձայնությունը, ամուսնական չափահաս հասակի հաստատումը, ամուսնացողներից և ոչ մեկի այլ պսակով կապված չլինելը, կուսակրոն, այլադավան կամ այլակրոն չլինելը, նաև՝ «եթէ չկայ ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասություն»⁵:

Տեսնում ենք, որ նշանադրությունից և պսակադրությունից առաջ, ի թիվս բազմաթիվ այլ ճշգրտումների, պսակադրող քահանան պարտավոր էր նաև պարզել, թե ամուսնանալ պատրաստվողները ազգակցական կամ արյունակցական աստիճանով համապատասխանո՞ւմ են՝ օրենքով սահմանված կարգով, ապա միայն որոշել՝ ամուսնությունը թույլատրե՞լ, թե ոչ: Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես ԺԱ Ձամաշքյանի (1800-1801, 1802-1813) 1811 թ. հրապարակած «Կանոնական Կոնդակ հարսանեաց»-ի առաջին կետով նույնպես սահմանվում էր. «Նախ՝ քահանայք քննեսցեն զհասն և զչհասն ըստ սրբազան կանոնաց»⁶: Նաև 1840 թ. Սինոդի հրամանը՝ «Յօդուած 13^{րդ}. արգելեալ լինի մտանել յամուսնութիւն յաստիճանի ազգականութեան, որ եկեղեցական օրինօք բանադրեալ է», պսակադրությանը ներկա գտնվողներն էլ պետք է փաստերին «չհասություն» բացակայությունը⁷:

Ըստ կանոնի՝ եկեղեցում պսակի օրհնությանը նախորդում էր նշանօրհնեքը, որը սկսվում է «Խրատ»-ով: Ըստ էության դա եկեղեցու կողմից կատարվող կրոնաբարոյական և եկեղեցական-կանոնական օրենքի հաստատում էր, որի կատարողը հոգևորականն էր: Հայկական ծիսարանի պահանջով քահանան նախապես պետք է պարզի, որ հարսն ու փեսան միմյանց «հոգևոր և մարմնավոր» ազգակից չլինեն: Այսինքն, նախ պետք էր քննել, ստուգել, որից հետո միայն քահանայի թույլտվությամբ կկատարվեր պսակի օրհնության կարգը:

⁴ Ա. Լապ. Սեդրակեան, Ամուսնական խնդիրներ, Մոսկա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1891, էջ 27:

⁵ Ն. վրդ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 807:

⁶ Կանոնական կոնդակ հարսանեաց, Կոստանդնուպոլիս, տպ. Սր. Աստուածածնի, 1811, էջ 6: http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armbook/books/kanonakan_kondak1811.pdf, (մուտք՝ 06.03.25 թ.):

⁷ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 1, գ. 807, էջ 1ա-2ա:

Այսպիսով, վերոնշյալից պարզ է դառնում, որ պսակը կարող է կայանալ այն ժամանակ, երբ չկան ազգակցական, այն է՝ արյունակցական, խնամիական կամ կնքահայրական մերձավոր կապեր:

2. Կանոնն ու սովորույթը արյունակցական մերձամուսնություններում

Դեռևս հնուց եղել է արյունակցական սահմանված որոշ աստիճան, որը պետք էր հաշվի առնել և պահել՝ առողջ սերունդ ունենալու նպատակով: Սակայն ամուսնության համար եկեղեցու հաստատած ազգակցական աստիճանի նորմերը ոչ մի դարում կայուն, անփոփոխ չեն եղել: Պսակների աստիճանների մերձավորության և հեռավորության կարգը ի սկզբանե եկեղեցին վերցրեց Մովսիսական օրենքից, այն է՝ արգելվում էր պսակը արյունակցական մինչև չորրորդ աստիճանը և խնամիական երկրորդ աստիճանը: Հայոց մեջ այս մասին առաջին վճիռը կայացրեց Աշտիշատի ժողովի ժամանակ Ներսես Մեծը (353-373 թթ.)՝ արգելելով մերձավոր ամուսնությունները, սակայն չնշելով աստիճանները⁸: Շահապիվանի ժողովի 13-րդ կանոնը չորրորդ աստիճանի ամուսնությունը համարում էր ապօրինի և սահմանում խիստ պատիժներ: Իսկ Դվինի 554 թ. ժողովի 22-րդ կանոնը արգելում էր ամուսնանալ մինչև հինգերորդ աստիճանը⁹: 8-րդ դարում կայացած Պարտավի ժողովի 16-րդ կանոնն արգելում էր 4-րդ զարմի պսակը¹⁰: Մխիթար Գոշը «Դատաստանագրքի» ՄԺԳ (213) գլխում ընդունելի է համարում միայն չորրորդ կամ հինգերորդ զարմից ամուսնությունը. «մի՛ ոք արասցէ խնամովին մինչեւ ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ զարմն»¹¹: Սակայն արդեն 12-րդ դարում Ներսես Գ Շնորհալին (1166-1173 թթ.) որոշեց, որ ազգականների միջև պսակ կարելի է միայն ութերորդ աստիճանը լրանալուց հետո¹²: Ն. Մելիք-Թանգյանը գրում է. «Վերջնական ժողովական կարգադրություն այդ մասին մեր մէջ եղաւ 1243-46-ի Սսի ժողովում, որի 7-րդ կանոնն ասում է. «Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յազգակցութենէ արեան», այսինքն՝ արյունակցական պսակ կարելի է միմիայն 7-րդ աստիճանում. այս կանոնը դարձաւ վերջնական եւ մինչեւ այսօր տիրող կարգն է»¹³: Սակայն 15-րդ դարում էլ դեռ Հակոբ Արմենցին իր Պսակի կանոնները շարադրել է՝

⁸ Ն. վրդ. Մելիք-Թանգեան, նշվ. աշխ., էջ 816:

⁹ Վ. վրդ. Բատասմեանց, Կանոնագիտական երկեր, էջ 407:

¹⁰ Ն. վրդ. Մելիք-Թանգեան, նշվ. աշխ., էջ 817:

¹¹ Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 124, https://ia600509.us.archive.org/21/items/GoshGrabarDatastanagirk/Gosh_grabar_datastanagirk_text.pdf, (մուտք՝ 15.04.25 թ.):

¹² Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, աշխատասիրությամբ՝ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 134-135:

¹³ Ն. վրդ. Մելիք-Թանգեան, նշվ. աշխ., էջ 818-819:

հետևելով Շնորհալու տեսակետին: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդի 19-րդ դարի վավերագրերից մեկում էլ Կարապետ վարդապետի¹⁴ Կանոնական կոնդակի ընդօրինակությունն է, որում ասվում է. «Եղև Կանոնական գրութիւնս վասն ոմանց անկարգութեանց՝ համահաճութեամբ իշխանաց և քահանայից ի թվին Փրկչի 1825-ին ի Կարապետ վարդապետէս: Նախ՝ վասն ճիւղահամարութեան, զի ազգականութեանն ինն ճիւղ լիցի»¹⁵: Այս տարակարծությունները հարթելու համար Խրիմյան Հայրիկը (1893-1907 թթ.) 1899 թ. Հայրապետական կոնդակով վավերացրեց 7-րդ աստիճանում թույլատրելի պսակի կանոնը, և այն վերջնական դարձավ Գեորգ Ե Սուրենյանց (1911-1930 թթ.) կաթողիկոսի հրամանով 1922 թ.: Մինչև այսօր էլ ժողովրդի մեջ պահպանված է «յոթը պորտը» քննելուց հետո միայն ամուսնանալու սովորույթը:

Օրենքը հաճախ տարբեր երկրներում արգելել է մերձամուսուլմանները, բայց արգելված ազգակցական կապի աստիճանները հաշվարկվել են տարբեր կերպ: Օրինակ, 19-րդ դարի առաջին կեսին Ռուսական կայսրությունում, որը ներառում էր հայաբնակ շատ տարածքներ, արյունակցական ամուսնությունն աներկբայորեն արգելվում էր մինչև չորրորդ աստիճանը ներառյալ (ճշգրիտ ձևակերպված է Սինոդի 1810 թ. հունվարի 19-ի հրամանագրում)¹⁶: Սակայն հայերին առնչվող ամուսնական «հաս-չհաս» հարցերի իրավասությունը վերապահված էր հայ առաքելական եկեղեցու Հոգևոր կառավարությանը և կանոնակարգվում էր իր օրենքներով:

Եկեղեցական օրենքը բոլոր ժամանակներում հոգևորականներին իրավունք է տվել դատել անաչառ և խղճի մտոք, բայց պայմանով, որ ի չարս չգործադրվի այդ ազատությունը: Սակայն դեռ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» հանդիպում ենք այս հարցի շուրջ երկմտանքի. «Մի՛ լիցի կաշառօք կուրացեալք, որպէս զբազումս տեսանեմք, զի այնքան են վրէժխնդիր այգորիկ օրի-

¹⁴ Կարծում ենք, վավերագիրը Կ. Պոլսի պատրիարք Կարապետ Գ Պալաթցու (1823-1831 թթ.) 1825 թ. և 1826 թ. երկու Կանոնական գրությունների ընդօրինակություններն են, քանի որ պատրիարքի հրավերով 1824 թ. և 1826 թ. բարձրաստիճան հոգևորականների և իշխանների մասնակցությամբ գումարվել են Ազգային ժողովներ, որտեղ հաշվի առնելով այս և այլ հարցերի առնչությամբ արտահայտվող դժգոհությունները, սահմանվել են որոշակի բարեփոխումներ: Տե՛ս Ս. Ֆահրադյան, «Իստողություններ Կ. Պոլսի XIX դարի հայ պատրիարքների կնիքների մասին», *ԲՄ*, 30, Երևան, 2020, էջ 277,

<https://arar.sci.am/dlibra/publication/390682/edition/361384?language=hye>, (մուտք՝ 15.03.25 թ.):

¹⁵ Մաշտոցյան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդ, (այսուհետ՝ ՄՄ ԿԳ), թղթպ. 54, վավ. 287, էջ 1ա:

¹⁶ А. Завьялов, «Брак», *Православная богословская энциклопедия*, т. 2, Петроград, 1901, с. 1039-1040.

նաց, որքան զձեռս լի առնեն կաշառօք, զորոց զդատն հատուցանելոց են»¹⁷: Իսկ 19-րդ դարում նույնը փաստում է Վ. Բաստամյանցը, և օրենքի անկատարությունը համարում «չհաս» ամուսնությունների կարևոր պատճառ. «Ամուսնական չհասություն հարցը մեր մէջ դեռևս շատ թերութիւններ ունի և կարօտ է հիմնաւոր մշակութեան և որոշ ու ճիշտ կանոնների»¹⁸:

Այս պատճառով առաջնորդներն ու կաթողիկոսները պարբերաբար կոնգակներ ու կանոնական գրություններ են հրապարակել, որ հոգևորականներն առաջնորդվեն դրանցով և չշեղվեն օրենքից: Այսպես, Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսը (1734-1737 թթ.), սահմանելով ընդունված կանոնները, ավարտում է կոնգակն այսպես. «Եվ մի՛ արտաքս ելանիցէք ի կանոնացս, զի մի՛ ի ներքոյ նգովից Հայրապետաց մնասցիք: Կանոնացս կատարողքն և հնազանդողքն օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ և ի մէնջ»¹⁹: Կ. Պոլսի Հովհաննես պատրիարքն էլ 1811 թ. հաստատելով հարսանեաց կարգին վերաբերող 29 կետերը, իր կանոնական գրության վերջնահատվածում անօրինություններ գործող քահանաներին զգուշացնում է. «Այնպիսի ճշմարիտ չխօսող քահանայն աքսորեսցի ի քաղաքէս և յեկեղեցւոյն, զրկեսցի յամենայն քահանայական հասից և յիրաւանց»²⁰: Իսկ 1824 թ. Կ. Պոլսի Կարապետ Գ Պալաթցի (1823-1831 թթ.) պատրիարքը ամուսնական կանոններին վերաբերող իր կոնգակը սկսում է այսպես. «Եղև կանոնական գրութիւնս վասն ոմանց անկարգութեանց...»²¹:

Մաշտոցյան Մատենադարանի Արխիվային Բաժնի Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդում պահվում են 19-րդ դարով թվագրվող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որ առնչվում են ամուսնաընտանեկան հարաբերություններին: Այս սկզբնաղբյուրները բացառիկ են նրանով, որ գրված լինելով ժամանակակիցների ձեռքով՝ վերհանում են ժամանակի մերձամուսնության իրական դրսևորումները, աշխարհականների՝ հասարակական-ընտանեկան սովորույթների (ավանդույթների) պահպանողական մոտեցումները, օրենքի անկատարությունը, գրված և չգրված (այն է՝ կանոնական և սովորութային) օրենքների բախման հիմնախնդիրները: Վավերագրերի նյութը նաև հաստատում է, որ հոգևորականների ձեռքով բավական շատ անօրեն պսակներ էին կատարվում: Եվ թեպետ եկեղեցին

¹⁷ Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, էջ 124:

¹⁸ Վ. վրդ. Բաստամյանց, Կանոնագիտական երկեր, էջ 412:

¹⁹ Մ. արքեպ. Սմբատեանց Նախիջևանցի, Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սր. Էջմիածնի, 1895, էջ 441, http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/texekagir_gexarquini.pdf, (մուտք՝ 28.03.25 թ.):

²⁰ Կանոնական կոնգակ հարսանեաց, էջ 16-17:

²¹ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 54, վավ. 287, էջ 1ա:

միակենտրոն ու հաստատուն կանոններ էր սահմանում և փորձում դրանք անշեղորեն օգտագործել, սակայն համատարած կամայականությունների պայմաններում օրենքի որոշակիացումն ու խստացումը հասարակության մեջ դժգոհություններ էին առաջ բերում: Այսպես, 1818 թ. մի վավերագրում տեսնում ենք, թե ինչպես են Թիֆլիսի մի խումբ իշխաններ դիմում ներսես Աշտարակեցուն, որ «չհասություն» նոր ընդունված կանոնները արդեն նշանադրվածների վրա չտարածվեն, որպեսզի ընդվզումներ չսկսվեն, այլ փոխարենը այսուհետ հոգևորականներն ավելի հետևողական լինեն և անհաս նշանադրություններ չկատարեն²²:

Ազգակցական մերձամուսուլթյունների խնդրի շուրջ հոգևոր առաջնորդների տարակարծությունների, հոգևորականների կամայական մոտեցումների, օրենքի անկատարության, լիարժեք և հստակ չգործելու հետևանքով, պսակադրող քահանաները կանոնով առաջնորդվելու փոխարեն կաթողիկոսին հարցում էին անում այս կամ այն պսակի թույլտվության առնչությամբ՝ մանրամասնորեն նկարագրելով ամուսնացողների արյունակցական կապերը: Այս երևույթը հանդիպում է բազմաթիվ փաստաթղթերում: Այսպես, մի անթվական փոքրածավալ վավերագրում հաս-չհասության ազգակցական բազմաբարդ խաչաձև կապեր են նկարագրված²³: Կաթողիկոսական դիվանում պահվող ևս մի գործ պարունակում է 1846-52 թթ. տարբեր ազգակցական չհաս և ապօրինի պսակադրությունների վերաբերող 15 վավերագիր²⁴: Բոլոր դեպքերում պատկան մարմինները դիմում են կաթողիկոս ներսես Աշտարակեցուն (1843-1857 թթ.) լուծելու Վրաստանի վիճակին առնչվող այս կամ այն խնդրահարույց դեպքը: Պահպանվել է նաև 1818 թ. եփրեմ Ա Ձորագեղցի (1809-1830 թթ.) կաթողիկոսի մի կնքված կոնդակ, որով հայրապետը թույլատրում և օրհնում է աղա Հարություն Քեանտարյանի դստեր և պարոն Պողոսի որդու անհաս համարված պսակը՝ հիմք ընդունելով տեղի առաջնորդի, իշխանների և հոգևորականների երաշխավորությունը. «Որովհետև տեղույդ առաջնորդն և նուիրակն՝ հանդերձ իշխանօք և քահանայիւք վերահասութիւն առնելով վկայութիւնս էին մեզ, որ ի մէջ նշանադրութեան... ո՛չ գոյ չհասութիւն»²⁵: Քիչ չեն նաև կոնկրետ բնակավայրերի հոգևորականների նույնանման հարցումները՝ ուղղված վիճակի առաջնորդներին: Այսպես, Գորիից տեր Ստեփան Տեր-Ստեփանյանը հարցում է անում թեմակալ Աշտարակեցուն երկու ամուսնությունների թույլատրելի լինելու մասին, որոնցից առաջինի դեպքում՝ երկու հարազատ եղբայրներից մեկի թուռն խորթ որդին

²² ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 32, վավ. 13:

²³ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 52, վավ. 378:

²⁴ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 125, վավ. 381:

²⁵ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 32, վավ. 145, էջ 1ա:

ուզում է ամուսնանալ մյուս եղբոր թոռան հարազատ դստեր հետ, երկրորդ դեպքում՝ եղբոր որդին և քրոջ թոռը ցանկանում են ամուսնանալ նույն մարդու երկու աղջիկների հետ²⁶: Մեկ այլ վավերագիր էլ, որտեղ ընդգրկված երկու դեպքերից առաջինում քրոջ և եղբոր որդիները ցանկանում են ամուսնանալ տարբեր մայրեր ունեցող երկու քույրերից մեկի և մյուս քրոջ դստեր հետ, երկրորդում՝ կնոջ եղբայրը ցանկանում է ամուսնանալ ամուսնու քրոջ դստեր հետ²⁷: Բոլոր խնդրահարույց դեպքերում սպասում են առաջնորդի հրահանգին:

Գրավոր հուշարձաններում հանդիպում են այնպիսի դեպքեր, երբ հստակ իմանալով արյունակցական չհասուլթյան մասին և անտեսելով ընդունված օրենքը՝ թույլտվության համար դիմում են առաջնորդին: Այսպես, Աստրախանից Գաբրիել Կիրակոսյան Աղիմջանովի որդի Սարգիսն ու Հովհաննես Բունիաթյանի դուստր Եղիսաբեթը ծնողների փոխհամաձայնությամբ ցանկանում են պսակվել: Կա որոշակի ազգակցական չհասուլթյուն, սակայն տեղի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը համաձայնության համար դիմել է կաթողիկոսին: Արդեն վեց ամիս է պատասխան չկա: Հիմա ծնողներն են իրենց կողմից խնդրանքով դիմում կաթողիկոսին²⁸: Մեկ այլ դեպքում էլ Կարապետ վարդապետն է քահանա Պատկանյանցին նկարագրում մի արյունակցական չհասուլթյան դեպք ու հավելում, որ դիմողները դա իմանալով՝ թույլտվություն են խնդրում և սպասում պատասխանի²⁹: Ամեն դեպքում Աշտարակեցին անդրադառնում է հարցումներին և կա՛մ թույլատրում է ամուսնությունը, կա՛մ հիմնավորմամբ մերժում³⁰:

Սակավ չեն դեպքերը, երբ աշխարհիկ պատկան մարմինները հոգևորականների կատարած չհաս ազգակցական պսակների մասին բարձրաձայնում են և դժգոհում: Օրինակ, Երևանի Դիվանատնից գրում են Գյումրու հաջորդին³¹ որ տեղի երկու քահանա առանց Հոգևոր կառավարության գիտության պսակ են կատարել: Ենթադրում են, որ չհասուլթյուն է եղել և խնդրում են ճշտել³²: Մեկ այլ վավերագրում Ղարասուբազարի Հոգևոր կառավարությունը գրում է Տավրիկյան գավառի վերատեսուչ Գևորգ եպիսկոպոսին առ այն, որ «մեշանոյ» Ճևահիրյան Մարտիրոսի որդի Գրիգորը նշանված է «մեշանոյ» Խաչերես Մանուկյան Մելիքյանցի դուստր Այպիքեի հետ: Ապա թվում է ամուսնության համար երեք ազգակցական չհասուլթյան պատճառ, իսկ չորրորդը՝ «հարսնացու

²⁶ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 34, վավ. 162:

²⁷ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 34, վավ. 211:

²⁸ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 137, վավ. 203:

²⁹ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 104, վավ. 176:

³⁰ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 34, վավ. 311:

³¹ Գավառական բնակավայրում առաջնորդի փոխանորդը:

³² ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 91, վավ. 93:

աղջիկն Այպիբէ տակաւին չե է հասեալ ի տես կատարելութեան՝ ըստ օրինացն առ ընդունել զպսակ ամուսնութեան»³³: Հանդիպում են նաև հակառակ դեպքեր, երբ օրինապահ մարմինների արգելանքից հետո պարզվում է, որ պսակն օրինական է: 1838 թ. Հակոբ Մատակյանը հայտնում է, որ ցանկանում է ամուսնանալ Վարդեր անունով աղջկա հետ, սակայն Երեւանի Վիճակային կոնսիստորիան չի թույլատրում՝ համարելով չհաս: Համաքաղաքացիները վկայում են, որ նրանց մեջ չհասություն չկա: 1839 թ. վճիռ է կայացվում թույլատրել նշանը³⁴:

3. Կանոնն ու սովորույթը խնամիական և կնքահայրական մերձամուսնություններում

Պսակի կատարման մյուս անհրաժեշտ պայմանը խնամիական և կնքահայրական³⁵ չհասության բացակայությունն էր: Այս մասին եկեղեցական կանոններում որոշակի սահմանումներ չկան, կան ուղղակի անդրադարձներ: Այսպես, 5-րդ դարում Շահապիվանի ժողովի ժԲ (12) կանոնը արգելում է առնվազն երկրորդ աստիճանի խնամիական ամուսնությունը³⁶: 8-րդ դարում Դվինի ժողովի կանոնները արգելում են նույնիսկ 4-րդ աստիճանը՝ թույլատրելով 5-րդը³⁷: Եկեղեցական հայրերից Հովհաննես Երզնկացին էլ է նույնը հաստատում. «Այլ աւտարքն նոյնպէս Դ (4) ծնունդ հեռանան և ապա այլ խնամենան»³⁸: Մոտեցումը համանման է նաև Գրիգոր Տաթևացու դեպքում. «Օրինաց ազգն որ են խնամիքն... ոչ լինին խնամիք մինչ ի չորս ծնունդն»³⁹: Սաի երկրորդ ժողովում (1243 թ.) ընդհանուր առմամբ ընդունվում էր ազգակցական 7-րդ աստիճանը և ենթադրվում էր, որ կնքահայրականն էլ յոթնաստիճան պիտի լինի: 1825 թ. Տիգրանակերտում Կարապետ վարդապետի հրապարակած Կանոնական գրության մեջ սահմանվում է՝ «խնամութեանն ութն ճիւղ և կնքահայրութեանն եօթն ճիւղ՝ ըստ հայրապետական կանոնաց հարց սրբոց նախնի առաջնորդացն մե-

³³ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 129, վավ. 237, էջ 1ա:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 442:

³⁵ Համարելով, որ մեռունը սերտ հարաբերություններ է առաջացնում կնքահոր ու սանիկի միջև, կնքահայրությունը դիտվել է հոգևոր ազգակցություն: Հակոբ Դրիմեցին հետևյալ կերպ է մեկնաբանում կնքահայրական մերձամուսնության արգելքը. կնքահայրը հոգևոր հայր է իր սանիկների համար, սանիկները՝ հոգևոր զավակներ և միմյանց հանդեպ էլ՝ հոգևոր եղբայրներ: Հետևաբար, սանիկները, նրանց որդիները և թոռները չեն կարող միմյանց հետ ամուսնանալ: Տե՛ս 3. վրդ. Խրիմեցի, Յաղագս ազգականութեանց բաժանման, Վենետիկ, Սբ.Ղազար, 1947, էջ 19: <https://arar.sci.am/dlibra/docmetadata?showContent=true&id=359236>

³⁶ Կանոնագիրք հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 445-446:

³⁷ Ն. վրդ. Մելիք-Թանգեան, նշվ. աշխ., էջ 819:

³⁸ Է. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977, էջ 154:

³⁹ Ա. Եպս. Սեդրակեան, Ամուսնական խնդիրներ, էջ 109:

րոց»⁴⁰: Արդեն ներսես Աշտարակեցու՝ Սինոդին ուղղված 1851 թ. հրամանով կնքահայրական թույլատրելի աստիճանը սահմանվում է երրորդը: Թեպետ 1734 թ. Հայրավանքի միաբաններին ու ժողովրդին ուղղված Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսի կոնդակում հստակ սահմանվում է. «Այլ և կանոնադրեմք և դուք հնազանդ լերուք. ազգականութեան Ժ (10) ճիւղ, խնամութեան Ե (5) ճիւղ և կնքաւորութեան Ը (8) ճիւղ, կոյս ընդ կոյսին, այրին ընդ այրոյ: Եվ մի արտաքս ելանիցէք ի կանոնացս»⁴¹, սակայն կոնդակի բնագիրը մեջբերող հեղինակը՝ էջ-միածնի միաբան Մեսրոպ Սմբատյանցը տողատակում ծանոթագրում է. «Հայրապետք եկեղեցւոյ, զիջանելով ժամանակիս պահանջին և հանգամանացն, սահմանել են թույլատրել ազգականութեան է (7) ճիւղը (պորտը), խնամութեան Ե (5) ճիւղը և կնքաւորութեան Դ (4) ճիւղը»: Ասել է, թե 1895 թ. գործող կանոնակարգն արդեն այսպիսին էր: Եվ այն վերահաստատվում է Խրիմյան Հայրիկի 1899 թ. կարգադրութեամբ, որտեղ թույլատրվում էր խնամիական 5-րդ աստիճանը⁴²:

Որովհետև այս օրենքները նույնպես կայուն չէին, տարընկալման ու շփոթութեան առիթ էին դառնում, այդ պատճառով նշանի ու պսակի կարգ կատարող հոգևորականները կոնկրետ դեպքերի համար ևս հաճախ դիմում էին թեմակալին և նույնիսկ կաթողիկոսին: Այսպիսի դեպքերի ոչ սակավ դրսևորումների ենք հանդիպում սկզբնաղբյուրներում: Օրինակ, մի վավերագրում նկարագրված է կնքահայրական կապ՝ փեսացու Դավիթի պապի եղբորորդին կնքել է հարսնացու Հովհաննիսի հորեղբորը: Առաջնորդի թույլատրվությամբ հոգևորականներ տեր Աբրահամն ու տեր Դավիթը իրավասու են պսակել կատարել⁴³: Իսկ 1846 թ. Աստրախանից Սերովբե արքեպիսկոպոսը թույլատրում է պսակել Հովհան Փառակեցու որդի Աբելին ներսես Խոճայովի դստեր հետ, քանի որ խնամիական արգելք չկա⁴⁴: 1843 թ. մեկ այլ վավերագրում վերինգետցի տեր Հովհաննես Մալյանցը գրում է Օրդուբադի գավառի գործակալ Գալուստ Կարապետովին, որ հանդամիչեցի Սուլխանովների և տեղի Խոջամիրովների միջև արդեն խնամիական կապ կա, բայց ցանկանում են նաև երկրորդ նշանը անել: Մի տանից երկու աղջիկ նույն տուն տանելը դեմ է հայոց օրենքին, մնացածը գործակալի որոշելիքն է⁴⁵: Հակադիր մոտեցում ենք տեսնում հաջորդ վավերագրում, որտեղ 1818 թ. Ելիզավետպոլի «հաջորդ» Հարությունը հայտնում է առաջնորդին, որ

⁴⁰ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 54, վավ. 287, էջ 1ա:

⁴¹ Մ. արքեպ. Սմբատեանց Նախիջևանցի, Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի, էջ 441:

⁴² Ն. վրդ. Մելիք-Փանգեան, նշվ. աշխ., էջ 819:

⁴³ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 52, վավ. 378բ:

⁴⁴ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 121, վավ. 213:

⁴⁵ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 105, վավ. 318աբ:

ոմն ամուրի Պողոս Հարությունյան ուզում է պսակվել իր նախկին աներորդու սանամոր հետ: Ինքն արգելել է, սակայն համայնքը պահանջում է բավարարել և որոշում է խնդրում⁴⁶: Եվս մի դեպք, երբ Եաշ քաղաքում խնամիական գծով եռաստիճան չհաս պսակ է կատարվել Միքայել հաճի Գաբրիելովի և Խաթուն Մկրտիչովնայի միջև: Տեղի քահանա տեր Մարկոսը տեղյակ է պահել Գրիգորիու-պոլի «հաջորդ» Մանվել վարդապետին, որ տեր Հովհաննեսը Փոթիշանից եկել ու գաղտնի կատարել է պսակը: Պատասխանատվության են կանչում պսակը կատարած հոգևորականին⁴⁷:

Վավերագրերում հաճախ են դիտարկվում դեպքեր, երբ առաջնորդները, դիմող կողմի հիմնավորումները համարելով ընդունելի, թույլատրում են չհաս խնամիական և կնքահայրական պսակները: Այսպես, սղնախաբնակ Ստեփան-նոս Ամիրադյանի և այրի Բարբարե Զուրաբյանցի միջև կա երրորդ աստիճանի խնամություն, բայց տարիներ առաջ հոգևորականին 50 ռուբլի կաշառելով՝ գաղտնի պսակվել են: Ըստ օրենքի հիմա պետք է ապաշխարեն, ապա բաժանվեն և ամուսնանան ուրիշների հետ, պիտի պատժվեն պսակ կատարող քահանան, խաչեղբայրն ու վկաները, եթե տեղյակ են եղել անհասությանը: Սակայն հաշվի առնելով, որ արդեն երկու տարի ամուսնացած են, ունեն երկու երեխա, Սինոդն առաջարկում է միայն խիստ ապաշխարանքի ենթարկել և թողնել միասին ապրեն՝ բացառության կարգով: Թույլտվության համար դիմում է կաթողիկոս Աշտարակեցուն⁴⁸:

Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող 1839 թ. մի գործ այն մասին է, որ ղզլարցի մահտեսի Հովսեփ Գրիգորյանի դուստրն ու պաշտոնաթող մայրը, ազնվական Սիմեոն Քանանյանը արդեն մի տարի է ցանկանում են ամուսնանալ, սակայն Աստրախանի Կոնսիստորիան նրանց պսակը չի թույլատրում: Դեռ մեկ տարի առաջ Սիմեոնի եղբայր Եղիան ու աղջկա հայրը դիմել են Կոնսիստորիային՝ մեկնաբանելով, որ իրենց միջև կապը ազգակցական չէ, այլ խնամիական, իսկ երիտասարդներն էլ իրար շատ են հավանում: Քննությունը պարզել է, որ փեսացուի հորաքրոջ որդին ամուսնացած է հարսնացուի քրոջ հետ, և Կոնսիստորիան արգելում է պսակը⁴⁹: Գործի հանգուցալուծմանը հանդիպում ենք Մատենադարանի վավերագրերից մեկում, որը Հովհաննես Ը Կարբեցու (1831-1842 թթ.) գրությունն է Աստրախանի թեմակալ Սերովբե արքեպիսկոպոսին, որով հրահանգում է բացառության կարգով թույլատրել պսակը՝ հաշվի առնելով այս

⁴⁶ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 32, վավ. 188, էջ 17ա:

⁴⁷ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 19, վավ. 159:

⁴⁸ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 125, վավ. 381 էջ 16ա-18ա:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 423:

երկու տների ներդրումը «յօգուտ տէրութեան ու եկեղեցւոյն, նոյնպէս յարգելով և զայնոսիկ հանգամանս, զի՝ ա) յիշեալ Քանանովն շարժեալ ի սէր մաքուր առ օրիորդն վերտառեալ, որովհետեւ ընտանեցեալ է տանն Երուսաղեմացւոյ, առանց իրիք կասկածանաց յառաջացին անտի զանազան անօգուտ վարկք կարծեաց ի վնաս երկուց ականաւոր և բարեպաշտօն տանցն այնոցիկ ի Ղզլար, և Բ) ...»⁵⁰ հիշյալ օրիորդի քույրը, որի միջոցով էր խնամիական կապը, մահացած է: Բայց նաև հորդորում է աշխարհիկ մեծ տոնախմբություն չանել, պսակադրել միայն երկու-երեք վկայի ներկայությամբ:

Նույնանման խնդրի ենք հանդիպում նաև Թելավի 1826 թ. մեկ այլ վավերագրում: Տուրիսցիխեցի տեր Հովհանի եղբոր մահից հետո կինն ամուսնացել է, որը դստերը պահել է ազգովթյամբ վրացի կնքահայր իշխան Գիորգի Ավալովը: Հիմա Գիորգիի քույրը աղջկան նշանել է իր որդի Սուլթանյան Սուլտանի հետ և չի պատրաստվում նշանը չեղյալ հայտարարել: Նույնիսկ պատրաստ է վրաց եկեղեցով պսակել, եթե հայ եկեղեցին չթույլատրի, քանի որ «տղայն և աղջիկն ամենայն ժամ ցայկ և գիշեր ի միասին են, իբրև պսակեալք, և ասեն ոմանք, թէ իբր յղի իցէ աղջիկն»⁵¹:

Վերոգրյալ փաստերը հաստատելու և վավերացնելու համար քննենք Մատենադարանի Արխիվում պահվող ևս տասնյակից ավել վավերագրերի նյութեր, որոնք առնչվում են անմիջապես մերձամուսնությունների թեմային: Այսպես, Տփլիսից եփրեմ վարդապետը Շամախիի և Շամշադինի «հաջորդ» Վարդան վարդապետին ուղղված 1842 թ. գրություն մեջ հաստատում է, որ ինքն էլ է լսել ոմն տեր Ստեփանի կատարած բազմաթիվ չհաս պսակների մասին և ուղարկում է այս գործերի արդիվեցի, ուզունյարցի և կողբացի տասից ավելի վկաների անուններ: Ապա հավելում. «եւ խնդիրք իմ. իմ կամք քոյ է առաջել կամ անտես առնել վասն նորա, միայն թէ որպէս կամիք պատժեցէք զնա»⁵²: Կաթողիկոսական դիվանի մի վավերագրում էլ հանդիպում ենք ճշուղագրությամբ ներկայացված 1828-30 թթ. չհաս պսակների տասներկու դեպք, երբ Շամախիի վիճակի հոգևորականները բավականին մեծ գումարների դիմաց անօրեն պսակներ են կատարել⁵³:

Մեկ այլ դեպքում նույնու (Շաքի) քաղաքացի Զաքարիայ Մկրտումյան Խանջալովը 1849 թ. գրում է կաթողիկոս Ն. Աշտարակեցուն, որ համաքաղաքացիներ Ավետիս Կարապետյանի և Մելիք Մանուկյանի նշանադրությունները երկու

⁵⁰ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 99, վավ. 61, էջ 1բ:

⁵¹ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 53, վավ. 164, էջ 1բ:

⁵² ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 102, վավ. 96, էջ 1ա:

⁵³ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 64, վավ. 549^{ա, բ}:

աղջիկների հետ կասկածահարույց էին՝ «երկոցունց գտանեցեալ հոգևոր և մերձաւոր ազգականութեան պարագայից»⁵⁴: Սակայն իր բարեխոսութեան արդյունքում տեղի՝ Ղարաբաղի մետրոպոլիտ Բաղտասար Հասան-Ջալալյանը թույլատրել է ամուսնությունը, բայց հոգևոր գործերի վերահասու Սարգիս վարդապետ Ջալալյանը եկել և արգելել է՝ հիմնավորելով ազգակցական չհաստեղծմբ: Խնդրում է կաթողիկոսի աջակցությունը: Միջնորդի միջոցով հարցը լուծելու դեպք է հանդիպում նաև մեկ այլ վավերագրում: Թիֆլիսից Եփրեմ վարդապետ Մարգարյանը 1842 թ. գրում է Սև քար գյուղի հոգևորականներին, որ Խառատյանց Սահակի և Չաուկի դստեր միջև չհաստեղծունը ինքը լուծված է համարում՝ «զայն ես ընծայեցի պրն Մկրտչի և պրն Կիրակոսի միջնորդացն»⁵⁵, և նրանք կարող են անարգել պսակվել:

Եվս մեկ շատ ուշագրավ վավերագիր՝ գրված 1851 թ. Բեսարաբիայի առաջնորդ Մատթեոս արքեպիսկոպոսին՝ Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանների անունից: Նրանք թույլտվություն են խնդրում Խաչատուրի դուստրեր Աննային և Եղիսաբեթին ամուսնացնելու իրենց երկու քրոջորդիներ Իվան Դավիթիչ Տելեանովի և իշխան Սիմեոն Դավթյան Աբամելիքովի հետ⁵⁶. «տալ յամուսնութիւն զերկոսին օրիորդ դստերս մեր՝ զԱննայն և զԵղիսաբեթն, երկուց քեռորդուց մեկոց»⁵⁷: Եվ ապա մեկ տարի անց գրված ևս մի վավերագիր, որտեղ Լազարյան եղբայրները խորին շնորհակալություն են հայտնում թեմակալին թույլտվության համար և տեղեկացնում, որ տարեսկզբին երկու պսակադրությունն էլ կատարել են. «Ահա՛ եղև կատարումն այնց երկուց պսակադրութեանց, առաջինն ի 18 յունվարի սոյն ամի և երկրորդն յ30 նոյն ամսոյ»⁵⁸:

Ինչպես տեսանք, վերը բերված օրինակներում էլ հաճախ հանդիպում ենք հոգևորականների անօրեն գործողությունների՝ նույնիսկ բարձր մակարդակով: Սակայն նաև ընդունենք, որ այսպիսի դեպքերը հաճախ լուրջ հիմնավորում

⁵⁴ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 147, վավ. 473, էջ 1ա:

⁵⁵ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 102, վավ. 87, էջ 1ա:

⁵⁶ Այստեղ կարևոր է նշել, որ Խաչատուր Լազարյանը դուստրերին իր փոյրեր Մարիամի և Մարթայի որդիների հետ ամուսնացնելու խնդրամբով նախապես դիմում է Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին: Վերջինս կտրականապես մերժում է՝ հիմնավորելով, որ այս դեպքում չորրորդ աստիճանի արյունակցական կապ կա, ինչն անընդունելի է օրենքով, իսկ «օրէնքն սահմանուած է առանց բացառութեան բոլորի համար, լինին հարուստ թէ աղքատ»: Իշխանը միջնորդների միջոցով խոստումներ տալով՝ փորձում է ստանալ կաթողիկոսի համաձայնությունը, սակայն վերջինս անդրդվելի է: Այս դեպքից հետո Լազարյանը թշնամանում է Աշտարակեցու հետ և ամեն կերպ փորձում նրան խանգարել իր ձեռնարկումներում: (Տե՛ս Մաղափա արքեպ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4450-4451)

⁵⁷ ՄՄ Երիցյանների ֆ., թղթայ. 152, վավ. 33, էջ 2ա:

⁵⁸ ՄՄ Երիցյանների ֆ., թղթայ. 152, վավ. 35, էջ 1ա:

ունենին: Առաջնորդներն այսպես էին վարվում, երբ արգելքի դեպքում ամուսնացող կողմերը սպառնում էին դավանափոխ, անգամ կրոնափոխ լինել, երբ արգելված պսակի համար դիմողները ազգային կյանքում ազդեցիկ մարդիկ էին կամ երբ հայերով սակավ բնակեցված որոշ տարածքներում հայերի՝ այլազգու կամ այլակրոնի հետ ամուսնանալու վտանգ կար: Այսպիսի դեպքերում եկեղեցին զիջում էր և անտեսում ազգակցական թույլատրված աստիճանակարգը: Այսպես, 1847 թ. Բարսեղ արքեպիսկոպոսը Աստրախանից դիմում է կաթողիկոսին՝ տեղի երկու երեւելի գերդաստանների զավակների ամուսնության թույլտվության համար⁵⁹: Երիտասարդները՝ Հովհաննես Մելիքենցովի դուստր Եղիսաբեթը և Սարգիս Աղամջանյանը, երկու ոչ հարազատ քույրերի թոռներ են: Եվ թեմակալը, ընդունելով հանդերձ մերձավոր ազգականների միջև ամուսնության արգելքի արդարացիությունը, բերում է պսակը թույլատրելու հիմնավոր փաստարկ. «տղայն և հարսնացուն են ականաւորք և ունին զբազում երեւելի ընտանիս և մերձաւորս, զորս արժան է շահել և բաւականացուցանել»⁶⁰: Սակայն վերջնական աներկբա որոշումը առաջնորդինն է:

Մեկ այլ վավերագրում Միքայել Սարաջյանցը 1844 թ. Տփլիսից գրում է կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն, որ իր հորաքրոջ որդի բողոքիսիւնցի Գևորգ Սիսոյանի դուստրը և վելիսցիիսցի Ասլանը արգեն երեք տարի է նշանված են և «ունին ի միջի իւրեանց զխնամական երթեկութիւն և փեսայն յարակցութիւն ընդ տան անրոյ»⁶¹: Սակայն վիճակի Կարապետ արքեպիսկոպոսը պսակը արգելել է «եօթնապորտեան խնամական չհասութեան»⁶² պատճառով և Սինոդին էլ գրել, որ լուծարեն նշանը: Խնդրում է վերանայել որոշումը՝ զգուշանալով, «որ այս մերձակայ ազգականն իմ, գոլով ռամիկ և փոքրոգի, զի մի՛ ի հուսահատութիւն է վրիպեցի ի շաւղաց՝ յամօթ ողջոյն ազգականացս»⁶³ հավելելով, որ ավելի անընդունելի չհաս պսակներ էլ են թույլատրվել: Հիմնավորում է նաև այն հանգամանքով, որ տեղում վերաբնակված վրացիների մեջ հայ ընտանիքները սակավաթիվ են և դժվարությամբ են պահպանում իրենց հավատքը: Եկեղեցին համանման խնդրի էր բախվում նաև այլ տարածաշրջաններում: Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող Կաթողիկոսական դիվանի մեկ ուրիշ վավերագրում քահանա Հովհաննես Խոսրովյանը օրինակներով գրում է Աստրախանի Կոնսիստորիային, որ չերբեզահայերի մեջ արյունակցական չհաս ամուսնությունները շատ

⁵⁹ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 130, վավ. 361:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 1բ:

⁶¹ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 111, վավ. 378, էջ 1բ:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Նույն տեղում:

են, և եթե իրենք արգելում են պսակը, հայերն էլ չերքեզների նման փախցնում են աղջկան, ապրում միասին, երեխաներ ունենում: «Եթէ բան ինչ ասեմք, հեթանոսաց մեջ են և յօժար՝ վասն կնոջ թողուլ զհաւատս և գնալ ի կրօնս հեթանոսաց: Խնդրեմ մին ճանապարհ և դուռն տալ»⁶⁴:

Մի մերձամուսուլթյան հիմնահարցի է բախվում նաև Աստրախանի վիճակի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը: 1848 թ. Ղզլարից նրան է գրում Գրիգոր Արեշովը առ այն, որ ցանկանում է ամուսնանալ հանգուցյալ Սիմեոն Բայենդուրովի դուստր Մարիամի հետ, սակայն տեղի Հոգևոր կառավարությունը խնամիական բարեկամությունը պատճառ բերելով՝ հորդորում է դիմել Աստրախանի Ազգային կոնսիստորիային: Նկարագրում է իրենց խնամիական կապը, այն է՝ իր հորաքույր Աննայի թուր ամուսնացել է Բայանդուրովի մի դստեր հետ, և հիմա ինքն է ցանկանում ամուսնանալ մյուսի հետ: Խնդրում է իր միջամտությամբ նպաստել թուլյութություն ստանալուն⁶⁵: Մի քանի օր անց նույն հայցով բարձր սրբազնությունն է դիմում Ղզլարի «կոմենդանտ» (պարետ) Կալուգինը և խնդրում իր մտերիմ Գրիգորի Վառլամովիչ Արեշևի անունից բարեխոսել Աստրախանի Հոգևոր կառավարությանը՝ չձգձգել և իր հրամանով արագացնել ամուսնություն թուլյութությունը⁶⁶: Այա Ղզլարից հոգևորականներն են գրում սրբազանին, որ իր մերժումը բուռն բացասական արձագանք է առաջացրել տեղում. «Տեղույս պարոն կոմենդանդն, ի պատճառս ազնուականն Գրիգորի Վարդանեան Արեշովայ, ի վերա առ ի ձենջ նորընկալեալ բացասական պատասխանոյն գտանի ըստ չափս անբաւական: Շփոթ մեծ յարուցեալ է ի յիշեալ Արեշովն և ի նորայսն: Որով և շշունջ ծանր տեսանի ի շրթունս բազմաց»⁶⁷: Խորհուրդ են տալիս թուլյատրել՝ խուսափելու համար «զապագայ անախորժ հետևանաց»⁶⁸: Զուգահեռաբար Ղզլարից Բարսեղ արքեպիսկոպոսին է դիմում դպիր Խաչատուր Մելիքովը: Գրում է, որ Գրիգոր Արեշովը վրդովված է մերժումից, ցանկանում է դավանափոխ լինել և պսակվել ռուսական եկեղեցով: Աղջկա մայրը համակարծիք է: Քաղաքի երեւելիներն էլ են դեմ արքեպիսկոպոսի որոշմանը, դժգոհություն է հասունանում. «Սհաթից սըհադ խոռովութիւնն և տառաձայնութիւնն հավելանումայ և շատ տեսակ չար խորհրթեանեն, չեմ համարցակում բոլորն հայդնել: Թէպետ վաղ տեղս անբաւականութիւն կամ զուր խոսվացութիւն իլէլայ, ապայ այսպիսի բան չի իլէլ»⁶⁹: Խորհուրդ է տալիս թուլյատրել ամուսնությունը, այլապես՝

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 2ա:

⁶⁵ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 137, վավ. 6:

⁶⁶ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 137, վավ. 37:

⁶⁷ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 137, վավ. 53^{ա,բ}, էջ 1ա:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 137, վավ. 54, էջ 1բ:

«զորինչևզորինչ յառաջանայ և ծագի մեծ խռովութիւն, եթէ անբաւական մնամք, յայնժամ մենք անբարդ եմք»⁷⁰: Ընդամենը մի քանի օր անց Բարսեղ արքեպիսկոպոսը տեղեկացնում է կաթողիկոսին, որ վերոնշյալ պսակի վերաբերյալ հասարակությունը և պարետը դժգոհության մեծ ալիք են բարձրացրել, ինչի հետևանքով ինքը ստիպված է եղել հրահանգել Հոգևոր կառավարությանը՝ թուլյատրել ամուսնությունը: Խնդրում է ավելի ու ավելի հաճախ կրկնվող այսպիսի անախորժ դեպքերի համար լուծում գտնել. «Աղաչեմ զգերընտիր հայրապետութեանդ դարձուցանել զքաղցր ակնարկութիւն ձեր ի վերա այսպիսի դրութեան հոգևորական կառավարութեան վիճակիս և պաշտպանութիւն ընդդէմ անախորժ և անուղիղ անբաւականութեան և խռովութեան ժողովրդոց, որք առաւելապէս ծագին ի դէպս պսակաց»⁷¹:

Արյունակցական մերձամուսնության համար համաքաղաքացիների միջնորդության մեկ այլ հետաքրքրական դեպք. 1846 թ. Քիշինևից քահանա Հարություն Սանվելյանը գրում է, որ գրիգորիոսյոցի Հակոբ Մալխասյանին և իր հորաքրոջ աղջիկ Հովհիսիմեին ցանկանում են պսակել: Օդեսայից Ալեքսեյ Սերգեյիչ Սիմոնովն ու էլի ուրիշ հայազգի երևելիներ միջնորդում են պսակը չարգելել, որպեսզի տեղի այլազգիներից ծածկեն ազգային անպատվությունը՝ «առ ի ծածկել զյանցանա նոցին՝ գոյացեալսն ի միջի նոցուն երկոցունց ամս իբրև տասն»⁷²: Կաթողիկոս Ն. Աշտարակեցին պատասխանում է, որ խնդրի լուծման երկու տարբերակ կա՝ 1. պսակվողները պետք է վեր կանգնեն մարմնական, ոչ քրիստոնեական ցանկություններից, ապա նրանցից յուրաքանչյուրը ապաշխարի և ամուսնանա այլ մարդու հետ, 2. եթե չհաղթահարեն իրենց ցանկությունները, ապա Գրիգորիոսյոցի քահանային հրահանգել «առանց հրապարակական հանդիսից ընթեռնուլ ի վերա նոցա զսահմանեալսն վասն կանոնաւոր պսակաց ի տուն նոցա և ո՛չ յեկեղեցւոյ»⁷³: Օդեսայի քահանան Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնստանտինոպոլի հրահանգում է գործել ըստ կաթողիկոսի հրամանի. կանչել երիտասարդներին և նրանց ընտանիքներին, բացատրել և սպասել նրանց որոշմանը: Ցանկացած տարբերակի ընդունման դեպքում վկաների ներկայությամբ գրավոր հաստատել որոշումը և ստորագրել⁷⁴: Ապա Օդեսայից Հովհաննես քահանա Գրիգորյանը Կոնստանտինոպոլի տեղեկացնում է, որ ինքը զրուցել է երիտասարդների և նրանց ընտանիքների հետ, նրանք միանշանակ ընտրել

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 138, վավ. 414, էջ 2բ:

⁷² ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 121, վավ. 128, էջ 1ա:

⁷³ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 121, վավ. 184^ա, էջ 1ա:

⁷⁴ ՄՄ ԿԳ, թղթպ. 121, վավ. 184բ:

են երկրորդ տարբերակը՝ մեկնաբանելով. «Որովհետև ի մանկահասակ խակամտութեան մերոյ ի միասին մեղաք, ի միասին թերևս և ողորմեալ գտցուք»⁷⁵: Զույգը պատճառաբանում է իր ընտրությունը. «Այլ ո՞ր արդեօք բաց ի բարեկամէն մաքսաւորաց և մեղաւորաց կամեսցի ընդ մեզ՝ ընդ հանցաւորացս կենակցիլ ի կեանս աշխարհիս»⁷⁶:

Վերոնշյալ բազմաթիվ օրինակներից պարզ է դառնում, որ ամուսնութեան հստակ կանոնակարգումն ու վերահսկողությունն անհրաժեշտություն էր: 19-րդ դարասկզբից ռուսական հպատակության տարածքներում Քաղաքացիական օրենսդրության համապատասխան հոդվածներում արդեն սահմանվում և վերասահմանվում էին ամուսնական աշխարհիկ օրենքները: Եվ եթե դեռ 19-րդ դարասկզբին հանդիպում ենք պսակադրող քահանայի կողմից արված ամուսնությունների օրինական լինելու մասին միայն ոչ պաշտոնական արձանագրությունների, ինչպես, օրինակ, 1821-23 թթ. Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդում Հաղբատի Ս. Նշան վանքի տարեկան եկամուտների գրանցման մի Հաշվեմատյանին կից երեք պատառիկները⁷⁷, ապա արդեն 1845-51 թթ. կան պահպանված Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց վիճակային կոնսիստորիայի կատարած պսակների վկայականների բազմաթիվ (շուրջ 130) տպագիր ձևանմուշներ, որոնց առաջին էջին Հայտարարությունն է՝ պսակվողների անունների և տարիքների նշումներով, երկրորդ էջին՝ յուրաքանչյուր կողմից վեցական վկաների ստորագրություններ առ այն, որ տվյալ ամուսնության համար չկան ո՛չ եկեղեցական, ո՛չ կայսերական օրենքների արգելքներ, ո՛չ էլ ծնողների կողմից խոչընդոտ⁷⁸: Ասել է թե, 19-րդ դարից աշխարհիկ օրենսդրության ներմուծման հետևանքով ամուսնական օրենքի կիրառությունը սկսում է մտնել նոր փուլ և ընդունելի դառնալ հասարակության լայն շերտերի համար: Սակայն դեռևս պահպանում է սովորութական մոտեցումները:

Ամփոփում

19-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմության մեջ յուրահատուկ ժամանակաշրջան էր՝ պայմանավորված ռուսական, օսմանյան և պարսկական տիրապետության տարբեր ազդեցություններով, հետևապես նաև՝ ազգային եկեղեցու դերի

⁷⁵ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 121, վավ. 247^ա, էջ 1ա:

⁷⁶ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 121, վավ. 247^բ, էջ 1ա:

⁷⁷ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 44, վավ. 318:

⁷⁸ ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 116, վավ. 319, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 144, վավ. 54, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 150, վավ. 890, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 150, վավ. 891, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 151, վավ. 66, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 152, վավ. 164, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 155, վավ. 351, ՄՄ ԿԳ, թղթայ. 157, վավ. 488:

և սովորութային իրավունքի նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխություններով: Այս դարաշրջանում մերձամուսնությունների հարցը շատ սուր էր դրված և հանրության մեջ ընկալվում էր երկակի ձևով՝ մի կողմից որպես ավանդույթ, մյուս կողմից որպես օրենքով արգելվող արարք: Այդ պատճառով ժամանակի համապարփակ նկարագիրը ստանալու համար կարևոր է իրավական, սոցիալական և սովորութային դրսևորումները մեկտեղել ու դիտարկել ամբողջության մեջ: Սկզբնաղբյուրներից քաղված վերոբերյալ տեղեկությունները, որ հնարավորինս ճշգրիտ են արտացոլում ժամանակի ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների իրական պատկերը, կարող են առատ նյութ մատակարարել պատմական, ազգագրական, քաղաքացիական և եկեղեցական իրավունքների հետազոտությունների համար:

Վավերագրերը որպես իրական աղբյուրներ քննառելով, տեսնում ենք, որ 19-րդ բեկումնային դարում ժողովրդական սովորութային իրավունքը, կանոնական իրավունքն ու նոր կազմավորվող Քաղաքացիական օրենսգիրքը՝ իր համապատասխան հոդվածներով, անհաշտ պայքարի մեջ էին: Ամուսնական խնդիրների շուրջ այսպիսի քառսային իրավիճակ հիմնականում ստեղծում էին օրենքի անկատարությունն ու բազմանշանակ լինելը, նաև հոգևորականների կամայականությունները: Աշխարհականները բողոքում էին կանոնների անճշտությունից, անիրավահավասարությունից, հոգևորականների կաշառակերությունից: Հոգևորականները դժգոհում էին գործող օրենքների ոչ միօրինակությունից, հասարակության օրինազանցությունից ու տգիտությունից: Եվ երկու կողմն էլ իրավացի էր, ինչը դժվարություններ էր ստեղծում եկեղեցավարչական և եկեղեցադատական մարմինների համար: Օրենքի պահանջին յուրաքանչյուր անհամաձայնություն ըմբոստություն էր առաջացնում հանրության շրջանում, հասարակությունն ընդվզում էր և սկսում բողոքել՝ ընդհուպ մինչև բարձրագույն իշխանություն: Դիմում էին միջնորդների օգնությանը՝ որպես ծանրակշիռ փաստարկ բերելով հեղինակության պահպանումը, ֆինանսական աջակցությունը, սպառնում դավանափոխությամբ ու կրոնափոխությամբ: Նահապետական գերդաստանը հաճախ փորձում էր իր երիտասարդ անդամների ամուսնությունը ծառայեցնել շահավետ կապեր ստեղծելու կամ ֆինանսական ու ֆիզիկական օգուտ քաղելու համար՝ հաճախ հաշվի չառնելով մերձավոր ազգակցությունը: Նույնիսկ ժամանակի լուսավորչալ և կրթչալ ընտանիքներում էին տեղի ունենում անօրինական ամուսնություններ, ընդ որում՝ ամենաբարձր հովանավորչությամբ: Արդյունքում ամուսնությունների հարցում եկեղեցու դիրքորոշման և սովորութային պրակտիկայի հակադրությունը հանգեցնում էր սոցիալական կոնֆլիկտների, ինչպես նաև անձնական ընտանեկան մակարդակով խնդիրների:

Պետության չգոյությունը պայմաններում այլևս հրամայական էր, որ եկեղեցին մշակեր և համայնքին խստագույնս պարտադրեր լիակատար, հստակ ու ճշգրիտ կանոններ՝ ինքն էլ չէղվելով իր ընդունած վերջնական օրենքներից: Աշխարհիկ պատկան մարմինների վերահսկողությունն էլ հայ հասարակական կյանքում լրացուցիչ պարտավորություններ էր առաջ բերում: Եվ սկսեց աստիճանաբար ուրվագծվել ամուսնաընտանեկան փոփոխվող մի օրինակարգ. բազմադարյա ճանապարհ անցած ու օրենքի ուժ ստացած սովորութային կանոնները իրենց տեղը սկսեցին զիջել կանոնական իրավունքին, աշխարհիկ Քաղաքացիական օրենսգրքի պարտադրող հոգվածները եկան փոխարինելու ժողովրդական բազմաբովանդակ կենցաղին և այդ կենցաղը ձևավորող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, իրավական և, իհարկե, բարոյական նորմերին: Հետզհետե հասարակությունը կամա թե ակամա սկսեց ենթարկվել գործող օրենքին, իսկ արդեն 20-րդ դարի սկզբներից գրագիտության տարածման շնորհիվ սկսեց բարձրանալ լայն խավերի գիտակցությունն ու բարոյական ընկալման համակարգը, ինչը հանգեցրեց մերձամուսնությունների զգալի նվազմանը:

NAIRA MARTIROSIAN

**CONTRADICTIONS BETWEEN CANON LAW
AND CUSTOMARY LAW REGARDING CLOSE-KIN
MARRIAGES AMONG ARMENIANS IN THE 19TH CENTURY**

Key words: Family relations, consanguineous marriage, 19th century, canon law, customary law, secular laws, blood relations, in-laws, godparents.

The article based on the documents of the Catholicos Archives of the Mashtots Matenadaran, highlights the problems caused by marriages between close consanguineous, in-law relatives and persons having godparental relationship in the 19th century. It shows how many illegal marriages were performed as a result of the imperfection of canon law and the widespread acceptance and application of customary rules. Due to the corruption of the clergy, illegal actions, and also the arbitrariness of the laity, numerous consanguineous marriages were registered, including those involving blood, in-law and godparental marriages. However, studies of the primary sources also prove that spiritual leaders, guided by the desire to keep the Christian people under the subordination of the Armenian Apostolic Church, as well as not to offend influential figures of Armenian descent, often conceded and permitted premature marriages. I. e. 200 years ago, customary law

predominated in the minds and lifestyle of the people. From two-century-old documents, we learn about the interactions between the canonical and customary laws of the time, and the impact they had on various manifestations of consanguineous marriages, as well as the changes the customary marriage law has undergone in the last two centuries.

НАИРА МАРТИРОСЯН

**ПРОТИВОРЕЧИЕ МЕЖДУ КАНОНИЧЕСКИМ И ОБЫЧНЫМ ПРАВОМ ПО
ПОВОДУ КРОВНОРОДСТВЕННОГО БРАКА У АРМЯН В XIX ВЕКЕ**

Ключевые слова: Брачно-семейные отношения, инцестуальный брак, XIX век, каноническое право, обычное право, светские законы, кровные родственники, свойственники, крестные родители.

В статье, основанной на документах Католикосского Архива Матенадарапана имени Маштоца, рассматриваются проблемы, вызванные кровнородственными браками, а также браками между свойственниками и крёстными детьми и родителями в XIX веке. Показано, сколько незаконных браков было заключено из-за несовершенства канонического права и широкого принятия и применения норм обычного права. Из-за коррумпированности и противоправных действий духовенства, а также произвола мирян регистрировались многочисленные противозаконные браки, в том числе кровнородственные, а также между лицами, связанными через свойство и по линии крестный-крестник. Изучение первоисточников также доказывает, что духовные лидеры, руководствуясь желанием удержать христианский народ в подчинении Армянской Апостольской Церкви и не оскорблять влиятельных деятелей армянского происхождения, часто допускали близкородственные браки. Утверждается, что 200 лет назад брачные социальные нормы ещё были тесно связаны с сознанием и образом жизни народа. Из документов двухсотлетней давности мы узнаем о взаимодействии канонического и обычного права, о том, какое влияние оно оказывало на различные проявления кровнородственных браков, а также о том, какие изменения претерпели брачные социальные нормы за последние два столетия.

ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY OF MEDICINE
ИСТОРИЯ МЕДИЦИНЫ

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ*

DOI:10.57155/JNWI7171

ԲՈՒԺԱՂՈՑՆԵՐԸ ԵՎ ԲՈՒԺԱԿԱՆ ՀՄԱՅՆԱԳԻՐԸ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Բուժաղոթ, հմայագիր, հմայախոսություն, հմայական բժշկություն, խոսքի հմայություն, ախտաբան, դոկտրինություն, հմայիչ, գիր, դե, մոգություն:

«Մարդկությունը դժվարությամբ է թողնում իր կոտրված, հեշտ չէ բաժանվում իր սրբություններից: Մեռնում են աստվածները, բայց նրանց պաշտամունքի բեկորները մնում են սրբազան ավանդ, որ անցնում են սերնդից սերունդ, տանարից տանար՝ պահպանելով իրենց վաղեմի խորհրդավորությունը: Եվ զարմանալիս այն է, որ հարատևում են հաճախ մանավանդ կրոնի արտաքին արտահայտությունները, որ ավելի մատչելի են հանրությանը, ծեսերն ու արարողությունները: Գիմիները փոխվում են, և մնում են տիկեր՝ իբրև նվիրական անոթներ, պատրաստ ընդունելու նոր բովանդակություն» (Ն. Ադոնց, «Հին հայոց աշխարհայացքը», Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, էջ 14):

Հայկական ավանդական մշակույթի ընդերքում, այլ ավանդույթների շարքում պահպանվել են դարերի խորքից եկող բուժական սկզբունքներ, որոնք անընդհատ վերարտադրվելով տարբեր մշակութային համակարգերում, հասել են մեզ: Դրանց մեջ հատկապես մեծ հեղինակություն են վայելել հմայական աղոթքներն ու հմայագրերը, որոնք լուրջ կովաններ են հին հայկական նախա-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, karinemosikyan@mail.ru, փիլ.գ.թ., հոդվածը ստանալու օրը՝ 4 հոկտեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 15 նոյեմբերի, 2025:

քրիստոնեական մշակույթի և հատկապես հնագույն բժշկագիտության մասին մեր պատկերացումներն ընդլայնելու համար:

Զանազան օտար սկզբնաղբյուրներ վկայում են, որ Հին Հայաստանում բժշկությամբ զբաղվում էին մոգերը, հետևաբար վաղ շրջանում բժշկական գործունեությունն ուներ խորհրդապաշտական-մոգական բնույթ¹, դրան զուգահեռ, չափազանց կարևորվում էին նաև հունական բժշկությունից ստացված տեղեկությունները²: Հին Հունաստանում նույնպես մեծ տարածում ուներ հմայական բժշկությունը: Ասկլեպիոսի տաճարի քրմերը զանազան արարողակարգեր էին կիրառում, որոնք ուղեկցվում էին հիվանդության բուժմանն ուղղված հմայախոսությամբ: Այդ ամենն այն աստիճանի էր արմատավորված հունական բժշկության մեջ, որ նույնիսկ դասական կրթություն ստացած հույները, որոնք ժամանակին տվել էին բժշկակագիտական մտքի այնպիսի հսկա, ինչպիսին Գալենոսն է (~130-210), տուրք տալով իրենց ավանդույթներին, ոչ միայն դիտարկում ու կարևորում էին մոլորակների ազդեցությունը հիվանդի և հիվանդության ընթացքի վրա, այլ նաև խորհուրդ էին տալիս, օրինակ, համապատասխան թալիսման կրել, իսկ բուժման հաջող ընթացքից հետո, զոհեր էին մատուցում աստվածներին՝ այդ ամենը համադրելով ռացիոնալ բժշկության մեթոդների հետ: «Ուսյալ հույնը բնավ չէր ամաչում իր համեստ բարեպաշտությունից: Լինելով բժիշկ, նա լավ գիտեր իր արվեստի սահմանները, և այնտեղ, որտեղ նա իրեն անգոր էր զգում, հաճույքով տեղը զիջում էր աստծուն, հանձինս որի տեսնում էր իր հովանավորին և դեկավարին»³:

Նույն տրամաբանությամբ էր զարգանում բժշկական արվեստը նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում: Այն մի կողմից ուներ բանաքննական (ռացիոնալ) ուղղվածություն, որն իրագործում էին արհեստավարժ բժիշկները⁴, իսկ մյուս կողմից՝ մոգական, որ շարունակում էին պահպանել քրմերը: Եվ այս երկուսը համերաշխ գոյակցում էին դարերի ընթացքում⁵: Քրիստոնեության հաստատումից հետո համառ պայքար սկսվեց հեթանոսական հավատքի ան-

¹ Л. Оганесян, *История медицины в Армении*, 2-ое изд., ч. 1, Ереван, 1946, с. 65.

² Л. Оганесян, նշվ. աշխ., էջ 66:

³ Т. Мейер-Штейнер, К. Зудгоф, *История медицины*, перевод В. Любарского и Б. Гершуни, Москва, 1925, с. 41.

⁴ Հին Հայաստանում որակյալ բժշկության և արհեստավարժ բժիշկների առկայության մասին են վկայում ոչ միայն պեղումներից ստացված տվյալները (զանազան վիրաբուժական գործիքներ, վիրահատված գանգոսկրեր, որոնք ենթարկվել էին տրեպանացիայի և ոսկրաշաղկապման), այլ նաև բազմաթիվ օտար հեղինակներ, այդ թվում Ստրաբոնն ու Պլինիոս Ավագը (տե՛ս Ս. Վարդանյան, *Հայաստանի բժշկության պատմություն հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 2000, էջ 24-35):

⁵ Л. Оганесян, նշվ. աշխ., էջ 72:

կապտելի մասը կազմող հմայության բոլոր տեսակների դեմ: Այդ պայքարը՝ քարոզների և ծավալուն գրվածքների ձևով, գրեթե առանց ընդհատումների, շարունակվեց ողջ միջնադարում:

Մակայն թեկուզ և ժխտողական նպատակով ստեղծված այդ մատենագրության շնորհիվ մանրամասնորեն փոխանցվում էին հայ ժողովրդի հնամենի պատկերացումները, ծեսերը, մոգական բժշկության ձևերն ու եղանակները: Եվ թեպետ քննադատվում ու մերժվում էին հին հեթանոսական աստվածներն ու նրանց օգնական ոգեղեն էակները, սակայն ոչ ոք կասկածի տակ չէր դնում դրանց գոյությունը, ավելին, դրանք բոլորովին էլ չէին համարվում անգոր կամ անգործունակ: Պարզապես միջնադարում այդ աստվածություններին անվանում էին դևեր⁶: Պետք է նկատել նաև, որ միջնադարյան հայ բժիշկները նույնպես չէին անտեսում ոգեղեն պատճառների դերը հիվանդությունների ծագման մեջ: Խորհրդապաշտական տարրերի, ոգեղեն սկզբի և հատկապես Աստծու մասնակցությունն ու ազդեցությունը հիվանդությունների առաջացման և ելքի վրա գրեթե բոլոր միջնադարյան բժիշկների աշխատություններում համերաշխորեն ընթանում են բանաքննական բժշկական ընկալումներին զուգահեռ⁷:

Մատենագրարանի բազմաթիվ բժշկական ձեռագրերում բժշկական այս կամ այն երկին հետևող էջերին շարադրված են հմայագրեր, «չար»-ի տարբեր տեսակներից մարդուն փրկելու եղանակներ՝ զանազան դիվաբանական, խորհրդապաշտական հնարքներով: Կան նաև մոգական բնույթի ձեռագրեր, որոնք հին ձեռագրացուցակներում ներկայացվում էին իբրև բժշկական գրվածքներ⁸: Նմանատիպ երկերը սովորաբար կոչվում են «ախտարական», որը Ղևոնդ Ալիշանը նույնացնում է քաղդեության, այսինքն՝ մոգության հետ⁹: Վերջինիս գաղափարախոսության մեջ ձևավորված էին հայեցակարգային և գործնական համակարգեր, որ տարածվել ու կիրառվում էին ողջ աշխարհում:

«Ախտարք» բանահյուսական ընդհանուր անվան տակ ի մի են բերված գրական-գեղարվեստական տարբեր ծիսահմայական, գործառական բնութագիր ունեցող բնագրեր, որոնք միավորվում են ձևաբանական կամ գործառական

⁶ А. Ветухов, Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова, Варшава, 1902, с. 8. Դևերով պայմանավորելով որոշ հիվանդությունների ծագումը, ենթադրում էին, որ այդ կազմալուծող (դետուրկտիվ) ոգեղեն էակները՝ ներթափանցելով մարդու մարմին, յուսափանչյուրն իրեն բնորոշ ձևով փոփոխությունների է ենթարկում այն: Հիվանդաստեղծ ոգիներից բացի նկարագրվում էին նաև հովանավոր ոգիներ և միջնորդ վերերկրային ուժեր:

⁷ Л. Оганесян, նշվ. աշխ., էջ 106:

⁸ Նույն տեղում, էջ 68:

⁹ Ղ. Ալիշան, Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրոնները, Երևան, 2021, էջ 65:

հատկանիշների ընդհանրությունը¹⁰: Ախտարական արվեստը ի սկզբանե կապելով աստղաբաշխության հետ և դրանից բխեցնելով անվանումը՝ պահպակերեն՝ *axtar* «կենդանակերպ, համաստեղություն», պարսկերեն՝ *axtar* «աստղ, բախտ» բառից: Անասյանը միաժամանակ նկատում է, որ «աստղաբաշխությունը որպես աստղերի զննության հետ կապված արվեստ, ունեցել է ուրույն զարգացում, և իր բնույթով հետզհետե մեկուսացել է ախտարական գրվածքներից»¹¹: Վերջիններս, ըստ էության, ներկայացնում են մարդու ֆիզիկական և հոգեկան կյանքում, ինչպես նաև բնության մեջ ոգեղեն, գերբնական ուժերի գործունեության հետևանքները և, անհրաժեշտության դեպքում, դրանցից ձերբազատման հնարավոր ուղիները:

Ժամանակակից հայագիտության մեջ ախտարքի թեման ավելի շատ եղել է ազգագրագետների և ձեռագրագետների ուսումնասիրության առարկան: Դրա առանցքային հարցերից մեկին՝ հմայական աղոթքներին ծավալուն աշխատություն է նվիրել Սարգիս Հարությունյանը¹²: Ախտարքի հետազոտությունն է ընկած Ասյա Օդաբաշյանի դոկտորական թեզի հիմքում¹³: 1986 թ. Ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիտը հրատարակել է «Քրիստոնեական Հայաստանի հմայիլները»¹⁴ ժողովածուն: Հմայիլների ուսումնասիրությանն է նվիրված նաև Դավիթ Լազարյանի ատենախոսությունը¹⁵: Սակայն այս բազմաշերտ բնագրական ժառանգությունը հաստատապես ունի ինչպես բնափիլիսոփայական, այնպես էլ բնագիտական ուսումնասիրման կարիք: Ախտարական գրականությամբ ներկայացված աստղաբաշխությունը, մոլորակների ազդեցությունը մարդու մարմնի վրա, խոսքի հմայական ներգործությունը, քարերի բուժիչ և պաշտպանիչ դերը, որոշ բույսերի խորհրդապաշտական նշանակությունը կարևորում էին նաև միջնադարյան բժիշկները: Պատահական չէ, որ թե՛ Մխիթար Հերացի բժշկապետը¹⁶, թե՛ Ամիրգովլաթ Ամասիացին և այլք, բժշկությանը զուգահեռ զբաղվում էին նաև աստղաբանությամբ¹⁷:

Ախտարքի հիմնական մասերից է հմայական բժշկությունը, որն առաջացել ու ձևավորվել է խոսքի հմայական ուժի հանդեպ հավատի արդյունքում: Հմա-

¹⁰ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ 424-467:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 426:

¹² Ս. Հարությունյան, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006:

¹³ Ա. Օդաբաշյան, Հայոց ժողովրդական հավատալիքները. Կազմը և ծխակարգը, Երևան, 1995:

¹⁴ F. Feydit, *Amulettes de l'Arménie chrétienne*, Venise: St. Lazare, 1986.

¹⁵ Դ. Լազարյան, Պահպանության գրերի (հմայիլների) գեղարվեստական հարդարանքը (15-րդ դարից մինչև 1659 թ.), Երևան, 2013:

¹⁶ Տեառն Ներսեսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի բանք չափաւ, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԻԱ, Երևան, 2018, էջ 519-530:

¹⁷ Կ. Բասմաջյան, «Մխիթար Հերացի», Անահիտ, Փարիզ, 1935, Զ տարի, № 5, էջ 23:

յագրերը, թալիսմանները, հմայիլները նույնպես ստեղծվում էին հիմքում ունենալով խոսքի ուժի նկատմամբ այդ նախկին աներկբա հավատը, որի հիմնավորումներն աստիճանաբար մոռացվեցին, իսկ գրավոր ու բանավոր հմայախոսության ավանդույթը գոյատևեց: Միայն թե վերջինիս ուժն արդեն վերագրվում էր սրբազան ծիսակատարությանը, երբեմն էլ հմայողի հեղինակությանը, ոչ թե խոսքի ներգործությանը¹⁸: Սակայն ցանկացած, նույնիսկ մակերեսային ուսումնասիրությունն ակնհայտ է դարձնում, որ հմայությունների ժամանակ առաջարկվող գործողությունը չէր իրականացվում առանց ծեսին ուղեկցող հմայական խոսքի, իսկ խոսքը (բառը, բանաձևը կամ հմայագիրն ամբողջությամբ) ինքնուրույն, առանց ծեսի էլ կարող էր կիրառվել: Հետևաբար, խոսքի հմայությունը առաջացել է ծեսից ավելի վաղ՝ լեզվի ձևավորմանը զուգընթաց: Ըստ որում, վերացարկված հմայագրերի և իմացական բանաձևերի զուգահեռներ են դիտարկվում հատկապես այն ժողովուրդների հմայագրերում, որոնք անցել են լեզվամտածողության և լեզվաշինության նույն ճանապարհը¹⁹:

Հմայական գործընթացի եզրաբանությունը նույնպես բացահայտում է լեզվաշինությանը զուգահեռ սկսված ծիսակարգի հնագույն ծագումը: Հայոց լեզվի հնախոսական արմատների շարքում հստակորեն պահպանված է խոսքի հմայության ծագումնաբանական հիմքը: Ախտարական ձեռագրերում կիրառվող հմայական անվանումների կարևոր մասը հայերեն է²⁰: Բառեզրերի մշակվածության բարձր աստիճանը վկայում է, որ դրանք կարող էին ձևավորվել միայն լեզվի երկարատև գոյության պայմաններում: Այդ բառեզրերը բովանդակում են խոսքի, «ասելու» սրբազան առանձնահատկության նկատմամբ հավատը²¹: Ընդ

¹⁸ А. Лосев, *Философия имени*, Москва, 1999, с. 23.

¹⁹ Ա. Օղաբաշյան, «Խոսքի հմայությունն ու ծեսն ախտաբուժում», ԼՀԳ, 2000, № 1 (էջ 42-53), էջ 42:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 43:

²¹ Օրինակ՝ «թովել» – «խոսքով կախարդել, կարգալով հմայել, դյուքել»: Բուն հայերեն բառ է՝ հնախոսական *tou* – «խոսել, կարգալ, արտասանել» արմատից, որից էլ հին հնդկերեն *stu* – «գովել, օրհնաբանել, գովեստով խոսել կամ երգել» բառը: Հնագույն աղբյուրներում «թովել»-ը օգտագործվել է նաև «երգ և բան» իմաստով, որ գործածվում էր վերեր բուժելու համար (Հ. Աճառյան, *Հայերեն Արմատական Բառարան*, 1926, հ. 2, էջ 199): Այդ կերպ նաև հոգեկան հիվանդություն («խրդլացավ») էին բուժում (Ս. Վիսիցյան, *Ձանգեգուրի հայերը*, Երևան, 1969, էջ 289): Բավական ընդգրկում բովանդակություն ունի այս բառի «ձայնել, գոչել, կանչել, անվանել, հրավիրել, հորջորջել» նշանակությունը, որ բացահայտում է դրա ծագումնաբանական արմատները և հասնում ծիսակարգի ձևավորման նախնական շերտերին, երբ միայն բառն արտաբերելը նշանակում էր կատարել ծեսը: Իսկ հնախոսական ձգ՝ – «ասված, խոսք», արմատից ծագել են հայերեն «ասել, խոսել»-ը, որոնցով էլ կազմվել են դիցաբանական խորհ ունեցող «վիպաս, վիպասան, վիպասել, սրբասաց, կանխասաց» բառերը (Ա. Օղաբաշյան, «Խոսքի հմայությունն ու ծեսն ախտաբուժում», էջ 43-44):

որում, ոչ միայն հայերենում, այլ նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում «հմայություն, դյուլթություն» նշանակող բառերի արմատական իմաստը եղել է խոսքը կամ խոսելը²²: Նմանատիպ վկայություն ենք գտնում նաև հին հնդիկների լեզվափիլիսոփայության մասին ուսումնասիրություններում²³:

Հայերենի բարբառներում և ընդհանրապես, ժողովրդախոսակցական լեզվում «աղոթել» նշանակում է աղոթքով և կախարդությամբ բժշկություն անել: Մինչդեռ բուն «աղոթել» նշանակության համար գործածվում է «աղոթք անել» արտահայտությունը: Այսպես. «աղոթած մարդ», «աղոթած էլ» և համատիպ այլ դարձվածքներում «աղոթած» ածականն ունի «թմրած, ապշած, հլու» իմաստը և ցույց է տալիս բառի՝ «հմայված, կախարդված» նշանակությունը: Իսկ «աղոթող, աղոթարար»՝ դարձյալ նույն համաբանությամբ, նշանակում է՝ «աղոթքով հմայող, կախարդանքով բուժող»²⁴: Առաջին դեպքում («աղոթել») բայն օգտագործվում է ներգործական իմաստով՝ աղոթքի ենթարկել մեկին: Իսկ երկրորդ դեպքում («աղոթք անել») գործածվում է անդրադարձ իմաստով, երբ աղոթողը հենց իր համար է կատարում աղոթքը, ոչ թե մեկ ուրիշի²⁵: «Աղոթել»-ը կարող էր կիրառվել երկու նպատակով՝ դրական և բացասական: Աղոթողը կարող էր

²² Հին հունարեն ἐπωδή բառը, որի արմատն է ὠδή – «երգ», սկզբնապես նշանակել է «կախարդական երգ, հմայական աղոթք», ապա ընդհանրանալով դարձել է՝ «բուժամիջոց» (Ս. Հարությունյան, *Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ*, էջ 29): Լատիներեն *cantio* սկզբնապես նշանակել է ուղղակի «երգ», ապա՝ հմայական երգ, աղոթք: Բայը, որից այն ածանցյալ է *canto* – «երգել», նաև հմայական աղոթք ասել, այնուհետև նախաձանց է ստացել՝ *excanto* – «դյուրությամբ որևէ բան առաջ բերել, հմայել», ապա *incanto* – «աղոթել» (հմայական իմաստով), նաև՝ «դյուրել, կախարդել»: Նույնպիսի փոխհարաբերությունների մեջ են նաև լատիներեն *oro* – «խոսել», *oraculum* – «մարգարեություն, աստվածային պատգամ», գերմաներեն՝ *sprechen* – «խոսել», *Spruch* – «անեծք», անգլերեն՝ *spell* – և՛ «խոսք», և՛ «դյուրություն» բառերը (Հ. Աճառյան, *ԱԲ*, հ. 2, էջ 199):

²³ Ն. Դիլբարյան, «Անվան հասկացությանը հնդիկների լեզվափիլիսոփայական հայացքներում», *ԲեՀ*, 2 (71), 1990, էջ 183-190:

²⁴ Ս. Մալխասյանց, *Հայերեն Բացատրական Բառարան*, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 52:

²⁵ Աճառյանը «աղոթք» բառը ստուգաբանում է սկզբում մեջբերելով Գրիգոր Տաթևացու խոսքը. «Աղոթք որ անդրադարձեալ ասէ այսպէս. Թող արարէ մեղաց ձեռոց յամենայն ժամ. կամ թէ յաղթութիւն արարէ ի վերայ դիւաց. կամ թէ յամօք արարէ զսատանայ, կամ թէ ախ և օք արարէ, այսինքն՝ ախիւն և եղուկին և տրտմութեան օքևանս արարէ զձեզ...» (Ձմռ. հատ., ՀԹ): Մի տեղ էլ Տաթևացին «աղոթք»-ը դուրս է բերում «աղ» բառից. «Աղոթքն այսպէս անուն յայտնէ. աղ՝ այսինքն որպէս աղն յամենայն իր խառնի և զամենայն ի համ բերէ, այսպէս աղօթքն յամենայն բարի գործս խառնի և փաղցր և ընդունելի առնէ Աստուծոյ» (Ամռ. հատ., 323): Աճառյանը նշում է նաև այն կարծիքը, որ «աղոթել»-ը կարող է կապված լինել «աղաչել» բառի հետ՝ հղելով ՆՀԲ-ին: Ի վերջո, նա նույնպես նկատում է, որ «հին հայերենի ոճով բայը լինում է «աղօթք անել», իսկ «աղօթել» նշանակում է՝ չար աչից պահելու կամ ցար փառատելու համար վրան աղօթք անել» (Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 1, էջ 138):

իր խոսքի ուժով և ներգործություն մարդուն «կապել», բանադրել, հիվանդության դատապարտել, խաթարել նրա ինքնավերահսկողությունն ու սթափությունը, բայց կարող էր նաև հմայական աղոթքով «արձակել» արդեն առկա «կապանքները», կազմալուծել հիվանդաստեղծ ոգեղեն էակներին, ոչնչացնել կամ հեռացնել դրանց, ինչպես նաև կանխարգելել հետագա հարձակումները: Իսկ «աղոթք անել»-ը միշտ դրական իմաստ ունի, այն լինում է ի փառաբանություն Աստծու և ի պաշտպանություն մարդու: Դրան, սովորաբար, չի վերագրվում անմիջապես ներգործող ազդեցություն:

Հմայական աղոթքներն ու բանաձևերը, ինչպես պահպանելու նպատակով, այնպես էլ գրի հին պաշտամունքին տուրք տալով, գրվում էին նաև թղթի կամ որևէ այլ առարկայի վրա: Այդպիսով առավել զորանում էր դրա ազդեցությունը, քանի որ խոսքի հմայական գործությանը գումարվում էր նաև գրի կախարդական ուժը: Այդ հմայագրերը այդպես էլ կոչվում էին՝ «գիր»: Հայերեն ձեռագրերում հաճախ են հանդիպում «գիր կապքի», «գիր գլխացալի», «գիր աչացալի», «գիր խոլինջի», «գիր ջերմի», «գիր ատամնացալի» և նմանատիպ վերտառությամբ այլ գրվածքներ²⁶: Հմայախոսությունները թղթի վրա գրանցելու և հուռուլթ-հմայիլի վերածելու այս սովորույթից էլ առաջացել են «գիր անել» կամ «թուղթ ու գիր անել» դարձվածները, որոնք ընդհանուր առմամբ նշանակում են՝ «հմայել, կախարդել, ազդեցության տակ պահել», ինչպես նաև՝ մարմնից հեռացնել հիվանդաստեղծ պատճառները կամ մարդուն պաշտպանել դրանց ազդեցությունից:

Պահպանակները կամ հմայիլները թղթի երկար փաթեթների վրա գրված անհատական հմայագրեր են, որ ընդգրկում են աղոթքներ, հմայական աղյուսակներ, զանազան խորհրդանշաններ: Հմայիլի նպատակը հիմնականում պաշտպանական էր: Պատվիրատուն այն պահում էր տանը կամ գրպանում՝ բոլոր տեսակի վտանգներից, հիվանդություններից ապահով լինելու համար:

Հայերեն հմայագրերի հիմնական մասը բուժագրեր են, որոնք թեպետ ճնշող մեծամասնությամբ պահպանվել են ավելի նոր ժամանակների (ԺԵ - ԺԹ դդ.) ընդօրինակություններով, սակայն դրանցում ականհայտ են հեթանոսական ըմբռնումներ ու պատկերացումներ: Բացի հիմնական բանաձևերից, հմայիլները պարունակում են նաև հաճախ անհասկանալի նշանագրեր՝ զանազան ականակա-

²⁶ ՄՄ 697 (ԺԷ դար), ք. 1ա, ՄՄ 713 (ԺԷ դար), ք. 135ա, ՄՄ 716 (ԺԳ դար, յաւելագրութիւն՝ ԺԷ դար), ք. 2բ, 4ա-8բ, ՄՄ 738 (ԺԶ դար), ք. 116բ, ՄՄ 737 (ԺԷ-ԺԸ դդ), ք. 218բ-223ա, ՄՄ 744 (ԺԷ դար, յաւելագրութիւն՝ ԺԸ դար), ք. 39աբ, 257բ, 258աբ, ՄՄ 764 (ԺԳ դար, յաւելագրութիւն՝ ԺԷ-ԺԸ դդ), ք. 247բ-248ա, ՄՄ 809 (ԺԷ դար), ք. 307բ, ՄՄ 459 (ԺԷ դար), ք. 25ա, ՄՄ 482 (ԺԸ դար), ք. 83ա, 58ա-94բ, ՄՄ 35 (ԺԷ դար), ք. 36ա-41բ և այլն:

թյուններով²⁷: Լինելով վերերկրային ուժերին ուղղված բանաձև-գիմում, դրանք արտաքինապես նմանվում են աղոթքի, գուցե նաև հին հեթանոսական աղոթքների պատառիկներ են, սակայն իրականում հմայագրերը շատ են տարբերվում քրիստոնեական աղոթքներից: Դրանցում նկատվում է ոչ թե խնդրանք կամ երախտագիտություն, այլ համեմատություն առկա երևույթի և ցանկալի երևույթի միջև²⁸:

Այսպիսով, ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում հմայագրերն ու հմայությունն՝ ընդհանրապես: Ինչո՞վ էր պայմանավորված դարերի մեջ ձգվող դրանց կենսունակությունը: Արդյո՞ք դրանք ընդամենը անհիմն սնահավատության արդյունք էին:

Հմայությունն առաջացել է հավատալիքից, այնպես, ինչպես կրոնական այս կամ այն պատկերացումներից ծագել են ծիսակատարությունները կամ որևէ պաշտամունք, կամ էլ՝ ինչպես բնության ուժերի մասին ձեռք բերված գիտելիքներին հաջորդել է դրանց կիրառությունը²⁹: Ուստի հմայության ծագմանը մոտենալ սոսկ որպես սնահավատություն, առանց հաշվի առնելու դրա տեսական հիմքը, նույնն է թե՛ հետևանքի ծագումը քննելիս նկատի չառնել դրա առաջացման պատճառը³⁰:

Առհասարակ, այն ամենը, ինչը չի համընկնում մեր պատկերացումների հետ, մենք սովոր ենք անվանել սնահավատություն: Սակայն ցանկացած սնահավատության հիմքում ընկած է որևէ դիտարկում: Հավատքի և գիտելիքի սկզբնակետը նույնն է՝ զգայական ընկալումը: Բայց դարերի հեռավորությունից մեզ համար դժվար է տարբերակել հնագույն մարդկանց ընկալումները հավատքի և գիտելիքի սահմանի վերաբերյալ:

Մասնավորապես, քննվող նյութին վերագրվող «սնահավատությունը» պայմանավորված էր այն վստահությամբ, որ հիվանդությունների ծագման ու բուժման համար պատասխանատու ոգեղեն էակների հետ շփման ամենագործուն ձևը խոսքն է³¹: Թեպետ նույնիսկ ժամանակակից պատկերացումներով չի հերքվում խոսքի ներգործությունը մարդու հոգեկան վիճակի, նրա կամքի, զգացմունքների և նույնիսկ ֆիզիկական ինքնազգացողության վրա: Հասկանալի է, թե ինչպիսին պետք է լիներ դրա նկատմամբ վերաբերմունքը այն ժամա-

²⁷ Լ. Խաչիկյան, «Նախամետաղային գրի հարցը և հմայագրերը», Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 2012, (էջ 14-26), էջ 23:

²⁸ А. Лосев, *Философия имени*, с. 26-27.

²⁹ А. Лемани, *Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней*, Москва, 1900, с. 13.

³⁰ Ս. Հաղոբյումյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

³¹ А. Лосев, *Философия имени*, с. 52.

նակաշրջանում, երբ խոսքն ընկալվում էր իբրև մարդու կրկնօրինակ կամ դրա նման մի բան³²։ Հին մարդը բնությունը համարում էր նույնքան բանական, որ-քան և ինքն էր, և հավատում էր, որ որոշակի բառերի և դրանց համարժեք գործողությունների միջոցով կարելի է ներգործել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոգեղեն էակների վրա և նույնիսկ իշխել նրանց³³։ Բացի դրանից, արտաբերված խոսքին վերագրվում էր գաղտնի գորություն, որովհետև համարում էին, որ ձայնն ու ռիթմը սերտ կապ ունեն տիեզերաստեղծ չորս նախատարրերի հետ։ Ձայնը՝ առաջացնելով օդի տատանում, խթանում է տիեզերական ուժերի գործունեությունը, որոնց տարբեր համադրությունները բերում են երբեմն ակնկալվող, երբեմն էլ անսպասելի արդյունքների³⁴։ Ըստ Պլատոնի՝ ձայնը ականջների միջով ուղղվում է դեպի ուղեղ, ապա արյուն և հասնում հոգուն։ Իսկ ձայնի շարժումը, որը սկիզբ է առնում գլխից և ավարտվում լյարդի մոտ, ձևավորում է լսողությունը³⁵։ Ինչպես ձայնն ու լսողությունը, այնպես էլ երաժշտությունը, ռիթմն ու խոսքը մարդուն շնորհվել են նրա «ներքին անկանոն շարժումները» կարգավորելու համար։ Պլատոնի կարծիքով, սրանք բոլորը նպատակ ունեն ստեղծել ներդաշնակություն, որը հարազատ է մեր հոգու շրջապատույթներին, Մուսաներն այդ ներդաշնակությունը բանական էակին շնորհում են ոչ թե հանուն անիմաստ հաճույքի, այլ որպես միջոց՝ նրա հոգու աններդաշնակ շրջապատույթները կարգի բերելու և համահունչ դարձնելու համար, որպեսզի հաղթահարվի շատերի մեջ առկա անշափավորությունն ու վայելչության պակասը³⁶։

Հավանաբար այս տրամաբանությամբ էլ հմայագիրն ունենում է իմաստ պարունակող կրկնակ, որը կառուցվում է համաչափ վանկերի և տողերի կրկնությունամբ։ Այս ճանապարհով, ինչպես չափածո ստեղծագործություններում, ապահովվում է հմայական բանաձևերի ռիթմը, որը նաև նրան ուղեկցող ծեսի ընթացքում հոգեբանական ներգործման կարևոր գործոններից է³⁷։ Կրկնությունը պայմանավորում է ծեսի հիմնական սկզբունքը՝ իմաստավորելով և հմայական ներգործման գործությամբ օժտելով այն։ Բանաձև բառերի համահունչ կրկնությունները՝ իբրև իմաստաբանորեն հենակետային բառերի, բնորոշ են հին առասպելական մտածողությանը, հնդեվրոպական բանաստեղծական ավան-

³² А. Ветухов, УК. СОЧ., с. 4.

³³ Նույն տեղում, էջ 18:

³⁴ Հայոց գիրը, աշխատախրուքեամբ Ի. Յարութիւնեանցի, Թիֆլիս, 1892, էջ 40-41:

³⁵ Պլատոն, *Տիմեոս*, երկեր չորս հատորով, հին հունարենից թարգմանությամբ Ս. Ստեփանյանի, հ. 3, Երևան, 2011, էջ 156:

³⁶ Պլատոն, նշվ. աշխ., էջ 131:

³⁷ Ա. Օղաբաշյան, «Խոսքի հմայությունն ու ծեսն ախտաբուժում», էջ 47:

դուլթին³⁸: Բանաձևային բնույթ ունեցող կրկնակներին ի սկզբանե հատուկ է եղել կարևոր կատարողական գործառույթ, որ ենթադրել է խոսքի և ապա՝ գործողության վավերացում³⁹: Համոզված էին, որ հմայախոսությունների հզոր ուժը ամփոփված էր հին ժամանակներից օրինականացված կամ կանոնակարգված այդ բանաձևերում: Որքան մոռացվում կամ փոփոխվում էին բանաձևերը, այնքան հմայախոսությունները դառնում էին անգործունակ: Այս համոզմունքը ստիպում էր առավել հոգատարություն և խնամքով պահպանել յուրաքանչյուր բառ: Սակայն դրանց գրավոր արձանագրման արդյունքում՝ կախված գրչի գրագիտության աստիճանից, հմայական խոսքն անխուսափելիորեն աղճատվում և փոփոխությունների էր ենթարկվում:

Նախնական հմայություններում մշտապես առկա էր համեմատության հանգամանքը: Նմանակումը մարդկային հոգեբանության ու մտածողության կարևոր յուրահատկություններից է: Դա պատկերավոր-զուգանմանական (ասոցիատիվ) մտածողությունն է, երբ մի առարկա կամ երևույթ իր արտաքին պատկերով հիշեցնում և երևակայության մեջ վերականգնում է մեկ այլ առարկայի կամ երևույթի մտապատկերը: Դրանով հաճախ միմյանցից շատ հեռու և տարբեր առարկաների կամ երևույթների միջև ստեղծվում է նմանողական կապ և հարաբերություն⁴⁰: Այդ հարաբերությունը կառուցվում է հիմնականում բառ-խորհրդանիշների միջոցով: Այդ կերպ դրսևորվում էր մարդու մտածողության՝ միայն բառերի միջոցով արտահայտվելու բնական հնարավորությունը: Հենց այս հիմքի վրա էր ձևավորվում հմայական բանաձևը, որը խոսքի հմայության խտացված ձևն էր, որտեղ բառ-խորհրդանիշները հմայությանը ենթակա առարկաների ու երևույթների անվանումներն էին և բացահայտում էին դրանց էությունը՝ մտային և հոգևոր գործընթացի մեջ: Այսպիսով, հմայախոսությունն, ըստ էության, հոգեբանական զուգորդումներով պայմանավորված համեմատություն էր, որն արտահայտվում էր բառերով⁴¹: Ըստ Լոսևի, համեմատությունը մտածողության հիմնական մեթոդն է, իսկ բառերով արտահայտված խոսքը՝ գիտակից մտածողության, ինչպես նաև ինքնագիտակցության, ինքնորոշման և մտավոր ստեղծագործության առաջնային ակունքը⁴²:

³⁸ Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. 2, Тбилиси, 1984, с. 838.

³⁹ Ռ. Խաչատրյան, «Կրկնակների ու կրկնությունների գործառույթները ծիսերգերում», *ՊԲՀ*, 1991, № 2 (էջ 123-136), էջ 123:

⁴⁰ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁴¹ А. Лосев, *Философия имени*, с. 39.

⁴² Նույն տեղում, էջ 42:

Բայց բառը պարզապես ձայն չէ, այլ մարդու հոգաբաշխ խոսքի հնչյուն, և այն արտաբերելուց յուրաքանչյուր ոք դրա մեջ ներմուծում է իր ձայնային առանձնահատկությունը: Իսկ բառ-խորհրդանիշը հնչյունային այն խոսքն է, որ ունի իմաստային խորք, հոգևոր հագեցվածություն, բարոյացնող ուժ⁴³: Այլ բառերի հետ համադրվելով, այն ձեռք է բերում ավելի կենդանի նրբերանգներ և դրսևորում այն կենսունակությունը, ինչի համար էլ գոյություն ունի աշխարհում: Կենդանի խոսքից վերցված բառը միշտ կապված է նախադասությունը կազմող մյուս բառերի հետ և իր վրա է կրում ամբողջի իմաստային էներգիան: Բառերի իմաստը փոփոխություն է ենթարկվում նաև՝ կախված այն արտաբերն միջամտություններից, որոնք գործածվում են արտահայտչականություն ապահովելու համար (օրինակ՝ հանգավորված խոսքը)⁴⁴: Այս ամենով բառ-խորհրդանիշը կոչված է մարդուն հաղորդակցելու այն իրականությանը (կամ իրին), որի դրսևորումն է ինքը: Սա ինքնին ենթադրում է նրանում երկու տարասեռ իրողությունների՝ նյութականի (արտաբերնի) և հոգևորի (բնազանցականի) ներկայություն, որոնցից առաջինով բացատրվում է երկրորդը⁴⁵, քանի որ կենդանի խոսքը սերտորեն կապված է իրի մեջ ներդրված նախնական նպատակների և դրանց մասին էությունական գիտելիքների հետ⁴⁶: Եվ երբ հնչում է իրի անունը (նույնիսկ դրա բացակայությամբ), այն մարդու բանականության մեջ բացում է այն բոլոր շերտերը, ձևերը, հատկանիշներն ու հնարավորությունները, որ կարելի էր ընկալել այդ իրի ներկայությամբ: Եվ իրն անվանող բառը, ըստ էության, նույն կերպ է շփվում մեր բանականության հետ, ինչպես իրն ինքը: Իրի անվանումն, ընդհանրականորեն, դրա հայտնությունն ու ինքնաբացահայտումն է:

Այս պատկերացումների խտացումն է Պլատոնի «էյդոսների»՝ նախաստեղծ աշխարհի մասին թեզը, ըստ որի նախ ստեղծվել են իրերի նախագիծ-կաղապարները՝ էյդոսները, որ իրերի էություններն են, դրանց հիմքն ու պատճառը, դրանց նախատիպերը կամ հարացույցները, ինչպես նաև դրանց կեցության իդեալները և նպատակները, ապա միայն դրանց համապատասխան իրերը՝ նյութական աշխարհում⁴⁷: Եվ կապը էյդոսի ու իր համապատասխանությամբ ստեղծված իրի միջև հավերժական է, անխախտ ու անքակտելի: Այն արտա-

⁴³ Հ. Քյոսեյան, Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն, Երևան, 2021, էջ 330: Տե՛ս նաև А. Лосев, *Философия имени*, с. 47-48:

⁴⁴ А. Лосев, *Философия имени*, с. 49.

⁴⁵ Հ. Քյոսեյան, նշվ. աշխ., էջ 334: Տե՛ս նաև А. Лосев, «Диалектика символа и его познавательное значение», *Известия АН СССР*, 1972, т. 31, вып. № 3, с. 228:

⁴⁶ А. Лосев, *Философия имени*, с. 56.

⁴⁷ Ս. Զաֆարյան, *Փիլիսոփայության պատմություն*, Երևան, 2000, էջ 63-65:

հայտնվում է իրն անվանող բառով⁴⁸: Այս փոխհարաբերակցությունների և դրանց ձևավորման մեխանիզմների ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել հմայական աղոթքների, դրանց նկատմամբ հավատի, դրանց հրաշագործ ազդեցության մասին զարմանալի հիշատակումների ֆենոմենի վրա:

Ինչպես ասացինք, հայերեն դյուլթաղոթքների մեծ մասը բուժաղոթքներն են: Բուժիչ հմայախոսությունների մի մասը հստակ նպատակային է, մի մասն ուղղված է այն երևույթին, որի հետևանքն է հիվանդությունը, մի մասն էլ կանխարգելող բնույթ ունի:

Կարևոր են և բավական հաճախ են հանդիպում կապի արձակման հմայագրերը: Դրանք նպատակ ունեն չարի ազդեցությամբ «կալված ու կապված» բնությունը (երաշտի ժամանակ կապված երկինքը), կենդանիներին (անծնություն, կաթի ցամաքում) և մարդկանց (անպտղություն, քրոնիկ փորկապություն, ընկճախտ) ազատելու այդ կապանքներից՝ որոշակի հմայական բանաձևերով («գիր արձակման»), որոնց մեջ նկարագրված իրողությունները կառուցված են միևնույն երևույթների նկատմամբ կիրառվող հմայական գործողությունների հաստատման և հերքման հակադրությունների վրա, որոնցով էլ չեզոքացվում, վնասագերծվում էր հմայական կապը⁴⁹: «Կապ, կապք»՝ իր հիմնական իմաստից բացի, նշանակում էր նաև «կախարդանք, հմայություն»⁵⁰:

«Կապքի» գիրն, ըստ էության, դիտվում է որպես կապելու ֆիզիկական առարկայական գործողություն, որով կապվում է նաև հիվանդությունն առաջացնող պատճառը: Կապելու գործընթացը սկսվում է ընդհանրական՝ կառուցվելով երկնքի և ստորերկրայքի հակադրությամբ, ապա տեղայնացվում է մարդու վրա՝ վերջինիս վերին կողմ կապելով հոնքին, հոնքը՝ ճակատին, մազերը՝ երկնքին: Իսկ ներքին կողմ կապվում է կրծքին, կուրծքը՝ սրտին, սիրտը՝ փորին, փորը՝ ոտքի թաթին, ոտքը՝ սատանայի գլխին (ստորերկրայք): Այսինքն, հմայ-

⁴⁸ Պլատոն, նշվ. աշխ., էջ 111: Զարմանալիորեն սրան նման մի երևույթ էլ գոյություն ունի նյութական մարմիններում: Կենդանի օրգանիզմների գեները գաղտնագրված են ԴՆԹ-ի երկար շղթաներում, որոնք կառուցված են նուկլեոտիդային միավորներից: Օրինակ՝ սպիտակուց գաղտնագրող գեները կազմված են երեք նուկլեոտիդներից: Այդ եռամիավորումն անվանում են «կոդոն»: Կոդոններն, ըստ էության, գենետիկական լեզվի «բառերն» են: Գենի դրսևորման համար նախ ԴՆԹ-ն առաջացնում է Ինֆորմացիոն ՌՆԹ՝ կոչվող միջնորդը, որն իրեն փոխանցված տեղեկությունը տրամադրում է տվյալ սպիտակուցի կենսասինթեզի իրականացման համար: Այսինքն, այստեղ նույնպես սկզբում գաղափարն էր (գաղտնագրված տեղեկությունը), ապա միջնորդը (տեղեկությունը փոխանցող բառը կամ խորհրդանիշը) և վերջում՝ սինթեզված նյութական սպիտակուցը (իրը) (B. Alberts, A. Johnson, J. Lewis, M. Raff, K. Roberts, P. Walter, *Molecular Biology of the Cell*, New York, 2002, ch. 2-3):

⁴⁹ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 47:

⁵⁰ Հ. Աճառյան, ԱԲ, հ. 2, էջ 519:

վող անձը կապվում է երկնքի ու երկրի միջև՝ գլուխը մազերով՝ դեպի երկինք, իսկ ոտնաթաթերով՝ դեպի ստորերկրայք: Սա նույնանում է մարդ — փոքր աշխարհ՝ վաղնչական արքետիպային պատկերացման հետ: Ամենակարևորն այն է, որ հանգամանալի կապման այս գործընթացն ավարտվում է ամբողջի արձակմամբ՝ տիեզերական երևույթներից մինչև մարդ⁵¹:

Տիեզերքն ու ողջ բնությունը նույնպես կապի ենթարկելով, և այդ կերպ հավասար իրավիճակի մեջ դնելով «կապված» մարդու հետ, ստեղծվում է համատեղ Կապի մեկ ընդհանուր համակարգ: Եվ սրանով հմայողն, ըստ էության, Տիեզերքի հզոր ինքնավերականգնող ուժերը մարդուն ծառայեցնելու նպատակ է հետապնդում: Այսպիսի իրավիճակում Տիեզերքն իր կապերի արձակման և ինքնակարգավորման հետ մեկտեղ, կապերից ձերբազատում և վերականգնում է նաև իր հետ նույն համակարգում գտնվող մարդուն: Փաստորեն Տիեզերքի վերադարձումն ու Մարդու (իբրև փոքր աշխարհի) ապաքինումը դիտվում են իբրև համարժեք իրողություններ: Ահա այդպիսի հմայագրի մի օրինակ՝

Գրեալ եմ և եղեալ զմազե սանդուխն և ելեալ եմ յերկինս.
 Կապեալ եմ զարևն և զլուսինն ի կամարն,
 Կապեալ եմ Ք-ից Ք (9000) աստեղաց:
 Կապեր եմ ԳՃ (300) ու ԿԵ (65) գետս ի գնացման,
 Կապեր եմ զտուն ի շէն զերերֆն ի լերին զմայրն դստերաւմն:
 Զեմ դրեր զմազեղեն սանդուխն,
 Զեմ կապեր զարևն և զլուսինն ի կամարն,
 Զեմ կապեր զԳՃ (300) ու ԿԵ (65) գետս ի գնեացս,
 Զեմ կապեր զտուն ի շէն և զերերֆն ի լերին,
 Զեմ կապեր զմայրն դստերաւմն և որդովֆն,
 Եւ զհաւն ձագերովն:
 Այլ կապեմ զամենայն մարդու,
 Զպարընի, զնաիպի,
 Զհայու և զտանիկի,
 Զիւրան և զկն[կ]ան,
 Զվերին կոպն ի յունֆն,
 Զունֆն՝ ի վերին նակատն ի գայգաթն,
 Զմագն ի յերկինֆ...
 Այլ կապեմ զներֆին կոպն ի կուրցն,

⁵¹ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

Զկուրցն ի սիրտն,
 Զսիրտն ի փորն,
 Զփորն ի թաթն ի յոտն,
 Զոտն ի վերայ սատանայի գլխոյն:
 Ո՛չ երկնիցն սուն, ո՛չ գետն ի գերանն
 Եւ ո՛չ ծովուն խուր, և ո՛չ յափին մէջն մազ բուսանի,
 Եւ ոչ աւ բանիս անցումն լինի՝
 Անուամբ անեղին հաւր և որդոյ և սուրբ հոգոյդ,
 Այժմ և միշտ և յաւիտեանս, ամէն⁵²:

Կապի արձակման հմայագրերը հաճախ կիրառվում էին տղամարդու սեռական անկարողության վերացման համար, որի պատճառը նույնպէս համարվում էր հմայական «կապք»-ի ներգործութիւնը.

Աստուած արձակեցաւ ի վերայ հրու.
 Եւ հուրն արձակեցաւ ի վերայ լուսոյն,
 Լուսն արձակեցաւ ի վերայ յօդոց,
 Օդն արձակեցաւ ի վերայ արեգակն,
 Արեգակն արձակեցաւ ի վերայ շառաւիղաց լուսնին,
 Լուսինն արձակեցաւ ի վերայ աստեղաց.
 Աստեղք արձակեցան ի վերայ ամբոց,
 Ամբք արձակեցան ի վերայ երկրի,
 Երկիր արձակեցաւ ի վերայ ջուր,
 Զուրք արձակեցաւն ի վերայ անդնդոց,
 Անդունդք արձակեցան ի վերայ բանին Աստուծոյ,
 Բանն Աստուծոյ արձակեցէ զայս անուն,
 Որ արձակիչդ ես կապելոց, արձակէ զիս,
 Զծառայս քոյ ի կապանաց անդի,
 Բարեխօսութեամբ սուրբ Կուսին Մարիամու
 Եւ ամենայն սրբոց քոց, ամէն⁵³:

Որոշ հմայագրերի կառուցվածքային հիմքը քառսից անշատված ու նրան հակադրված տիեզերական ծառն է: Ընդ որում, համադրվում են տիեզերական

⁵² Մատենադարան, հմայիլ № 27 (Ժէ դար):

⁵³ ՄՄ 6677 (ԺԹ դար), ք. 6 ա:

ծառի տարբեր իմաստաբանական պատկերացումներ: Արարողության նպատակը քառասյին ուժերի ազդեցությունից խախտված տիեզերքի (մարդու) նախկին կարգավիճակը (առողջությունը) վերականգնելն է⁵⁴: Օրինակ, դիվահար մարդուն օգնելու համար նախատեսված մի հմայագրում նկարագրված է անճյուղ, անտերև, անարմատ ծառ և դրա վրա՝ անգլուխ, անոտ ու անթև արծիվ: Դա տիեզերքի խաթարված պատկերն է, որ առաջ է եկել մարդու հիվանդության հետևանքով: Այս վիճակը վերականգնելու համար հմայողը դիմում է 365 սրբերին, 24 մարգարեներին, 12 առաքյալներին, 72 աշակերտներին: Նա հիշատակում է նաև մի շարք սրբազան առարկաներ՝ Սողոմոնի մատանին, Մովսեսի աստվածագիր տապանակը, Ահարոնի պատմունձանը, Քրիստոսի թաշկինակը, նրա խաչի չորս գամերը, Տիրամոր քաղցր կաթը և այլն: Այս բոլորի օգնությամբ նա կալում, կապում է հիվանդության հարուցիչ շար ոգուն և դրանով վերականգնում մարդ-տիեզերքի խաթարված վիճակը՝ փոխարինելով այն առողջությամբ⁵⁵:

Հաճախ հմայախոսության իմաստի խորհրդանշային արտահայտությունը դրա գույնի խաղարկումն է: Երբեմն դա կապված է հիվանդության գունային կերպի հետ: Օրինակ, դեղնուկի ժամանակ բոլոր առարկաները բնորոշվում են դեղին գույնով (դեղին գետ, դեղին փայտ, դեղին ձագ, դեղին բուն, դեղին հավ-կիթ)⁵⁶:

Երբեմն գույնն ունի շատ հստակ նշանակություն: Օրինակ, կապույտ գույնը համարվում էր ակնահարության բուժամիջոց: Հմայագործը՝ համատարած կապության մեջ օժտելով ամեն ինչ՝ մածունը, կարագը, անգամ մարդուն, փորձում է այդ կերպ ակնահարվածին կապույտով բուժել կամ պաշտպանել շար աչքից: Կրկնվելով յուրաքանչյուր տողասկզբին և շեշտվելով իբրև գլխավոր իմաստակիր բառ, «կապույտ»-ն առաջ է բերում գունահնչյունային միասնականություն: Այդպիսի միասնականություն է ստեղծվում նաև ծիրանագույնի պատկերացմամբ, երբ «ծիրանի» մակդիրը վերագրվում է առարկայական ամբողջ համալիրին (ծովին, ծառին, ճյուղերին, բնին, թռչնաձագին)⁵⁷:

Ուշագրավ է որոշ բաղաձայների հետևողական կրկնությունը: Օրինակ, հանդիպում են «ծ» բաղաձայնի և հնչողությամբ դրան նմանվող «ճ» սկզբնատառով բառերի («ծով», «ծառ», «ճուղք», «ճուտ») կրկնություններ: Իսկ, օրի-

⁵⁴ Կամ ներքին շրջապտույտները կարգավորելը:

⁵⁵ ՄՄ 6678 (ԺԹ դար), ք. 43ա:

⁵⁶ ՄՄ 454 (ԺԼ դար), ք. 172բ:

⁵⁷ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 279- 288:

նակ, «օձիկ»⁵⁸ կոչվող հիվանդության համար կիրառվող հմայագրում գրեթե բոլոր տողերում առկա են «ս» բաղաձայնի, մասամբ նաև «սև» բառի պարբերական կրկնություններ, որոնք հիվանդության անվանն ու աղոթքի իմաստին համապատասխան՝ ստեղծում են օձի սուլոցին նմանվող հնչյունախաղ: Այդպիսի հնչյունախաղերը նույնպես հատուկ են հին ծիսաառասպելական բնագրերի լեզվին և վկայում են ներկայացված հմայագրերի խոր հնությունը: Նմանատիպ վկայություն է նաև միավանկ բառերի միտումնավոր ընտրությունը («ծով», «ծառ», «ճուղք», «ճուտ», «բուն»)⁵⁹:

Բազմաթիվ հիվանդությունների ծագման և բուժման համար կարևոր գործոն էին համարվում լուսնի փուլերը: Այստեղ, իհարկե, առկա են իրական բնախոսական դրդապատճառներ: Երկրի նկատմամբ լուսնի ամսական շրջապտույտով պայմանավորված նրա տարբեր դիրքերը (փուլերը) մագնիսական դաշտերի պարբերական փոփոխություններ են առաջացնում: Դրանք նաև զգալի ազդեցություն են ունենում երկրի ու մարդկային օրգանիզմի վրա (մակընթացություններ, տեղատվություններ, կանանց ամսականի, նյարդային և հոգեկան հիվանդությունների սրացումների պարբերական կրկնություններ և այլն):

Օրինակ, գորտնուկի համար կիրառվող բոլոր դյուլթաղոթքների և բուժման հմայական մեթոդների հիմքում ընկած են լուսնի, մասնավորապես նորալուսնի հետ կապված տարբեր հավատալիքներ: Գորտնուկների վերացման համար դրանք նորալուսնին հաշվում էին, ապա ասում «Լուսինը՝ նոր, գորտնուկը՝ չոր» բանաձևը և կրկնում այն յոթ օր⁶⁰:

Լուսնի փուլերի հետ է կապվում նաև փայծաղի բորբոքումը: Ասում էին, որ նորալուսնի ժամանակ այն բորբոքվում է, իսկ լրման ու փլման ժամանակ՝ դադարում:

Լուսինն հինացաւ լեռի պէս,
Դալախն⁶¹ հալեցաւ եղի պէս.
Լուսնին՝ հինը, դալախին՝ չորը⁶²:

⁵⁸ Օձիկը վերջ է նոր գոյացած ժամանակ այն ախտորոշում էին «մւմֆար» («օձֆար») կոչվող ֆարով, որ օձի կաշի հիշեցնող հանմաֆար է մագնեզիումի սիլիկատ (Է. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Երևան, 1976, էջ 1589):

⁵⁹ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 105, 288-289:

⁶⁰ Ազգագրական Հանդէս, X, Թիֆլիս, 1903, էջ 159:

⁶¹ «Դալախ» = «տալաղ» – 1. Փայծաղ (թուրքերեն *dalak* – «փայծաղ» բառից), 2. Զրգողություն (Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան*, Երևան, 2009, էջ 742):

⁶² ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ № 2358: Տե՛ս Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

Բազմատեսակ ու հաճախակի հանդիպող են «Գիր ջերմի» կոչվող հմայագրերը, որոնք նախատեսված են ջերմախտի բուժման համար: Դրանցում ջերմը երբեմն անձնավորվում է իբրև դև, երբեմն էլ՝ իբրև վարազի ժանիքներով իժ: Հաճախ ջերմի ոգուն վերագրվում են էթնիկական և կրոնադավանաբանական հատկանիշներ՝ «Թէ հայ ես, Թէ ջհուդ ես, Թէ կղէմիտր⁶³ ես ...»⁶⁴:

Գիր ջերմի.

Գ թղթի վրայ գրէ, մէկն ֆարի տակ դիր, մէկն ջուրն ձգէ և մէկն կրակն ձգէ, ծուխ տուր, կրակ ձգելոյն ասէ.

Զախմիթայ, Ամաշաթայ, Վասմիթայ, երդմնեցուցանեմ զձեզ Աստուածն կենդանի, թողէ՛ գդողն և զշողն:

Քարի տակ դնելոյն այս է.

Առամայ, Խորամայ, Թարշամայ, դարձեալ ձեր արևուն համար թողէ՛ գդողն և զշողն:

Ջուրն ձգելոյն այս է.

Մակսիմանոս, Ամդիկոս, Դիոնոս, Անտոնիոս, Կոստանդինոս, Յոհանէս, Հեկսակիոս, Տատիանոս, Հովիէլ հրեշտակ, թողէ՛ ի բաց զշողն և զդողն ծառայիս Աստուծո այս անուն⁶⁵:

Այստեղ գործողությունն ուղղված է անմիջապես երեք խումբ ոգիների, որոնք կապված են բնության երեք տարրերի՝ հրի, ջրի և քարի հետ: Հմայագիրը կրակը գցելիս և քարի տակ դնելիս տրվում են երեքական ոգիների անուններ, իսկ ջուրը գցելիս դրանց քանակը դառնում է ինը:

«Գիր դողի» կոչվող հետևյալ հմայագրում նույնպես ոգին էթնիկ պատկանելիություն է դրսևորում.

«...Բժշկեայ զձառայն քո զայս անուն: Թէ հայ ես, երդմնացուցանեմ զքեզ Յիսուս Քրիստոս: Թէ տանիկ դող ես՝ երդմնացուցանեմ զքեզ յԱստուած կենդանի՝ յապրել և ի մահ: Թէ ջհուդ ես, երդմնացուցանեմ զքեզ ի Մովսէս և յԱհարոն»⁶⁶:

Հիվանդություններ հարուցող չար ոգիները մարդակերպ էին նկարագրվում կամ մարդակենդանակերպ: Հանդիպում էին լերկ լեռներում, ճանապարհներին, անապատներում, հաճախ ավազի վրա նստած, որ վկայում էր նրանց կապը

⁶³ Ըստ Սարգիս Հարությունյանի՝ կրոնական ինչ-որ աղանդ է (Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 465): Գուցե խոսքը կաթոլիկ կղերականության մասին է:

⁶⁴ ՄՄ 6678 (ԺԹ դար), ք. 42ա:

⁶⁵ ՄՄ 8428 (ԺԹ դար), ք. 81:

⁶⁶ ՄՄ 737 (ԺԷ-ԺԸ դար), ք. 218բ:

չորության և անբերրիության հետ: Սրբազան առարկաների, երևույթների և սրբացված մարդկանց անվան ուժով հմայողը խոստովանեցնում էր այդ էականներին՝ բացահայտելու համար նրանց բնորոշ հատկությունները, դիտավորություններն ու առաջացրած հիվանդությունից բուժման հնարավոր միջոցները: Սրբերի անունով նա նաև արգելում (կանխարգելում) էր դրանց հետագա ներթափանցումը հիվանդի մարմին: Գուցե սա նշանակում է, որ հիվանդն այլևս անընկալունակություն (իմունիտետ) էր ձեռք բերում տվյալ հիվանդության նկատմամբ: Հետաքրքիրն այն է, որ ավելի հաճախ սրբերը լիովին չէին ոչնչացնում չար ոգուն: Բացահայտելով նրա բնութագրերը, նրանք արգելում էին «պեղծ»-ին մուտք ունենալ այնտեղ, որտեղ կտրվեր **իրենց (նշված սրբերի) անունը**: Հետևաբար, այլ տեղերում, որտեղ չէր տրվի համապատասխան սրբի անունը, դեերը կարող էին գործել ինչպես ուզում էին: Այսինքն, սրբի անունն այս դեպքում գործում էր իբրև կանխարգելող միջոց (ինչպես պատվաստանյութը): Պատահում էր նաև, որ պահպան սրբերն, այնուամենայնիվ, հարվածում էին իրենց հրեղեն սրբերով, սպանում չար ոգուն և վերջնականապես փարատում հիվանդությունը, որ նման է վիրաբուժական միջամտության: Ըստ իս, այս ամենն ավելի շուտ հիշեցնում է այլաբանություն:

Երբեմն էլ աղոթողի հոգեռանգ տրամադրությունն ու կենսաճառագայթումը հիվանդի մոտ առաջացնում էին կենսահոգեբանական արձագանք, որի արդյունքում նրա մարմնական ու հոգեկան վիճակի մեջ անսպասելիորեն դրական տեղաշարժ էր նկատվում: Ապա հիվանդությունը սկսում էր նահանջել՝ բուժարար աղոթքի արարողական ու խոսքային թովչության ազդեցությամբ, ինչպես լինում է մերօրյա հոգեթերապիական և հոգեվերլուծական բուժումների ժամանակ⁶⁷:

Յավին նույնպես դիվական ծագում էր վերագրվում: Օրինակ, փորացավը դիտվում էր իբրև կենդանի էակ, որին թե՛ աղոթող-հմայողը, և թե՛ աղոթքում հանդես եկող սուրբ անձինք (երեք աբեղա) կապում, հանգուցում են կանեփի թելով: Ընդ որում, հմայողը կատարում է այն, ինչ նկարագրված է աղոթքի բանաձևում. «Առ անշուր կանափ, է հանգոյց առայ, ամեն հանգոյցի Ասայ...»⁶⁸:

Անձնավորված է հանդես գալիս նաև «բեղնի յարա» կոչվող կարմիր քամին: Մի դանակ քսելով վերքին, սկզբում հարց է ուղղվում հիվանդությանը՝ իբրև կենդանի էակի, թե որն է իր բուժամիջոցը: Ոգին թվարկում է դեղերի

⁶⁷ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 219:

⁶⁸ ՄՄ8428, ք. 73:

շարք⁶⁹, ինչը բուժարարին թույլ է տալիս հավաստիացնել, որ հայտնաբերված բուժումը համայն աշխարհի համար է: Այս դեպքում հմայագիրը տվյալ հիվանդության յուրատեսակ դեղատոմս է⁷⁰:

Մրջմուկ (երեթիկ)⁷¹ հիվանդության բուժման համար դյուլթաղոթքն ամբողջապես կառուցված է «ո՛չ» ժխտականի կրկնությամբ, որով իսկ հերքվում, չքացվում է հիվանդությունը: Սա ժխտման միջոցով կայուն և դրական արդյունքի հասնելու դիցաբանական մտածողությանը բնորոշ սկզբունք է⁷².

Ո՛չ հաւն ի ծին,	Ո՛չ խղան աչխ,
Ո՛չ ջորին ի ծնունդ,	Ո՛չ լուպ,
Ո՛չ նորոխի ձայն,	Ո՛չ ախար մանկաղ.
Ո՛չ բաղեղյան ան,	Զիք ես և չիք դառնաս ⁷³ :
Ո՛չ ոշի պտուղ,	

Բավական հաճախ են հանդիպում գլխացավի համար նախատեսված հմայագրեր, որոնք տիպաբանորեն ու բովանդակությամբ տարբեր են: Հետաքրքիր է «Դիր վասն գլխացավի, աչացավի եւ նզովի» դյուլթաղոթքը.

«Սուրբն Սիսիանոս և սուրբն Սևերիանոս և սուրբն Սարասինոս կային ի լերինն և աղօթէին: Եւ դևն երկաթի փեղծօք խառնէին գոլեղս նոցա: Եւ նոքա ի ժամ մահուան իւրեանց խնդրեցին յԱստուծոյ, թէ՛ Տէր Աստուած, եթէ ոք յիշէ զանունս մեր, մի ցաւեսցի զլուխ նորայ: Եւ ձայն եղև երկնից, թէ՛ եղիցին որպէս և կամիք»:

Այս ավանդությունն՝ իբրև աստվածային նախադեպ, կիրառում էին գլխացավով տառապող մարդկանց բուժման համար. «Նույնպէս մի մերձեսցի ամենայն ցաւ ի ծառային Աստուծոյ [անունը]»⁷⁴:

⁶⁹ «Գոգրի ծաղիկ, գորտի կաշին, ֆաւերի մեշի դանդուրը, շատու շաֆար, սիպտակ բելիլա, առանց կրակի մեղր» (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ, № 1191, 01, տե՛ս նաև Ս. Հարությունյան, էջ 106): Մի տեղ էլ երեք անգամ հարց է տրվում, և ստացվում երեք առանձին պատասխան. «Բեղնի, բեղնի յարա, գոգրի ծաղիկ, ֆու դեղն ինչ ա. — Թսան բողոնը: Բեղնի բեղնի յարա, ֆու դեղն ինչ ա. — Զամիչը: Բեղնի, բեղնի յարա, ֆու դեղն ինչ ա. — Գորտը» (Հ. Ճանիկյան, *Հնութիւնք Ակնա*, Թիֆլիս, 1895, էջ 242):

⁷⁰ Գուցե հմայագրի նպատակն այս դեպքում դեղատոմսի բանավոր պահպանությունն է:

⁷¹ Մկնատամ, սնկային հիվանդություն, dermatomycosis:

⁷² Ա. Օդաբաշյան, «Տիեզերաստեղծման առասպելի վերաբերյալ լեզուական տարբերակներն ախտաբանում», *ՊԲՀ*, 1986, № 3, էջ 138-149:

⁷³ ՄՄ 8428, ք. 71:

⁷⁴ Մատենադարան, հմայիլ № 4 (ԺԸ դար):

Իսկ հետևյալ հմայագիրը, որ կոչվում է «Գիր գլխացաւի և տուժմայի»⁷⁵, լրիվ հակառակ տրամաբանությունն ունի. «Երանելի սուրբ հրեշտակ ի Աստուծոյ Միփայել և Կարբիել գային զօրութեամբ և անտարանէին զկնալն իւրեանց: Հանդիպեցան չար դևն, ասէին հրեշտակն և հրեշտակապետն Աստուծոյ ընդ չար դևն. Ուր երթայ: Ասին չար դևն. Երթամք մտանեմք ի մարդն, ցաւեցնեմք գլուխն կամ զկէս գլխոյն կամ զայսահարեալ: Եւ հանեալ հրեշտակն զհրեղէն սուրն և սատակեցին զչար դևն և ազատեցին զծառայս Աստուծոյ: Եղիցի բժշկութիւն այս անուն»⁷⁶:

Առաջին աղոթքում լեռներում ճգնող սրբերն են, որոնք ենթակա են գլխացավ հարուցող դևերի ներգործությանը և սեփական մահվան գնով են ձեռք բերում բուժման բանաձևը⁷⁷: Իսկ երկրորդում՝ հրեշտակների ակտիվ գործունեությունն է: Նրանք սրբերով սպանում են գլխացավ հարուցող դևերին և ազատում հիվանդին:

Մեծաթիվ հմայագրեր կան՝ ուղղված դիվահարի կամ այսահարի բուժմանը: Երբեմն այս երկու բառը չեն դիտարկվում որպես հոմանիշներ, այլ նշվում են իբրև առանձին հիվանդություններ⁷⁸:

Բազմաթիվ են մասնավոր հիվանդությունների համար նշված դյուժաղոթքները՝ ականջացավի, ակնացավի, ակնահատի⁷⁹, հավկուրություն, ատամնացավի, գլխացավի, «խուլիչի»⁸⁰, «թաթարճայի»⁸¹ և այլն⁸²: Բայց հանդիպում են նաև «Գիր ամենայն ցեղ ցաւոց բժշկութեան» վերտառութեամբ ընդհանրական հմայագրեր⁸³: Դրանց մեջ, սովորաբար, նախ նշվում է, որ տիեզերական տարածքը բռնված է տարբեր չարաղետ ախտերով, որոնց թիվը 12 է, իսկ անունները՝ «խիթք», «տենդ», «ջերմ», «գլխացաւ», «ակնացաւ», «սրտացաւ», «ոսկերացաւ», «տուժմա», «ղոլինջ», «քամի», «դեղնացաւ», «չարոց-դիւոց» (դի-

⁷⁵ «Տուրմայ» կամ «տուտմայ» նշանակում է գլխացավ, քուրֆերեն՝ tutmak – «ցավել» բառից (ՄԶԲ, էջ 765):

⁷⁶ ՄՄ 6678, ք. 42աբ:

⁷⁷ Հարկ է նկատել, որ շատ են պատմությունները, երբ օրինակ ժամտախտի համաճարակի ժամանակ բժիշկներն իրենք իրենց վրա էին անցկացնում փորձարկումները և նկարագրում իրենց զգացողություններն ու կլինիկական ախտանշանները՝ հաճախ իրենց մահվան գնով:

⁷⁸ ՄՄ 6678, ք. 47ա-49ա:

⁷⁹ Ակնահատը ծաղիկ հիվանդության թողած հետևանքներից է, երբ աչքի մեջ սպիտակ սպի է մնում:

⁸⁰ Որովայնի խիթ, սուր ցավ, կոլիկա, արաբ.՝ qūlinj (Հ. Ահադյան, ԱԲ, հ. 2, էջ 416):

⁸¹ Այսպես էին անվանում ներքին դողը, սարսուռը, փորացավը և շղային հոլզումները:

⁸² ՄՄ 454 (ժԸ դար), ք. 176ա, ՄՄ 697 (ժԷ դար), ք. 1ա, ՄՄ 713 (ժԷ դար), ք. 135ա, ՄՄ 737 (ժԷ-ժԸ դդ), ք. 218բ-223ա, ՄՄ 744 (ժԷ-ժԸ դդ), յաւելագրութիւն ք. 39աբ, 257բ, 258ա, ՄՄ 809 (ժԷ դար), ք. 307բ և այլն:

⁸³ ՄՄ 706 (ժԷ դար), ք. 211ա:

վահարություն): Հիշատակվում են նաև հիվանդությունների հարուցման ժամանակային պահերը՝ «չար օր», «չար սհաթ»: Բոլոր այդ հիվանդություններն ընկալվում են իբրև կենդանի ոգիներ, որոնց երգվեցնում է հմայողը՝ դրանց առանձնահատկությունները պարզելու և հալածելու միտումով:

Ահ է զարիայ կապուտ և կարմիր ծովուն,
Թէ խիթք ես, թէ տենդ ես, թէ ջերմ ես,
Թէ գլխացաւ ես, թէ յաչից ցաւ ես,
Թէ սրտացաւ ես, թէ ոսկերացաւ ես,
Թէ տուքմայ ես, թէ դոլինն ես,
Թէ քամի ես, թէ դեղնացաւ ես,
Թէ չարոց-դևոց ես,
Թէ չար օրէ ես, թէ չար սնաթոյ ես,
Թէ զինչ ազգ ցաւ որ իցես,
Երդմնացուցանեմ գփեզ,
Զի Յիսուս Քիստոս յայն Կենդանին,
Որ եկն և գալոյ է՝
Ամենայն ցեղ ցաւ հալածիս և չիք դառնաս,
Ոչ մտանես, ոչ մերձենաս
Ի դիմաց ծառայիդ Աստուծոյ⁸⁴:

Ընդհանուր առմամբ, հմայական բժշկության գործունեության տիրույթում նշվում էին ՅԿԶ (ՅՅԵ) «ցաւ կամ աղտածէտք»⁸⁵:

Չար աչքը նույնպէս համարվում էր տարբեր հիվանդությունների հարուցիչ և այդ առումով ընդհանրություն ունէր հիվանդաստեղծ մյուս ոգիների՝ ցավերի և դևերի հետ, դառնալով դրանց տարատեսակներից մեկը: Հավանաբար, այս հավատալիքի հիմքում ընկած էին աչքից բխող կենսաճառագայթների գործուն ազդեցության մասին պատկերացումները⁸⁶: Հաճախ հմայագրերում չար աչքն ու չար հայացքը («նիաթը» կամ «նազարը») նշվում են միասին՝ որպէս երկվորյակներ: Դրանց վերագրվում էր ստորերկրյա քառսի կործանարար ջրերի հետ կապը⁸⁷: Այլաբանորեն, մարդու համար այն կարող էր կապված լինել մարմնում գործող չորս կենսահեղուկների՝ արյան, լորձի, դեղին ու սև մաղձերի գործու-

⁸⁴ Մատենադարան, հմայիկ № 19 (ԺԸ դար):

⁸⁵ ՄՄ 6678, ք. 43ա:

⁸⁶ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 220:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 223:

նեության, գրանցից որևէ մեկի ավելցուկի կամ այլափոխման հետ՝ որպես մարդու «ընդերքում» տեղակայված «ըրերով» պայմանավորված գործընթացներ:

Միջնադարյան ախտաբանական գրականության մեջ բերված են այն սրբերի և հրեշտակների անունները, որոնք վկայակոչվել են տարբեր հիվանդությունների, նաև չար աչքի, չար լեզվի և չար հայացքի բուժման կամ գրանցից զերծ մնալու նպատակով, ինչպես նաև ցերեկվա, գիշերվա ժամերը, շաբաթվա օրերը հսկող ու հովանավորող հրեշտակների անունները⁸⁸: Օրինակ ծննդկանին օգնելու համար կանչում են՝ «Ունահատ», «Հուրագատ», «Մաքուդարայ», «Աքէաքայ», «Կաթառասաք», «Դիաս» հրեշտակներին, որպեսզի «բացցին դրունք ծննդեան սորա և երեսցի պատկերն Աստուծոյ»⁸⁹: Թվարկվում են նաև այն վեց հրեշտակները, որոնք «մանկաբարձք էին սրբոյ կուսին, յորժամ ծնաւ զմանկացեալն Յիսուս»: Այս ավանդույթունը նույնպես իբրև նախադեպ վկայակոչվել է ծննդաբերության ժամանակ՝ ծնունդը դյուրացնելու նպատակով. «Ովիաս, Ուլիթաս, որ բազմեալք եմ ի վերնատունն ի վերայ աթոռոյն, ունիք բանալիս, բացեք զարգանդ զայս անուն կնոջ՝ բարեխօսութեամբ սուրբ Աստվածածնին և սուրբ Յակոբայ և ամենայն սրբոց քոց: Քրիստոս Աստուած մեր, քո սուրբ անուամբն ազատէ զձառայս քո ի նեղութենէ»⁹⁰:

Կապի արձակման համար նույնպես դիմում են համապատասխան հրեշտակներին.

«Աւա՛, Կատառասա՛, Դիա՛ս, փութացուցեք և արձակեցեք ի կապած ծառայիս Աստուծոյ, զի բացցեն և արձակեն և առաջ եկեսցեն է պատկերն Աստուծոյ:

Կենդամա՛, Մաթ՛, որ եմ զսպասաւորս Աստուծոյ, դոմ օգնական լեռում և արձակեցեք կապած ծառայիս Աստուծոյ, ամէն:

Անուն Աստուծոյ գրածին և ողորմածին, Գաթա՛յ, Հանա՛յ, Լաֆա՛թ, Քաթհան՛, Շազար՛, արձակեցեք ծառայիս Աստուծոյ, ամէն»⁹¹:

Մատենադարանի մի քանի ձեռագրերում պահպանված է նաև հետաքրքիր մի բնագիր («Գիրք Սողոմոնի»), ըստ որի, տասներկու կենդանակերպերից յուրաքանչյուրի ազդեցության տակ ծնված մարդիկ ունեն իրենց հատուկ հիվանդաբեր դեերը, որոնք բնակվում են տարբեր վայրերում՝ դռան շեմին, կրակի եզրին, ջրին մերձ, հորի մեջ, ավերակ ջրաղացներում և այլուր, ստեղծելով մար-

⁸⁸ ՄՄ 8428, ք. 231, 233, 748:

⁸⁹ Մատենադարան, հմայիլ № 22 (ԺԺ դար):

⁹⁰ ՄՄ 8428, ք. 71: Դյուրադոքներում հաճախակի են տրվում նաև հետևյալ հինգ հրեղեն հրեշտակների անունները՝ «Հրանիթ, Հրափայլ, Հրատն, Համատուն, Համակէգ»: Բոլորի հիմքում «հուր» բառն է, իսկ «Հրատ»-ը նաև Մարս մոլորակի անունն է:

⁹¹ ՄՄ 8428, ք. 61:

դու մոտ որոշակի նախատրամադրվածություն այս կամ այն հիվանդության նկատմամբ: Սողոմոն Իմաստունը հանդիպում ու հարցաքննում է այդ դեերին և պարզում նրանց հիվանդաբեր ներգործությունից ազատող երեք կարգի հմայական գրերը՝ «Թլիսմն»-երը. առաջինը պետք էր պահել հիվանդի գլխի վրա, երկրորդով՝ լողացնել նրան, իսկ երրորդը՝ լուծել ջրի մեջ և տալ խմելու⁹²: Այսպես, նշվում են 36 հմայական գրերի շարքեր (12 դեերից յուրաքանչյուրի դեմ՝ 3 հմայագիր)⁹³:

Հմայական բնագրերն, ըստ էության, մտքի (գաղափարի), գործի (հմայական արարողության) և խոսքի (հմայական բանաձևի) եռամակարդակ միասնությունն են, որտեղ թեպետ ելակետային (առաջին) մակարդակը հավատալիքն է, սակայն հիմնական և ամենակարևոր գործիքը խոսքն է:

Ֆիզիկական մարմինների վրա խոսքի և, ընդհանրապես, ձայնի ազդեցության ուսումնասիրությունները ներկայումս ավելի են ընդլայնում իրենց շրջանակները: Բացի հոգեվերլուծական և տեսական դատողություններից՝ դրանք ներառում են նաև մարդու մարմնի և ընդհանրապես նյութական աշխարհի վրա ձայնի ազդեցության բացահայտմանն ուղղված գործնական հետազոտություններ: Հայտնի են ջրի բյուրեղային կառուցվածքի փոփոխությունները՝ ձայնային զանազան ներգործությունների արդյունքում⁹⁴:

Հմայախոսություններն ու հմայագրերը նույնպես կարիք ունեն համարժեք ուսումնասիրության: Պետք է նկատել, որ մենք բավական քիչ բան գիտենք թե՛ բանավոր, և թե՛ առավել ևս գրավոր հոգաբաշխ և կենդանի խոսքի ազդեցության մասին: Իսկ հայերեն միջնադարյան ձեռագրերը և հատկապես ախտաբանական գրականությունը մեծածավալ նյութ են տրամադրում այդպիսի ուսումնասիրությունների համար:

⁹² ՄՄ 35 (ԺԷ-ԺԸ դդ), ք. 229բ-237բ:

⁹³ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁹⁴ В. Коваленко, В. Глазкова, «Влияние акустических волн на структурные свойства воды». <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-akusticheskikh-voln-na-strukturnye-svoystva-vody/viewer>

KARINE MOSIKYAN

HEALING PRAYERS AND HEALING SPELLS IN MEDIEVAL ARMENIAN WRITTEN SOURCES

Keywords: Healing prayer, spell, incantation, spell medicine, speech spell, enchantment, demon, magic.

In pre-Christian Armenia, the art of medicine had a rational orientation on the one hand, and a magical-mystical one on the other. Echoes of the latter were preserved and continued to exist even after the adoption of Christianity, despite harsh criticism by the clergy. The most important tool of magical medicine was influencing a person through speech. This was accomplished through special spells, pronounced both in written and oral form. This article examines such spells, many of whose written versions are preserved in manuscripts called “Akhtark’”. These manuscripts represent multilayered and surprisingly extensive repositories for preserving relics of Armenian pagan culture.

КАРИНЕ МОСИКЯН

ЦЕЛЕБНЫЕ МОЛИТВЫ И ЛЕЧЕБНЫЕ ЗАКЛИНАНИЯ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРМЯНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

Ключевые слова: Целебная молитва, заклинание, колдовство, заклинательная медицина, чары, демон, магия.

В дохристианской Армении врачебное искусство имело, с одной стороны, рациональную, с другой – маги́ко-мистическую направленность. Отголоски последней сохранились и продолжали существовать и после принятия христианства, несмотря на суровую критику со стороны духовенства. Важнейшим инструментом магической медицины было воздействие на человека посредством речи. Оно осуществлялось с помощью специальных заклинаний, которые произносились как в письменной, так и в устной форме. Статья посвящена изучению этих заклинаний, многочисленные письменные варианты которых сохранились в рукописях под названием «Ахтарк». Эти рукописи представляют собой многослойные и удивительно емкие хранилища реликвий армянской языческой культуры.

**ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑՈՒ «ՕԳՈՒՏ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ»
ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Բանալի բառեր՝ Միջնադարյան հայ բժշկագիտություն, բժշկագիտական փոխառնչություններ, բյուզանդական բժշկագիտություն, «Օգուտ բժշկութեան», Հիպոկրատես, Օրիբասիոս, Պոլոս էգինացի, «պերիոդևտ» բժիշկներ:

Գիտամշակութային փոխազդեցությունը, նաև, իհարկե, փոխհարստացումը քաղաքակրթության զարգացման բոլոր ժամանակներում եղել են, կան և կլինեն զարգացման առաջընթացի կարևորագույն խթանիչները: Բացառություն չէր կարող լինել նաև միջնադարյան հայ բժշկագիտությունը, իր բազմակողմանի արտահայտումներով: Այս դիտանկյունից ուշագրավ են միջնադարյան հայ բժշկագիտության, մասնավորապես Ամիրդովլաթ Ամասիացու երկերի առնչությունները Դ-է դարերի բյուզանդական բժշկագիտության հետ:

Արևելահռոմեական կայսրության գիտական կենտրոններում գերակշռող դեր էին խաղում աշխարհիկ գիտությունները: Ուսումնական կենտրոններում դասավանդվում էին եռյակ և քառյակ գիտությունները՝ trivium և quadrivium. առաջինն ընդգրկում էր քերականություն, ճարտասանություն, դիալեկտիկա, երկրորդը՝ թվաբանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն, աստղագիտություն, ինչպես նաև բժշկություն, իրավունք և աստվածաբանություն¹: Իսկ եղեսիայի, Կեսարիայի, Մծբինի հանրահայտ բարձրագույն դպրոցներում վաղ միջնադարում ուսուցանվում էին նաև բնական գիտություններ, մասնավորապես՝ քիմիա²:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, բժշկ. գ. թ., հոդվածը ստանալու օրը՝ 29 նոյեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 5 դեկտեմբերի, 2025:

¹ История Византии, под ред. акад. С. Сказкина, Москва, 1967, т. 1, сс. 388-394.

² Н. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье, Москва-Ленинград, 1956, с. 314. Ի դեպ, միջնադարյան առաջին համալսարաններից մեկում՝ Մծբինի համալսարանում (ե դար) գործում էր բժշկական ուսումնարան, հիշատակելի է այդ համալսարանի «Մծբինի

Գիտության բարեհաջող զարգացմանը նպաստում էր հարուստ գրադարանների առկայությունը, կային նաև գեղագրության (կալիգրաֆիայի) մասնագետներ, որ զբաղված էին ձեռագրերի ընդօրինակությամբ: Նույնիսկ ինքը՝ Թեոդորոս կայսրը, անձամբ զբաղվել է գեղագրությամբ և խրախուսել դրանով զբաղվողներին³: Ուստի այս և հետագա դարերում Կոստանդնուպոլիսը դարձավ Բյուզանդական քաղաքակրթության կենտրոն, ուր գիտությունն ու արվեստն ունեցան իրենց նորագույն, ինքնատիպ հնարավորություններն ու ձևերը: 376 թ. հատուկ հոգված ընդունվեց, որով ուսուցիչներն ազատվում էին հարկեր վճարելուց, իսկ մեծ քաղաքներն իրավունք էին ստանում ընտրելու իրենց ուսուցիչներին⁴:

Բժիշկները հատուկ դիրք ունեին. գործում էր գլխավոր բժշկի պաշտոնը (archiaterus), կային կայսերական (archiatri sacri palatii), քաղաքային (archiatri municipales), պրակտիկ բժիշկներ և բժշկական դպրոցների ղեկավարներ (archiatri scholares)⁵: Ավելին՝ սահմանափակվում էր քաղաքային ինքնավարության մարմիններում բժիշկների պաշտոնավարումը. «... որպեսզի այդ մարդկանց տրվի անհրաժեշտ ազատություն գիտությամբ և արվեստով զբաղվելու, միաժամանակ դասավանդելու համար»⁶: Հետևապես առանց երկմտելու կարելի է արձանագրել Դ-է դարերում բյուզանդական բարձր զարգացման հասած բժշկական մշակույթի իրողությունը, որն իր հետ բերեց բժշկության կարևոր բաղադրիչներից մեկին՝ հիվանդանոցային գործի, կազմակերպումը Փոքր Հայքի խոշոր կենտրոններում:

Վաղ միջնադարում բացված ամենահայտնի հիվանդանոցներից են եղել Սեբաստիա և Կեսարիա քաղաքներում գործող հիվանդանոցները: «Բագիրիաս» անվամբ այդ հիմնարկները փաստորեն ամբողջական հիվանդանոցային թաղամասեր էին՝ վարակիչ, վիրաբուժական և տենդային հիվանդների համար մի շարք առանձնաշենքերով ու մեկուսարաններով, հոսպիտալ մասնաշենքերով,

ակադեմիայի կանոնադրությունը», որի մշակած կանոնները (ստատուտ) մոտ երկու դար մնացին որպես միջնադարյան համալսարանների կանոնադրություն, տե՛ս **Н. Пигулевская**, *Культура сирийцев в средние века*, Москва, 1979, сс. 47-49:

³ *История Византийской империи*, под ред. **Ф. Успенского**, т. 1, С. Петербург, 1912, с. 266.

⁴ *История Византийской империи*, сс. 260-262; 264-265; **З. Г. Самодурова**, «Естественнонаучные знания», *Культура Византии, IV – первая половина VII века*, под ред. **З. В. Удайцовой**, Москва, 1984, сс. 408-431 (*մասնավորապես բժշկության մասին*՝ сс. 425-429); **З. Г. Самодурова**, «Школы и образование», *Культура Византии, IV – первая половина VII века*, сс. 478-503 (*մասնավորապես*՝ сс. 493-503):

⁵ **Н. Пигулевская**, *Культура сирийцев в средние века*, сс. 151-152.

⁶ *История Византийской империи*, с. 265.

որտեղ հիվանդները ստանում էին կլինիկական «ստացիոնար» բուժում⁷: Անկասկած բուժական հիմնարկների այգօրինակ գործունեությունն անհնար էր առանց ձևավորված բժշկական գիտության, որի հիմքը հունահռոմեական բժշկական մշակույթն էր: Դ-է դարերում բյուզանդական բժշկագիտությունը հագեցված էր անտիկ բժշկության մեծերի, մասնավորապես Հիպոկրատեսի և Գալենոսի բժշկագիտական երկերի ծավալուն, բազմահատորանոց մեկնություններով և խմբագրություններով: Անշուշտ, բժշկագիտության զարգացմանը նպաստում էին գործող բժշկական դպրոցները, որտեղ ուսանողները ստանում էին թե՛ տեսական, թե՛ կիրառական բժշկական գիտելիքներ, ինչպես նաև՝ «ընտանեկան բժշկական դպրոցների» գործող ավանդույթը, երբ հարյուրամյակներ շարունակ բժշկական փորձն ու գիտելիքները փոխանցվում էին սերնդից սերունդ⁸:

Այսպիսով, անտիկ շրջանի ինչպես ընտանեկան, այնպես էլ կիրառական բժշկության ասպարեզում հիպոկրատյան և այլոց բնագիտական, բժշկագիտական մեծագույն կուտակումների ավանդույթներն անցան բյուզանդական բժշկագիտությանը՝ ստեղծելով արդեն ուրույն բյուզանդական բժշկագիտական դպրոցներ⁹:

Վաղ միջնադարից սկսած մեծ է բյուզանդական քաղաքակրթության ազդեցությունը հայ միջնադարյան գիտության և մշակույթի, մասնավորապես՝ բժշկության և բնագիտության զարգացման վրա: Այս իրողությունը տրամաբանական է, քանզի Փոքր Հայքը՝ Հայաստանում Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև մղվող երկարատև պատերազմների և դրան ուղեկցող հայերի զանգվածային գաղթի հետևանքով ուներ հոծ հայ բնակչություն, որն էլ ավելի ստվարացավ արաբական տիրապետության ընթացքում: ԺԱ դարում ի հետևանք թուրք-սելջուկյան ասպատակությունների, հայերը դարձյալ զանգվածաբար գաղթեցին Բյուզանդական կայսրության նահանգներ: Փաստորեն, Վասպուրականի գաղթից հետո (1021 թ.) Փոքր Հայքը հայկական էր ոչ միայն ազգային կազմով, այլև պետական-քաղաքական և կրոնական ու մշակութային

⁷ G. B. Ferngren, *Medicine and Health Care in Early Cristianity*, Baltimore, 2016, p. 124; Т. Мейер-Штейнер и К. Зудгоф, *История медицины*, пер. со 2-го немецкого изд., Москва, 1925, с. 149.

⁸ Անտիկ բժշկության մեջ ահռելի ներդրում ունի «հիպոկրատյան բժշկական ընտանեկան դպրոցը», որի արմատները տանում են վաղնջական ժամանակներ: Ինքը՝ Մեծն Հիպոկրատեսը, համարվում է իր բժշկական ընտանիքի 17-րդ սերունդը, որի առաջին ուսուցիչը եղել է հայրը՝ բժիշկ Հեռակլիտոսը: Բժիշկներ են եղել նաև նրա մայրը, որդիները, փեսան՝ Պոլիբիոսը (տե՛ս С. Ковнер, *Очерки истории медицины, Гиппократ*, вып. II, Киев, 1883, сс. 196-199): Հիպոկրատյան բժշկական ընտանեկան դպրոցի ամենամեծ նվաճումը եղավ «Հիպոկրատյան հավաքածուն»՝ *Corpus Hippocraticum* (Гиппократ, *Избранные книги*, пер. с. греч. В. Руднева, Москва, 1936, ч. I, с. 47):

⁹ Н. Пигулевская, *Культура сирийцев в средние века*, с. 151.

նկարագրով¹⁰: Ըստ ֆրանսիացի պատմաբան Ժոզեֆ Լորանի. «11-րդ դարում հայերը գրավում էին Բյուզանդական կայսրության արևելյան նահանգները, կազմում գրեթե ողջ բնակչությունը, հատկապես Տավրոսը, Մելիտինեն, Սեբաստիան, Կապադովկյան Կեսարիան, Տարսոնը... Միջին դարերում նրանք դարձան այս երկրի բացարձակ տերը, որ հետևանք էր շարունակվող անընդհատ գաղթի»¹¹: Այսպիսով, Փոքր Հայքը՝ շարունակելով մնալ Բյուզանդական կայսրության մեջ, դարձավ հայ մշակույթի ու գիտության զարգացման մի ինքնատիպ օջախ: Ավելին՝ Ժ-ԺԱ դարերում Բյուզանդական կայսրության պատմությունը իրականում վերածվել էր հայերի պատմության: Ըստ Սթիվեն Ռանսիմանի՝ «11-րդ դարում հայերն էին ղեկավարում պետությունն ու եկեղեցին, նրանք էին պաշտպանում երկիրը, տալով զինվորներ և զորապետներ, հայերը մեծ ազդեցություն ունեին նաև գիտության և արվեստի վրա»¹²: Վերոասվածի հավաստումներից են միջնադարյան հայ մատենագրության բացառիկ անհատականություններից՝ բյուզանդական բարձր կրթություն ստացած իմաստասեր, ուսուցչապետ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու բանավեճերը բյուզանդացի գիտնականների հետ Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոփիայի տաճարում՝ գիտական ամենահարատապ ու կնճռոտ հարցերի շուրջ¹³, որոնց ընթացքում Գրիգորն իր «անպարտելի» տրամաբանությամբ և «քաջակիրթ» իմացությամբ զարմացնում էր ներկաներին¹⁴:

Հետագա դարերում նույնպես, Բյուզանդական կայսրության հայաշատ կենտրոնները շարունակում էին պահպանել իրենց ազգային ու մշակութային առանձնահատկությունները մինչև ԺԵ դար, երբ 1453 թ. Ֆաթիհ Մուհամատ II սուլթանը գրավում է Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը: Այսուհանդերձ պատմաքաղաքական այս վայրիվերումները չկարողացան խաթարել հայ գիտության, ինչպես նաև հայ բժշկագիտության շարունակական զարգացման գործընթացը նախկին կայսրության հայաշատ կենտրոններում, մասնավորապես՝ մայրաքաղաքում, որտեղ դեռ զգալի էր եր-

¹⁰ Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի և Արծրունյաց Թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 239:

¹¹ J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914, pp. 4-6, 67.

¹² S. Runciman, *Byzantine Civilisation*, London, 1933, pp. 181-182.

¹³ «Նաև Գրիգոր Պանկատունին՝ որդին Վասակայ Էր անպարտելի շնորհօք լցեալ և զարմանալի էր սա յամենայն պատասխանիսն ընդդէմ Հոռոմոց, այր քաջակիրք և ամենայն հմտութեանց հետեւեալ և բովանդակ հասեալ սորա ի վերայ հին և նոր կտակաւրանացն Աստուծոյ. և սա ի յամբիոնսն նստէր ընդ իմաստասէրն ի մէջ սրբոյն Սոփեայ և խօսէր ընդ վարդապետացն Հոռոմոց, և ի կարգի վարդապետացն էր սա ազգիս Հայոց», տե՛ս Մատթէոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 183: Հմմտ. նաև Մատթէոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, քաղգ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 121:

¹⁴ Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Կոս Անճելըս, 1987, էջ 259:

բեմնի հզոր Բյուզանդական քաղաքակրթության ազդեցությունը բազմազգ գիտա-մշակութային կյանքում: Եվ տրամաբանական է, որ այս ժամանակաշրջանում Կոստանդնուպոլսում ապրող և ստեղծագործող ամասիահայ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացին պետք է ներշնչված լիներ բյուզանդական բժշկական մշակույթով և կրեր նրա ազդեցությունը:

Այս իրողությունն առավել քան ակնառու է նրա «Օգուտ բժշկութեան» երկասիրության մեջ, որն անվերապահորեն կարելի է համարել ընդհանուր միջնադարյան բժշկության մի յուրօրինակ սինթեզ, ուր խաչաձևվում են բյուզանդական և արաբական բժշկագիտության նվաճումները:

Արդ՝ ներկայացնենք մեր դիտարկումները Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» երկում բյուզանդական բժշկության արձագանքների վերաբերյալ:

Նախ փաստենք, որ բյուզանդացի բժիշկները եղան ոչ միայն հունահռոմեական բժշկության շարունակողները, այլև փոխանցողները միջնադարյան արաբական բժշկագիտությանը՝ կամրջի դեր կատարելով անտիկ և արաբական բժշկական մշակույթների միջև, որոնց խաչասերումը խթան հանդիսացավ բժշկագիտության զարգացման համար: Բյուզանդացի բժիշկների այս առաքելությունն իրականություն դարձավ նրանց արժեքավոր բժշկագիտական ստեղծագործությունների շնորհիվ, այդ թվում՝ Դ դարի հույն բժիշկ Օրիբասիոսի *Collecta medicinalia*-ի¹⁵, 2 դարի բժիշկ Աեցիոս Ամիդացու «Տասնվեց գիրք բժշկության մասին» հանրագիտարանի¹⁶, Ալեքսանդր Տրալացու (2 դար) «Տասներկու գիրք բժշկության մասին» (*Libri doudecim de arte medica*)¹⁷ մասնավոր ախտաբանության և թերապիայի հարցերը քննող գրքերի, է դարի բյուզանդացի բժիշկ Պողոս Էգինացու կանացի հիվանդություններին (մանկաբարձություն և գինեկոլոգիա) և վիրաբուժությանը նվիրված, յոթ գրքից բաղկացած *Compendii medici libri septem*¹⁸ բժշկական հավաքածուի. դրանք հիմնականում խմբագրա-

¹⁵ Օրիբասիոս (Oribasius, 325-403 ՝) հեղինակ 70 գրքից բաղկացած «Բժշկական հավաքածու»-ի (*Collecta medicinalia*) հանրագիտարանի: Տե՛ս **С. Ковнер**, *История средневековой медицины*, Киев, 1893, сс. 22-36; **D. Campbell**, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, v. I, London, 1926, pp. 10-11:

¹⁶ Աեցիոս Ամիդացի (Aëtius Amidenus, 502-575)՝ հեղինակ բժշկության տարբեր ոլորտներին վերաբերող 16-հատորանոց համահավաք ժողովածուի՝ *Tetrabiblia*, յուրաքանչյուրում 4 գիրք: Տե՛ս **С. Ковнер**, *История средневековой медицины*, сс. 22-36; **D. Campbell**, *op. cit.*, p. 11; **Абу Райхан Беруни**, *Фармакогнозия*, сс. 75-76:

¹⁷ Ալեքսանդր Տրալացի (Alexander Trallianus, 525-605 թթ.)՝ հեղինակ 12-հատորանոց «Բժշկական հավաքածու»-ի, որում ամփոփված են բժշկության գրեթե բոլոր ոլորտները (**С. Ковнер**, *История средневековой медицины*, сс. 58-60, 110-111):

¹⁸ Պողոս Էգինացի (Paulus Aegineta, 615-690 թթ.)՝ հույն հանրահայտ պերիոդկա բժիշկ, վիրաբույժ, մանկաբարձ: Հեղինակ 2 բժշկական ստեղծագործության, որոնցից մեկը՝ կանացի հիվանդություններին նվիրված տրակտատը և երկրորդը՝ 7 գրքից բաղկացած բժշկավիրա-

կան-մեկնողական բնույթի բազմահատորանց ժողովածուներ էին՝ քաղված հիպոկրատյան Corpus Hippocraticum և Գալենոսի Opera vera հավաքածուներից¹⁹:

Միջնադարյան հայ բժիշկների գործերում, մասնավորապես Ամիրգովլաթ բժշկապետի բժշկարաններում որպես անկապտելի մաս ներառվել են բյուզանդացի բժիշկների երկերում առկա կիրառական նշանակություն ունեցող ավելի քան արժեքավոր վերլուծություններ ու պատկերացումներ՝ ըստ անտիկ բժշկության հիպոկրատյան, գալենյան բժշկագիտական դասակարգումների: Փաստորեն Ամիրգովլաթն անտիկ բժշկագիտության պատկերացումների հետ աղերսների զգալի մասի համար պարտական է բյուզանդական միջնորդությանը:

Մեր դիտարկմամբ՝ բյուզանդացի բժիշկների գրքերից Ամիրգովլաթի մեջբերումները ոչ թե սոսկ ընդհանուր աղբյուրներից եկող փոխառություններ են, այլ արդյունք են միասնական ավանդույթների հետևողական և բնականոն զարգացման՝ ավելի ազատ և ինքնուրույն, հագեցված հեղինակի դիտարկումներով ու գաղափարներով:

Դրանով հանդերձ, Ամիրգովլաթը, գիտնական բժշկի բարեխղճությամբ, որպես կանոն վկայակոչում է իր օգտագործած գրավոր աղբյուրների հեղինակների անունները: Ահա նրա վկայություն-հիշատակարանը. «... եւ այլ իմացիր, եղբայր, որ գիրքս մեր խօսքն չէ. առաջին իմաստասիրացն և բժշկական իմաստասիրացն և վերջին փիլիսոփայիցն, և այս ամէն բժշկացն խօսքն է, որ է՝ Բագարատն և Գեղիանոսն, և Արեհնանիսն և Ֆլուսն, և Արպիաստուն և Ընուֆօսն, և Դէվնանիսն և Մասրնուն, և Յեսուն և Մուսավայի որդին, և Ապուհարեհն և Մասեհն, և Մահամմատ Զաֆարիային որդին և Սապիթ Կուտանն, և Հունանն և Իսաղն և Սինայի որդին և այլ բազում ժողովուրդ, որ ի այս արուեստս շատ աշխատել են: Մենք սոցայ զգիրքն ընտրել ենք և գրել շատ աշխատանամք և յայսմն հետէ գրեցի շատ աշխատանոք զայս ձեռամբ իմով»²⁰ – «... և իմացիր եղբայր, որ այս գիրքը մեր խոսքը չէ, այլ՝ հին իմաստունների և իմաստուն բժիշկների և վերջին փիլիսոփաների, և սա բոլոր բժիշկների խոսքն է՝ այսինքն՝ Հիպոկրատեսի և Գալենոսի, և Արիստոֆանեսի, և Պոդոսի, և Օրիբասիոսի և Ռուֆուսի, և Դիոգենեսի, և Մասարզվելի, և Իբն Հեսուի, և Մասուվայի որդու, և Ապուհարեհի, և Իբն Մասիհի, և ար-Ռազիի, և Սաբիթ իբն Կուրրայի (Սապիթ բեն Կորրահի), և Հունայն բեն Իսահակի, և իբն Սինայի, և շատ ուրիշների, որ այս արհեստի մեջ շատ են աշխատել: Մենք սրանց գրքերն

բուժական «կոմպենդի» հավաքածու «Compendii medici libri septem» վերառությամբ (С. Ковнер, сс. 117-140; Абу Райхан Беруни, т. IV, с. 76; D. Campbell, v. 1, pp. 11-12):

¹⁹ D. Campbell, op. cit., pp. 10-12:

²⁰ ՄՄ 414, ք. 220ա:

ընտրել և գրել ենք՝ մեծ ջանք թափելով, և դրանից հետո մեծ ճիգ գործելով գրեցի իմ սեփական ձեռքով»²¹:

Այս վկայությունը մեր ուշադրությունը գրավեց երկու առումով: Նախ՝ հատկանշական է, որ Ամիրդովլաթը հիշատակում է բյուզանդական հեղինակներին անուններ, որոնց գաղափարների ազդեցությանն անդրադառնալու ենք ստորև, ինչպես նաև անտիկ շրջանի իմաստասերների անուններ, որպես իր կիրառական բժշկական մտահղացումների աղբյուրներ: Եվ չնայած Ամիրդովլաթը վկայում է, որ ինքն օժտված է եղել այլ լեզուների (կարելի է ենթադրել՝ նաև հունարենի) իմացությամբ, բայց արդյո՞ք նրա տրամադրության տակ եղել են անտիկ իմաստասերներ Հիպոկրատեսի, Գալենոսի և այլոց բնագրերը: Հավանաբար ոչ, և ենթադրելի է, որ այդ վկայությունները միջնորդավորված են բյուզանդական բժշկագիտական աղբյուրներից, ինչի հիմնավորումը հետագա բնագրագիտական քննություն է պահանջում:

Օրիբասիոս

Ինչ վերաբերում է բյուզանդական աղբյուրների հիշատակումներին, անդրադառնանք «Օգուտ բժշկութեան» երկասիրության մեջ ամենավաղ հեղինակի՝ Դ դարի բյուզանդացի բժիշկ Օրիբասիոսի («Արալիասուտ»-ի) անվան վկայակոչումներին: Խնդրո առարկա երկասիրության մեջ այդ հեղինակի անունը հիշվում է թե՛ հիվանդությունների ախտաձագման, թե՛ պաթոգենեզի, թե՛ թերապիայի բաժիններում:

Բերենք մի քանի օրինակ²².

Բժշկարանի՝ միջկողային տարածության ուռուցքին (Empyema necessitatis) վերաբերող «ՃԼ»՝ «Պարսամ, որ է շավշան արապ լեզուաւ» գլխում, հիվանդության ախտաձագմումը Ամիրդովլաթը ներկայացնում է միջնադարյան բժշկագիտության մեջ շրջանառվող հիպոկրատյան հեղահյութային (արին, լորձ, սև և դեղին մաղձ) ախտաբանության տեսանկյունից, այն հիմնավորելով ըստ Օրիբասիոսի վկայության. «Պատճառ որ տալէ. Արալիասուտն ասէ, թէ արեան և թէ սաֆրայի աւելուածուն լինի, Բ. իրար խառնի և իջնու ի կողերուն միսն,

²¹ Մեջբերումների այս և հաջորդ թարգմանությունները մերն են:

²² Այստեղ և ստորև մեջբերումները ներկայացվել են ըստ մեր աշխատասիրությամբ հրատարակության պատրաստ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» երկասիրության Մատենադարանում առկա ինը ձեռագիր բժշկարանների (ՄՄ 7752, ՄՄ 5847, ՄՄ 453, ՄՄ 6275, ՄՄ 9837, ՄՄ 9844, ՄՄ 7731, ՄՄ 10288, ՄՄ 8052) ընդօրինակությունների ֆնանհամեմատական բնագրի: Մինչ այժմ մատչելի է միայն խնդրո առարկա երկի՝ Բունիաթ Սեբաստացու 1626 թ. խմբագրության Ստեփան Մալխասյանցի հրատարակությունը՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, *Օգուտ բժշկության*, Երևան, 1940:

այս լինի ի կողմ որպէս ուտեց մն»²³ – «Օրիբասիոսն ասում է՝ եթե պատճառը տաքությունից է, լինում, դա լինում է թե՛ արշան, թե՛ դեղին մազձի ավելցուկից, երկունս իրար են խառնվում և իջնում դեպի կողերի փափուկ հյուսվածքները, և այսպէս կողի մեջ գոյանում է ուռուցքի նման մի բան»:

Բժշկարանի՝ «ԾԾԳ»՝ «Բարակ քար և աւազն որ ի երիկամն ընծայի մարդուն» գլխում Ամիրգովլաթը երիկամաքարային հիվանդութեան ախտաձագումը, կրկին Օրիբասիոսի վկայութեամբ, ներկայացնում է ըստ հիպոկրատյան հեղահյութային ախտաբանութեան տեսութեան. «Արափաստուն ասէ, թէ խառնուածոց և է հում, որ երիկամն տառութիւն զինքն լինի, չորցուցեր և քինա դարձեր»²⁴ – «Օրիբասիոսն ասում է՝ եթե հում խառնվածքից է, երբ երիկամն ինքը տաք է լինում, չորանում և քինածառի [կեղևի պէս կարծր] է դառնում»:

Ու նորից, բժշկարանի՝ «Կոծիծ որ է սլուլն և մուտի որ տաճիկն հասպայ ասէ» գլխում, Ամիրգովլաթը՝ վկայակոչելով Օրիբասիոսի մեկնաբանումը մաշկի վրա առաջացած կոշտուկների (գորտնուկ) ախտաձագման մասին, մեկնում է ըստ նույն հիպոկրատյան հեղահյութային ախտաբանութեան տեսութեան. «Արափաստուն ասէ, թէ աղի պալղամէ լինի, որ թանձր լազիքն բնութիւն ի կաշուն դրսի դիմն ուղարկէ կամ սաւտայ լինի»²⁵ – «Օրիբասիոսն ասում է, թե աղի լորձից է լինում, երբ թանձր մածուցիկ բնութեանն ուղարկում է դեպի մաշկի արտաքին մակերևութ, կամ սև մազձից է լինում»:

Արդյո՞ք մեջբերված բնագրային հատվածները մեր այն դրույթի ստույգ հավաստումները չեն, որ շատ դեպքերում բյուզանդական բժշկագիտությունը միջնորդավորված դեր է ստանձնել Ամիրգովլաթին ուղղորդելու դեպի անտիկ հիպոկրատյան բժշկագիտությունը, մեր հեղինակին դարձնելով անտիկ բժշկագիտության տեսակետների կրողը:

Շատ ավելի ընդարձակ են ախտահարումների բուժման, ըստ Ամիրգովլաթի՝ «ստածման» բաժնում հղումներն Օրիբասիոսին, որոնք մեր ուշագրությունը գրավեցին նաև աղբյուրագիտական արժեւորման տեսանկյունից:

Բժշկարանի «ԽԳ» գլխում, ուր շարադրված են քնած ժամանակ մարդու մոտ եղած մղձավանջների բուժման եղանակները, կա մի ընդարձակ մեջբերում Օրիբասիոսից. «Արափաստուն ասէ, տուր ապիկիս արկանէլ ի ջղերուն, ի շատ ուտելու, գինոյ և տաֆ իրաց և չոր պահէ գէգ: Բ. նուռ, ազոխի շարապ տուր, լուծէ փորն թմրեմդով, դամոնի չիրով, յետոյ նուկապով տուր սանդալ, վարդի ձէթ և ջուր օժէ ի հակատն: Քաֆուր, մանուշակ, նոնոֆաւ հոտայ, ստամոքն գորացնէ խնձորի շարապով և նոսն, որ պիղձ պոխսարն ի գլուխն չելնէ, և

²³ ՄՄ 7752, ք. 71ա:

²⁴ ՄՄ 7752, ք. 93բ:

²⁵ Նույն տեղում, ք. 113բ:

տուր ազոխի աղտորի ապուր»²⁶ – «Օրիբասիուսն ասում է՝ ջղերի վրա բուժապուլիկ դիր (բանկա գցիր), շատ ուտելուց, գինուց և չոր բաներից (կերակուրից) քեզ հեռու պահիր: Երկրորդ՝ նուռ, խակ խաղողի օշարակ տուր, փորլուծություն առաջացրու հնդկարմավով, դամոն սալորի չրով (աճալ), հետո վարդաջրով սանտալ տուր, վարդի յուղ և ջուր քսիր ճակատին. քափուր [և] մանուշակ թող հոտոտի: Ստամոքսն թող ամրացնի խնձորի և նռան օշարակով, որպեսզի «պիղծ» (ախտահարված) գոլորշին չբարձրանա դեպի գլուխը, և տուր խակ խաղողով և աղտորով (սոսմախով) ապուր]»:

Կիրառական բժշկության՝ թերապիային վերաբերող մեկ այլ հղում է Ամիրգովլաթի բժշկարանի «Ձե»՝ «Ակուացաուլթին որ ի տաք է կամ հով է լինի» գլխում առկա ատամնացավության բուժմանը վերաբերող հետևյալ հատվածը. «Արպիասուսն ասէ, թէ այս պիղծ և տաֆ խառնուածոց լինի՝ ուտեցն ի ակուատակերն և տաֆ խլտերն վաթի ակոայի նդերուն տակն և զակոան ցաւեցնէ», «Արպիասուսն ասէ՝ կիֆալէն երակ առ, ապիկիս [արկ], սիստան ջուր արկ ի բերանն, ֆափուր, վարդէջուր իրար խառնէ, բերանն առնու. մագտաֆ Ա. նուկի, վարդի ձիթով շաղվէ, հալէ, և բերանն առնու, և քիչ մի ակրկարհա ֆափուր ափիոնով տորէ և քիչ մի բամպկով դրջէ և ակուատկերն դնէ, թէ այսով շաջի՝ լան այն է, որ ակուատկերն նդէս, լուծում առնես մրգաջրով, տաֆ իրֆ մի տար, թթունի կեր, առ քիչ մն ափիոն, վարդի ձիթով հալէ, ականջն կաթեցուր, պաննին հոսման ծխէ, աղով և ֆացխով մամատ արէ, գլուխն [յ]ստակի, որ ցան խաղողի»²⁷ – «Օրիբասիուսն ասում է, որ այս «պիղծ» և տաք խառնվածքից առաջանում է ընդերի այտուց, և տաք հեղահյութերը հոսում են ատամի արմատների տակ և ցավեցնում են ատամը», «Օրիբասիուսն ասում է՝ կեֆալիկ երակից արյուն վերցրու, բուժապուլիկ դիր, բերանը սիսեռի ջուր լցրու: Քափուր [և] վարդաջուր իրար խառնիր, [և] թող բերանն առնի: Մեկ նուկի հերձու խեժը վարդի յուղով շաղախիր, հալեցրու և թող բերանն առնի: Մի քիչ վայրի թարխունի արմատ [և] քափուր խաշխաշով տորիր, բամբակը մի քիչ թրջիր և դիր ընդերին: Թե սրանով չհաջողվի, լավ կլինի, որ ընդերը ճեղքես և [արտադրուկը] լուծես մրգաջրով: Տաք կերակուր մի տուր, թթու ուտելիքներ թող ուտի: Վերցրու մի քիչ սև խաշխաշ, վարդի յուղով հալիր և կաթեցրու ականջը: Բանգի սերմ ծխեցրու, աղով և քացախով ծեփոն արա (քսուք դիր)՝ գլուխը մաքրվի, որպեսզի ցավն հանդարտվի»:

Ներկայացնենք ևս մի ուշագրավ հատված, որը վերաբերում է սեռական անկարողության (իմպոտենցիայի) բուժմանը՝ կրկին Օրիբասիոսի վկայակոչմամբ. «Արպիասուսն, թէ պաղղամէ լինի, տուր կուլանկու, տաֆ ջուր, կերակուր՝ հաւ-

²⁶ Նույն տեղում, ք. 38ա:

²⁷ Նույն տեղում, ք. 59բ:

ձագ և աղանոյ միս խորված և ղալիա արած, հանապազ օձէ արանֆն յիսմիկի ձէթ ձվեռն, թէ պատճառն ավելի գիճութենէ լինի, բնութիւն աւելնայ, տուր սրֆննային, պզուրի և աւազան արէ, պաննակ օշի միս, մութաննանայ»²⁸

– «Օրիբասիոսն ասում է՝ եթե լորձից է, տուր վարդի մուրաբա [և] տաք ջուր: [Որպես] կերակուր [տուր] խորոված կամ բանջարեղենով տապակած հավի ճուտ և աղավնու միս: Ամորձիների արանքն անընդհատ օձիր հասմիկի յուղով: Եթե պատճառը բնության [խառնվածքում] առկա խոնավության ավելցուկից է, սերմերով (պզուրի) պատրաստված մեղրի և քացախի խառնուրդ տուր, և թող ավազան նստի: Թող ուտի շոգեխաշած եղնիկի միս»:

Ամիրդովլաթի բժշկարանում կան Օրիբասիոսի վկայակոչմամբ նաև կիրառական բժշկության ոլորտից՝ թոքային, միզասեռական, երիկամային համակարգերին և այլ ախտահարումներին վերաբերող հատվածներ:

Այս քաղումները ոչ միայն վերաբերում են միջնադարյան կիրառական բժշկությանը, այլև հավակնում են դառնալ դեռևս անհայտ հնագույն բժշկական գրավոր աղբյուրների վկայություններ: Պարզաբանենք. ճիշտ է Օրիբասիոսը բժշկագիտությանը հայտնի է իր 70 գրքից կազմված «Հավաքածու»-ով, այսուհանդերձ այս հավաքածուի մի շարք հատորներ կորսված են համարվում: Եվ կարելի է ենթադրել, որ հենց մեր հեղինակի՝ Ամասիացի բժշկապետի Օրիբասիոսի անունով վերոնշյալ քաղումների շնորհիվ կարող են վերականգնվել այդ կորսված բնագրերից կիրառական բժշկագիտությանը վերաբերող առանձին գրվագներ: Մեր այս ենթադրությունն անշուշտ մանրակրկիտ աղբյուրագիտական քննություն է պահանջում: Այս առումով հայ միջնադարյան բժշկագիտական երկերի ուսումնասիրությունը բացահայտում է ոչ միակողմանի, այլ արդյունավետ փոխհարստացնող առնչություններ:

Պողոս Էգիմացի

Մենք առանձնապես կարևորում ենք է դարի այս բյուզանդացի գիտնական բժշկից Ամիրդովլաթի բժշկարանում առկա մեջբերումները, ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք երեք տասնյակից ավել են, այլև՝ որովհետև դրանցում առավել առարկայորեն են արտահայտված մեր հեղինակի և բյուզանդական բժշկագիտության առնչությունները:

Կարևոր է, որ Էգիմացուց քաղված՝ հիվանդությունների ախտածագմանը, ախտանիշագիտությանն ու թերապիային վերաբերող այս հատվածները հիմնականում կիրառական բժշկության ոլորտից են: Եթե հիշենք, թե ինչպիսի նշանակություն են ունեցել Պողոս Էգիմացու բժշկագիտական աշխատությունները հարյուրամյակներ հետո Արևմտյան Եվրոպայում (դրանք անգամ դասավանդվել

²⁸ Նույն տեղում, ք. 98բ:

են եվրոպական համալսարանների բժշկական ֆակուլտետներում որպես կիրառական բժշկության ուղեցույցներ), նաև եթե հիշենք, որ Ամիրգովլաթ բժշկապետը ոչ միայն անգերագնահատելի մատենագրական ժառանգության հեղինակ է, այլև եղել է փորձառու պրակտիկ բժիշկ և զբաղվել կիրառական բժշկությամբ, ավելին՝ եղել է «պերիոդեստ» («շրջիկ» բժիշկ), ապա հասկանալի կլինի մեր բժշկապետի ընդգծված հետաքրքրությունը էգինացու դրույթների հանդեպ:

Բժշկագիտական բնույթի այլ քննության առարկա է, թե ինչ ուղիներով են էգինացու բժշկագիտական դրույթները դարեր հետո հասել Ամիրգովլաթին (նա Պողոսին անվանում է Ֆլուս/Ֆլոս/Ֆլոս և Ֆոլոս/Ֆոլոս) և ինչպես են դրանք ազդել նրա բժշկագիտական հայացքների ձևավորման և բժշկական առօրյայի վրա: Մեր կարծիքով՝ դրանք Ամիրգովլաթին են հասել բյուզանդական բժշկագիտության շարունակականությունը, ինչու չէ՞ նաև զարգացումն ապահովող արաբական բժշկության, մասնավորապես՝ հունարենից արաբերեն թարգմանությունների շնորհիվ: Այս դեպքում ավելորդ չէ նշելը, որ երեքդարյա ընդհատումից հետո բյուզանդական բժշկագիտությունն իր կիրառական շարունակությունը գտավ արաբական բժշկագիտության մեջ ի դեմս իմաստասերներ Հունայն իբն Իսահակի, Ար-Ռազիի և Իհարկե՝ միջնադարի հանրագետ մտածող Իբն Սինայի:

Ամիրգովլաթի բժշկագիտական ընկալումների վրա Պողոս էգինացու ազդեցությունը լուսաբանենք մի քանի հատված մեջբերելով: Դրանք վերաբերում են հիվանդությունների թե՛ ախտածագման, թե՛ ախտանիշագիտության և թե՛ թերապիայի հարցադրումներին: Հավաստումը՝ բժշկարանի տեսողական օրգանի ախտահարումները դիտարկող «Որոյ աշաց լոյսն վատուծի և տաքութենէ կամ ի հովութենէ լինի» գլխում:

Ախտածագում (ըստ Ամիրգովլաթի՝ պատճառ). «Պատճառ, որ ի տաֆէ. Ֆլոսն ասէ, թէ լինի սաֆրային սրութենէ, որ աշաց ջղերն յաւեցեր է կամ աւելի չորութենէ լինի, որ ի ժիր տաֆ բռնէ և գիշերն բուն շինա կամ շատ դատի» – «Եթե պատճառը տաքությունից է, Պողոսն ասում է, որ դա լինում է դեղին մաղձի սրությունից, որ լցվում է աչքի նյարդերի վրա, և կամ չորության ավելացուկից, երբ արագորեն ջերմություն է առաջանում, կամ անքնություն է լինում կամ գերհոգնածություն»:

Ախտանիշագիտություն (նշան). «Նշան որ ի տաֆէ. որ սաֆրայէ լինի, որ թթու լինի և կերած աղէկ լինի, աչն այն, որ ի չորութենէ լինի, որ կէսօրն լինա՝ փոսնա, աչն պնտի պնտի խիստ լինի» – «Տաքից առաջացած նշանը, երբ դեղին մաղձից է լինում, [այն է], որ թթու է և լավ է մարսում: Այն աչքը որ չորությունից է [վնասվել], կեսօրին փոս է ընկնում և հաճախակի թարթում է»:

Թերապիա (ստածում՝ բուժում). «Ստածումն, որ ի տաֆէ լինի, Ֆլոսն ասէ, թէ տաֆ լինա սրֆնային տաս անօթից, Բ. նուան ջուր և գաւուր քեփն լվա, նշա և շաֆաւ, զինչ որ հով իրֆ կայ, օգտէ: Յամենայն պաղ ձիթերն, աղջիկ մօր

կաթն կաթեցուր, յամենայն տա՛ւ և սուր իրացէ պատրաստէ, և թթվշաղ իրվի ուտէ, և ամենայն հոյ և գէն իրք ուտէ, գինիմ ջրախառն, որ ըղեղն գիշացնէ, մանուշակի և դդմի, նշի ձեթ օծէ գլուխի, տա՛ւ և շոր մի ուտե՛ր»²⁹ – «Տաքից առաջացած [հիվանդութեան] բուժումը. Պողոսն ասում է, եթե տաք է՝ քաղցած վիճակում քացախի օշարակ տուր: Երկրորդ՝ (երկու °) նուան հյութ, նաև գարու թեփը լվա, ցորենի օսլա և շաքար [տուր]: Ինչ սառը բան կա՝ [տուր], օգնում է: Ամեն տեսակի սառը յուղեր, աղջիկ երեխայի մոր կաթը կաթացրու, բոլոր տաք և սուր բաներից զգուշացիր և թող թթվաշ կերակուր ուտի, ամեն տեսակի սառը և խոնավ բաներ ուտի: Գինին ջրախառն [տուր], որպեսզի ուղեղը խոնավեցնի: Գլուխն օծիր մանուշակի, դդմի և նշի յուղերով: Տաք և շոր կերակուր թող չուտի»:

Նույն փաստարկը հիմնավորող մեկ այլ դիտարկում: Բժշկարանի «Երկրկամացառութիւն ի տաքէ և հովէ լինա» գլխում առկա է այս ախտահարման այսօրվա բժշկագիտական ընկալումներին արձագանքող, երկկամաբորբի՝ կրկին և՛ ախտածագմանը, և՛ կլինիկային, և՛ թերապիային վերաբերող էփինացու անվամբ հիշատակումը.

Ախտածագում (պատճառ). «Պատճառ ի հովէ. Ֆլօսն ասէ, թէ հովութենէ լինի պաղաւմի, որ կերակրոց որ հով է և շատ ուտէ, և սալտայի խառնուածոց, որ բնութիւն ալիւրէ է և պիղծ է արեւ» – «Սառնութեանից առաջացած պատճառի մասին Պողոսն ասում է, թե լորձի սառնութեանից է լինում, որն առաջանում է առատորեն կերած սառը կերակուրներից, նաև լինում է սև մաղձային խառնվածքից, որն ավերել է [մարմնի] բնութեանը և վատն է դարձրել»:

Ախտանիշագիտություն (նշան). «Նշան ի հովէ. Ֆլօսն ասէ, պաղաւմէ լինի այն է, որ գոգն կարմիր լինա և ծարաւ չլինա և ցամ ալ խիստ չլինա, և այն, որ սաւտայէ է, գոգն մթնգուն է և ցամ խիստ» – «Պողոսն ասում է՝ լորձից առաջացած սառնութեան նշանն այն է, որ մեզը կարմիր է լինում, ծարավի զգացում չի ունենում և ցամն էլ սաստիկ չի լինում: Իսկ այն, որ սև մաղձից է՝ մեզը մուգ է և ցամն էլ սաստիկ»:

Թերապիա (ստածում). «Ստածումն, որ ի հովէ լինի. Ֆլօսն ասէ, թէ պաղաւմէ լինա. դեղն այն է, որ անօթից տաս կուլանկու տա՛ւ ջրով և տա՛ւ կերակուր տաս, որպէս կաղին, սպստան, զանճապիլ, ֆօստայ և որ նման է սոցա, և փորն օծէ եասամենի ձիթով կամ դալիաով, և տուր միս դալիաով և գերպա, թէ ասով չաջի, տուր տավայի մուշք և մուֆառէն»³⁰ – «Սառնութեանից [առաջացած հիվանդութեան] բուժման մասին Պողոսն ասում է՝ եթե լորձից է, դեղն այն է, որ քաղցած վիճակում վարդի մուրաբա տաս՝ տաք ջրով, և տաք կերակուր տաս, ինչպես կաղինը, ցորցը (շան պտուկը), կոճապղպեղը, զմախտակը, և

²⁹ Նույն տեղում, թ. 52ա:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 92ա:

դրանց նման բաներ: Եվ փորն օծիր յասամանի յուղով կամ մուշկից, համպարից ու քափուրից՝ պանի յուղով պատրաստված օծանելիքով(ղալիա): Տապակած միս տուր՝ բանջարեղենով (ղալիա) և ապուր՝ մսով ու բանջարեղենով (զիր-պաճ): Եթե սրանով չհաջողվի, տուր մշկայծյամի մուշկ և կազդուրիչ օշարակ»:

Հավելենք, որ տարաբնույթ ախտահարումների բնորոշման այդ եռաշերտ դիտարկումները հիմնականում առկա են նաև բժշկարանի այլ գլուխներում:

Շարունակելով Ամիրդովլաթի բժշկարանում էգիսնացուց ներառված քաղումների վերաբերյալ մեր դիտարկումները՝ բերենք ստամոքսի արյունահոսությունների ախտաձագմանն ու թարեպիային վերաբերող ավելի քան ուշագրավ հետևյալ հղումը.

Ախտաձագում (պատճառ). «Ֆօլսսն ասէ, թէ լինի ի սուր խառնուածոց, որ ստամոքին երակն ճղփի և կամ զախմ հասնի մարդուն, կամ ի բարձր տեղաց ընկնի» – «պատճառ. Պողոսն ասում է, թե լինում է սուր խառնվածքից, երբ ստամոքսի երակը ճեղքվում է, կամ մարդուն հարված է հասցվում, կամ բարձր տեղից ընկնում է»,

Ախտանիշագիտություն (նշան). «Նշան սուր խառնուածոց լինի, որ գիտենայ, թէ ստամոքն իրֆ խաճնէ, որ երկնին լիութենէ է, անոր արիւն Ա. հեղ գայ, ի զախմէ ալ կու լինի» – «Սուր խառնվածքից առաջացած նշանն այն է, որ թվում է, թե ստամոքսն ինչ-որ բան խայթում է, որը լինում է երակների լցվածությունից: Սրա արյունը մեկ անգամ է գալիս: Լինում է նաև հարվածից»:

Թերապիա (ստամոքս). «Ֆօլսսն ասէ, դեղն բասիլիկէն երակ առնեն և տան զայն ըռուպնին, որ զարիւնն կտրէ՝ որպէս աղտորն, ազոխն, սերկեիլն և որ նման է սոցա, փրփրեմի ջրով տուր և գառնալեզովի ջրով, տապաշիր, հայ կաւ, սերկեիլի ըռուպ, թէ ասով չաջի շատ արիւն գա, տուր դուրս ի քանդուպար խնձորի շարապով և տապաշիրով և անձրեւի ջրով. Ա. կուտ աֆիոն խառնես, գառնալեզվի ջուր և փրփրեմի ջուր ալ խառնէ և տուր»³¹ – «բուժում. Պողոսն ասում է, դեղը բազկի մեծ երակից (բազիլիկ երակից) արյան բացթողումն է, և տալիս են այնպիսի մրգի օշարակ, որը կգազարեցնի արյունը), ինչպես՝ սումախը, խակ խաղողը, սերկեիլը և որ սրանց նման են: Անմեռուկի (դանդուռի) ջրով և գառնալեզվի ջրով հնդկեղեգի մոխիր (տուր), հայկական կավ [և] սերկեիլի օշարակ. Եթե սրանցով չանցնի և շատ արյուն գա, տուր սաթի դեղահատեր՝ խնձորի օշարակով, հնդկեղեգի մոխրով և անձրեւի ջրով խառնիր մեկ կուտ սև խաշխաշ, նաև գառնալեզվի ջուր, անմեռուկի կամ դանդուռի ջուր խառնիր և տուր»:

³¹ Նույն տեղում, ք. 78բ:

Նմանատիպ վկայակոչում բժշկարանի՝ թոքային հիվանդության «Սիլ որ է թոքին ուռեցն և խոցնա» գլխում էթիոլոգիայի, պաթոգենեզի և թերապիայի բաժիններում:

Ախտաճագում (պատճառ). «Ֆլուսն ասէ, թէ այս ցաւս ի պարսամէն յետև զուգամէն և նուզլայէն իջնու գլուխն հին և երկար հագէն, որ խոչկէն շատ արուն գայ թոքն և կուրցն խոց անէ» – «պատճառ. Պողոսն ասում է, այս ցավը լինում է թոքի այտուցից, թոքաբորբից և հարբուխից հետո, իջնում է գլուխ՝ երկար հագի պատճառով, երբ ըմպանից շատ արյուն է գալիս և թոքն ու կուրծքը խոցոտվում են»:

Ախտանիշագիտություն (նշան). «Ֆլուսն ասէ, թէ այն, որ ջերմն լինի և անձն աւաղ և ըղունկն ծոփ և գինոսփին կու հալի, հագայ և արի գայ և թարախ, և ոտվին ուռեց լինի, կերակուր չուզենա սիրտն» – «ախտանշան. Պողոսն ասում է, այն, որ ջերմ է լինում և մարդը՝ հյուծված, և եղունգները ծովում են և հեղուկները հալվում են, [երբ] հագում և՛ արյուն ու թարախ է գալիս, ոտքերն այտուցվում են, և ախորժակ չի ունենում»:

Թերապիա (ստաժում). «Ֆլուսն ասէ, թէ այնոր համար դիժար է, որ թոքն խոցնալն չողջանայ, որ հանապազ փակվի և բացվի որպէս դարբնի փուռ, հով քամին ի սիրտն հասցնէ և տաքն ի դուրս հանէ. թէ այս շարժումնս պան մի խաղի, նա այնժամ սիրտն այրէ զանձն և ցաւն զօրանայ. տուր իշուն կաթն, խաչափարն և ոտվին կտրատէ և լվա ջրով, զարէջրով եփէ և եղկ տուր, որ խմէ, թէ ցաւն երևնա՝ չէ պատեհ, որ լուծես, զի կու վատուծի և կու վնասի»³² – «բուժում. Պողոսն ասում է, այն պատճառով է դժվար, որովհետև խոցը չի առողջանում, որպեսզի ամբողջովին փակվի, և բացվում է ինչպես դարբնի փուռս, սառը քամին սիրտն է հասցնում և տաքությունը դուրս է հանում: Եվ եթե այս շարժումները մի պահ դադարեն, այդ ժամանակ մարդու սիրտը ինքն իրեն կայրի, ցավը կսաստկանա. տուր էջի կաթ, խեցգետնի ոտքերը կտրատիր, ջրով լվա, զարէջրով եփիր և գոլ վիճակում տուր, որ խմի, եթե ցավը երևա, պետք չէ, որ լուծես [բնությունը], որովհետև մարդը կթուլանա և վնաս կկրի»:

Էգինացուն հղմամբ նույնատիպ մեկ այլ մեջբերում. միզային ուղիների հիվանդությունների բաժնում, Ամիրդովլաթը որպես առանձին ախտահարում է դիտում ակամա միզելու երևույթը, որը կարող է կապված լինել միզապարկի սեղմիչի (սֆինկտորի) թուլության հետ:

Ախտաճագում (պատճառ). «Պատճառ. Ֆլուսն ասէ, թէ գինոսփենէ լինի, որ բոնողութեան ուժն կամ թուլանայ բշտին միսն, որ բշտին վիզն է, այս լինի» – «պատճառ. Պողոսն ասում է, թե խոնավությունից է լինում, որ միզա-

³² Նույն տեղում, ք. 69բ:

պարկի կծկման ուժը կամ մկանային հյուսվածքը, որ վզիկի շրջանում է, թուլանում է և այսպես է լինում»:

Ախտանիշագիտություն (նշան). «Ֆոլյուն ասէ, ակամայ գոզէ մարդն և կամ զգոզն կաթկթէ, որժամ պահ մի բոնէ և արձակէ, չկարէ բոնել, ի տեղն գոզէ» – «ախտանշան. Պողոսն ասում է, մարդն ակամա միզում է կամ մեզը կաթկթում է, երբ մի պահ [մկանը] կծկվում և թողնում է, չի կարողանում մեզը պահել, և տեղում միզում է»:

Թերապիա (ստածում). «Ֆոլյուն ասէ, թէ այս ցաւ ջրին ճանապարհը լինի, [դեղն] խոլինճանն է, որ ծեծես և մեղրով տաս, օգտէ. և քիչ մի պախրու եղ խառնէ և տուր քանի մի ընկուզ և մայի փոխտայ խմէ, ի վերայ եղի ջուր՝ օգտէ: Քամոն և դանդարիոն Ա. Ա. բաժին ծեծես և տաս Բ. դրամ եղի ջրով օգտէ, թէ Ե. դրամ պալուտ և Բ. դրամ խունկ և Գ. դրամ մահլապ մաղէ և տուր ժմուն Բ. դրամ և թէ պալիլան, հալիլա, ամլան տա՛մ տապակած լինի պախրու եղով՝ Ա. Ա. դրամ, պալուտ՝ Բ. դրամ, խունկ, սօտ, չոր գուլի՝ Դ. Դ. դրամ, մուռ կէս դրամ մաղէ, տուր ժմուն Գ. դրամ. այս դեղս շատ օգտէ գոգողին»³³ – «բուժում. Պողոսն ասում է, այս հիվանդության ժամանակ մեզի ճանապարհը մրմռում է: Դեղը՝ խոլնջանն է, որ պիտի ծեծես և մեղրով տաս, օգնում է: Խառնիր հինգ դրամ տավարի յուղ և տուր մի քանի ընկուզ, և եփած խաղողի ջուր թող խմի, վրայից էլ՝ գոլ ջուր, օգնում է: Չաման և տերեփուկ մեկ-մեկ բաժին ծեծիր և տուր երկու դրամ գոլ ջրով, օգնում է: Թե՛ հինգ դրամ խոզակաղին, երկու դրամ խունկ, երեք դրամ կեռաս տուր ժամը երկու դրամ, և թե՛ հալիլա, ամլաճ, պալիլաճ՝ տավարի յուղով տապակած՝ մեկ-մեկ դրամ, խոզակաղին՝ երկու դրամ, խունկ, կիպեառիս, չոր խեժ չորս-չորս դրամ, զմուռ՝ կես դրամ մաղիր, տուր ժամը երեք դրամ. այս դեղը շատ է օգնում ակամա միզողին»:

Առաջարկվող դեղապատրաստուկը փաստորեն ամրացնում է միզապարկի վզիկի սեղմիչը (սֆինկտորը) և հիվանդին ազատագրում ակամա միզարձակության անցանկալի երևույթից: Միզապարկի բորբոքումների բուժման ժամանակ, ըստ Ամիրգովլաթի՝ էգինացին առաջին անգամ կիրառում է կաթետերի միջոցով դեղապատրաստուկների ներարկումը միզապարկ, թերապևտիկ մի տարբերակ, որ այսօր էլ կիրառվում է բժշկության մեջ:

Եվ իհարկե հիշատակելի է տենդային՝ հյուծող կամ «հալեմաշ» տենդի (*febris hectica*) ախտահարման պատճառագիտության ու թերապիային վերաբերող՝ էգինացուց փոխառված նկարագրությունը.

Ախտաճագում (պատճառ). «Ֆոլյուն ասէ, թէ ի աւելի տափութենէ լինի և ի տափ արընէ, որ ի անձն աւելնայ այն պատճառէ, որ ի ժմուն երակ առնեն և արին ի անձն աւելնայ և այս ջերմս ընծայի» – «պատճառ. Պողոսն ասում է,

³³ Նույն տեղում, ք. 95բ:

լինում է ավելորդ տաքությունից և տաք արյունից, որ ավելանում է մարդու մոտ այն պատճառով, որ ժամանակին արյուն բաց [չեն] թողնում. արյունն ավելանում է և առաջանում է այս ջերմը»:

Թերապիա (ստաժում). «Ֆլուսն ասէ, թէ հով տեղ նիստ. պապունան, մանուշակ, վարդ, նոնոֆար եփէ ջրով և ջուրն լնուս վերայ գլխուն և օժէ գլուխն ամենայն հով և գէն ձիթերով և պաղ տեղ պառկի, որ ուռու տերև կենայ ի շորեք դիմն և տաս հով և գէն կերակուր և լուծէ մրգաջրով թրանկուպին, մանուշակ տուր, խաղաչ արէ հապի սապոռով, մշտով և դաֆաթի հապով, թէ փորն լուծ լինի սրճնապին, նուան հատ, սերկևիլի ըռուպ, մրգաջուր. և թէ ծարաւ լինի, տուր փրփրեմի, դրմի կուտ սրճնապնով, յետոյ գարէջուր, ազոխի մուգավարայ տուր»³⁴ — «բուժում. Պողոսն ասում է, թե՛ հով տեղ նստացրու. երիցուկ, մանուշակ, վարդ, նունուֆար եփիր ջրով և ջուրը լցրու գլխին կամ օժիր գլուխը ամեն տեսակ հով և խոնավ յուղերով, սառը տեղ թող պառկի, որ շորս կողմը ուռենու տերև դրված լինի, տուր հով և խոնավ կերակուր, մրգաջրով լուծիր գազպեն, մանուշակ և տուր: Ողողում արա հալվեի հաբով, աշկահոտ հայկտուցի և երեսնակի հաբով: Եթե փորլուծություն ունենա՝ մեղրով և քացախով պատրաստված օշարակ [տուր], նուան հատիկ, սերկևիլի օշարակ, մրգաջուր, և եթե ծարավ լինի, տուր անմեռուկի (կամ դանդուռի) [և] դգմի կորիզ՝ մեղրով և քացախով, հետո՝ գարեջուր, [և] խակ խաղողով ջրալի կերակուր»:

Այստեղ գործում է հիպոկրատյան հեղահյուսթային ախտաբանության տեսությունը. ըստ դրա՝ տենդի առաջացման պատճառի վերաբերյալ միջնադարում գերիշխող այն տեսակետն էր, որ, երբ անոթներում տեղի են ունենում արյան նեխային պրոցեսներ, բուժումը պիտի կազմակերպվի հիպոկրատյան՝ հակառակը հակառակի (*contraria contrariis*) սկզբունքով: Պողոս էգիսացու անունը պարունակող այս հատվածի քննությունը մեզ բերեց այն համոզման, որ դա փաստորեն 2 դարի բյուզանդական հանրահայտ բժիշկ Ալեքսանդր Տրալացու *Libri doudecim de arte medica* «Հավաքածու»ի 12-րդ հատորում ներառված³⁵ հյուծող տենդերի՝ Տրալացու առաջարկած բուժաձևի կրկնությունն է. կիրառել կանխապես հովացնող, սառը թրջոցներ, թարմ, կազդուրիչ սնունդ և մրգահյութեր, նույն դեղաբույսերը և նույն խորհուրդը՝ հիվանդի կողքերին լցնել թարմ, կանաչ տերևներ, տալ չափավոր քանակությամբ գինի³⁶:

³⁴ Նույն տեղում, ք. 122բ, 123ա:

³⁵ Տենդային հիվանդություններին նվիրված այս հատորում Ալեքսանդր Տրալացին բնութային է առնում մեկօրյա, երեքօրյա, հաճօրյա, նոպայաձև կրկնվող և հյուծող տենդերը՝ ըստ հիպոկրատյան հեղա-հյուսթային ախտաբանության տեսության, չբացատրելով մասնավորապես, թերևսման, գերհոգնածության և ծանր ընթացքով խրոնիկական հիվանդությունների գործոնները (С. Ковнер, *История средневековой медицины*, с. 71):

³⁶ Նույն տեղում, էջ 73:

Ընդհանրացնենք՝ Ամիրգովլաթի բժշկարանում Պողոս էգինացու անունով հիշատակված տարաբնույթ հատվածները, փաստորեն միջնորդավորված՝ ի վերջո սերում են նրա յոթհատորյա «Հավաքածու»-ից, մասնավորապես 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ գրքերից, որտեղ քննարկվում են սիրտ-թոքային, աղեստամոքսային և միզասեռական համակարգի տարբեր ախտահարումների էթիոլոգիային, կլինիկային և թերապիային վերաբերող հարցեր:

Ուզում ենք առանձնակի նշել Ամիրգովլաթ Ամասիացու և բյուզանդական բժշկության փոխազդեցություններին ուղեկցող և, ընդհանրապես, թե՛ վաղ, թե՛ ուշ միջնադարում բժշկական կենցաղին հատուկ մի իրողություն: Խոսքը վերը հպանցիկ հիշատակված «պերիոդետ» կամ «շրջիկ» բժիշկ երևույթի մասին է: Հայ միջնադարում (և ոչ միայն) հանդիպող «շրջիկ» բժիշկների հանգամանակի քննություն պահանջող այս երևույթը չափազանց հետաքրքիր իրողություն է, որին մտադիր ենք անդրադառնալ հետագայում:

Ովքե՞ր էին «շրջիկ» բժիշկները: Բժիշկների այդօրինակ գործելաոճը հայտնի է դեռևս վաղնջական ժամանակներից: Օրինակ՝ Հիպոկրատեսն իր իսկ վկայությամբ, որպես «շրջիկ» բժիշկ ճանապարհորդել է Փոքր Ասիայի երկրներով, հասել է սկյուլթների երկիր³⁷, հնարավոր է, եղել է եգիպտոսում³⁸, ծանոթացել տեղի ժողովրդական բժշկության ավանդույթներին, յուրացրել դրանք, դարձրել կիրառելի իր բժշկական պրակտիկայում:

Բժշկական առնչումների այս ավանդույթը շարունակվել է նաև բյուզանդական բժշկության մեջ, իրենց իսկ վկայությամբ «պերիոդետ» բժիշկներ են եղել Ալեքսանդր Տրալացին ու հենց ինքը՝ Պողոս էգինացին: Այս երևույթն առավել տարածված է եղել արաբական բժշկության մեջ՝ ի դեմս հանրազետ իմաստասեր Բիրունու և այլոց:

Միջնադարյան հայ բժշկության մեջ «պերիոդետ» բժիշկներ էին Ամիրգովլաթ Ամասիացի բժշկապետը, սեբաստահայ բժիշկներ Ասար և Բունիաթ Սեբաստացիները: Ահա իր իսկ Ամիրգովլաթի վկայությունն այդ մասին. «... և ի յերկրէ ի յերկիր շատ զբժշկութեան զարուեստն էի գործել և փորձել էի ես իմ միտքն շատ դեղեր ու թաւրիպնի»³⁹:

Տեղեկությունների փոխանակման այլ միջոցների բացակայության պայմաններում սա իրոք միջնադարյան բժշկական ազդեցությունների կարևոր միջոցներից մեկն էր, եթե ոչ ամենակարևորը:

³⁷ Սկյութներին և նրանց սովորույթներին բազմաթիվ անդադարձներ կան Հիպոկրատեսի De aëre aquis et locis («Պղի, ջրերի և վայրերի մասին») երկում:

³⁸ С. Ковнер, *Очерки истории медицины*, Гиппократ, Киев, 1883, сс. 197-198.

³⁹ ՄՄ 414, ք. 221ա:

Միջնադարյան հայ-բյուզանդական բժշկագիտության փոխհարաբերությունների քննությունն ուրվագծում է, որ մի կողմից այդ ազդեցությունն իրողություն է դառնում միջնորդավորված ձևով (բյուզանդական բժշկագիտության միջոցով հիպոկրատյան բժշկական ավանդույթների փոխառումը), իսկ մյուս կողմից այս առնչությունների արդյունքում ազդեցություն կրող կողմի ժառանգությունն է ծառայում փոխատու կողմի ժառանգության սկզբնաղբյուր (խոսքն Ամիրդովլաթի մեջբերումների շնորհիվ բյուզանդական բժիշկների որոշ անհայտ գործերի աղբյուրագիտական ճշգրտումների մասին է), երրորդ դեպքում էլ վերոնշյալ «շրջիկ» բժիշկների առկայությունն է զուգահեռ գտնում տարբեր իրականություններում:

Այսուհանդերձ, միջնադարյան գիտամշակութային ի մասնավորի բժշկագիտական փոխազդեցության ձևերն իրենց ամենատարբեր շերտերով իրականում շատ ավելի բազմազան են, և մեր քննությամբ ներկայացվող այդ ձևերի խմբավորում-մոդելավորումը անշուշտ ի հայտ է բերում այդ փոխազդեցությունների մասնավոր՝ զուտ մեր նկատած տարբերակները:

Ամփոփուփենք. տարբեր բժշկագիտական բնագրերի մեր վերոբերյալ քննությունը համարում ենք զուտ նախնական քայլ՝ միտված հետագա ուսումնասիրման հեռանկարները նախանշելուն:

DONARA KARAPETYAN

ECHOES OF BYZANTINE MEDICINE IN AMIRDOVLAT' AMASIATS'I'S WORK *THE BENEFITS OF MEDICINE*

Keywords: Medieval Armenian medicine, medical connections, Byzantine medicine, *The Benefits of Medicine*, Oribasius, Paul of Aegina, periodeut physicians.

The article examines Armenian-Byzantine medieval connections in the field of medical science, as well as direct borrowings. It examines the actual paths of these interactions both in the field of applied medicine (pathogenesis, symptomatology, therapy) and from the point of view of general principles of medical science.

It analyzes the echoes of medical ideas and borrowings from the treatises of the famous Byzantine physicians of the 4th-7th centuries, Oribasius, Alexander of Tralles, and Paul of Aegina in the work *The Benefits of Medicine* by the 15th-century Armenian physician and encyclopedic scholar Amirdovlat' of Amasya, who mentions them by name. It is evident that he was familiar with Byzantine sources indirectly, thanks to their Arabic translations, through which the ideas of the ancient

physicians Hippocrates and Galen also found their way into his work. The source comparisons made lead to the conclusion that the excerpts in Amirdovlat's work may contain passages from the lost treatises of the authors mentioned. The Amasian physician was a periodeut physician, as he himself speaks of his travels to different countries, where he practiced the art of healing and also tested (local) medicines.

ДОНАРА КАРАПЕТЯН

**ОТГОЛОСКИ ВИЗАНТИЙСКОЙ МЕДИЦИНЫ В ТРУДЕ
АМИРДОВЛАТА АМАСИАЦИ «ПОЛЬЗА МЕДИЦИНЫ»**

Ключевые слова: Средневековая армянская медицина, медицинские взаимоотношения, византийская медицина, «Польза медицины», Орибазий, Павел Эгинский, врачи «периодевты».

В статье рассматриваются армяно-византийские средневековые взаимоотношения в области медицинской науки, а также прямые заимствования. Рассмотрены пути этих взаимодействий как в области прикладной медицины (патогенез, симптоматика, терапия), так и с точки зрения общих положений медицинской науки.

Проанализированы отголоски медицинских идей и заимствования из трактатов известных византийских врачей IV-VII веков Орибазия, Александра Тралесского и Павла Эгинского в труде «Польза медицины» армянского врача и ученого энциклопедиста XV века Амирдовлата Амасийского, который упоминает их по именам. Очевидно, что он был знаком с византийскими источниками опосредованно, благодаря их арабским переводам, через которые в его труд проникли также идеи античных врачей, Гиппократ и Гален. Проделанные источниковедческие сопоставления приводят к выводу о том, что excerpts в труде Амирдовлата могут содержать отрывки из несохранившихся трактатов упомянутых авторов. Амасийский врач был периодевтом, так как сам говорит о своих путешествиях в разные страны, где он применял искусство врачевания, а также испытывал (местные) лекарства.

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

THEOLOGY

БОГОСЛОВИЕ

ՀԱԿՈՒՔ ՔՅՈՍԵՅԱՆ*

DOI:10.57155/BXGX8979

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՒՈՏԵՆՑԻ ԵՍԱՅՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր՝ Ինքնագիր, վրդապետություն, երրորդաբանություն, քրիստոսաբանություն, մարգարեություն, հոգիաբանություն, մարիամաբանություն, ճարտարապետական խորհրդանշան:

ԺԳ-ԺԵ դդ. մատենագիր Հովհաննես Կոլոտենցը կամ Կոլոտիկը եղել է մեծանուն Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) արժանավոր աշակերտներից մեկը: Տաթևացու մահից հետո նա տեղափոխվել է ուսումնագիտական կյանքի կարևոր կենտրոն Հերմոնի վանք, ուր երկար տարիներ (1413-1443 թթ.) վարել է վանահոր և ուսուցչապետի պաշտոնը: Ծավալել է մանկավարժական արդյունավետ գործունեություն: Իր մասնակցությունն է բերել նաև երկրի եկեղեցաքաղաքական կյանքին. որպես հեղինակավոր եկեղեցական: Հովհաննես վարդապետն իր կյանքի վերջալույսին ակտիվորեն մասնակցել է Կիրակոս Վիրապեցու կաթողիկոսացման և աթոռազրկման իրադարձություններին (1441-1443 թթ.):

Նա հեղինակ է սուրբգրային, հայրախոսական մեկնությունների, քարոզների, հիշատակվում է նաև որպես գրիչ. 1383 թ. նրա ձեռքով է ընդօրինակված Հովհան Որոտնեցու (1315 – 1388 թթ.) և Գրիգոր Տաթևացու երկերը բովանդակող ՄՄ 5931 ձեռագիրը¹:

Մեզ հասել է Հովհաննես Կոլոտենցի Եսայու մարգարեության մեկնությունը (ձեռ. ՄՄ 1128, որ հեղինակի ինքնագիրն է՝ 1415 թ.): Առ ի հարգանս ուսուցչի՝

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, փ. գ. դ., հոգվածը ստանալու օրը՝ 13 մարտի, 2025, հոգվածը գրախոսելու օրը՝ 23 նոյեմբերի, 2025:

¹ Ն. Արմ. Պողոսեան, Հայ գրողներ. Ե-Ժ դդ., Երուսաղեմ, 1971, էջ 423-425, Հ. Քյոսեյան, Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, 2018, էջ 569-571:

Գրիգոր Տաթևացու, իր մեկնության մեջ նա ամբողջապես զետեղել է Տաթևացու Նսայու մեկնությունը²: Այս մեկնության մեջ Կոլոտենցը մանրամասնում է ուսուցչի մեկնության մեջ առկա որոշ գրույթներ, դրանք հարստացնում իր բացատրական խորհրդածություններով: Սակայն հեղինակի կատարած աշխատանքը սրանով չի սահմանափակվել. նա մեկնաբանել է նաև Նսայու մարգարեության՝ Տաթևացու բաց թողած տեղիները: Սրա շնորհիվ Կոլոտենցի աշխատությունն առավել ամբողջական կերպով է ներկայացնում Նսայու մարգարեության մեկնությունը: Կոլոտենցի բացատրությունների մեջ, ի շարս այլ կարգի իրողությունների, բավական օգտակար նյութ կա Հայ եկեղեցու վարդապետական աստվածաբանության հետազոտման համար: Ներկայացնենք կարևոր հիմնադրույթներից մի քանիսը, որոնք թույլ են տալիս վերհանել դավանաբանական մտածողության մի շարք առանձնահատկություններ:

Երրորդաբանություն

Բացատրելով երիցս սրբասացության ծիսական, աստվածաբանական խորհուրդը՝ Կոլոտենցը գրում է. «Սուրբ Ծնալը՝ Հայր, Սուրբ Ծնունդ՝ Որդի, Սուրբ Բղիսումն՝ Հոգի Սուրբ, եւ մի բնութիւն եւ Աստուածութիւն: Զի երեք «Սուրբն» զամենեսին նմանութիւն եւ զհաւասարութիւն յայտնէ երիցն, զի զերիսն «Սուրբ» ասաց, եւ մի կատարեալ կամք եւ գործ է նոցա: Զի ի միմեանց զանբաժանելի գոյն եցոյց, զի Սուրբ Որդի, զի Սուրբ Հոգի է ի Սուրբ Հայրն, եւ Սուրբ Հայր եւ Սուրբ Որդի՝ ի Սուրբ Հոգւոջն, եւ Սուրբ Հոգի եւ Սուրբ Հայրն՝ ի Սուրբ Որդին: Երրորդութիւն անբաժանելի. եւ այս առընչաբար եւ բնակցապէս»: Սուրբ է Հայր ի սկզբանէ, զի անեղ է, Սուրբ է Որդի ի փոփոխմանէ, զի անեղծ է եւ անստեղծ, Սուրբ է Հոգին Սուրբ, զի անվախճան է: Վասն Որդւոյ ասէ զերեք «Սուրբն», զի մարմնապէս յԱթոռ ետես նստեալ, այսինքն՝ մարդացար աստուածապէս, եւ տկարացար հզորապէս, եւ մեռար անմահապէս, որ «խաչեցար» անշարչարապէս, «ողորմեա մեզ»³: Ըստ այսմ, Ս. Երրորդության յուրաքանչյուր անձի բնորոշ հատկությունը սրբությունն է: Հեղինակն, աչքի առջև ունենալով Գրիգոր Աստվածաբանի երրորդաբանական որոշարկումը, Հորն անվանում է «Ծնող», Որդուն՝ «Ծնունդ», Ս. Հոգուն՝ «Բղիսումն»: «Սուրբ» անվան երեքանգամյա հարասումը մատնացույց է անում անձերի բնութենական նույնությունը, կամքի միությունը: Բնութենական նույնությունը հաստատում է անձերի անբաժանելիությունը, ինչն ինքնըստինքյան յուրաքանչյուր անձի մեջ ենթադրում է Ս. Երրորդության ներկայությունը: Իրենց ինքնակա առանձնահատկություններով հան-

² Ս. Գրիգոր Տաթևացի, *Մեկնություն Նսայեայ մարգարէութեան*, աշխատ. Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2008:

³ Ձեռ. ՄՄ 1128, ք.16բ (այսուհետև ձեռագրի թերթերը կնշվեն շարադրանքի ընթացքում):

դերձ Հոր մեջ ներկա են Որդին և Ս. Հոգին, Որդու մեջ՝ Հայրը և Ս. Հոգին, իսկ Ս. Հոգու մեջ՝ Հայրը և Որդին: Անձերի այսօրինակ հարաբերակցությունը պայմանավորված է ներանձնային սերտ փոխկապակցվածությամբ՝ «առընչաբար եւ բնակցապէս»: Որդու հասցեին ասվող երիցս սրբասացության («Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզար, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար...») անդամներից յուրաքանչյուրը (հզար, անմահ, խաչեցար) քրիստոսաբանական հակօրինությամբ (անտինոմիա) ներկայացվում է ձևական (դիսկուրսիվ) տրամաբանությամբ մեկմեկու բացառող հարադիր զույգով: Սա էլ ավելի է շեշտում երիցս սրբասացության հայտնությունական բնույթը:

Անդրադառնալով «Տէր ամենակալ հրամայեաց նոցա, եւ Ոգի նորա ժողովեացէ զնոսա, եւ ձեռն նորա», որ է Որդի նորա, «բաժանեաց նոցա ճարակս» (ԼՊ 16-17) տեղիին՝ հեղինակը համարում է, թե՛ «Աստ գերորդութիւն յայտնապէս ցուցանէ. ի միտ առ: Տէր հրամայեաց՝ Հայր եւ Հոգի նորա, ժողովեաց Հոգին Սուրբ: Եւ տես, զի «Հոգի նորա» ասէ եւ ոչ՝ նոցա, զի միայն ի Հաւրէ է բղխումն եւ ոչ Որդույ, եւ «Ձեռն» զՈրդին ասէ: Հայրն հրամայեաց զաւրէնքն, Հոգին մկրտութեամբն ժողովեաց ի հաւատս: Որդին ետ զմարմին «ճարակ եւ կերակուր»: Դարձեալ Հայրն հրամայեաց յառնել, Հոգին ժողովէ ի կեանսն, Որդին ի Սեղան Հաւրն կերակրէ իւրով իմաստութեամբ» (94բ): Ինչպես դժվար չէ տեսնել, այստեղ զատորոշված է Ս. Երրորդության անձերի գործունեության շառավիղը. Հայր Աստծո գործունեությունը հարաբերվում է օրենքին, Որդին իր տնօրինական գործունեությամբ հարաբերվում է նորկտակարանյան իրականությանը, որի կիզակետը Խաչի պատարագն է, երբ իր մարմինը նա տալիս է որպես «ճարակ եւ կերակուր», իսկ Ս. Հոգին մարդկանց մեկտեղում է մկրտության ավազանով: Խորհրդաբանական մեկ այլ հարթության մեջ շեշտվում է Հոր նախաձեռնությունը, որովհետեւ նրա հրամանով է հարություն առնում Որդին, Հոգին մեկտեղում կամ ներդաշնակում է այն ամենն, ինչ անհրաժեշտ է կյանքի համար, իսկ Որդին Հոր Սեղանին կերակրում է իր իմաստությամբ:

Բացատրելով «ՄՎ գիտաց զմիտս Տեառն» (Խ 13) տեղին՝ Կոլոտենցը նկատում է. «Յուցանէ, թէ միտք գոյ Աստուած, ապա եւ ըստ մտացն գիտնական եւ կենդանական զաւրութիւն գոյ ի նմա: Գիտնական զաւրութիւն՝ Որդին, եւ կենդանություն՝ Հոգին Սուրբ, զի զամենայն Որդով գիտէ եւ զամենայն Հոգով քննէ Աստուած, զամենայն Որդով արարչագործէ, եւ զամենայն Հոգովն որոշէ ի միմեանց, զամենայն Որդովն զաւրացուցանէ եւ զամենայն Հոգովն զարդարէ, զամենայն Որդովն լուսաւորէ եւ Հոգովն կենդանացուցանէ: Զի ճանապարհ գիտութեան Հաւրն Որդին է եւ ճանապարհ քննութեան՝ Հոգին Սուրբ, սէր է սիրեցեալ Որդին եւ ճանապարհ սիրոյ Հոգին Սուրբ, սիրող եւ սկիզբն սիրոյ...» (ձեռ. ՄՄ 1345, թ. 206բ): Աստված, իբրեւ միտք, օժտված է երկու կարողությամբ՝ գիտությանը և կենդանությանը. առաջինը ներկայացնում է Որդին, իսկ երկրորդը՝

Սուրբ Հոգին: Ըստ այսմ էլ բաշխված է նրանց գործունեության տարածքը. ներանձնային իմացության տարածքը պատկանում է Որդուն, իսկ կենդանագործության տարածքը՝ Ս. Հոգուն: Աստվածաբան հեղինակը Որդու և Ս. Հոգու գործունեությունը որոշարկելիս հավատարիմ է մնում Աստվածաշնչին. նրա միտքն այն մասին, թե Հորը գիտենալու ճանապարհը Որդին է, ներդաշնակ է հետևյալ տեղիներին. «Որ ետեսն զիս՝ ետես զՀայրն» (Յովհ. ԺԴ 9), «Յիսուս Քրիստոս, որ եղեւ մեզ իմաստութիւն Աստուծոյ» (Ա Կորնթ. Ա 30), իսկ մյուս միտքը, թե քննության ճանապարհը Ս. Հոգին է, հստակ արձագանքն է «Հոգին զամենայն քննէ եւ զխորս Աստուծոյ» (Ա Կորնթ. Բ 10) բառերի:

«Տէր Տէր առաքեաց զիս եւ Հոգի նորա» (ԽԸ 16, նաև՝ 17) տեղին նա բացատրում է բառերի դավանական իմաստավորման եղանակով: Վկայության մեջ «զիս» դերանվան կիրառությունն արդարացված է նրանով, թե Ս. Հոգին «հաւասար Աստուած է ընդ Հաւր եւ Որդոյ», «եւ առաքիչ մարգարէից եւ առաքելոց եւ վարդապետաց»: Եվ ի մտի ունենալով ու միաժամանակ մերժելով ֆիլիոքվեի (*filioque*) Արևմտյան տեսությունը՝ հաստատում է, թե՛ «ի Հաւրէ միայն բղխումն եւ ոչ յՈրդոյ, զի «Հոգի նորա» ասէ եւ ոչ՝ նոցա»: Ս. Երրորդության տնօրինական գործունեությունը նա հաստատում է վկայության մեջ ներկա «Տէր» բառի կիրառման փաստով. «Դարձեալ «Տէր»՝ Հայր առաքեաց զմարգարէսն, «Տէր»՝ Որդին առաքեաց զմարգարէսն եւ «Տէր»՝ Հոգին Սուրբ առաքեաց զվարդապետսն, մեկնիչ եւ քննիչ նոցա» (ՄՄ 1128, Թ. 131ա): Հենվելով «Տէր» բառի եռակի կիրառման վրա, թերևս աչքի առչել ունենալով Վարդան Արևելցու երրորդաբանական համաբնույթ դիտարկումը⁴ Կոլոտենցը հաստատում է դեռևս Հին Կտակարանում Ս. Երրորդության ներկայության ու տնօրինական գործունեության փաստը:

Քրիստոսաբանություն. Մարդաբանություն

Ես. է 14 հայտնութենական իմաստով ծանրաբեռն նշանավոր տեղին Կոլոտենցի գրչի տակ ստանում է բազմաշերտ քրիստոսաբանական բացատրություն: Նա գրում է. «Իսկ «էմանուէլն» թարգմանի «Ընդ մեզ Աստուած»» (Ես. է 14, Մտթ. Ա 23, հմմտ. Ես. Ը 9). բազմաաբ իմանի. նախ զի եղեւ ընդ մեզ Աստուած մարդանալովն՝ ասելն Կիրդի, այս է՝ զի մարդ եղեւ ճշմարիտ՝ մնալով անփոփոխ եւ անշփոթ, զի եղեւն, որ ինչ ոչն էր, եւ մնաց, որ ինչ էրն: Երկրորդ՝ «Ընդ մեզ Աստուած», զի ընդ բնութիւն մարդոյս միացաւ, եւ զմեր բնութիւնն ընդ ինքն միացոյց անբաժանելի: Երրորդ՝ զի միաւորութեամբն ընդ մարմնոյն իւր յղացաւ յարգանդի Կուսին, եւ միաւորութեամբն ընդ մարմնոյն երկնեաց առանց ցաւոց, եւ միաւորութեամբն ընդ մարմնոյն ծնաւ եւ աճեաց ընդ մարմնոյն եւ կերակ-

⁴ Վարդան Արևելցի, *Ճառք, ներբողեանք, աշխտ. Հ. Քյոսեյանի, Երևան, 2000*, էջ 11, 45:

րեաց ընդ մարմնոյն, եւ զամենայն ինչ անմարմինն կրեաց նա միաւորութեամբն ընդ մարմնոյն զամենայն կրեաց բաց ի մեղաց: Չորրորդ՝ «Ընդ մեզ Աստուած»․ զի ընդ մեզ արինակաւ զամենայն արէնսն կատարեաց. զընծայումն, զթլփատութիւն եւ զայլսն: Եւ ընդ մարմնոյն իւր միաւորութեամբն զարէնսն կատարեաց, զի ընդ մարմնոյն միաւորութեամբն ընծայեցաւ եւ թլփատեցաւ...: Վեցերորդ՝ «Ընդ մեզ Աստուած», զի զմարդն աստուածացոյց, եւ ինքն ընդ նմին միացաւ, ըստ այնմ, թէ՛ «Զնա Տէր եւ ամենալ Աստուած արար» (Գործք Բ 36), ընդ աստուածացեալ մարդոյն զիշխանութիւն էառ, ըստ այնմ. «Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի» (Մտթ. ԻԸ 18)․ Ընդ աստուածացեալ մարմնոյն փառս էառ, ըստ այնմ. «Փառաւորեա զիս փառաւքն, զոր ունէի յառաջ քան զլինելն աշխարհի առ ի քէն» (Յովհ. Ժէ 5)․ Ընդ երրորդ՝ «Ընդ մեզ Աստուած», զի զմեզ մեր կերպիւս եւ մեր յատկութեամբս եւ մեր բնութեամբս եւ որպիսութեամբս աստուածացոյց, եւ ոչ փոփոխեաց կամ շփոթեաց... Դարձեալ «Ընդ մեզ» ասելն ոչ է բաժանական, այլ յոյժ միաւորական, որպէս ասէր Տէրն. Չեմ միայնացեալ ի Հաւրէ եւ բաժանեալ, զի «Հայր ընդ իս է» (Յովհ. ԺԳ 11), զի թէ անձամբ եւ դիմաւք աննմանք են Հայր եւ Որդի եւ Հոգին Սուրբ, այլ բնութեամբ նոյնն են, եւ անձամբ անբաժանելի որոշմունք, որպէս ասէ սուրբն Դիոնիսիոս» (21աբ):

«Ընդ մեզ Աստուած» խոսքի իմաստային առաջին շերտը Աստծո մարդացման խորհուրդն է, որ ուղղորդված է վերից վար: Աստծո մարդացումն ու մարմնացումը ամենեւին էլ չի փոխում նրա էությունը, քանզի ըստ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու՝ նա եղավ այն, ինչ որ չէր՝ մնալով այն, ինչ որ էր⁵: Տվյալ խոսքի իմաստային երկրորդ շերտը հասակորեն մատնացույց է անում մարդկային բնության էական փոխակերպումը, այսինքն՝ աստվածացումը, որ միտված է վարից վեր: Հստ այսմ կատարվում է երկու իրողությունների փոխներթափանցում՝ Աստծո մարդացում և մարդու աստվածացում: Բանը մարդուն միացավ նրան աստվածներուց հետո միայն, որպեսզի միավորումն իրականանա առանց բեկումների ընդդիմակալության: Սրա շնորհիվ նա աստվածացած մարդու հետ իշխանություն ստացավ, որ ինքն ուներ աշխարհի լինելությունից առաջ: Բանի և մարդու այս սօրինակ միավորումով վերահաստատվում է ազամորդու իշխանական լիազորությունը տիեզերքում:

«Ընդ մեզ Աստուած» խոսքի իմաստային մյուս շերտը Կոլոտենցը կապում է Հոր և Որդու ներանձնային հարաբերության հետ. «ընդ մեզ» արտահայտու-

⁵ Ի դեպ, այս արտահայտությունը գրեթե բառացիորեն ներկա է Հովհան Ոսկեբերանի Փիլիպեցվոց թղթի մեկնության մեջ. «Մնաց, ասէ, որ ինչ էրն, եւ առ, զոր ինչ չէրն, եւ մարմին եղեւ, եւ կաց մնաց նոյնպէս Բանն Աստուած», տե՛ս **Անանիա Սամահնեցի, Մեկնութիւն թղթոցն Պաւլոսի առաքելոյն**, աշխտ. Հ. **Քյոսեյանի** (անտիպ, համակարգչային էջ 295):

թյունը, բացառելով որևէ տրոհում կամ բաժանում, պայմանավորում է Հոր և Որդու լիակատար միությունը, ինչը հաստատագրվում է ավետարանական «Հայր ընդ իս է» խոսքով:

Բացատրելով «Տէր Աստուած իմ, փառաւոր արարից զքեզ, աւրհնեցից զանուն քո, զի արարեր սքանչելի իրս, զխորհուրդն առաջին ճշմարիտ» (Իճ 1) բառերը՝ նա գրում է. «Եւ մարգարէս Եսայի շորս յատկութիւն դնէ ծածուկ խորհրդին Բանին մարմնացելոյ. նախ՝ զի «սքանչելի» է եւ ոչ ըստ կարգի բնութեան, որպէս անսերմ յղութիւն, կուսութեամբ ծնունդն եւ այլն: Երկրորդ՝ եւ «խորհուրդ», այսինքն՝ ծածուկ մտաց գիտութեան եւ հասման ամենայն տնաւրինական գործքն Քրիստոսի: Երրորդ՝ «առաջին», այսինքն՝ յանսկզբնութիւն Աստուծոյ, նախկին իմացումն եւ խորհուրդ մարդեղութեան խորհուրդն է: Չորրորդ՝ «ճշմարիտ», զի զոր խորհեցաւ, ճշմարիտ կատարեցաւ, Աստուածն բնութեամբ մարդ եւ բնութեամբ Որդի մարդոյ եղեւ, եւ մարդն բնութեամբ Աստուած եւ բնութեամբ Որդի Աստուծոյ եղեւ» (67բ):

Կոլոտենցը մարգարույթյան տվյալ տողերում նշմարում է Բանի մարմնացման վերաբերյալ շորս իմաստային դաշտ: Նախ Բանի մարմնացումը «սքանչելի» է, այսինքն՝ հրաշալի, քանզի այն վեր է բնական օրինաչափությունից: Այդպիսին է Կույսի անսերմ հղությունը, ինչը, Հովհան Ոսկեբերանի գնահատմամբ ոչ այլ բան է, քան «նշան», քանզի «ոչ նշանն նշան ինչ. զի նշանն պարտի ի միջոյ բառնալ զհասարակաց կարգն եւ զբնութեան սովորութիւն եւ նոր ինչ եւ չքնաղ լինել...»⁶: Ոսկեբերանյան այս դիտումն է ընկած Կոլոտենցի բացատրության հիմքում: Բանի մարմնավորման մյուս իմաստը նրա «խորհուրդ» լինելն է. սա պայմանավորված է նրա գաղտնի, ծածուկ լինելու փաստով, ինչը բնորոշ է Քրիստոսի տնօրինական գործերից յուրաքանչյուրին: «Առաջին» բառով բնորոշվում է Բանի մարդեղության խորհրդի նախապես Աստծո մտքում լինելը: Իսկ «ճշմարիտ» որակումն ակներև հստակությամբ մի կողմից ցույց է տալիս Աստծո՝ բնությամբ մարդ և մյուս կողմից ադամորդու Աստված լինելը: Ինչպես դժվար չէ տեսնել, այստեղ արիոսյան հերձվածի դեմ պայքարի ընթացքին անհրաժեշտապես ծնունդ առած շնորհով Աստծո որդի լինելու վերաբերյալ աստվածաբանական ընդհանուր դիտարկումը փոխարինված է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու հայեցակարգից եկող վարդապետական այն խորունկ համոզումով, թե ադամորդին Աստծո որդի է ոչ միայն շնորհով, այլև՝ բնությամբ⁷:

⁶ Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի, Վենետիկ, 1880, էջ 85:

⁷ Ողղափառ հավատի վերաբերյալ Թեոդոսիոս Փոփր կայսերը հղած ծանուցման մեջ ս. Կյուրեղը գրում է. «Աստծո Բանը դարձավ մարդ. մենք ևս [լինենք], բանգի ՆՐԱՆՈՒ ՈՒ ՆՐԱՆՈՒ Եղողները բնությամբ իսկ և շնորհով Աստծո որդիներ են (φυσικῶς τε καὶ κατὰ χάριν), ըստ որում բնությամբ, որովհետև միայն Նրանում և միայն Նրանում, մենք հաղորդակցաբար իսկ

Բացատրելով «Բաց ի քէն այլ Աստուած ոչ գոյ» (ԽԵ 14) տեղին՝ Կոլոտենցը նկատում է. «Այս ի միութեան բնութեան դիտէ, զի Աստուածն մարդովն է ճշմարիտ Աստուած՝ նույնութեամբ բնութեան եւ Աստուածութեան Հաւր եւ Հոգոյն, ըստ այնմ. «Ի նմա բնակէ ամենայն լրումն աստուածութեան մարմնապէս» (Կոլոս. Բ 9): Իսկ ասելն. «Դու ես Աստուած, եւ մեք ոչ գիտէաք Աստուած Փրկիչ Իսրայէլի» (ԽԵ 15). այս յայտնապէս զՔրիստոս ցուցանէ, զի Հայր յայտնի էր հրէիցն եւ յայլազգեաց, եւ երկաբնակ քաղկեդոնականաց, այլ Քրիստոս միայն է ծածուկ եւ աներեւոյթ ի նոցանէ, եւ զի մարմնովն եւ կրիւք մարմնոյն ծածկեաց զԱստուածութիւն իւր, որպէս նոքա մարդ ասեն՝ ստեղծուած եւ արարած եւ ոչ Աստուած եւ Որդի Աստուծոյ: Յայնժամ, ի կատարածին տեսանեն ի փառս Աստուածութեան, եւ ասեն առ Քրիստոս. Վա՛յ է մեզ. դու էիր «Աստուած փրկիչն Իսրայէլի, եւ մեք զքեզ ոչ գիտէաք»: Զի երկաբնակք հաւասար են հրէից եւ տաճկաց, որ ոչ խոստովանին զմարմնով երեւեալն եւ ծնեալն Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած: Յիրաւի ապա ամաչեսցեն սոքա առհասարակ եւ գնասցեն ի նմանէ ի տեղի խստագոյն տանջանաց, որպէս ինքն ասէ. «Երթալք յինէն անիծեալք» (Մտթ. ԻԵ 41)» (128ա):

Եսայու մարգարեության ԽԵ 14 տեղիի բացատրությամբ հեղինակը հաստատում է Քրիստոսի աստվածամարդկային բնության միությունը, որովհետեւ Աստծո, այն է՝ Հոր եւ Ս. Հոգու Աստվածության իրական ներկայությունը պայմանավորված է մարդու ներկայությամբ: Կոլոս. Բ 9-ի վկայության օգնությամբ աստվածաբան հեղինակը ցույց է տալիս, որ Աստծո և մարդու բնության միությունն իրական է Քրիստոսի մարմնի աստվածայնությամբ: ԽԵ 15 տեղիի բացատրությունն ունի ակներև քրիստոսակենտրոն ուղղվածություն: Այստեղ ցույց է տրվում տակավին հինկտակարանյան իրականության մեջ Քրիստոսի ներկայությունը: Սրանով հեղինակը մերժում է այն մտայնությունը, թե միայն Հայր Աստված է գործում Հին կտակարանում: Այս խնդրում նա հրեաների գաղափարակիցն է համարում քաղկեդոնականներին, ովքեր համառորեն չեն նկատում մարմնով քողարկված Քրիստոսի Աստվածությունը:

Մեկնիչ հեղինակը Աստծո և մարդու հարաբերության վերժամանակային հեռանկարն է նշմարում «Լուր Յակոբ եւ Իսրայէլ, զոր եսդ կոչեմ» (ԽԼ 12) խոսքի մեջ: Հստ նրա սա այն է, երբ ասում ենք. «Աստուած մարդացեալ կոչիմ բնութեամբ եւ մարդ աստուածացեալ բնութեամբ անուանիմք: Դարձեալ մարդն աստուածացեալ յառաջ է քան զամենայն արարիչ ամենայն արարածոց, եւ Աստուածն մարդացեալ յաւիտենից է եւ մշտնջենաւոր»: Զարգացնելով մարդու՝ բնությամբ Աստծո որդին լինելու վերաբերյալ կյուրեղյան վարդապետությունը՝

և շնորհով ներկա ենք նրա միջոցով Հոգու մեջ...».³⁰, 1. տե՛ս **В. М. Лурье**, *История Византийской философии. Формативный период*, СПб, 2006, с.112-113:

խորհրդաբանական վերացարկումով Կոլոտենցը արարչական զորություն է վերապահում Աստծուն բնութենակից մարդուն: Թերևս աչքի առջև ունենալով ս. Իրենեոսի՝ Լոգոսի և Ս. Հոգու, որպես Աստծո երկու ձեռքերի վերաբերյալ երրորդաբանական խորհրդածությունը⁸, նա նկատում է, թե՛ «Դարձեալ Աստուածս մարդացեալ «Ձեռն» եմ Հաւր՝ արարիչ յերկրի, եւ մարդս աստուածացեալ՝ «Աջ» եմ Հաւր՝ ստեղծող յերկնի»⁹ (130բ-131ա):

Մեկնիչն ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է Հին և Նոր կտակարաններում հաճախ հանդիպող «Ես եմ» արտահայտության իմաստի վրա: Նա պատահական չի համարում այս. «Զի՞արդ յաճախ դնէ. «Ես եմ Տէր Աստուած քո» (Ղեւտ. ԺԱ 44, ԺԹ 14, Ի 24). զՔրիստոսէ ասէ, որպէս ինքն ասէր. «Ես եմ, մի՛ երկնչէք» (Յովհ. Զ 23), եւ «Ես եմ, որ խաւսիմս ընդ ձեզ» (Յովհ. ԺԳ 10), եւ «Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս» (Մտթ. ԻԸ 20) եւ «Ես ասեմ ձեզ» (Յովհ. Ժ 34) զայս ինչ» (131ա): Հետեւելով մեկնիչ հայրերի բացատրություններին՝ Կոլոտենցը անձնական դերանվան մեջ տեսնում է Քրիստոսի անձը, որի աստվածային ներկայության աներկբա երաշխիքը «Ես եմ»-ի հարակրկնությունն է Հին և Նոր կտակարաններում¹⁰: «Ես եմ» բանաձևը, մերձավորագույնս հարաբերվելով «Ես նա եմ, Ով է» խոսքին, իմաստով մոտ է Մովսես նախամարգարեին բացված Աստծո անվանը¹¹ (Ելք Գ 14):

Մեկնության մեջ կիրառված է քրիստոնեական միջնադարում այնքան տարածված քրիստոսաբանական հակօրինությունը (անտինոմիա), որն իրարամերձ պատկերների հարադրությամբ շեշտում է իրավիճակի վերտրամաբանական բացառիկությունը: Սրա առավել բնորոշ արտահայտությունը «Գեղեցիկ պատմուճանալ» (ԿԳ 1) խոսքի մեկնությունն է: Եսայու մարգարեության մեջ հեղինակը մատնանիշ է անում երկու իրար իմաստով բացառող արտահայտություններ. «Նախ ասէ «գեղեցիկ» ընդդէմ այնմ, որ ասաց. «Ոչ գոյր նորա տեսիլ եւ ոչ գեղեցկութիւն» (ԾԳ 2), զի յերկրի մարդկան զԱստուծոյ ստոյգ եւ ճշմարիտ մարդ լինելն յայտնեաց անշուք կերպարանաւն եւ ի յերկինս հրեշտակաց

⁸ Եզնիկ Մ.Վրդ [Պետրոսյան], Հայաբանություն, Ա., Ս.Էջմիածին, 1996, էջ 102:

⁹ Ս. Երոռդոսյան ձեռնիքի արարչական գործյան վարդապետական այս գաղափարը ոչ նվազ հավանականությամբ սերում է ս. Եղիշեի Առաածոց մեկնության հետևյալ տողերից. «Եւ զի՞արդ մարքի ասէլ գնոսա (Ս. Երոռդոսյան անձերը) խորհրդակիցս Աստուծոյ: Այլ եւ յերեսս կործանէ յարիանոսս, ուր ոչ ասեն մի բնութիւն զՍուրբ Երոռդոսիմն, զի ասէ. եւ արար Աստուած զմարդն ի պատկեր իւր. վեց ձեռք միսեցան ի գոյացութիւն միոյ պատկերի...» (հատված 2), տե՛ս Եղիշէ, Մեկնութիւն Արարածոց, աշխտ. Լ. Խաչիկյանի, Ժամոթ. խմբ. Հ. Քրոսեյանի, Երևան, 2004, էջ 36:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս «Евангелие от Иоанна», Православная энциклопедия, т. 16, с. 687.

¹¹ Ավագերեց Ալեքսանդր Մեն, Հին Կտակարանի ներածություն. Սուրբ Գրքի ուսումնասիրության դասընթաց, թրգմ. Ա. Մադոյանի, Գ. Մադոյանի, Ս. Էջմիածին, 2020, էջ 205-206, հմմտ. Православная энциклопедия, т. 21, с. 679-731:

զմարմնոյն եւ զմարդոյն գեղեցկապէս աստուածանալն»։ Այսօրինակ տարբերութիւնը բացատրւում է երկու տարբեր իրավիճակների կամ պարագաների համաժամանակյա ներկայութեամբ։ Եթե ԾԳ 2-ը ակնարկում է Քրիստոսի երկրավոր տնօրինութիւնը, երբ նա մարդկանց անհրաժեշտապէս մատչելի անշուք կերպարանքով երևաց, ապա ԿԳ 1-ը մատնանիշ է անում Քրիստոսի այն գեղեցկութիւնը, որով նա վայելչորեն երևաց երկնային էակներին։ Այսօրինակ հակադիր վիճակների ընդգծումով ցույց է տրւում մարդացած Աստծո շնորհիւ առարկայացող մարդու փրկութեան հեռանկարը, որովհետեւ մարդուն հաղորդ «նուստտականաւք զմեզ յերկինս վերացոյց եւ զարդարեաց»։

«Երկրորդ՝ գեղեցիկ հանդերձն զանազան ձեւակերպին Աստուծոյ, ըստ հաւատոց տեսողացն եւ ըստ պիտոյից տեղոյն եւ ըստ ներգործելոյն ի նոսա զաւրութիւնս ինչ, զի զորոյ կենդանոյ բարս գործելոց էր առ ի նոսա՝ զբարս տեսանելով՝ զկենդանին ասէին տեսեալ»։ Ըստ այսմ «գեղեցիկ պատմուճան»-ի մյուս իմաստը կապված է Աստծո բազմակերպ դրսևորումներին (թեոֆանիա) մարդու հաղորդակից լինելու հնարավորութեան հետ։ Սա կատարվում է համաձայն մարդու հավատի և իրավիճակի, այսինքն՝ ըստ ազամորդու նախաձեռնութեան կամ գործադրած ջանքի, ինչը կարելի է բնորոշել «մարդ-Աստված» հարաբերութիւն։ Մինչդեռ «ըստ ներգործելոյն ի նոսա զաւրութիւնս ինչ» բառերը ցույց են տալիս աստվածային շնորհի գերազանց դերն այդ հարաբերութեան մեջ, որ կարելի է բնորոշել «Աստված-մարդ» հարադրութեամբ։ Այդ շնորհի ներկայութիւնն այնքան շոշափելի է, որ այն հավասարազոր է համարվում Աստծո իրական ներկայութեանը՝ «զբարս տեսանելով՝ զկենդանին ասէին տեսեալ»։

«Երրորդ՝ «գեղեցիկ պատմուճանն» եկեղեցի հեթանոսաց, որ մարդայսիրութեամբն Քրիստոսի գեղեցկացաւ, այսինքն՝ հաւատացեալ անդամքս Քրիստոսի, որ սրբեցաք եւ արդարացաք եւ զարդարեցաք շնորհաւք Հոգւոյն։ Չորրորդ՝ «գեղեցիկ պատմուճան» մարմինն, որ աստուածացաւ խառնմամբ Բանին, զի ասէ հարսն. «եղբոր որդին իմ կարմիր է եւ սպիտակ, ընտրեալ ի բիւրուց» (Երգ Ե 10). «սպիտակ» Աստուածութեամբն եւ «կարմիր» մարդկութեամբ¹², կամ կարմիր միշտ կենդանի Աստուածութեամբն եւ սպիտակ մարդկութեամբն՝ անմեղ եւ անապական։ Հինգերորդ՝ «գեղեցիկ պատմուճան», զի յանձն էառ զանարգութիւնս մեր եւ զշարշարանք եւ զմահ, եւ մնաց ի թշնամանս առանց թշնամանաց եւ ի շարշարանս՝ առանց շարշարանաց, եւ յամենայն կիրս՝ առանց կրից եւ ի մահուան՝ անմահ։ Վեցերորդ՝ գեղեցկութիւն պատմուճանի, զի կրիւքն իւր

¹² Խորհրդարանական այս մեկնությունը համեմատելի է Հիպոդոլիտոս Բոստրացու († 236), Որոգինեսի († 254), Վարդան Արևելցու († 1271) և Գրիգոր Տաթևացու († 1409) բացատրությամբ. տե՛ս «Երգ երգոց» հանդերձ մեկնությունները նախնեաց, աշխատ. *Մեսրոպ քհն. Արամեանի*, Երևան, 1993, էջ 93։

անկիրք արար զմեզ, երկիւղին արիացոյց, եւ կամաւոր տգիտութեամբն իմաստնացոյց, եւ շարշարանաւքն հանգոյց, եւ մահուամբն անմահացոյց, եւ թաղմամբն յարոյց ի մեռելոց, եւ Որդի մարդոյ լինելովն որդիս Աստուծոյ արար զմեզ: Եւ ըստ այլ թարգմանչաց. «գեղեցիկ պատմուճանաւ ամենեւին». այսինքն՝ Բանն Աստուած ամենայնիւ անձամբ եւ բնութեամբ ամենեւին մարմին եւ մարդ եղեւ՝ մարմին, հոգի եւ միտք, եւ բոլորովին մարդն, ամենեւին Աստուած եղեւ՝ միաւորութեամբ ի Բանն Աստուծոյ եւ ոչ ըստ մասին՝ կամ Աստուածն կամ մարդն: «Եւ բռնուն զարութեամբ», այսինքն՝ հզաւր զարութեամբ, զի բռնութիւն զարութիւն թարգմանի: Նախ այն է զարութիւն, զի շարշարանաւքն զշարշարանս եբարձ եւ վաստակաւքն զվաստակ ելոյժ, եւ քաղցին՝ զքաղց եւ քրտամբք՝ զքիրտն եւ այլն ...» (175աբ):

Այսու հեղինակը վերհանում է «գեղեցիկ պատմուճան»-ի տարաբնույթ իմաստային մյուս շերտերը (երրորդ-վեցերորդ), որոնք են եկեղեցաբանական, հոգեփրկչական, քրիստոսաբանական (Տիրոջ մարմնի աստվածացում, որ կատարվում է Բանի խառնումով), Տիրոջ մարդեղություն, որ իմաստային զույգերի խորհրդաբանական հակադրությամբ մեկտեղված է նրա անշարշարության գաղափարին, մարդաբանական, երբ դարձյալ խորհրդաբանական հակադիր վիճակների շեշտումով ցույց է տրվում մարդ արարածի բնազանցական հեղաշրջումը¹³:

Հոգիաբանություն

«Հոգի Տեառն ի վերայ իմ» (ԿԱ 1) տեղիին մեկնիչ հեղինակը տալիս է երրորդաբանական և հոգիաբանական բացատրություն: Սուրբ երրորդության ներկայությունն են ցույց տալիս «Հոգի» «Տեառն» և «իմ» բառերը: «Երկրորդ՝ զ«Հոգին» նախադասէ Հաւր եւ Որդոյ, զի հաւասար եւ համագոյ է Հաւր եւ Որդոյ: Երրորդ՝ զՀոգին ի Հաւրէ գոլ բղխումն ցուցանէ մարգարէս աստուածաբան, զի ասէ «Հոգի Տեառն»: Չորրորդ՝ զի անսկզբնաբար եւ հաւասարապէս յետ Որդոյ գոլ բղխումն Հոգոյն ի Հաւրէ եւ ոչ յառաջ, այն է՝ ասելն «ի վերայ իմ», զի Հայր գիտելով զինքն անսկզբնապէս ծնաւ զՈրդին՝ զգիտութիւն եւ զիմաստութիւն, եւ սիրելով զՈրդին՝ բղխեաց զՀոգին անսկզբնաբար»: Այս դիտումով հաստատվում է վարդապետական այն հիմնադրույթը, թե Սուրբ Հոգին համադաս է Հորը և Որդուն, և որ Այն բխում է Հորից: Իսկ «ի վերայ իմ» խոսքը ակնարկում է, թե

¹³ Վարդապետելու այս եղանակը ակնհայտ է հաւաքելով և հայրախոսական հարուստ փորձառության մեջ լայնորեն կիրառված oxy-moron գրական երևույթի հետ: Այսպես, եղիշէի «Յերեւումն Տեառն աշակերտաց» նառում կարդում ենք. «Նա յիւ մարմինն ընկալաւ զարշարանս, եւ շարշարելի մարմնով եբարձ զշարշարանս ամենայն մարմնոց, եւ ինքն անվնաս պահեցաւ յամենայն շարսքենէ...», Սրբոյ հօրն մերոյ եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք, ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոց գրչագրաց, Վենետիկ, 1859, էջ 312:

Հայրը սկզբից ծնել է Որդուն որպես «զգիտութիւն եւ զիմաստութիւն», Որդու հանդեպ եղած սիրո թելադրանքով իր էությունից «անսկզբնաբար» բխեցրել «զՀոգին»: Իսկ «ի վերայ իմ եւ աւծ զիս» բառերի մեջ հեղինակը տեսնում է Աստվածության և մարմնի բնության, անձի, դեմքի, կամքի ու գործերի լիակատար միությունը: Կոլոտենցը սա համարում է աստվածաշնչական ընդդիմակալում երկաթնակ քաղկեդոնականների այն պնդման, որով նրանք զատորոշում են Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունները: Հին և Նոր կտակարանից քաղված համադիր վկայությունները՝ «Հոգի Տեառն ի վերայ իմ» և «Հայր ի վերուստ» (Թերևս ակնարկելով «Հայր իմ որ յերկինս է» (Մտթ. ԺԸ 35) օգնությամբ հաստատում է, թե «Հայր եւ Հոգին բարձր մնացին, եւ ոչ եղեն երկրաւոր մարմին եւ մարդ, այլ գեր ի վերոյ կրից մարդկան»: Մնացյալ դատողություններով հիմնավորվում է Հոգուն փաստականորեն Տիրոջը պատկանելը: Իսկ Հոգուն՝ Տիրոջ հետ մերձավորագույն հարաբերությունը ցույց տալու համար հեղինակը վկայակոչում է Քրիստոսի «Հոգովն Աստուծոյ հանեմ զդեւս» խոսքը (Մտթ. ԺԲ 28): «Ի վերայ իմ» խոսքում «իմ» դերանվան կիրառությամբ հավաստում է, թե վկան վկայում է վկայվողի վավերական լինելը (169ա-բ): Սրանով մի անգամ ևս հաստատվում է Ս. Երրորդության անձանց փոխադարձ շաղկապվածությունը: Որդու և Ս. Հոգու սերտագույն հարաբերության զորավոր վկայություն է համարվում այն, թե Քրիստոս կարիք չունեւ մկրտության, իսկ մկրտվելիս էլ կարիք չունեւ Հոգու ներկայության, քանզի Ս. Հոգին պատկանում էր նրա բնէությանը, ինչը և հաստատվում է այն տրամաբանական հարցումով, թե ինչպե՞ս նա կարող էր ստանալ մի բան, որ էապես պատկանում էր իրեն՝ Քրիստոսին, «զի Հոգի Տեառն» ասէ, առանց վերադրի, եւ ոչ՝ Հոգին» (169բ): Մի հաստատում, որով նա իր խոսքի սլաքն ուղղում է հերձվածողական (Պողոս Սամոստացի, Նեստոր) այն պնդումների դեմ, թե Քրիստոս Ս. Հոգու շնորհը ստացել է մկրտության ժամանակ:

Մարիամաբանություն

Հովհաննես Կոլոտենցը բառացիորեն վկայաբերում է «Ահա կոյսն յղասցի» (Է 14) նշանավոր տեղիի՝ ուսուցչի՝ Գրիգոր Տաթևացու մեկնությունը, ուր կիրառված է քերականական բացատրության եղանակը: Մեկնիչները մասնավոր խորհուրդ են տեսնում «կոյսն» բառի «ն» որոշարկող հոգի կիրառության մեջ, որով ընդգծվում է իրողության կանխապես հայտնի, նշանավոր, եզակի, մասնահատուկ, առավելագույն, փառավոր, մեծ և հարուստ լինելը: Եթե մեր տեսնելը խաբեկանք է, ապա մարգարեներինը՝ «ստոյգ», որովհետև «Հոգոյն Աստուծոյ էր շնորհք: Վասն այն հաւաստի տեսեալ ասացին զլինելոցն, որպէս զներկայ. «Ահա կոյսն յղասցի» (20ա), ուր «ահա»-ն ցույց է տալիս ստույգ կատարվա-

ծը¹⁴: Այնուհետև շարունակելով ու դարձյալ կիրառելով քերականական բացատրության հայտնի եղանակը՝ նկատում է. «Եւ ոչ վայրապար «կոյս» ասէ, այլ՝ զնշանաւորն եւ զմինն ցուցանելով ասէ. «Կոյսն». զի յաւդ գիրն, որ ի վերայ է եղեալ, այսինքն՝ «նուն», զմինն զատանէ յամենեցունց, որպէս Աւետարանիչն չասաց, թէ՛ «Ի սկզբանէ էր բան», այլ թէ՛ «բանն» (Յովհ. Ա 1): Եւ փարիսեցիքն հարցանելով զՅովհաննէս, ասեն. «Քրիստո՞սն ես դու, մարգարէ՞ն ես դու» (Յովհ. Ա 25)» (20բ):

Ճարտարապետական խորհրդանշանի աստվածաբանություն

Բացատրելով «Եւ դարձոյց Եզեկիա զերեսս իւր յորմ անդր, յաղաւթս եկաց» (Ես. ԼԸ 2) տեղին՝ Հովհաննես Կոլոտենցը գրում է. «... Ի դէմս ողորմութեան Աստուծոյ շրջեաց զերեսն, այսինքն՝ ընդ հիւսիս, որպէս մերս եկեղեցի. հիւսիսային դուռն նոցա է, որ ի վեր քան զաւրէնս գործեցին, որպէս կուսանքն, իսկ յարեւմտիցն արդարոցն է, որ արիւնաւքն արդարացան, իսկ հարաւայինն՝ որք ոչ կարացին արդարանալ, զի ոչ կարացին զամենայն արէնքն կատարել, բայց հաւատս ունին առ Աստուած, նոքա ըստ ողորմութեան դուռն հարաւոյ մտցեն, եւ արտասուաւք զողորմութիւն խնդրեն որպէս Եզեկիա արար, եւ ապրեցաւ, զի ի հարաւոյ կողմն կալն, եւ զձեռս տարածելն, եւ արտասուելն, եւ ծունր կրկնելն, եւ աղաչելն, եւ խնդրելն ի դէմս ողորմած բնութեան Աստուծոյ է» (100ա):

Վկայաբերված քաղվածքը պարունակում է փաստեր, որոնք օգտակար են ճարտարապետական խորհրդանշանի աստվածաբանության ուսումնասիրման համար: Եկեղեցու կողմերը խորհրդաբանորեն արժեւորված են որպես հոգևոր կացության նշանակներ: Սրանց իմաստը բխեցվում է Եսայու մարգարեության տվյալ տեղիից: Ըստ այդմ, զղջացող Եզեկիա արքան իր հայացքը ուղղում է դեպ հյուսիս, որ Աստծո ողորմության կողմն է: Սա օրենքը հաղթահարած կույսերի կողմն է, ովքեր ապրում են բացառապես շնորհով: Իսկ արևմուտքը արդարների կողմն է, ովքեր արդարացան օրենքով: Մինչդեռ հարավը նրանց կողմն է, ովքեր չկարողացան արդարանալ օրենքով, սակայն Աստծո հանդեպ հավատով, եկեղեցի մտնելու են հարավային դռնից, ինչպես Եզեկիան զղջումով, աղերսանքով, ձեռքերի տարածումով, արտասուքով, ծնրադրությամբ արժանացավ Աստծո

¹⁴ «Ահա ամպ մի լուսատւ հովանի եղեւ...» տեղին մեկնելիս Տիրատուր վրդ. Կիլիկեցին տալիս է «ահա» բառի «բազմադիմի» բացատրությունը: Ի շարս կենդանի խոսքում դրա ունեցած մի քանի իմաստների, մեկնիչ հեղինակն արձանագրում է այդ բառով մատնացուցված գործողության «հաստատական», ինչպես նաև՝ «վաղվադակի եւ առժամայն» լինելը (Տիրատուր Կիլիկեցի, *Ճառք*, աշխտ. Հ. Քյոսեյանի, Երևան, 2023, էջ 260): Մրանով թերևս Հովհաննես Կոլոտենցը շարունակում է մեկնարկեստի Գլաձորյան ավանդույթը, որի ժառանգորդը Տաթևյան դպրոցն էր:

ողորմությանը¹⁵, որ կատարվեց նրա կյանքի տևողության սքանչելի երկարա-
ձգումով: Այսու, աստվածաշնչական դրվագի (Ես. ԼԸ 2-20) հոգևոր վերացար-
կումով, եկեղեցու քարեղեն կառույցը դառնում է ճարտարապետական այլակե-
ցությունը հոգևոր ապրումի:

Հառաբերականություն-բացարձակություն

Մեկնելով «Բարձրեալն, որ ի յերկինս բնակեալ է» (ԾԷ 15) բառերը՝ Կոլո-
տենցը գրում է. «Նախ այսպէս իմայ, զի բարձրութեամբն եւ ի բարձունս բնա-
կելովն զարուրթին ցուցանէ, եւ «յաւիտեան» ասելովն՝ զմշտնջենաւորութիւն:
Երկրորդ՝ զի ի տեղոջ բնակելովն ընդ մեզ զիջանի, զի մեք զտեղոջ գոլն գիտեմք
է եւ գոյ եւ գոչ ի տեղոջն՝ անէ եւ անգոյ: Ի տեղոջն ասելով զէ եւ զգոյն ցուցանէ,
եւ բարձրեալն եւ յաւիտեանականն՝ զանպարագրելի գոլն: Երրորդ՝ կռապաշտքն
ի ձորս եւ յանտառս եւ ի բլուրս կարդային զաստուածս իւրեանց. ի բարձունս
ասելով՝ որոշէ ի նոցանէ: Զորրորդ՝ զի ամենայն աստուածային յայտնութիւնք
երկնուստ եղեն առ մարդիկ, որպէս առ Աբրահամ ի վերուստ իջանէր. Գ (3)
արք. վասն այն ի բարձունս կոչէ զԱստուած: Հինգերորդ՝ զի հրէայքն ի տաճարն
միայն կարծէին զԱստուած, իսկ մարգարէս յերկինս եւ ի սուրբս ասէ եւ ոչ ի
հրէական տաճարն» (156աբ): Վկայության մեջ աստվածաբանական որոշակի
հետաքրքրություն է ներկայացնում երկրորդ կետը, ուր համադրված են երկու
հարթություններ՝ վայրը և անվայրը: Աստվածության բնակատեղիի նկարա-
գրությամբ նա ակներևորեն «ընդ մեզ զիջանի», որովհետև ազամորդին նյու-
թական իրականությունից եկող բնական փորձառությամբ երևույթները տես-
նում է որոշակի վայրում: Երևույթի լուսաբանման համար օգտակար է Ովսեե
մարգարեին Աստծո ուղղած խոսքը. «Եւ ես տեսիլս յաճախեցից, եւ ի ձեռս մար-
գարեից նմանեցայց» (Ովս. ԺԲ 10): Համաձայն Հովհան Ոսկեբերանի՝ այս նշա-
նակում է. «Ես չեմ հայտնել իմ բուն էությունը, բայց (տեսիլներում) ես խոնարհ-
վում եմ նրանց տկարությունների առջև, ովքեր տեսնում են Ինձ»: Շնորհիվ այս

¹⁵ Այս կապակցությամբ Գևորգ Սկետացու (ԺԳ դ.) եսայու մարգարեության համապատասխան տեղիի մեկնության մեջ կարդում ենք. «Եւ ընդէ՛ր. յիւր առաքինութիւն ապաստան լինէր: Այլ զի զվիշտսն ետես, արար զայն. «**Քո առաջի**» ասէ, եւ ոչ ի ցոյցս մարդկան: Արդարեւ, այն է առաքինութիւն նշմարիտ, որ առաջի Աստուծոյ լինիցի: Եւ յայտնիկ յաւել եւ զարտաստան, որով առաւել խոնարհի Աստուած յաղաշանսն, զի բնութեամբ ողորմած է, ոչ կարէ անտես առնել զարտաստան: Նմին իրի եւ սա ապաստան լինէր, զի ողորմութեամբ ապրեցի: Եւ տես զհանճար արդարոյն. ոչ բազում բանս դնէ առաջի՝ զիտելով զի Աստուած բանից չէ կարատ, այլ՝ սուրբ սրտից եւ խոնարհ հոգւոց, զի «զսիրտ սուրբ եւ զհոգի խոնարհ Աստուած ոչ ար-համարի» (Սղմ. Ծ 19): Սմին վասն եւ արդարն զայս մատոյց եւ առ զխնդրելին» (**Գևորգ Սկետացի**, Մեկնութիւն մարգարէութեանն Նսայեայ, բնագիրը Հ. Բաղայանի, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 341-342): Եզեկիայի օրինակով մարդու փրկությունը պայմանավորված է ոչ թե սե-փական առաքինությամբ, այլ մարդու խոնարհ զղջումով:

խոնարհման (συγκατάβασις) Աստված մարդուն ցույց է տալիս ոչ թե իր ինքնիսկույթը, այլ այն կերպարանքը, որ դիտողը կարող է տեսնել՝ «տեսնելը ներգաշնակելով նրանց անկարողությունը» (ἀσθενεία), ովքեր տեսնում են»¹⁶։ Ոսկեբերանյան այս մտածումին վարդապետորեն համերաշխվում է Կոլոտենցի կիրառած «զիջանել» բայը, որ ցույց է տալիս մարդկային գիտակցության համար ընկալելի Աստվածության հարաբերական ներկայությունն աշխարհում, ժամանակի մեջ («մեք զտեղոջ գոլն գիտեմք»¹⁷), մինչդեռ «զոչ ի տեղոջն՝ անէ եւ անգոյ»¹⁸ մատնացույց է անում Աստվածության անդրանցական, վերտնօրինական էությունը, այն է՝ **բացարձակությունը**, որը և հակառակ բեւեռն է պայմանականություններով դրսևորվող **հարաբերականության**¹⁹։ սրա առավել բնորոշ օրինակ է այն փաստը, թե «հրէայք ի տաճարն միայն կարծէին զԱստուած»։

¹⁶ Вл. Лосский, *Богосвидение*, Москва, 2003, с. 386: Այս դրվագը հին հայերեն քարգմանության մեջ ունի հետևյալ բնագրային կերպարանքը. «Ըստ ժամանակացն, որ առաջի կային, նոյնպէս եւ զկերպարանսն փոխէր, վասն այնորիկ ասէ, թէ՛ ես տեսիլս յաճախեցի, եւ ի ձեռն մարգարից նմանեցայ, ոչ որպիսի ինչ էին, ասէ, երեւցայ, այլ **որպիսի դումն կարէի տանել, այնմ նմանեցայ**: Տեսանէ՛ս, զի երբեմն նստեալ յաթոռ երեւի եւ երբեմն վառեալ եւ երբեմն իբրեւ վարսաւոր հինաւորցն եւ երբեմն հողմով եւ երբեմն հրով եւ երբեմն ի թիկանց եւ երբեմն ի վերայ փռովքէից եւ երբեմն ի քեանկան նիւթոց կերպարանս», *Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն ետպեալ մարգարէի*, Վենետիկ, 1880, էջ 62:

¹⁷ Աստվածային այս խոնարհումն է ակնարկում եղիշեն իր Արարածոց մեկնության մեջ, որ կարդում ենք. «...Անորակ եւ անորպիսութիւն է Աստուած, եւ յաղագս մեր մարդասիրեալ ձայնի եւ ձեռքի եւ բանի եւ թուական կարգի կարաւոր», ուստի նա մատչելի է դառնում մեր զգայություններին, «զի մեք բանիս եւ մտաւ վայելեցում ի բանական եւ ի գործնական պատմութեան Արարչին, եւ այնպէս համարեցում զանձինս, երբ ընդ Արարչին էաք, յորժամ ատնէր զարարածս, բանգի զարութիւն Տեսոն ազդող եւ ձգող է, յորժամ սուրբ մտաւ հպի ոք ոչ ասող եւ եք, այլ տեսող համարեցի» (Եղիշէ, *Մեկնութիւն Արարածոց*, հատվ. Բ III, էջ 22): Աստվածային այս խոնարհումի պահն է ակնարկված Իգնատիոս Սկեռնցու Դուկասու մեկնության այն դրվագում, որ տեղ է գտել Սարգիս Կունդի Դուկասու Ավետարանի խմբագիր մեկնության մեջ, որ «ել ի լեառն՝ կալ յաղաքս» տեղիի մեկնության մեջ կարդում ենք. «Խոյս տայր յամբոխէ անտի, միայն, զի ի լինել ի լերինն ընդ Հաւր խաւսեցի...: Եւ կամ ո՛ր իցէ տեղի, յորում ամփոփի Աստուած, այլ զի մեզ լիցի յուսումն վարդապետութեան»։ տե՛ս **Սարգիս Կունդ, Մեկնութիւն Աւետարանին Դուկասու**, աշխտ. *Եզնիկ եպս. Պետրոսյանի*, Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 164:

¹⁸ Աստվածության այսօրինակ ժխտական ընկալումը հիշեցնում է Մելստեր Էֆհարտի (1260-1327) via negativa-ն, որի խտացումը Es gibt Gott, aber er ist nicht = «Աստված կա, սակայն նա գոյություն չունի» արտահայտությունն է. տե՛ս **М. Ю. Реутин**, «Отрицательный метод в богословии Майстера Экхарта», *Человек как слово. Сборник в честь Вардана Айрапетяна*, Москва, 2008, с. 155:

¹⁹ Թվում է այս երկու բևեռների մեկտեղումն է ակնարկված հետևյալ արտահայտությամբ, որ գտնում ենք Եպիփան Կիպրացու ճառերից մեկում. «Յակովբ առ ի պողոյ ձիթենւոյն մեծի, որ մերձ ի ծառն կիպարեայ եւ ւաճ զվէմն կանգնելով զնա ի վերայ Գողգոթային իբրեւ **յանվայր վայրի...**», **Ս. Եպիփան Կիպրացի, Ճառք**, աշխտ. **Հ. Քյոսեյանի**, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 533:

HAKOB KEOSEYAN

**DOGMATIC THEOLOGY IN THE COMMENTARY ON ISAIAH BY
YOVHANNĒS KOLOTENTS‘**

Keywords: Autograph, dogmatics, Trinity, Christology, Anthropology, Pneumatology, Mariology, architectural symbol.

After a concise essay on the life, ecclesiastical and political activity of Yovhannēs Kolotents‘ and his literary legacy, the article presents some of his main theses on dogmatic theology (Trinity, Christology, Anthropology, Pneumatology, Mariology) dealt with in his *Commentary on Isaiah’s Prophecy*, symbolical sense of a certain architectural detail. The section of the article titled “Relativity – Absoluteness” illustrates one of the author’s theologizing methods.

АКОП КЕОСЕЯН

**ДОГМАТИЧЕСКОЕ БОГОСЛОВИЕ В «ТОЛКОВАНИИ ИСАИИ»
ОВАННЕСА КОЛОТЕНЦА**

Ключевые слова: Автограф, догматика, Троица, христология, антропология, пневматология, Мариология, архитектурный символ.

После краткого очерка жизни, церковной и политической деятельности, а также литературного наследия Ованнеса Колотенца в статье приводятся некоторые основные положения его догматического богословия (Троицы, христологии, антропологии, пневматологии, Мариологии), о которых идет речь в его «Толковании пророчества Исайи», символический смысл одной архитектурной детали Колотенца. Раздел, озаглавленный «Относительность – абсолютность», освещает один из методов богословских рассуждений автора.

ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՎ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ TEXTS AND DOCUMENTS ТЕКСТЫ И ДОКУМЕНТЫ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/JQGG1300

ԺԳ ԴԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ՁԵՌԱԳՐԻՑ (Լրացում ժԳ դարի հիշատակարանների ժողովածուին)

Բանալի բառեր՝ Ձեռագիր, հիշատակարան, գրիչ, Հաղբատ, Գլաձոր, Կիլիկիա, Սիս, Դրազարկ, Մլիճ, Կոռիկոս:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են, որոնք տեղեկություններ են պարունակում ձեռագրերի ստեղծման տեղի, ժամանակի, գրչի, պատվիրատուի և այլոց մասին, ինչպես և լրացուցիչ պատմական ու զանազան այլ տվյալներ, որոնք միանգամայն արժանահավատ են, քանի որ գրի են առնված ժամանակակից և ականատես մարդկանց ձեռքով: Հայերեն ձեռագրերի առանձնահատկություններից է ինչպես գրչության ժամանակի, այնպես էլ հետագայի (ձեռագիրը ձեռք բերողների, նորոգողների և այլոց) հիշատակարանների շատ մեծ թիվը, որոնք գրվել են դարերի ընթացքում՝ հազարավոր մարդկանց ձեռքով: Հիշատակարանները հսկայական աղբյուրագիտական նյութ են պարունակում, միաժամանակ, վերջին տասնամյակներին կատարված ուսումնասիրությունները բացահայտում են դրանց ոչ միայն պատմական, այլև ընդհանուր մշակութային, լեզվաբանական և այլ նոր շերտերը¹:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.դ., karenmatevosian@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 16 օգոստոսի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 11 նոյեմբերի, 2025:

¹ Այս մասին տե՛ս Հ. Բախչինյան, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988 (առաջաբան՝ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» էջ Ե-ԻԵ), Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1998, Լ. Հովսեփյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Երևան, 1997, Կ. Մաթևոսյան, «Հայ մանրանկարիչների յիշատակարաններ», Սիոն (Երուսաղեմ), 1997, հուլիս-դեկտեմբեր, էջ 312-

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների գրության առաջին ամենահարուստ դարաշրջանը ժԳ դարն է: Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն իր կազմած «Հիշատակարանք ձեռագրաց» (Անթիլիաս, 1951) ժողովածուի մեջ՝ սկսելով հայտնի վաղագույն հիշատակարաններից, հրատարակել է նաև ժԳ դարի 1201-1250 թվականներն ընդգրկող շուրջ 200 ձեռագրի հիշատակարան: Դրանց մի մասը լրացնելով և այդ դարի հիշատակարանները ժամանակագրորեն ամբողջացնելով, Արտաշես Մաթևոսյանը առանձին հատորով հրատարակել է հազարից ավելի հիշատակարան՝ 832 ձեռագրից²: Այդ հատորից դուրս մնացած մի քանի հիշատակարան, որպես հավելված, նա զետեղել է 1988-ին հրատարակած Ե-ԺԲ դդ. հիշատակարանների ժողովածուի վերջում³:

Դրան հաջորդած տարիներին ի հայտ են եկել Ս. Էջմիածնի ձեռք բերած նոր ձեռագրերի, Երուսաղեմի և Վենետիկի ձեռագրացուցակների նոր հատորների և այլ հրատարակությունների պարունակած ժԳ դարի հիշատակարաններ, որոնք, բնականաբար, դուրս են մնացել վերը նշված հատորներից: Ընդհանրապես, հիշատակարանների հրատարակությունը շարունակական աշխատանք է, քանի որ միշտ էլ հնարավոր է հայտնաբերվեն հիշատակարան պարունակող ձեռագրեր, հրատարակվեն նոր ձեռագրացուցակներ ու այլ սկզբնաղբյուրներ և կամ ի հայտ գան նախորդ հրատարակիչների ուշադրությունից վրիպած հիշատակարաններ:

Ստորև ներկայացնում ենք ժԳ դարի հիշատակարանների վերը նշված ծավալուն հատորից դուրս մնացած (երկուսը՝ դրանում հատվածաբար հրատարակված) մի շարք հիշատակարաններ, որոնք քաղված են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ձեռագրերից և տարբեր հրատարակություններից: Բոլոր հիշատակարաններն էլ թվակիր են (1203, 1221, 1222, 1223 (2 հիշատակարան), 1237, 1240, 1252, 1285, 1292, 1293 (2 հիշատակարան), 1294, 1297, 1298 թվականների): Դրանք քաղված են 14 մատյանից և վերաբերում են գրչության ժամանակին, նաև առկա են մեկ հետագայի՝ նորոգման (1293 թ.) և մեկ անթվական՝ նույն դարի, հետագայի ստացողի հիշատակարաններ, ինչպես նաև մի շարք մանր հիշատակագրություններ (ընդհանուր՝ 47 հիշատակարանային միավոր):

326, Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, Մատենադարանի հրատ., 2019, նույնի՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն (Թ-Ժ դարեր), գիրք Ա, Երևան, Մատենադարանի հրատ., 2022, և այլն:

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984, 988 էջ:

³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 335-340:

Ներկայացվող ձեռագրերի գերակշիռ մասը Կիլիկիայից է (10 մատյան) և հիշատակարանները, բնականաբար, կարևոր սկզբնաղբյուր են Կիլիկյան Հայաստանի պատմության համար: Դրանցում հիշատակվում են աշխարհիկ և եկեղեցական բազմաթիվ գործիչներ, վանքերի ու բնակավայրերի անուններ, որոշ ուշագրավ պատմական դեպքեր և այլն:

Թեև հիշատակարանների հիմնական մասը հրատարակված է⁴, սակայն դրանք ցրված են տարբեր գրքերի էջերում և այստեղ ի մի բերվելով կարող են դյուրացնել տվյալ դարաշրջանով զբաղվող հետազոտողների աշխատանքը: Իսկ հետագայում դրանք պետք է ընդգրկվեն հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների համահավաք թվային շտեմարանում, որի ստեղծումը վաղուց արդեն հասունացել է:

Հիշատակարանները բերում ենք ըստ ԺԳ դարի հատորի սկզբունքների: Գլխագիր թվատառերից հետո փակագծում նշում ենք համապատասխան համարժեքը՝ արաբական թվանշաններով: Տեքստի մեջ էջերի հաջորդականությունը նշում ենք փակագծում: Հիշատակարանների անընթեռնելի, ջնջված, անավարտ մնացած մասերը նշում ենք երեք թեք գծով///: Դժվար ընթեռնելի բառի կամ նախադասության վերականգնված տարբերակը դնում ենք քառակուսի փակագծում՝ []: Պահպանում ենք բնագրի ուղղագրությունը, իսկ պատվագրված բառերն ու համառոտագրությունները բացում ենք⁵:

⁴ Հրատարակված հիշատակարանների մի մասում, որոնց լուսանկարները մենք ունեցել ենք, կատարվել են որոշ նշգրտումներ և սրբագրումներ:

⁵ Ձեռագրացուցակներից հաղված հիշատակարաններում պահպանում ենք տվյալ հրատարակությունների ուղղագրությունը: Մասնավորապես, դրանցում հիմնականում երկտառ «եւ» է օգտագործված և չգիտենք, թե բուն ձեռագրում ինչպես է եղել, ամենայն հավանականությամբ միատառ է եղել, քանի որ դա հատուկ է ԺԳ դարին և մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերում (կամ մեր ունեցած թվային պատկերներում) ամենուր այդպես է:

ԲՆԱԳԻՐ

1

ՈԾԲ

1203

ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ, ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ

Ս. Էջմիածին⁶Գրիշ Գրիգոր
Վայր՝ Արիգին (Կիլիկիա)

ա

275բ Փառք երից անձնատրութեանց, անուանց և դիմացն, և միոյ Աստուածութեանն՝ Հաւր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, յափտեանս յափտենից, որ ետ զարութիւն տկարութեան իմոյ հասանել ի վերջին գիծ բացայայտութեան աստուածաբան և հոգիաբոլիս մատենի աննաոխցն պատմողի և անհասանելեացն վիպասանի ի Հաւրէ բանին ծնընդեան և Հոգւոյն եղողութեան անհատաբար և էապէս, և ի մարմին պարագրելոյ, որ ի Հաւրէ է անմարմին և կրիցն փրկագործ, որ ըստ մեզ տնաւորութեամբ երիցս երանեալ սիրեցելոյ աշակերտին՝ որդոյն որոտման մեծին Յոհաննոս, որ ի լանջան բազմեցաւ բոցոյն, յորմէ կիզան ախտիցն հոյլք և ի ստեանց իմանալեաց ձգեալ զկաթն հաննարոյ, մանաւանդ ի տուն եղեալ գինոյն և հանդէպ աստուածայինն հնձանի զբերան մտացն եղեալ արբ և արբեցաւ և արտաբոյ ինքն ինքեան եղեալ զգերահոշակ և զբազմեւանեանս զայս զհրասեռիցն անհպելի արձակեաց զձայն, զոր երկնից ընկալեալ հիացաւ աւոյ և սրբեցաւ երկրի և զտիրապետսն ընծայեաց հաւատոյ բան, զոր ընդարձակեալ զխորհս անհուն աստուածաբանական իմաստից և կենսաւանդ վարդապետութեան և փրկագործ տնտեսութեան իմոյն Յիսուսի է **Նանայ** սարկաւագի և հոգելից վարդ[ապետի ի խրատ և յաւուտ, (276ա)ոյց սիրելի է զիրն և որ զինքեամբ լիանե[ն] մաքրապէս և անախտաբար ինքեան միայն /// ի ծանրութենէ թեթևանալ նիւթոյս [յառաջ]ընթաց կարապետի ճանապարհին կենա[ց]ալ[ացմամբ կամաց և խաչի բեռամբ զհետ ընթանալ:

Որոյ բաղձանամ սրտի փափագեալ վերջինքս՝ յուսումնասէրս և թերավարժ յիմաստս **Գրիգոր** և **Բասիլ**, ստացաք զսա երկամ ձեռնին ոչ սուղ աշխատութեամբ, յորում պանդխտանայաքս ի հոշակաւոր եղբայրանոցս՝ **Արի-**

⁶ Մայր Աթոռի ձեռք բերած նոր ձեռագրերից է, որն առայժմ թվահամար չունի: Նյութը մեզ տրամադրելու համար շնորհակալությամբ եմ հայտնում Ս. Էջմիածնի թանգարանների և արխիվի տնօրեն Տ. Ասողիկ արդ. Կարապետյանին և Մատենադարանի գիտաշխատող Դավիթ Դազարյանին, որը նկարագրել է ձեռագիրը, ընդօրինակել հիշատակարանը և վերծանել ծածկագիրը:

գին կոչեցեալ, ի սփոփանս մեզ՝ յանսփոփելի և լի ցաւամբ կեանս և ի յիշատակ զկնի ելից յաստեացս: Որ և մաղթեմք ամենեցուն աստուածասիրաց անձանց բազմեոց ի հոգևոր յայս սեղան՝ ամենալի և հաւասարածաւալ, և վայելողաց յաստուածայնոց սորա փափկութեանց գաղափարիւ, ընթերցմամբ և ունկնդրութեամբ, յիշեսցիք աղաւթիմ ի հառաչս սրտի ընտանեաբար աստուածախաւսութեան զվերասացեալ ստացող և աշխատողֆս և զծնաւսն մեր՝ համարէն զարմիւ: Ի սոյն և որ մերս են պանդխտակիցք յիշատակեսցին ֆահանայք մաքուր, ֆաշատոնմի և մեծագարմ մանուկն **Ներսէս** ի հրահանգս աստուծային վարժից, և **Բասիլ**, և **Յոհաննէս**, և որ յիշէր, յիշեալ լիջիք յանմոռանալի գթութիւնն Աստուծոյ, որ է արհնեալ յափտեանս. ամէն: Ի թուիս ՈԾԲ (1203)՝ ի վեցերորդ ամի թագաւորութեան Հա[յոց] **Լեւոնի**՝ որդւոյ **Ստեֆանէի**: ||::: |||. |. |||. |. |||. |. |. ||::: |||. |||. |||. |||. ||. |. |. ||::: |||. ||. (սյունակետագիծ ծածկագիր. «Ձեռամբ Գ[ր]ի[գ]որի»):

Բ

146բ Աղաչեմ և ես՝ եղկելի գծողս **Գրիգոր**, հայցել մեղաց իմ թողութիւն:

Գ

275բ (Լուսանցում՝ այլ գրով) Թվ(ի)ն ՈԾԲ (1203) գըրեցաւ այս գիրքս:

2

ՃԱՇՈՑ

ՈՆ

1221

Biblioteca Apostolica Vaticana, Arch. Cap. S. Pietro B 77⁷

Գրիշ՝ **Գրիգոր Պատուական**
Վայր՝ **Դրազարկ (Կիլիկիա)**

Ա

277բ Փառք եռանձնեալ] և եզակի տէրութեան,
Անսկիզբնականի, անեղի, անժամանակի:

⁷ Հիշատակարանը հայտնաբերել և հրատարակել է դոկտոր Աննա Շիրինյանը, որը նաև մեզ է տրամադրել բնագիրը, ինչի համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում: **Anna Sirinian**, "Da Drazark a Roma: una pagina di storia ciliciana nel colofone del manoscritto Arch. Cap. S. Pietro B 77", in «*Bnagirk' yišatakac'*», *Dall'Italia e dall'Armenia, Studi in onore di Gabriella Uluhogian*, a cura di **V. Calzolari**, **A. Sirinian**, **B.L. Zekiyan**, Bologna 2004, pp. 72-80. Բուն ձեռագիրն ամբողջովին թվայնացված է և հասանելի, կարելի է համացանցում գտնել այս հղումով՝ Biblioteca Apostolica Vaticana, Arch. Cap. S. Pietro B 77:

Անֆանակի, Հաւ պա(տ)նառի ամենայնի,
 և Որդո նորա միածնի
 և Հոգոյ նորայ բաշխողի⁸ անընդմիջելի,
 զի երբ Հայր և Որդի անդ տեսանի,
 և Հոգին Սուրբ երևի, երեսն ի մի կամօ տեսանի:
 Եւ մին յերես անձինս բաժանի,
 որպէս աղբիւր ծով և գետօ բաժանի,
 և բնութիւնօ միատրի:
 Եւ որպէս բան, միտօ և հոգի ի մի նիւթ տեսանի:
 Եւ կամ Արարչին ընդ արարածոյս համաբատակի:
 Զի՞ զի արդար, բայց ոչ այս տիրապէս արինակի:
 զի՞ զի արդար անեղն ընդ եղականս համեմատի,
 եւ կամ արարչին ընդ արարածոյս համաբատակի:
 Զի որպէս պատկեր առ կենդանի,
 կամ խաւար մերձ առ լուսի,
 սա պէս ամենայն արինակօ ընդ Տեառն համեմատի,
 այլ որպէս ինքն կամի ծառայիցն իւրոց յայտնի,
 ըստ փայլատակման որ երազ անց[ն]ի:
 Եւ այս անմարմնոցն է ի մարմնի,
 և որ պայծառ զմիտսն ունի,
 և սրբութեան կենամօ վարի
 և որչափ հոգով իւր սրբի,
 այնչափ զլոյսն յինքն ընդունի,
 ըստ հայ[ել]ոչ արինակի:
 Եւ արդ ես **Գրիգոր** գրիչս՝ ըստ Հայկազնի,
 եղբայր եղեալ մեծ իշխանի,
 և ճշմարիտ բարեպաշտի,
 որո[յ] անուն **Փիլիպ** իւր հանաչի:
 Ի թուականութեանս **Տանս Թորգոմի**,
 որ էր :Ո: ընդ իրթանասնի (1221):
 Ի թագաւորութեանս Հայոց **Լեւոնի**,
 յաշխարհիս **Կիլիկի**,
 և ի հայրապետութեան տեառն **Յոհաննիսի**
 Հայոց կաթողիկոսի և վերադիտողի՝
 իմաստուն և հանճարեղ առաջնորդի:
 Իսկ թագաւորդ վերասացե[ա]լ :Բ: (2) ամով յառաջ

⁸ Ձեռագրում՝ «բողխողի»:

փոխի առ Քրիստոս՝ յոյսն իւր սիրելի,
 զի էր բարի և կրանատուրաց յոյժ բաղձալի,
 և զի չէր նորա որդի, որ լինէր ժառանգ այսմ աշխարհի:
 Ապա աղջիկ մի իւր ցանկալի՝ տղա գոլով կթն ամի,
 զոր եղ ժառանգ այսմ աթոռի:
 Եւ էր իշխան (278ա) մի իւր սիրելի,
 որո անուն **Ատոմ** իւր նանաչի:
 Ազգաւ էր Հայկազնի,
 բայց հաւատովն Յոյն, ընդ ժողովոյն **Քաղկեդոնի**:
 Զնա եղ իւր պայլի և տեսուչ տղա[յ]ոյն, որ ասացի:
 Եւ զհայրապետն բաղձալի՝ հայր ըստ հոգեկանի,
 եւ զայլ իշխանսն, որ ընդ ձեռամբ նորին լինի:
 Զպայլն զայն սրով խո[ղ]խո[ղ]խեցին
 այլասեռ ազգն Հաշիշի,
 և էր աներ նորին պայլի,
 որոյ անուն **Վահրամ** իւր նանաչի:
 Դարձեալ հուրն այն բորբոքի,
 Զի **զՌոբէն** որ երկազգի՝
 Փռանկ⁹ և Հայկազնի,
 առեալ ածեն ի **Տարսն Կիլիկի**,
 [Զ]ի [տ]էր լիցի այսմ աշխարհի:
 Իսկ հայրապետն որ ասացի,
 զոր էր պահեալ Տեառն Յիսուսի
 վասն դառն այսմ ժամանակի,
 և զոմն իշխան ինքն մեծազգի,
 որ **Կոստանդին** անուն կոչի,
 և փռորդի թագաւորի,
 իբրեւ լու[ա]ն զառումն **Տարսնի**,
 և զչար գործն այնմ իշխանի,
 և զիւր եղբարն **Ճաւալքնի**,
 զի նա **զԹիլն** յինքն ընդունի,
 գործէ զգործ ան[աւր]ինի,
 և գերի առե[ա]լ տանի
 զբազում կանայս և մանկտի,
 աւարելով զտուն և զտեղի այսմ աշխարհի,
 ուր և ձեռն իւր հասանի:

⁹ Զեռագրում՝ «Փռակն»:

Յայնժամ զար մեծ ժողովի,
 ի ձեռն իշխանին, որ ասացի,
 երթեալ ի դուռն **Տարսնի**,
 և յամենայն կողմանց նեղի
 և շարշարի ազգ **Քրիստոնէի**:
 Արդ, ի դառն այսմ ժամանակի,
 ցանկացող եղէ այսմ ծաղկազարդ բուրաստանի,
 որ հոգեղինաւ բոցով բորբոքի:
 Եւ մարգարէիցն և առաքելոցն,
 և սրբ[ոց] կուսանացն, և մարտիրոսացն
 տանաւ պայծառացի,
 և ծառ լի պտղովք երևի,
 և զոգիս լսողացն գործէ զուարթալի,
 զոր ցանկացա տանել զսա,
 ի սուրբ տեղիսն **Պետրոսի** և **Պաղոսի**,
 ի յիշատակի ինձ և իմոցն ամենայնի:
 Բայց գրեցաւ սա ի վանքս **Դրագարկի**,
 ի սուրբ և հոշակատր անապատի:
 Ընդ հովանեաւ Սրբո[յ] Աստուածածնի,
 և այլ սրբոցս, որ են ի մի տեղի,
 ի յառաջնորդութեան սորին տեսոն **Յոհաննիսի**
 Հայոց կաթողիկոսի, որ էր բարի,
 սուրբ և ընտրեալ յամենայնի:
 Եւ ժողովեալ է աստ եղբարս ցանկալի,
 Իբրև հարիւր ընդ յիսնեկի,
 որ միշտ խաւսին ընդ Յիսուսի,
 բազկատարած Տեսոն առաջի,
 են բարեխաւս ցանկ աշխարհի:
 (278բ) Եկեղ[եց]ապան մի ի սոյն տեղի՝
Պետրոս անուն իւր հանաչի,
 որպէս ծնող ամենայնի,
 և տեսական զուարթալի,
 որ յարինակիս մեզ յաւժար լինի,
 որո Քրիստոս ողորմեսցի իւր և ծնողաց իւրոց:
 Երածը[շ]տապետ մի անուանի,
Վարդան անուն իւր երևի,
 Քրիստոս և իւր ողորմի:
Սարգիս հայր մեր ըստ հոգեկանի

և Քրիստոս նմա գիտեմ ողորմի:
 Ծեր մի բոցեղէն՝ **Քրիստոս[ա]տու** անուն իւր երևի,
 և վարդապետ մի **Պետրոս** անուն իւր նանաշի,
 և Քրիստոս սոցին ողորմեսցի:
Յոնանէս վարդապետի, որ է ի յայս տեղի,
 և Քրիստոս իւր ողորմեսցի, ամ[էն]:

Քրիստոս Աստուած ի միսանգամ գալըստեանդ, յորժամ գաս միսանգամ նորոգել զստեղծուածս ձեռաց բոց, յիշեա՛ զ**Գրիգոր** մականուն **Պատուական** կոչեցեալ, քո սուրբ առաքելոցն բարեխաւսութեամբ՝ Պետրոս և Պաւղոսի, որոյ և բնակութիւնն իւր անդ կա[յ] ի դուռն սրբոցն: Եւ արդ, կա ի գիրս յայս արդիւն՝ նմա, դէկան ԺԲ (12), որոյ կայր մաստ առ սուրբ ճգնատուն **Խաչատուր**, յորժամ ցանկացող եղև սուրբ եղբայրս **Գրիգոր** գրել զսա յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց: Զսակաւ ինչս գայս ետ ի գինս նիւթի և յաւժարեցոյց ձեռ[ն]արկել ի սուրբ կտակս յայս, և նմա ողորմեսցի Քրիստոս և իւր աղաթքն մեզ բարեխաւս և ամենայն հ[աւ]ատացելոց, ամէն:

Եւ արդ ես **Գրիգոր** տրուպ և տխմար և գցուց գրիչ սկ[սայ] յաւժար կամաւն Աստուծոյ և կատարեցի զսա յիշատակ ինձ և եղբարն իմ **Փիլիպին** և զովակցին իւրոյ եւ ծնաւոյցն մերոց, կենդանեաց և մեռելէց, և Քրիստոս Աստուած, որ զմեզ յիշատակի արժանի արասցէ, և զինքն յիշել աներեկ¹⁰ ատուն, յորժամ գործն յայտնի և բանքն սպառի, և Քրիստոս Աստուած ամենի ողորմեսցի: Եւ յորժամ գլխատակարանս կա[րդաք]՝ **զԱւետիսն** և **զՍտեփանոս** հոգեղբայր մեր յիշեսցիք ի Քրիստոս, որ գայս բանս ծանուցին և զգիրքս վանառեցին ընդ Քրիստոսի և ընդ սուրբ առաքելոցն:

Բ

201բ Քրիստոս Աստուած, քո հայրական փառաւոտ ողորմեա եղկելոյս **Գրիգորի**:

Գ

232բ Զմեղուցեալ գրող սորա յիշեսցիք ի Տէր:

դ

274ա Ով պատվ[ական] յիշեա՛:

¹⁰ Զեռագրում՝ «աներեկ»:

Ե

278բ ե[ս] **Գրիգոր** ապեղայս, որ գիրքս բերի և յետու գփոփր¹¹ յիշատակս վասն շին///տանս, զոր Աստուած պատրաստել էր ինձ, յիշատակ ինձ և ծնողաց իմ[ոց] և եղբ[ւոր]...¹²:

3

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՈՀԱ

1222

Մասնավոր հավաքածու¹³Գրիչ և ստացող՝ **Յոհաննէս**
Վայր՝ **Սիս (Կիլիկիա)**

Ա

(1) Թուականութեանս Հայոց ՈՀԱ (1222) ի հայրապետութեան Տ(եառ)ն **Կոստանդէա** և ի թագաւորութեան **Փիղիպոսի** նորընծայ արքայի, որ յայսմ ամի պսակեցաւ թագիւ և ընկալաւ զաթոռ թագաւորութեան **Տանս Հայոց**:

Գրեցաւ սուրբ և կենսակիր աւետարանս ձեռամբ **Յոհաննիսի** բազմամեղի ի քաղաքս **Սիս** ընդ հովանեաւ ս(ուր)բ տանարիս, իր յանուն սրբուհոյն **Մարինէի**, ի դառն և յանբարի ժամանակի, որ ի բազմանալ մեղաց մերոց շարժեալ անբարկանալին Աստուած ի բարկութիւն ի վերայ աշխարհիս մերոյ ազգի պատահարաւ և ցասմամբ՝ երբեմն մարախով, երբեմն կարկտիւ, երբեմն սովով և մահուամբ, երբեմն անպիտան անձրեւաւ, զի կամ փակէ բարկութեամբ և կամ բանի խստութեամբ: Եւ ի վերայ այս ամենայնի ձեռամբ անարինաց խրատելով զմեզ, զի իբրև զգա(2)զանս արիւնարբոս յարձակեալ յաշխարհս մեր ի բազում տեղիս ասպատակելով, զբազումս ի սուր սուսերի մաշելով և զբազումս ի գերութիւն վարելով, զոր յուսամք ի մարդասիրութիւնն Աստուծո յոչ ըստ մեղաց մերոց առնել մեզ, և ոչ ըստ անարեւելութեան հատուցանել:

¹¹ Ձեռագրում՝ «գփոփր»:

¹² Գրված է էջի ձախ լուսանցքում՝ թեմոքյամբ՝ վերից վար:

¹³ Հիշատակարանը հայտնաբերել, ուսումնասիրել և հրատարակել է Ներսէս ավագ քահանայ Ներսէսյանը, տե՛ս **Տե՛ր Ներսէս ավագ քահանայ Ներսէսյան**, «Կորստից փրկված մի ձեռագրի ողիսականը», *ԲՄ* 37, 2024, էջ 143-164, հիշատակարանը՝ էջ 149-152: Հրատարակության մեջ հիշատակարանը էջանշված չէ (ձեռագիրն ընդհանրապես թերթակալված չէ), սակայն լուսանարներում երևում է պայմանական էջակալում՝ 1-8, ուստի մենք այն պահպանում ենք, որպեսզի երևա հիշատակարանի էջերի հաշտորդականությունը: Ձեռագիրը կազմողի 1293 թ. հիշատակարանը տե՛ս ստորև:

Ի շրջագայութեան թուականի մերոյ ՈԿԸ (1219) մեռաւ թագաւորն մեր **Ղեւոն** և եթող սուգ մեծագգիս հայւոց, վասն զի ի ձեռն սորա նորոգեաց Աստուած զանկեալ և զկործանեալ թագաւորութիւն ազգիս մերոյ: Արդ զկընի վախճանի իւրոյ հաստատեաց սա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ զդուստր իւր, որոյ անուն **Զապէլ**, և կացոյց սպայապետս զմեծ իշխանն **Ատոմ** և **Գոստանաթին** ֆեռորդի իւր, և զամ մի խաղաղութեամբ կացեալ, և ապա ազգն անաւրէն **Մուկնեմ**, որ կոչին **Հաշիշիք**, սպանին իշխանն **Ատոմ** ի մէջ ֆաղափիս **Սիսոյ** և ապա (3) յերկուս բաժանեալ իշխանն, մին կողմն ունելով ընդ ինքնեանս **զմութէն**, որ էր յազգէ թագաւորին, սոքա խաբէութիւն գործեալ ժողովեալ մտին ի **Տարսոն Կիլիկեա**, և ապա կաթողիկոսն **Յոհաննէս** և **Կոստանաթին** ֆեռորդի թագաւորին և այլ իշխանն զաւրաժողով արարեալ գնացին ի **Տարսոն** և պաշարեցին զֆաղափն և յաւարի առեալ կալան զիշխանսն և ի բանդի եղին: Յայսմ ժամանակի ելին ազգք Հոովմայեցոց բազում զաւրափ և հեծելափ ի ֆաղափն **Աֆաիա**, եւ անտի նաւեցին յաշխարհն **Եգիպտացոց**, հասին ի վերայ ֆաղափն, որ այժմ կոչի **Տիմիաս** և պաշարեցին զնա և անդ կացեալ զամս երկուս բազում ֆաշութիւնս և արիութիւնս արարեալ առին զֆաղափն, և ի սուր սուսերի մաշեցին զամենեսեան: Ապա աշխարհաժողով արարեալ անաւրէն ազգն **Իսմայելացոց**, եկեալ բան(4)¹⁴ակեցան ընդդէմ ֆրիստովնէիցն, առաքելով առ նոսա պատգամաւորս, խոստանային ինչս բազումս, դարձուցանել զֆաղափն Ս(ուր)բ (**Երուսաղ**)**էմ**, վերստին նորոգմամբ շինուածոյ, վասն զի իսպառ կործանեալ էին զնա և զամրոցս նորա ըստ հրամանի Փրկչին թե՛ մի մնացէ այդր «ֆար ի վերայ որ ոչ ֆակտեցի»¹⁵, վասն զի ազգն ֆրիստովնէից վասն սուրբ գերեզմանին ելեալ էին ի պատերազմն: Եւ նոքա ոչ հաւանեալ այսորիկ և ոչ տեղի տուեալ սիրոյ ամենեկին, այլ խստութեամբ և հպարտութեամբ պատասխանեալ զնոսա, պարծելով ի զաւրս իւրեանց և ի ֆաշամարտիկ պատերազմողս, ելին ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և զառաշինն յաղթեցին նոցա և փախստական արարին: Այլ ազգն **Քանանացոցն**, որ են խորագէտք իբրև զաւս, հնարեցան վասն նոցա և տեղի տուեալ գտին զնոսա ի կղզի ինչ առ ափն գետոյն մեծի (5) և բացեալ զգնացս ջուրցն, ֆանգի հասեալ էր ժամ ելանելոյ գետին յարբուցանելոյ զանդաստանս երկրին, և եղև այս ի ժամ գիշերի. իբրև եղև առաւատ, էին նոքա ի մէջ ջուրցն, և ոչ գոյր նոցա տեղի զերծանելոյ ի ջուրցն, և կացեալ անդ ի մէջ

¹⁴ Այս էջի ստորին լուսանցումը դրված է ձեռագրի Լ, 2 (36-րդ) պրականի շրջը:

¹⁵ Մարկ. ԺԳ. 2:

ջրոցն զաւուրս երկուս կամ երիս. բազումք ի նոցանէ մեռան ի սաստկութենէ ջրոցն, և ապա թագաւորն և իշխանն ակամայ կամաւ եկին ի հնազանդութիւն անաւրինացն, եղին դաշինս երդմամբ և պայման խաղաղութեան և դարձուցին ի նոսա զփառաբան իւրեանց և ինքեանք ցրուեցան իւրաքանչիւր յարկս իւրեանց: Եւ այս եղև սուգ մեծ հաւատացելոցն ի Ք(րիստո)ս և ուրախութիւն մեծ անհաւատիցն:

Ի սույն աւուրս եհաս ի լսելիս մեր համբաւ իմն սաստիկ խոռովութեան և դողման, զի եկեալ հասին ի կողմանս արևելից (6) յաշխարհն **Պարսից** ազգ մի խուժաղով, շաղղակերք, իբրև զգազանս արիւնարբուս, որ բնաւ ոչ ճանաչեն զԱստուած, սաստիկ զաւրաւ և հեծելաւ և կոտորեալ զգաւրս **Պարսից** և զփառաբան մեծամեծս ի հիմանէ տապալեալ կործանեցին. և ապա անտի դիմեալ գնացին յաշխարհն **Քաբելացոց**, և այնպէս և զնոսա յամենայն կողմանց պաշարեալ փարայատակ կործանեցին, և կէտք ի զաւրաց նոցա եկին յաշխարհն **Վրաց**, և լուեալ իշխանք աշխարհին, սակաւ զաւրաւ ելին ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և ոչ կարացեալ զդէմ ունել անաւրինացն, փախստական եղեն և անկան յամրոցս իւրեանց, և նոքա ասպատակեալ յաշխարհն, գերեցին և աւարեցին զբազում տեղիս: Եւ ապա թագաւորն ի հոգս և ի տրտմութիւն անկեալ՝ առաքեաց ընդ ամենայն սահմանս տէրութեան իւրոյ, և (7) հրաման ետ առ հասարակ ժողովել զաւրաց իւրոց: Առաքեաց և յայլ թագաւորս, խնդրելով ազնւութիւն հեծելաց. և այսպէս աշխարհաժողով արարեալ, դիմեցին ի վերայ նոցա ի պատերազմ, և նոքա երկուցեալ փախստական եղեն, գնացին խառնեցան յայլ զաւրս իւրեանց ի **Քաբելովն**, որ կոչի **Պաղտատ**, և կացեալ անդ ժամանակս ինչ, յաւարի առին զաշխարհն: Եւ ապա անտի դիմեալ գնացին յաշխարհն **Ռուսաց**, և այնպէս և զնոսա յաղթահարեալ պատերազմաւ: Արդ այսպիսի արիւնակաւ շրջելով սոքա ի վերայ երկրի, իբրև զգազանս արիւնարբուս, անողորմ բարով՝ ոչ խնայելով ամենևին ո՛չ յարս և ո՛չ ի կանայս, ո՛չ ի ծերս և ո՛չ ի մանկունս՝ դողայ աշխարհ ամենայն յահէ և երկիւղէ նոցա. զոր Տէր Յիսուս սատակեցէ զնոսա հոգով բերանոյ իւրոյ:

(8) Արդ, ո՛վ քրիստոսասէր հարբ և ճգնագգեաց կրանաւորք և առաքելագումար դասք փահանայից, յորժամ վայելէք ի փաղցրանաշակ եղեմատունկ վտակաց փառառջեայ հոսանաց կենդանական ա(ստուա)ծախաս աւետարանական բանիցս, մանաւանդ յորժամ բառնայք զսա ի ժամ սոսկալի պատարագին, յորժամ խաղան ի վերուստ յողջոյն և զաւրք հրեշտակաց,

յայնժամ նովին սուրբ անտարանաս և միջնորդական հրաշիւ կենարար սուրբ պատարագին, յիշեսջի՛ք զաշխատող սորին **զՅոհանէս** բազմամեղ գրիչ յաղապս ձեր՝ ողորմութիւն գտանել ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ: Յիշել աղաչեմ և **զԲասիլ** հայր հոգևոր զդաստիարակն իմ ի Քրիստոս և **զԳրիգոր** անհաս գրիչ և զծնաւսն իմ ըստ մարմնոյ, և որք յիշէփ, և դոք յիշեալ լիշիք ի Տէր:

Բ

Մատթեոսի ավետարանի վերջում

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն Հար և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ այժմ և միշտ և յաիտեան յաիտենից ամէն:

Որք ընթեռնոք և լուսատրիք աստուածային սուրբ մատենից, ստացող սորա և զգրողս **Յոհանէս** ամենամեղ ոգի յիշեսջիք ի Քրիստոս, ո՛վ մանկունք նոր Սիոնի: Եւ որք յիշէփ, և դոք յիշեալ լիշիք յողորմութիւնն Աստուծոյ, որ է արհնեալ յաիտեանս, ամէն, ամէն:

Գ

Մարկոսի ավետարանի վերջում

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն Հար և որդոյ և սուրբ հոգւոյն այժմ և միշտ և յաիտեանս յաիտենից:

Ստացող սուրբ անտարանիս **զՅոհանէս** համբակ քահանայ յիշել աղաչեմ¹⁶:

¹⁶ Գրված է կարմիր քանափով:

4

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ՈՀԲ

1223

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, Գ. Յովսէփեան,
Յիշատակարանք, 824-826¹⁷

Գրիշ՝ Յոհաննէս
Վայր՝ Թագվորի վանք (Կիլիկիա)

Ա

(Յովհաննու աւետարանի վերջում)¹⁸ Փառք սուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից, ամեն:

Յիշատակարան:

Քանզի այն, որ անբաւանդակելի է յեղական բնութենէ ըստ իւր անսահման բնութեանն նոյնչափ և մարդասէր, յորժամ կամեցաւ զսէրն իւր, որ առ արարածս իւր յայտնել և զստեղծուածս անարատ ձեռաց իւրոց փրկել ի գերողէն զորդիս մարդկան, նախ ծանուցաւ մարգարէիցն և ի խորհուրդս խորինս խաւեցաւ ընդ նոսա և առական յայտնեաց զգալուստ միածնին իւրոյ, այն, որ հանութեամբ Հաւր և գործակցութեամբ Հոգոյն Սրբոյ միացաւ ի մարմնի անթարթմանաբար ի ձեռն անարատ կուսին Մարիամայ սուրբ Հոգոյն մաքրեցելոյ և զանխառնելիսն խառնեաց յանսահման աստուածային բնութենէ և ի բաւանդակելի մարդկային բնութենէ նոր խառնումն սփանչելի, որով փրկեցաւ:

Յորժամ կատարեաց զոնտեսութեանն խորհուրդ և նստաւ ընդ աջմէ Հաւր, շնորհեաց մեզ զԱւետարանն սուրբ, զի Հոգոյն Սրբոյ շնորհաւ ի սիրտս մեր գրեցցի: Այսմիկ տկարացան մարդիկ և կամեցան զաւետիս կե-

¹⁷ Մագաղաթյա պատկարագարոյ այս ձեռագիրը պահվել է Ղալաթիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցում, համառոտ նկարագրությունն առկա է Արսեն Ղազիկյանի ցուցակում (*Համառոտ ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցւոյ*, Վենետիկ, 1969, էջ 13), որտեղից գլխավոր հիշատակարանի մի փոքր հատվածը ֆաղելով հրատարակել է Ա. Մաթևոսյանը (*ԺԳ դարի հիշատակարաններ*, էջ 135): Սակայն ավելի վաղ ձեռագրի հիշատակարանները հրատարակել է Գ. Յովսէփյանը, որի «Յիշատակարան»-ից վերցնելով այն ներկայացնում ենք ստորև: 2018 թ. մենք Մերի Ավետիսյանի միջոցով պարզեցինք, որ ձեռագիրն այժմ գտնվում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանում և ցուցադրվում է տեղի թանգարանում: Պատմաբան, դոկտոր Արսեն Ավագյանի միջնորդությամբ դիմեցինք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի փոխանորդ Տ. Արամ արքեպս. Աթեշյանին՝ հիշատակարանի էջերի լուսանկարներն ստանալու խնդրանքով, և դրանք ստացանք Վաղարշակ սարկավագի միջոցով: Լուսանկարները մեզ օգնեցին լրացնելու հիշատակարանի սկզբի փոքր հատվածը և մի քանի կարևոր սրբագրում կատարելու: Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում վերոնշյալ անձանց:

¹⁸ Ձեռագիրը քերթակավված չէ:

նացն ի գիրս գրել, զի մի՛ մոռացմամբ աղաաղեսցին: Այսպիսում աստուածային գանձի և աւետեաց կենաց սրբոյ Աւետարանիս ցանկացող եղեալ և աշակերտեալ **Թովմաս** սպասաւոր բանին Տեառն, ետ գրել ի փոքր նիւթի զմեծ և զանհասանելի խորհուրդ մարդեղութեանն Քրիստոսի, զի լիցի հանապազ կրել զսա ի ձեռին և ի սրտին գործարանի իբրև զծրարս տաշխի, խոկալով սովաւ ի տուէ և ի գիշերի՝ ի պատիւ և ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Արդ, եղև զրա գրութեան սորա ի թուականիս Հայոց ի ՌՀԲ (1223), ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Տիրամարն, յանապատիս **Թագվորի** վանք, ընդ հովանեաւ ֆաղափն **Մամեստիոյ**, ի թագաւորութեանն Հայոց Մեծաց **[Փիլիպոսին]**¹⁹ և ի հայրապետութեանն տեառն **Կոստանդեա**:

Արդ, որք աւկտիփ ի սմանէ աւրինակաւ կամ գաղափարաւ, յիշեսցիք ի Քրիստոս զվերասացեալ վարդապետն²⁰ **զԹովմաս**, ընդ նմին և զծնաւսն իւր զքնաւ զարմն:

Աղաչեմ յիշել և զեղկելիս՝ զբազմամեղ և զանարժան սար(կաւազ) **Յոն(աննէս)**, որ և գրիչ. և որք յիշէք, յիշել լիցիք ի դպրութիւնս կենաց՝ ի յոյսն մեր ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս, ամեն:

Ստացող՝ **Թովմաս վրդ., առաջնորդ Թագվորի վանքի**

Բ

(*Մատթէոսի վերջում*) Զստացաւ սորա՝ **զԹովմաս** վարդապետ և վերադիտող մեծի ֆաւարանիս Տիրամարն յիշեսցիք աւհնութեամբ ի Քրիստոս ամենայն որդիք լուսոյ:

Գ

(*Ղուկասի վերջում*) Ընդ արդիւնահոս աւետարանչին սրբոյ վերադասեսցես, Տէր իմ Յիսուս, զստացաւ սորա՝ **զԹովմաս** վարդապետ և տէր մեծ ֆաւարանիս Սուրբ Տիրամարն, ամեն:

¹⁹ Գ. Հովսեփյանը նշում է, որ թագավորի անունը ջնջված է: Նկատի ունենալով հիշատակարանի թվականը՝ թագավորի անունը պետք է եղած լինէր Փիլիպոս: Վերջինս մերժվեց Կիլիկիայի հայ ազնվականության կողմից և մահացավ բանտում: Հավանաբար հենց այդ պատճառով են ջնջել նրա անունը: Հիշատակարանի նշված էջի լուսանկարը ձեռքի տակ ունենալու շնորհիվ հնարավոր եղավ նշմարել նաև անվան գրությունը, մասնավորապես սկզբի «Փ» տառը, շարունակության մեջ՝ զոյգ «լ» և բառավերջում՝ «ին», որն էլ թույլ է տալիս անունը վերծանել «Փիլիպոսին»:

²⁰ Զեռագրում «վարդապետն»:

Դ

Յետագայի ստացող՝ **Երամիա առաջնորդ Արփաղանի**²¹

(*Ղուկասի վերջում*) և զիս **զԵՐԵՄԻԱ**, մեղապարտ ծառայ Աստուծոյ և վերջին ստացող, ամէն:

Ե

(*Գլխավոր հիշատակարանի վերջում*) Զնոյն դարձեալ և ես աղաչեմ, վերջին ստացող սորա, **ԵՐԵՄԻԱ**ս՝ ծառայ Աստուծոյ և առաջնորդ սուրբ ուխտիս **Արփաղանոյ**ս՝ զընթերցողսդ աստուածային տառիս, և զմեզ արժանի առնել յիշատակի առաջի զենլոյն Յիսուսի, վասն զի ստացող եղէ սորայ՝ յընչից մերոց ի վայելս անձին և յիշատակ մեզ յետ ելից մերոց յաշխարհէ:

Արդ, որք ընթեռնոյժ զաստուածային տառս, յիշեցիք զմեզ առաջի Աստուծոյ և զծնողսն մեր և զեղբարս և զհոգևոր եղբայրն իմ **Սարգիս**, և դոմ յիշեալ լիջիք ի Տէր Յիսուս Քրիստոս, որ է արհմեալ յաւիտեանս, ամէն:

5

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՈՀԲ

1223

Վենետիկ 271²², *Յուլյակ Վենետիկի*, հ. է, էջ 615

Գրիչ՝ **Մոնումախ**
Վայր՝ **Եգնկայա**

200բ Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից, վասն որոյ ես՝ **Մոնումախ**ս յամենայնի տկար գոլով եւ անվարժ գծողութեան տառիս, սակայն ազնականութեամբ Հոգոյն, հասի յաւարտումն կտակին, ի փառս Հար եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ:

Արդ աղաչեմ զամենիսեան, որ ընթեռնոյժ եւ աւկտիք ի սմանէ, յիշեցէք զգրող սորա յաղաթ եւ յարհմութիւն եւ մի՛ յանէծ. գիտեմ զի ամենայն ախմերայի մեղադրէք, զի բազում պատճառ կա ի միջի, մի՛ զի ծեր եմ եւ ծանրա-

²¹ Հիշատակարանը հաջորդում է գլխավոր հիշատակարանին (գրված է 2-րդ սյունակում և հաջորդ էջին), անթվական է, սակայն հավանաբար ԺԳ դարին է վերաբերում, քանի որ ԺԳ դարում այս վանքում գրված ձեռագիր չի հիշատակվում: Այս հիշակարանին անմիջապես հաջորդում է մատյանի կազմմանը վերաբերող հետագայի հիշատակարան՝ գրված «ի քաղաքս Սաքմպակ ի քվին ԶՂԸ (1549)»:

²² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. է, յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 615-616:

ցեալ եւ ի լուսոյ պակասեալ, ձեռս դողդոշել, դեղս խառնակ եւ տեղիս անխնամ, վասնզի յամենայնէ չփաւոր, ի յարկէ, ի ծածկոյթից, աստար եւ թափառական, ոչ յընչից առաւելութենէ, այլ ի չփաւորութեանէ, որպէս այրին որ զամենայն զոր ունէր, արկ, եւ ես նոյնպէս զինչ կար էր բազում տառապանամ եւ աշխատութեամբ թերեւ կարացի ի յանգ հանել:

Բ

332 ա Փառք բարերարին Աստուծոյ, Հար եւ Որդոյ եւ Սուրբ Հոգոյն: Շնորհին Աստուծոյ սկսա[յ] եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զգիրս **Գրիգորի Աստուածաբանի Նազիազու** իպիսկոպոսի սուրբ վարդապետի, ի թուիս ՈՀԲ (1223): Գրեցաւ գիրս այս ձեռամբ **Մանուսի** մեղապարտի, ծառա ծառաից Քրիստոսի, ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց՝ **Յորդան** ֆահանայի եւ մար իմոյ **Ելենին**, եւ եղբարց իմոց եւ քերց: Աղաչեմ զ(ը)նթերցողսդ շինել մեղադիր, այր ծեր էի եւ ծանրացեալ աշխ վատեալ եւ ձեռնս դողդոշել եւ ոչ գոյր իմ յարկ ծածկոյթի, անխնամ է տեղիս՝ ուր գրէի եւ յամենայն պիտոյից չփաւոր:

Որ կարդայք կամ ուսանիք, մեղաց թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ, եւ Քրիստոս մեզ եւ ձեզ հասարակաց ողորմեսցի, ամէն:

Գրեցաւ գիրս ի գաւառ **Եկեղեաց**, ի մայրաքաղաքս **Եզնկայս**, ընդ հովանե(ա)ւ **սուրբ Գեորգա** սֆանչելագործ վկաին Քրիստոսի, ի տան **Գրիգորի** սրբասէր ֆահանաի. Տէր Աստուած ողորմի նմա եւ որդոց իւրոց՝ **Քրիստոսաստուրին** եւ **Յեվանիսի**, որք սպասատրեցին ինձ, ողորմի Աստուած եւ **Եզնկան** հոգոյն, ողորմի Տէր Աստուած **Վարդընջու** խապզին եւ **Պատրիկ** ֆարգործին եւ **Յեշնուսէր** եւ կին եւ իւր դստերն՝ **Գոհարաիկնայ**: Տէր Աստուած ողորմի ամենեցուն, որ մեզ ողորմութիւն են արարել: Ողորմի Աստուած եւ **Ստեփաննոս** հիսսան, որ զտաշտակ երեւ եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ընդ Հար եւ Սուրբ Հոգոյն փառք ի յափտեան, ամէն:

6

ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ, ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՆԵՏԻԿ 2636²³, *Յուդակ Վենետիկի*, հ. 2, էջ 502-505

ՈԶԶ

1237

Գրիշ՝ Յուսիկ ԲՆԵՂ.
Վայր՝ Սկետա (Կիլիկիա)

ա

349ա Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն յափտեանս յափտենից. ամէն: Հար անծնի, Որդոյ ծնիցելոյ, եւ Սուրբ Հոգւոյն ելալոյ, որ տայ զարութիւն յինքն հայեցողաց, եւ ի շար եկամտիցն պարսպել զանձինս եւ արարչադիրն հետեւել սահմանի, որ եւ զիս զարացոյց ողորմութեամբ եւ գթութեամբ մարդասիրութեան իւրոյ, զողորմելի մեղաւ դատապարտեալ անիմաստ գրիշ, ելանել ի կատարումն եւ հասանել յաւարտումն դրօստի յոփնեւրանեան սուրբ հարս եւ գերահոշակ վարդապետիս մերոյ **Գրիգորի Նարեկայ** վանից առաջնորդի:

բ

357ա Շնորհք ամենագաւրին Աստուծոյ յաւտահոս բղխմամբ յամենայն արարածս տարածանի եւ հոս սիրոյ մեծի եւ անհաս ողորմութեան եւ մարդասիրութեան նորա առ ամենայն ոք բորբոքի, Բանգի առատ է ի տուր եւ աննախանձ ի պարգեւս, ո՛չ նախատէ եւ ո՛չ գարշի յումեմէ, այլ զամենեցուն կամի զփրկութիւն, եւ որք ուղիղ մտամ, հոգեւորական աշաւ յար պշուցեալ ի նա հային արտասուրբոր ակամբ, բազկատարած խնդրուծամբ, ոգեկեցոյց աղաթիւք, պնդակրան ճգնութեամբ, զինքեանս ըստ կարողութեան տանար կազմեն հանգստեան ամենասուրբ Երրորդութեանն, իբրեւ զարգաւանդ երկիր զբանս աստուածային իմաստից սերմանն յինքեանս բուսուցանեն տալով պտուղ, ըստ փրկչին հրամանի առականոր բանին, որպէս եւ երանելի եւ աստուածաբեալ ճգնագգեաց սուրբ հայրս եւ երջանիկ ի յոփունս վարդապետս **Գրիգոր**, անաւթ Հոգւոյն Սրբոյ, խաւսեցաւ բանս գեղեցիկս եւ աստուածավայելուչս ոգեկեցոյց եւ պիտանիս միայնացելոց ի սերն Քրիստոսի: Պատճառ աղաթից եւ դեղ բժշկութեան ոգւոց ի թշնամւոյն վիրաւորելոց, եւ պարիսպ ամրութեան, եւ աւժանդակ զգուշացելոց, նաեւ որք մտաւորական

²³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2, յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 502-505:

ակամբ հային յինճեանս համայնից յոյժ պատշանատր, որում եւ ոչ ինչ նուազ գոլով ըստ կարողութեան յառափնութենէ սրբոյս բարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխողս **Կոստ(անդին)** Սեբաստաս եւ թագադիր Հայոց, տէր անմարտնչելի դղելիս **Լամբրունի**, ի բարի արմատոց բարի շառափոյ, որդի մեծագաւր Սեաստասին **Հեթմոյ**, որդոյ **Աւշնին**, որդոյ **Հեթմոյ**, որդոյ **Աւշնին**, որի յաշխարհէն **Արեւելից** եկեալ ընդ այլ ազատացն, ընդ բռամբ ածին զանադիկ բեարդս **Լամբրուն**, եւ ժառանգեցուցին հարբ որդոց եւ եհաս մինչեւ ի սա. որ եւ ըղձալի տենչմամբ փափագաւ սա միշտ գրոց ընթերցման եւ պայծառացուցիչ եկեղեցեաց եւ սրբոց մենաստանաց, որի ընդ ձեռամբ սորին հովուին:

Եւս առաւել փոյթ ունի բարեկարգութեան սոցա եւ շինման քան ի հոգս աշխարհական, որ եւ յոյժ վայելչացոյց սպաստմբ սրբութեան, ի պատիւ մեղսաբաւիչ եւ կենդանարար բաշխման մարմնոյն տէրունեան, որ եւ միշտ տոշորի սիրով սրբութեան ար (ը)ստ արէ առաւելեալ ի նոյն, նաեւ աստուածաշնորհ իմաստիցն, որ ի սմա գերագանցէ ամենայնի քան զբարեպաշտ նախնիսն իւր եւ զհաւ: Որ եւ յոյժ վայելչացոյց եւ ամրացոյց զաստուածպան ամրոցս **Լամբրուն** պարբսպամբ եւ գեղեցիկ բրնամբ, սրխալի եւ գեղեցիկ շինմամբ տանարաց եւ սրբաշէն յարկաց, ի վայելս իւր եւ աստուածատուր զաւակացն, եւ յիշատակ բարեաց ազգաց յազգս: Եւ միայնացեալ սա ի ծնաւոց եւ յեղբարց եւ քերց եւ ի բարեպաշտունի զուգակցէն՝ պահպանեալ միշտ վերին աշոյն զարութեամբ նախախնամութեամբ եւ ազնութեամբ մարդասիրին բնակէ յամրոցս, իբրեւ հաւ զծագս ընդ թեւամբ հնգեկին զաւակամբ, սփոփանամ Հոգւոյն Սրբոյ. զի եւ որի ունէին զթոյնս շարութեանն թշնամիք մերձակայք զբազմառատ երախտիսն զոր ի սմանէ առ նոսա՝ մոռացան, եւ յայտնի երեւցուցին զմթերեալն ի վաղոց հետէ, որով եւ յետսն(ա)հանջեալ ամաւթալից դարձան, յափշտակեցին զառ եւ զաւար գետից եւ ագարակաց եւ աւարին ոչ գոյ համար:

Արդ, բարեպաշտս այս, որպէս վերոյ յիշատակեցամ, գրոց ընթերցման փափագեալ, սիրեաց եւ զայս գիր սուրբ եւ հրամայեաց ինձ՝ իւրոյ սեպհական ծառայի զաւակի, անպիտան եւ յետին քանանայի, թարմատար եւ փցուն գրչի **Յուսկան**, գրել զսա լայն եւ ընդարձակ գրով, որպէսգի դիւրնութեց լիցի իւր եւ բազմաց: Եւ իմ ըստ կարողութեան հնազանդ գոլով սմին յաղագս հայրենի եւ բնական սիրոյն, որ առ սա, եւ բազում բարերարութիւն գտեալ ի սմանէ, իբրեւ հայր ի վերայ որդոյ, ըստ (ը)ղձալի տենչմանն եռափափագ աստուածսիրութեանն, սկսայ եւ կատարեցի ողորմութեամբն

Քրիստոսի, ի թուականիս Հայոց ՈԶԶ (1237), ի դիտապետութեան տեանն **Կոստ(անդինի)** եւ ի թագաւորութեան փութ որդոյ սմին բարեպաշտ թագաւորիս **Հեթմոյ**, ի սուրբ ուխտս **Սկետայ**, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս եւ մաւր իւրոյ Աստուածածնին եւ կենսունակ եւ փրստոսասելեռ սուրբ Խաչիս:

Արդ զամենեսեան աղաչեմ, որք փարթամանայք սովաւ ուսմամբ եւ կամ ընթերցմամբ եւ կամ գաղափարաւ, որք վայելէք ի հոգեւոր սեղանոյս եւ ի ֆաղցրանաշակ անուշահամ աստուածայնոյ բանիցս, զվերոյ յիշատակեալ բարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխանս՝ մեծապատիւ Սեբաստաւս եւ թագադիր Հայոց, զտէր աստուածաշէն ամրոցիս **Լամբրունի**, յիշեսցիք ի Քրիստոս, հանդերձ աստուածապարգեւ տղայովք իւրովք, որ անուամբ յորջորջին **Հեթում** եւ **Աւշին**, եւ դստերաց **Կեռանին**, **Թէֆանոյի** եւ **Շահանդըխտին**, որում տացէ Տէր Յիսուս ժամանակս երկայնս եւ բազմաւրեայք լիցին ի վերայ երկրի, անխռով եւ անասան ի փորձութեանց հոգոյ եւ մարմնոյ, բազում խաղաղութեամբ եւ անտրտում ուրախութեամբ վայելեալք */// (անավարտ է):*

Գ

27բ Զքրիստոսասէր բարեպաշտ Սեաստաւսն եւ զմեծ թագադիրն **Կոստանդին**, զստացալ այսմ Ողբերգութեան, յիշեսցիք ի Քրիստոս յաստուածախաւսութեան ձերում:

դ

43բ Ստացալ սորա պարոն **զԿոստանդին**, զորդի մեծագաւս Սեաստոսին **Հեթմոյ**, յիշեսցիք ի Քրիստոս:

ե

54ա Զամենամեղ գրիչս յիշեսցիք ի Տէր:

զ

82բ Զմեծ թագադիրս **Կոստանդին** յիշեսցիք ի Քրիստոս:

է

91բ Զամենամեղ եւ զեղկելի գրիչ եւ զծնաւսն իմ յիշեսցիք ի Տէր, ո՛վ դասք լուսերամից:

Ը

105բ Ստացաւ սորա **զԿոստ(անդին)**, տէր **Լամբրունիս**, յիշեսցիք ի Քրիստոս եւ զորդեակս իւր:

Ք

107ա Տէր իմ, Տէր Յիսուս, բարեխաւսութեամբ սրբոցս աւգնեա՛ **Կոստ(անդին)** Սեւաստասի:

Ժ

133բ Զամենամեղ գրիչ **Յուսիկ** յիշեսցիք ի Տէր, աղաչեմ:

Ժա

203բ Ստացող սորին զտէր **Լամբրունիս** զբարեպաշտն **զԿոստ(անդին)**, յիշեսցիք ի Քրիստոս:

Ժբ

232ա Մեծագարմ իշխողիս **Կոստ(անդեայ)** աւգնեա՛ Քրիստոս:

Ժգ

280բ Զողորմելի գրիչս **Յուսիկ** աղաչեմ յիշել ի Տէր, դասք աստուածախասից:

Ժդ

301ա Զողորմելի գրիչ **Յուսիկ** յիշեսցիք ի Քրիստոս:

Ժե

344ա **ԶԿոստ(անդին)** յիշեսցիք ի Տէր, զթագադիրն եւ տէր **Լամբրունին**:

Ժզ

356բ Զբարեպաշտ Սեւաստաս **Կոստ(անդին)** յիշեսցիք ի Քրիստոս, աղաչեմ. եւ զմեղապարտ գրիչս **Յուսիկ**²⁴:

²⁴ Բառացի կերպով կրկնվող մի քանի հիշատակագրություն զանց ենք անել (Կ. Մ.):

7

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ ՍԱՀԱԿ ԿԹՂ. ԽԱՊԱՅԵԱՆ
Երուսաղէմ 3602, Ն. Պողարեան, *Յուցակ*, հ. ԺԱ, էջ 22²⁵

ՈԶԹ

1240

Գրիշ՝ Գրիգոր
Վայր՝ Մլին (Կիլիկիա)

ա

Փառք Ամենասուրբ Երրորդութեան եւ միասնական աստուածութեանն Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաիտեանս յաիտենից ամէն:

Ի թուականիս Հայոց ի ՈԶԹ (1240), ի հայրապետութեան տեառն **Կոստանդեայ** եւ ի թագաւորութեան փրստոսապսակ արքայի **Հեթում**, գրեցաւ Աւետարանս կենսաբեր, յաշխարհիս **Կիլիկիոյ** ձեռամբ մեղապարտ ֆահանայի **Գրիգորի**:

Ո՛վ աստուածասէր եւ սրբազան ֆահանայք եւ սպասաւորք սրբոյ եկեղեցոյ Աստուծոյ, յորժամ աւգտութեան ինչ հանդիպիք ի սմա ընթերցմամբ կամ ընդարինակելով, կամ տեսանելով, զստացող սուրբ Աւետարանիս զսրբասէր եպիսկոպոսն՝ զտէր **Սարգիս**, եւ զհայրն նորա զպարոն **Յուսէփ** եւ զմայրն **Խորինչահ**, եւ զեղբարս նորա՝ **Զաֆարէ** աստուածամեծն ֆահանայ եւ **զԳրիգոր** եւ **զԼիպարիտ** եւ **զՃումիւր**, եւ ֆեոին նորա զտէր **Ստեփաննոս**, յիշեսցիք ի սուրբ աղաւթս ձեր:

բ

Ստացող՝ **Սարգիս** եպս. Սիւնեաց

Ես նուաստ եպիսկոպոս եւ տարաշխարհիկ եղեալս **Սարգիս**, յերես անկեալ Աստուծոյ եւ աղաչեմ զամենեսեան յիշել ի սուրբ աղաւթս ձեր զփրստոսապսակ թագաւորս **Հեթում** եւ զհայր նորա՝ զպարոն **Կոստանդին**, եւ զեղբայրս նորա՝ զսրբասէր **Բարսեղ** ֆահանայն եւ զպարոն **Սմբատ Գունդուստապլ**, եւ զպարոն **Աւշին**, եւ զպարոն **Լեւոն**, եւ զֆորս նորա, զսրբասէր կրանաւորն **Հոփսիսիմէ**, եւ **Թեֆանո** եւ **զԿալամառի**, զի յոյժ երախտաւոր են լեալ ինձ ի տունս եւ ի վանս իւրեանց բարերարութեամբ, զոր հատուցէ նո-

²⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոյ Յակոբեանց, հ. ԺԱ, կազմեց Ն. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1991: Հրատարակիչը ծանոթագրել է. «Յիշատակարան Աջապահեան Մատթէոս Էֆ.ի ֆոլ զտնուած մագաղաթեայ Աւետարանին» (անդ, էջ 22):

ցա բարերարն Աստուած հարիւրապատիկ եւ բիւրապատիկ աստ եւ ի հանդերձելումն. ամէն:

Դարձեալ աղաչեմ զվայելողսդ աստուածային տառիս, զի զփափափումն սրտի իմոյ կատարիցէ՛ք, զի ուր կատարումն իմ լիցի եւ գերեզմանն իմ, անդ կացցէ Աւետարանս ի յիշատակ բարի յիշելոցս եւ յիշողացդ ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի Տէր մեր, որում փառք յափտեանս ամէն:

Իսկ մանրամասն ծաղիկ սորա կատարեցաւ ի մեծ խմբարանիս **Մլիճի** ընդ հովանեաւ Սբ. Մարն Լուսո, յառաջնորդութեան տէր **Գրիգորի՝** հեզի եւ խոնարհի, ձեռամբ սրբասնեալ ֆահանայի **Կոստանդեայ** եւ **Թորոս** սարգ[աւագի], որոց ողորմեսցի Տէր: Այլ ես՝ յոգնամեղ ստացող սորա տէր **Սարգիս Արեւելցի**, ի նահանգէ **Սիսական՝** ի մեծահոշակ աթոռոյ **Տաթեւ** կոչեցելոյ, եւ տարագրեալ վասն մեղաց, ժամանեցի յայս սուրբ ուխտ եւ բազում ընդունելութիւն եւ հանգիստ գտի ի վերոյգրեալ թագաւորահարէն՝ ի մեծ պարոնէն **Կոստանդեա**, առաւել քան զարժանն մեր, եւ յայլ միեղէն եղբարցս: Արդ՝ աղաչեմ զձեզ, ով մանկունք Սիովնի, կրկին արհնութեան արժանի առնել զայն:

8

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ԵՒ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՈՒ ՎԻՃԱԿՆԵՐՈՒՆ
Երուսաղէմ 3851, Ն. Պողարեան, *Յուլյակ*, հ. ԺԱ, էջ 294-295

ԶԱ.

1252

Գրիշ՝ **Սարգիս Սամովիւեանց** երէց
Վայր՝ **Հաղբատ**

Փառք Սուրբ Երրորդութեանն Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յափտեան:

Յընտրելագունից մերոց եղբարց մաւրս լուսոյ բազմազան զաւակաց Նոր Սիոնի Կաթողիկէիս **Հաղբատայ**, ցանկացող եղեալ ի բազում ժամանակաց, **Սարգիս** անուն, որ եւ **Սամովիւեանց** երէց կոչեմք, ետ գրել զՊատմութիւնս արեգակնայոյս եւ աստուածաբան սուրբ առաքելոյն եւ սփանչելագործ աւետարանչին Յովհաննու, զոր գրեաց Պոռխորոն հետեւող նորին եւ աշակերտ, զվարս նորին եւ զսփանչելիսն ամենայն ստուգութեամբ, եւ զՏեսիլ նորին աւետարանչի ապագայիցն ցուցմանց, զոր ետես հոգւոյ ակամբ ի **Պատմոս** կղզոյ: Ընդ նմին ետ գրել եւ ըզՊատմութիւն զդարձ գերութեան անուանի եւ մեծագաւր ամենագով եւ աստուածունակ կենսակիր Սուրբ Նշանին մերոյ, զոր Աւագ Խաչ անուան (*երկու տող ջնջված*) զորպիսութիւն բերելոյն ի գերութիւն յերկիրս ձեր, եւ զդառնումն նորա ի ձեռն երկուց սուրբ Հարանցն անդ-

րէն ի տեղի իւր: Եւ եթէ որպիսի սէր եւ միաբանութիւն եղբայրական լեալ է ի մեր միջիւ եւ ի ձեր, գոր ի յանցիւր ժամանակաց մոռացումն է եղեալ: Եւ դո՛ւ սիրոյ կապակցութեան աղագաւ, ով սուրբ հարբ եւ եղբարբ, խնդրեցե՛ք զՊատմութիւն Սբ. Նշանիս մերոյ, եւ ես նուաստ եւ անպիտան հոդս **Սարգիս**, թէպէտ եւ լի եւ անթերի է մեծապատիւ Սուրբ Ուխտ ձեր կրեմամբ եւ պատմութեամբ սրբոց, այս Պատմութեանս ... (*մի քանի բառ ջնջված*) թէպէտ եւ իրիդ փոքր են յաշս մարդկան, բայց ես մեծ յոյս կալայ ի **Սուրբ Կարապետոյ** եւ ի ձեր սուրբ աղաքօդ, եւ ետու գրել զՊատմութենէս վասն յիշատակի ինձ եւ ծնաւոյց իմոց եւ եղբարց, եւ իմ սնուցած տղայիս **Ստեփանիս**, եւ ընծայեցի առաջի **Սուրբ Կարապետի**, եւ պատուական եւ փառաւոր սուրբ եղբայրութեանդ: Եւ զիմ մահու ձայն լսէ՛ք, զիմ միաբանութեանն գլխատակն կատարէ՛ք, եւ զինչ որ այլ յիս կարողութիւն լինիցի առնեմ: Եւ որք զմեզ յիշեն, յիշեալ եղիցին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է արհմեալ յափտեանս յափտենից ամէն:

Գրեցաւ սուրբ Պատմութիւնս ի **Հաղբատ** առաջի աստուածընկալ **Սուրբ Նշանիս**, յերբ հարիւր եւ մի թուականութեանս Հայոց (1252) (*մեկ բառ եղծված*), ի հայրապետութեան **Կոստանդնայ** Հայոց կաթողիկոսի, յեպիսկոպոսապետութեան երկուց լուսաւոր արանց */// (մեկ բառ ջնջված)* մերոյ տէր **Համագաս[պայ]** */// (երկու բառ ջնջված)* նահանգիս, եւ մեծահարկ տանս **Հաղբատայ**. Եւ յառաջնորդութեան **Այրարատեան** գաւառին **Սբ. Կարապետին Յովաննու վանից**, մեծապատիւ ռաբունոյն տէր **Մկրտչին**:

9

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ

Վենետիկ 274, *Յուդակ Վենետիկի*, հ. 2, էջ 340

ԶԼԴ

1285

Գրիչ՝ Վրթանէս

209բ Մեղայ տեառն Աստուծայ, **զՎրթանէս** գրողս յիշեալ ի Տէր: Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց **ԶԼԴ** (1285) ի յապրիլն 2 (6) եւ ի սահմի ԻԸ (28):

10
ԱԽԵՏԱՐԱՆ
Ս. Էջմիածին 194

ՁԽԱ

1292
Նկարիչ՝ Սիմեոն
Վայր՝ Արմենի լեռ (Կիլիկիա)

152բ ԶՍիմեոն անարժան նկարիչս յիշեա ի Տէր, ո՛վ սուրբ պահող և Աստուած գֆեզ²⁶:

11
ԱԽԵՏԱՐԱՆ
Մասնավոր հավաքածու²⁷

ՁՀԲ

1293
Հետագայի ստացող՝ Բարսեղ Իրեցորդի
Կազմող՝ Ստեփանոս Երկաթենց
Վայր՝ Սիս (Կիլիկիա)

Ընդ նմին յիշեցեմ զանարժան ծառայս Ա(ստուծոյ) զԲարսեղ Իրեցորդի և զհայրն իմ զՎահրամ ֆահանայ և զմայրն իմ զՄարիանէ և զեղբարքն իմ զԼեւոն և զԳրիգոր և զԹորոս և զգոյրքն իմ զԿառմառի և զԽոսրովանուշ և զամուսինն իմ զՇահանդուլստ և զդուստրն իմ զՏամալայժ և զամենայն ծնողսն իմ, զի ստացա զս(ուր)բ աւետարանս ի յարդար ստացուածոց ի ժամանակին, յորժամ նեղէր ազգն իսմայելացոց ի վերայ ֆրիստոնէից: Նայ գնաց հայոց կաթողիկոսն Տէր Կոստանդին Դրագրկցին ու ես ի յիւր ծառաութիւնն դեսպան առ Մսրայ տէրն՝ Մելիք Նսարն. նայ ի Հաղպ գնեցի զսուրբ աւետարանս

²⁶ Ձեռագրում եղած՝ Գեորգ գրչի բուն հիշատակարանը տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 692-693: Նկարչի հիշատակագրությունը լրացվում է ըստ Դավիթ Ղազարյանի կազմած անտիպ ձեռագրացուցակի:

²⁷ Ավետարանի գրչության 1222 թ. հիշատակարանը տե՛ս վերևում: Սույն հիշատակարանի հրատարակությունը տե՛ս Տեր Ներսես ավագ ֆահանա Ներսեսյան, «Կորստից փրկված մի ձեռագրի ողիսականը», էջ 153: Սույն հիշատակարանը գտնվում է ձեռագրի 17-րդ արևակում (մատյանը թերթակաված չէ): Հիշատակարանից երևում է, որ 1222 թ. Ստուռ գրված Ավետարանը հետագայում հայտնվել է Հալեպում, որտեղից այն գնել է Բարսեղ Իրեցորդին, բերել է Սիս և կազմել տվել Ստեփանոս Երկաթենցին: Ձեռագիրն ունի նաև հետագայում կազմմանը վերաբերող 1516, 1579, 1791 թթ. հիշատակարաններ (նույն տեղում, էջ 152):

ու եկի ի Սիս, կազմեցի ի թվակ(անիս) **ՉՀԲ** (1293) և որ գմեզ յիշէ, նայ ինքն յիշեալ լինի ի տէր Ա.(ստոյա)ծ մերմէ:

Զկազմող սորայ **գՍտէփանոս** երէց **Երկաթենց** յիշեցէ ի **Տ(Է)ր**:

12

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Ս. Էջմիածին 1250²⁸

ԶԽԲ

1293

Հեղինակ՝ **Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցի**
Գրիչ՝ **Վասիլ հրովարտականց դպիր**
Վայր՝ **Կոռիկոս (Կիլիկիա)**

444ր Յոֆնական և անթուելի, բազմապատկեալ բիրատու բարեաց բաղ-
ձացաւ և պարունական, երանաւտ և երկնատու շնորհի ընդունակ և ունա-
կական գիրքս այս աստուածունակ և գերադրական ի յարմարութենէ իրին, և
յաւետատրական ձայնէն և ի գերահրաշ գործոյն առընկալեալ զանունա-
դրականն կոչումն որ ասի Աւետարան: Յիրին բնութենէ բանատրապէս
եղեալ զի յաւտ և յաւերժական և յարածից կենաց և բարեաց յալիտենակա-
նաց, գոր ընկալաւ բնութիւնս՝ է պատմող: Եւ ի ձայնին զարութենէ զի աւե-
տեաց և ուրախական խնդութեանց, և անտրտմական կենաց վայելչութենէ է
հնչող, զիջումն Աստուծոյ յերկիր և զելս մարդկան յերկինս աւետարանէ,

²⁸ Մինչև 1980-ական թվականները ձեռագիրը կորած է համարվել: Հիշատակարանը զգալի կրճատումներով արտագրված է եղել 1608 թ. մի ժողովածուի մեջ (ՄՄ 5613), որից էլ 1948 թ. հրատարակել է Վ. Հակոբյանը (Վ. Հակոբյան, «Հեթում պատմիչի հիշատակարանը», *ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր»*, 1948, N 10, էջ 66-73), իսկ երկրորդ անգամ՝ Ա. Մաթևոսյանը (ԺԳ, էջ 718-720): Սկզբնամասի (ձեռագրում՝ 10 էջ) և ավարտի կրճատման հետևանքով անհայտ են մնացել գրչի ու ծաղկողի, ինչպես նաև Հեթումին պատկանած ամրոցների անունները ու մի քանի այլ էական մանրամասներ (հրատարակվել է «Արդ, յայտ ժամանակի ցաւե աշխարհ իբրեւ գծեր...» հատվածից մինչև՝ «Եւ նմա փառք յամենայն արարածոց իւրոց»): Շահե արեգս. Անեմյանը 2006 թ. իրականացրել է ամբողջական հրատարակությունը (Շ. Անեմյան, «Հայոց սպարապետ Հեթում պալլի յիշատակարանը», *Հայերէն Աստուածաշունչը (ճալագիտական ուսումնասիրութիւններ)*, Երևան, 2006, էջ 344-351), այնուհետև մենք՝ ձեռագրի համեմատությամբ որոշ սրբագրումներ կատարելով (Կ. Մաթևոսյան, *Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրութիւնը*, Երևան, 2011, էջ 95-100): Սույն Ավետարանը, որը գրվել է Կոռիկոսի նորաշեն ծովային ամրոցի նորակառույց եկեղեցու համար, որոշ ժամանակ հետո տարվել է Կիպրոս և պահվել տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում: 1891 թ. ձեռագիրը գտնվել է Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքում: Մեծ եղեռնի փորձությունների միջով անցելով 1980-ական թթ. մատյանը հայտնվել է Նյու Յորքում՝ պարսկաստանցի հրեաների ձեռքում, որոնցից գնել է Շահե արեգս. Անեմյանը, բերել Հայաստան և նվիրել Ս. Էջմիածնին:

զհաղորդակից և զհամաբնակիցն լինել հրեշտակաց և մարդկայինս սեռի նառն գերկնային առաքինությունս՝ յերկրի տնկեալ մերոյն Յիսուսի մեզ ծանուցանէ: Իսկ ի գործոյն զի աստուածագործ և աստուածարար և անմահական բարեաց է հրատարակող, զոր բանին Աստուծոյ մարդանալովն ընկալաւ: Եւ զաւրիակացն նրկարագրութեան, զնշմարտութիւն ի կատարումն (445ա) հասեալ տեսաւ աւետարանական վարդապետութեամբ լուսաւորեալ, որ են նշանք հրաշից և բանք աստուածախաւս վարդապետութեան, և զործք սփանչելեաց աստուածութեանն Քրիստոսի, նոր աշխարհի ստեղծագործութիւն և մարդկային բնութեանս նորոգութիւն, զոր ուսուցանէ մեզ աւետարանականս վարդապետութիւն:

Զի զառ ի չորից նիւթոց շինեալ աշխարհս զգալի և յանցատրութեամբ նախաստեղծիցն եղծեալ յապականութիւն, չորիւք աւետարանչաւս հարտարապետաւս աշխարհի աւետարանական վարդապետութեամբս բժշկեալ և կանգնեալ զաստուածաշէն տուն աշխարհիս և զաստուածաբնակ տաճարս կենդանի զգործ ձեռիւնն Աստուծոյ զմարդ, զոր խոտորեալն ի բնութենէս բանսարկուն իբր չորիւք եղջիւրաւ սեռական ախտիւքն հարեալ, ցրուեաց և կործանեաց ըստ տեսանող մարգարէին, եկեալ չորս հիստումս և արուեստատրս հոգիւնկալ մեծահանճար իմաստութեամբ վերստին շինեցին զկրկին աշխարհիս տուն զանբանականն և զբանաւորս:

Եւ որ ի յերկինս երկնից յաթոռ չորեկերպեան ի փառադէմ կենդանիս նստեալ հանգչէր, զոր (445բ) ետես մարգարէն մարդ և առիծ, եզն և արծիւ, ի թագաւորական կենդանիսն թագաւորն թագաւորաց բազմեալ, զնոյն կերպարանս և զդէմս և զձև արթոռոյ յերկրի պատրաստէր: Զչորք թիւ աւետարանչացս աստուածութեանն փառաց արթոռ և բարձաւ և ի տիպ երկնատրացն յերկրի հանգուցանող: Որք և չորեկերպեան արթոռ զանձնատրական մասունս մեր յարինեցին, զանասնականն մասն յերկնատրսն և ի հրեշտակականն փոխելով:

Եւ յաւետարանին փառզացն համապատուութիւն զի որ յաթոռ աստուածութեանն դէմք մարդոյն է ի մեզ բանականն և յաւետարանիչսն նշանակ Մատթէոսի, զբանն մեր փոխեալ ի հրեշտակացն նմանութիւն և զխաւսս յաւետարանչացն յարդիւնականութիւն: Իսկ դէմք առիծուն ի մեզ սրտմտականն և յաւետարանիչսն Մարկոս, վասն համառատութեանն դարձուցանելով զսրտմտականն մեր ընդդէմ չարին և զարիանալն ի բարին: Իսկ զուարակն առ մեզ ցանգականն, և յաւետարանիչսն Դուկաս: Ողջախոհութեամբն // (446ա) ուղղել զցանգականն մեր ի հոգևորսն և յաստուածայինսն և ըստ նմանութեանն Քրիստոսի և եզինն պարարակի, զենոյ զանդամս մեր երկրաւոր: Իսկ ըստ արծոյն ձևոյ, որ յաթոռն Աստուծոյ և ի մեզ արդարութեան զուգահաւասարութիւն և նշմարտութեան գիտութիւնն, որովք արծաբար

քնով վերաբերիմք յերկինս, ըստ անտարանշին Յովհաննու որոտալով ի բարձանց:

Սոքա են և նշմարիտ գետնն եղեմաբովս զոր առաջին արարչութեան պատմողն գծագրեաց աղբիւր ելեալ յեղեմայ ոռոգելով զդրախտն և անտի ի չորս բաժանել գնացս գետոց յոռոգումն տնկոց և ի զովացումն կենդանեաց: Իսկ ըստ նորոյ արարչութեանս. աղբիւր Տեառն յանսահման ծովէ ծնեալ ի Հարէ՝ անժամանակ: Ըստ մարգարէին՝ ի քէն է Տէր աղբիւր կենաց, և դրախտ աստուածատունկ կոյսն ամենաշնորհ, ուստի ել Տէրն ժամանակաւոր ծննդեամբ՝ ոռոգելով զբանաւոր տունկս նորոյ դրախտի, զառաքեալսն և զֆարոգիչս բանին: Եւ բաժանեալ ի չորս գետոց գնացս՝ ի չորս անտարանիչսն աստուածաբարոզ, որք արբուցին (446բ) զտիեզերս յանհամակաւ ջրոյն, որով զտապ ջերմութեանն զովացուցին և զբոց մեղացն շիջուցին և յաշխարհի զվիհակ ընթացից գետոցս հաւատով և գործով ծաղկեցուցին և զհոգոյս մերոյ մասունս դրախտ աստուածային յարդարեցին, զի առաջին գետն **Փիսոն** թարգմանի բերան հրոյ, և յանտարանիչսն Մատթէոս. երգ կենաց, լուսաւորեաց յաշխարհիս կողմանս զարեւելս և ի մասունս հոգոյն զբանականն, որ է արեւելք. և յոյս ի բնութիւնս մարդկան, ուր և իմաստութեան տունկք բուսանին, և փայլեն ծնեալք ի խոհականէն: Երկրորդ գետն **Գեհոն** թարգմանի լանջք, յորում և ի մեզ բունեալ է սրտմտութիւնն: Իսկ անտարանիչսն Մարկոս, բղխեալ զանտարանն **յԱղեֆսանդրիա**, ուր և գետս ընթանայ և ի մեզ իբր անդ փաշասնունդ բուրէ ծաղիկ արիական փաշութեանն, ի սրտին դրախտի: Երրորդ գետն **Տիգրիս** գնա ի **Միջագետս**, և ցանգութիւնն, որ ի մեզ ի մէջ յորովայն և յանտարանիչսն Դուկաս, անտարանեալ ի **Հոռով** և **յԻտալիա**, (447ա) և ողջախոհութիւն, որ ի մեզ, վայրենացեալ ախտիցն ընդդիմանա: Գետն չորրորդ **Եփրատէս**, որ և **Արածանի**, և ի մեզ արդարութիւնն և յանտարանիչսն Յովհաննէս ֆարոգեաց **յԱսիա** և հոգոյն վտակաւ զտիեզերս ոռոգեալ և արդարութիւնն զաստուածային կամսն ի բոլոր մասունս հոգոյն տարածեալ:

Սոքա են չորք կառնն մարգարէահրաշ, յորս բազմագունի ձիֆն լծեալ էին, որ են աշակերտք Աւետարանին՝ Հոգոյն պարգեւաւ, ի զանազան ներկուածս գունոց գեղեցկացեալ, որով կառավարեաց փաշ հեծեալն ընդ տիեզերս, որ և ինքեանք կառն եղեն և ի բանաւոր նիւթոց մարդկութեանս կառն աստուածութեանն կազմեցին և զգոյն որակաց ձիոցն ի մեզ խորհրդաբար տպաւորեցին երանգս. ընդ կարմրութեան գունոցն զամաւթ պատկառանացն ի մեզ տնկեցին, որով խոտորիմք ի վատթարէն, և հրամանք ի սէրն Աստուծոյ ջերմացուցեալք ի գործս բարիս: Եւ ըստ սևատեսակ ձիոցն զաստուածաւանդ խորհուրդն ծածուկ և թափուն (447բ) ունել մեզ աւանդեցին և որպէս զձիսն սպիտակափայլ ծերունական իմաստիցն հմտացուցին և ըստ բազմանկար

կիտուածոյ խայտիցն զանազան հանճարով նոխանալ ուսուցին տեսական և գործնական երկասիրութեամբն, յորում բարձրանայ Աստուածն բան:

Աստանաւ ի կատարումն հասեալ լինի խորհուրդ չորից չափոց մանանային, զոր յոսկի սափորն էարկ Մովսէս հրամանաւն աստուածային: Իսկ աւետարանական վարդապետութեամբս անձինք մեր ոսկիացան հրով Հոգւոյն հալոցաւ զտեալ և փոխանակ Մովսէսի Աստուածն մարգարէից չորք ձափով աւետարանչացս զմանանայն կենաց յանձինս մեր արկեալ:

Ի չորս թիւ ընդունակ անաթոց, յոգի և ի մարմին յանցաւոր կեանս և յապագային, զկարգ և զչափ սոցա գիտելով: Եւ զի առաջին յաւետարանսն կարգելոց էր Մատթէոսին, նոյն և այս խորհուրդ մարգարէիք նկարագրեցաւ և ի նահապետսն տպաւորեցաւ և ի բնութիւնս կարգադրեցաւ, զի յաթոռսն չորեկերպեան (448ա) չորից կենդանեացն դէմք էին. վեցտասան, և չորք չորք յամենայն կողմանս ընթանային: Զի աւետարանիչն սուրբ ի չորս կողմանս տիեզերաց փարոզեցին, յորս և աւետարանք նոցա տարածեցան: Եւ որպէս անդ յամենայն կողմանս մարդն յառաջանայր, նմանապէս և Մատթէոս ի կարգ դրութեան աւետարանացն առաջին կարգէր: Յուցանի այս խորհուրդ և ի սանդուխմն Յակովբա աւծեալ արձանն ի խոնարհ առկայացեալ և ի գլուխն Տէր հաստատեալ: Այսպէս և Մատթէոս յաստուածութեան անուանէն սկսանի և Յովհաննէս զաստուածութիւնն աւետարանէ: Եւ սանդուխմն ի մէջ երկուցն՝ Մարկոս և Դուկաս, որք և զմարդիկ յերկինս հանեալ բարձրացուցին և զհրեշտակս իշանել առ մեզ միջնորդեցին: Այլ և սանդուխմ մարդեղութիւնն յերկրի հաստատեալ և աստուածութիւնն ի գլուխն երևեալ, զի որպէս սանդուխմն ի բարձունս ելանեն, այսպէս և Քրիստոսի առ Հայր ելանեմք և մարդկութեամբն յաստուածային գիտութիւնն հասանեմք: Նմանապէս (448բ) և ի բանաւոր մարդկային բնութեանս մասունս հոգւոյ առաջին է բանականն, և ապա այլն ըստ կարգի դասեալ և թուեալ: Նմանապէս և յաւետարանս Մատթէոս: Այլ և չորք են աւետարանիչն, զի Քրիստոս զոր աւետարանեցին, Աստուած էր և մարդ. երեքն ըստ արինաց վկայք մարդեղութեան նորա, իսկ Յովհաննէս ընդ երիցն վկայ աննառելի և անժամանակ աստուածութեանն նորա:

Արդ, այս բիրապատիկ բարեաց և խորհրդոց աննաոից և գիտութեանց գերազանց և իմաստութեանց երկնային, պարագրաւ աւետարանի ցանգացող եղէ **Հեթում**, որդի **Աւշնին**՝ եղբար **Հեթմոյ** Հայոց թագաւորի, որ և ես՝ **Հեթում** շնորհաւ ողորմութեանն Աստուծոյ տէր **Կոտիկասոյ** և **Մանիանին**, **Պունառոյ**, **Անամուտին** և **Կուպային** և այլոց ամրոցացն, որ առ կողմամբն **Սավրիո** և գաւառաց բերդիցն, ստացա զսուրբ Աւետարանս և փափագեալ սրտի բաղձանաւ ետու գրել զսա իմոյ իսկ հրովարտակաց դպրի **Վասլի**, որ երբեմն սարկաւագ լեալ՝ և այժմ (449ա) ծառայէ ինձ միամտութեամբ և մտերմաբար սիրով:

Ջոր և պարտ է յայտնել զառիթ և զպատճառ գրելոյ սորին: Զի ի ժամանակս վերջին, յորում ժամանակ հասաւ մեք, ցաւէ աշխարհ ամենայն իբրև զայր ծերացեալ և ի վերջս կենաց հասեալ, որ ի նուազեալ զաւրութեան անդամոցն և ի պակասմանէ զգայարանացն հեծէ և ցաւի: Այսպէս ծերացեալ աշխարհի, նուազեաց ամենայն ազդումն բարւոյ և յանախեալ բազմացան բորբոքումն շարեաց, և տապեալ տառապէր տխրեալ տիեզերաց մասունք անդամոց: Եւ որպէս կին ի ծննդական երկունս հասեալ յառաջ բերել զմանուկն ի լոյս երկիր, կսկծելի և սրագոյն ցաւոց հասեալ, փութացուցանեն զծնունդ մանկանն, այսպէս և աշխարհս այս, յորում ծնաւ և սնաւ և ունի զմեզ ընդ ինքեամբ իբրև մայր զմանուկ ի փորի կենաւ և մահուամբ, զի ծնցի ի հանդերձեալ աշխարհն: Եւ արդ, ցաւէ և երկնէ և տագնապի, մինչև ծնանի: Այլ և ծփի ծովանման (449բ) և ալեկոծէ զմարդիկ, որք ի նաւ մարմնոյս ունին զգանձս հոգոյ և եկային ի նաւահանգիստն վերին:

Արդ, յայսմ ժամանակի ցաւէ աշխարհ իբրև զծեր և երկնէր որպէս զմայր և ծփէր որպէս զծով: Եւ առաւել ևս ազգք փրիստնէից և եկեղեցի Քրիստոսի ամբոխեալ խոռվէր իբրև ի հողմոց շնչմանէ յանարինացն յարուցմանէ, որով և **երկիրս Հայոց**, որ ի նահանգիս **Կիլիկոյ**, որում տիրէին փրիստոսապսակք թագաւորք, սերեալք ի **յըմափինանց** զարմէ, և իշխանք գաւառատէրք ի նոցունց ազգակցութենէ, սաստիկ և անհնարին նեղութեամբ վշտանայր **յեգիպտական** ազգէն, ի գազանամիտ և գոռոզաբարո սուլտանացն, որք տիրէին անդ յատուս մերոյ ժամանակաց, որք և մաշեալ սպառեցին և աւերեալ ջնջեցին զծովեզերեա աշխարհն, յորում բնակեալ էին արիական ազգն **Ֆռանգաց**, զմեծն **Անտիոք**, զգարմանահրաշն և զգեղեցկաշէնն, որ ընդ տէրութեամբ բրնձին, զոր կործանեալ ի հիմանց, (450ա) ավերեաց **Ֆնտովստար** սուլթանն, որ անուանէր **Մելիք Տահր**, ի թուին ԶԺԷ (1268), յատու շաբաթու, ի Ծաղկազարդին, և զԳ (3) պարսպեանն **Տրապալիս**, զոր առ **Ալֆի** սուլթանն **Մելիք Մնսուր** ի թուին ԶԼԸ (1289), և զփառաւորն **Պաղոմիդէ**, որ նա ինքն **Աֆայ**, որ էր տուն իշխանութեան Դամիլուն և Ոսպէթալի²⁹, և այլոց անունաւոր իշխանաց շինեալ բարձրագոյն պրնաւ և հաստահիմ պարսպաւ և գեղեցկայարմար տանաւաւ, զոր կործանեալ տապալեաց անաւրէն որդին **Աֆլէ Մելիք Աշրաֆ** ի թուին ԶԽ (1291), ի մայիս ԺԸ (18):

Որ և սաստկագոյն քան զայլ գոռոզսն գոռայր իբրև զապմ կարկտածին ի վերայ մերոյ աշխարհիս և ծանրացոյց առաւել սաստկութեամբ զպահանջումն հարկին և զեզերային գաւառսն մեր բոլոր սահմանաւ ի ձեռն սրիկայից արանց Արաբացոց և Թուրքաց գերէր միշտ և ավերէր և անբնակ առնէր

²⁹ Խոսքը տանարականների (Templiers) և Հիվանդախնամների (Hospitaliers) միաբանությունների մասին է:

և, ըստ բաբելացոց բռնաւորին, ձեացեալ երկնահաս ծառոյն, որ այնքան բարձրացեալ նա մինչ յերկնամասն **Երուսաղէմ** փաղաֆն Աստուծոյ հասեալ առ զնա և գերեաց (450բ) զսպասս սրբութեան տաճարին Աստուծոյ: Նմանապէս և սա այնքան ներողութեամբն Աստուծոյ և յանախութեամբ մերոցն մեղաց զաւրացեալ, մինչ զի առ զաթոռ հայրապետութեանն Հայոց **ԳԿԼայն Հռոմայական**, յորում էր և Աջ մերոյ **Սրբոյ Լուսաւորչին**, և առաքելական և մարտիրոսական նշխարք և սրբութիւնք անթիւ և կտակարանք աստուածային գրոց գանձեալ բազմութեամբ, զոր և անհուն զաւրաւ և բազմաձեռն պատերազմողաւ և նորագործ մեքենայից հնարարութեամբ պատեալ պաշարեաց սղարեալ բաբանաւ ի վերուստ, և փարափոր ծակամտաւ նաղմելով նեղեալ ի ներքուստ, առ զաստուածաշէնն զայն և զհրաշալի դղեակն վալելչագեղ ի թուին **ՉԽԱ** (1292) յունիս **ԻԸ** (28), գերեաց գտէրն և զհայրն մեր հոգևոր զկաթողիկոսն ամենայն Հայոց գտէր **Ստեփանոս**, եպիսկոպոսաւ և վարդապետաւ, փահանայիւ և անհամար փրստոնէիւ: Եւ սպառեալ զազգն փրստոնէից և բնակեցոյց ի հայրապետանոցին և ի գեղեցկապաճոյն տաճարին՝ զուրացողսն (451ա) Քրիստոսի: Եւ եղև այն սուգ մեծ ամենայն եկեղեցեաց, մանաւանդ ազգին Հայոց, որք կրեցին զկսկիծն ողորմելի և զաղէտն աշխարհանաց:

Արդ, զի յայսմ ժամանակի այսպիսի նեղութիւնք ժամանեալ հասեալ ունէր զեկեղեցի Քրիստոսի և զի որպէս ասացաւ յառաջ քան զայս, **ՉԼԸ** (1289) թուին, եղև աւերումն **Տրապալստ՝ յԱլֆէ**: Եւ վասն այսորիկ յաճախեաց ան և երկիւղ ի վերայ ամենայն փաղափաց ծովեգերեայց: Վասն որոյ և եւ **Հեթում**, մտախոհ եղեալ զտանել տեղի ամրոցի և ապաստանի զգուշանալ յանաւրինացն սրոյ մերոցն փրստոնէից և տենչացեալ ցանկացայ գեղեցկադիր այսմ կղզոյս որ հանդէպ մերոյ աստուածապահ ամրոցիս և յարմարեալ շինեցի զսա բազում ծախիւք և մեծ փափագանաւ և վասն բնակչացն միսիթարութեան շինեցի տաճար Աստուծոյ և տուն աղաթից զսուրբ եկեղեցիս, որ ի մէջ գեղեցկաշէն ամրոցի բերդիս, յորում և ի պէտս լուսաւորութեան հոգւոց որպէս ծառն կենաց ի մէջ դրախտին և Աւետարան Քրիստոսի պիտոյ էր այսմ (451բ) դրախտի եկեղեցւոյ, զոր և ետու գրել ի լուսաւորութիւն հոգւոց ի տաճարս յայս աղաթողաց և յիշատակ բարեաց ինձ և իմոցն յապագայս ժամանակաց և փրկութիւն հոգւոյ իմոյ ի հանդերձեալ կեանսն յարդարադատ անեղ ատենին Քրիստոսի: Եւ եղև աւարտումն գրութեան սորա ի թուին **ՉԽԲ** (1293), ի ժամանակի, յորում ունէր զաթոռ թագաւորութեան **Երկրիս Հայոց** արինապահ և առաքինասէր և եկեղեցազարդ պարոնն ամենայն Հայոց **Հեթում՝** որդի **Ատոնի** բարեպաշտի, որ միսիթարութիւն էր մեզ ի վշտաբեր ժամանակիս սրբասնունդ եղբարքք իւրով:

Արդ, ես՝ **Հեթում**, մեղուցեալ ծառայ Քրիստոսի, աղաչեմ և աղերսեմ և պաղատիմ սիրովն Քրիստոսի առ սուրբ եկեղեցիս յիշել զիս բարեմիտ կամամ և զսիրելի որդեակսն իմ՝ զանդրանիկն՝ **Աւշին** և **զԿոստանդին** և **զԼևոն** և զֆոյրս սոցա՝ **զըմիքա**, և զամուսին իմ **զԶապլուն** և ողորմութիւն հայցել ի Քրիստոսէ մեզ և թողութիւն յանցանաց մեզ և ծնաւոց մերոց և եղբարց և համայնց զարմից, զի և ձեզ ողորմեսցի (452ա) ամենառատ պարգևաց տուողն Աստուած, և նմա փառք յամենայն արարածոց իւրոց:

Աղաչեմ և ես անիմաստ այրս և թերավարժս յուսումն գրչութեան **Վասիլ** գրող սորա և կազմող յիշել ի մեղաց թողութիւն զիս և զծնողսն իմ և զեղբարս:

Այլ և զհոգևոր եղբայրն իմ զշնորհաներկ գրիչն **Վասիլ**, մականունն **Երկինք**, որ զանազան երանգաւ և ոսկիազաւծ ծաղկաւ զարդարեաց զսա, մի մոռանայք յաղաթից:

13

ԳԱԳԻԿ-ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ ԲԺՇԿԱՐԱՆ

Վենետիկ 1281, *Յուդակ Վենետիկի*, հ. Ը, էջ 720-722³⁰

ԶԽԳ

1294

Գրիչ՝ **Վարդ Մրտիչցի**
Ստացող՝ **Հեթում Կոռիկոսցի**
Վայր՝ (**Կիլիկիա**)

ա

Էջ 14 Զթագատուրագն այր զֆրիստոսապաշտ խոհեմ եւ քաջ ի արանց պարոն զբարեհամբաւն **Հեթում**, տէր **Կոռիկոսոյ** յիշեսցիք ի Քրիստոս, որ Քրիստոսի եւ վիճակեալք, որոյ հրամանաւ սկիզբն արարի գրութեան յոքնահաննար եւ յամենայնի պիտանացու եւ հարկատու տառիս Բժշկարանի՝ ես ապիկար ծերունիս **Վարդ Մրտիչցի**:

Սկիզբնս ի թուին հայոց ԶԽԳ (1294), յամսեան յունարի ի ԻԸ (28)-ն:

³⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ը, յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1998, էջ 709-722: Երկի բնագրային վերնագիրն է՝ «Բժշկարան, զոր փոխած է ի Տանիկ լեզուէ ի Հայս, ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Հայոց Գագկայ» (անդ, էջ 710):

Բ

Էջ 229 Որ բարձեր զցաւ հոգւոց եւ մարմնոց հաւատացելոց բոց, Քրիստոս Աստուած, բժշկեա՛ զհոգւոյ եւ զմարմնոյ հիւանդութիւն ծառաի քո **Հեթմոյ**, տեառն **Կօռիկօսոյ**, ստացողի բժշկարանիս, եւ պահեա՛ զնա իւրովն ամենեւում անփորձ կրկին կենդանութեամբ կենդանովն եւ անկենդանեան զերկաֆանչիւսն ըստ բումդ հանոյից կառավարելով, զի մնալով նշխար յարհնեալ նահապետէն, արհնեա ծառանգ թոռն անփոփոխելի ունելով իւրայօքն՝ ըստ Աբրահամու, ի փառս քո, ընդ Հաւր եւ Սուրբ Հոգւոյն արհնեալդ յալիտեանս:

Գ

Էջ 396 Զստացող բժշկարանիս զմեծ սեւաստիօս եւ թագաւորազն եւ բարեհամբաւ զայրն զպարոն **Հեթում**, տեր **Կօռիկօսոյ**, եւ զիւսն ամենայն՝ զկենդանիս եւ զհանգուցեալս, յիշեսցիք ողորմութեանն Աստուծոյ արժանանալ, եւ որպէս յիշէիք՝ եւ ձեզ շնորհեսցի:

Գրեցաւ ի թուին ԶԽԳ (1294) ի թագ(աւորութեանն) **Հեթմոյ** եւ ի հայր(աւետարեանն) **Գրիգորի**:

14

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

Վենետիկ 1135, *Յուցակ Վենետիկի*, հ. է, էջ 129

ԶԽԶ

1297

Ստացող՝ **Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս [Օրբէեան]**
Վայր՝ **(Սիւնիք)**

Ա

78բ Զարհիական եւ զերշանիկ մեծ բաբունապետն, զհաւատարիմ ծառայն Աստուծոյ, զգահագլուխ աստուածապահ **Սիւնեաց** գաւեր **Ստեփաննոս**, շնորհիւն Յիսուսի Քրիստոսի արքեպիսկոպոս, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր առաջի զենելոյն Քրիստոսի, ով սուրբ ընթերցողք, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, ամէն³¹:

³¹ Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը դիտավորությամբ կրտել-հանել է մի սարկավագ, որի մասին գրում է ձեռագրի հետագայի ստացողը. «...ոմն սարկավագ Կարապետ անուամբ, եկն էառ ի տանէ մերմէ կարդալոյ աղագաւ, եւ ես ոչ էի անդ, տարեալ կտրատէ գլխատակարանն, իբր թէ ոչ գիտացին»։ Ձեռագրի գրասեր տերը, որն անունը չի նշել, փորձել է հիշողությամբ վերականգնել հիշատակարանում եղած թվականը. «որ էր գրեալ այսպէս. ի թվականութեանս Հայոց ՆԽԶ (997)»։ Վենետիկի ձեռագրացուցակի հրատարակիչն իրավացիորեն

Բ

234բ Զմեղամ դատապարտեալ ծառայս ամենայն ծառայից Աստուծոյ աղաչեմ խնդրել ի Տեառնէ զթողութիւն մեղաց:

15

ԳԻՐՔ ՊԻՏՈՅԻՑ

Վենետիկ 1169, Յուցակ Վենետիկի, հ. է, էջ 532

Զեռէ

1298

Գրիշ՝ Յոհաննէս
Վայր՝ Գլաձոր

225բ Փառք եռանձնեայ եւ միոյ աստուածութեանն որ արժանացոյց զանարժանս հասանել ի վերջին գիծ տառիս Պիտոյից, ի թուականի հայկազեանս տոհմի Զեռէ (1298), ի դառն եւ ի դժնեայ ժամանակիս, յորում խստագոյն տիրէր լուծ այլասեռիցն ի վերա Բիստոնէից, եւս առաւել ի վերայ շինուածոց եկեղեցեաց, զորս բազումս քակեալ եւ աւար հարեալ անպիտանացուցին, յորում զանցս աղիտիցն ոչ կարացից մի ըստ միոջէ ընդ գրով արկանել:

Արդ գրեցաւ սա ի գաւառիս Վայոց ձոր, ի վանս Գլաձոր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նախավկայիս, ի վարժապետութեան Եսայեայ, առն հեզոյ եւ խաղա(ղա)բարի, ձեռամբ յոքնամեղ ծառայիս Յոհաննիսի աշակերտի բանի:

Արդ որք հանդիպիք այս մատենի, յիշեսցիք ի մահուր յաղօթս ձեր զնախասացեալ բարունապետն մեր, ընդ նոյն եւ զիս՝ զանպիտան գծողս եւ զհամաւիտ եղբայրս իմ հոգեւոր զհամանուն զՍտեփաննոսս եւ զՎարդան, եւ զայլ ամենիսեան մի ըստ միոջէ. զծնողս եւ զվարդապետն իմ եւ զամենայն երախտաւորս: Եւս առաւել զդեռաբողբոջ ծաղիկն եկեղեցոյ զՈվաննէս զմականունն Օրբէլ, զհամակն մշտափայլ զուարնացեալ ի յիմաստս բանից: Եւ յիշողացդ եւ յիշելեացս ողորմութիւն շնորհեսցէ ողորմածն յամենայնի եւ նմա փառք³²:

նկատում է, որ սկզբնագրում պետք է եղած լինի Զեռ (1297), որը համապատասխանում է Ստեփաննոս Օրբելյանի ժամանակին (տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. է, էջ 127, 129):

³² ԺԳ դարի հիշատակարանների ժողովածուում, ըստ Ղ. Փիրղալեմյանի «Նշխարի», տեղ են գտել այս հիշատակարանի թվականը և երկրորդ պարբերությունը (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 825):

KAREN MATEVOSYAN

**COLOPHONS FROM FOURTEEN MANUSCRIPTS
OF THE 13TH CENTURY****(Supplement to the Collection of Colophons of the 13th Century)**

Keywords: Manuscript, colophon, Haghbat, Gladzor, Cilicia, Sis, Drazark, Mlich, Skevra.

In 1984, Artashes Matevosyan, a research fellow at the Matenadaran, published a separate volume containing over a thousand colophons of 13th-century Armenian manuscripts, collected from 832 manuscripts. In subsequent years, new colophons have appeared (in the collections of Holy Etchmiadzin, Jerusalem and Venice), which are presented in this publication. All colophons are dated (1203, 1221, 1222, 1223, 1237, 1240, 1252, 1285, 1292, 1293, 1294, 1297 and 1298). They are collected from 14 manuscripts and mainly relate to the creation of the manuscripts. Together with small notes, a total of 47 colophons are published.

Most of the colophons were written in Cilicia, in the city of Sis, the monasteries of Drazark, Skevra, Mlich and elsewhere; there is also one colophon from each of the monasteries of Haghpat and Gladzor. The colophons mention the names of numerous secular and ecclesiastical figures, monasteries and various settlements. They also contain interesting information about some historical events.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

**ПАМЯТНЫЕ ЗАПИСИ ЧЕТЫРНАДЦАТИ
РУКОПИСЕЙ XIII ВЕКА****(дополнение к сборнику памятных записей XIII века)**

Ключевые слова: Рукопись, памятная запись, Ахпат, Гладзор, Киликия, Сис, Дразарк, Млич, Скевра.

В 1984 году научный сотрудник Матенадарана Арташес Матевосян опубликовал отдельный том, содержащий более тысячи памятных записей 832 армянских рукописей XIII века. В последующие годы были обнаружены новые памятные записи (в собраниях Святого Эчмиадзина, Иерусалима и Венеции), которые представлены в этой публикации. Все памятные записи датированы

(1203, 1221, 1222, 1223, 1237, 1240, 1252, 1285, 1292, 1293, 1294, 1297, 1298гг.). Они собраны из 14 рукописей и в основном относятся к обстоятельствам их создания. Вместе с небольшими пометками их число составляет 47 памятных записей.

Большинство памятных записей написаны в Киликии, в городе Сис, монастырях Дразарк, Скевра, Млич и в других местах, но есть и по одной памятной записи из монастырей Ахпат и Гладзор. В них упоминаются имена многочисленных светских и церковных деятелей, монастырей и различных поселений. В них также содержатся интересные сведения о некоторых исторических событиях.

ՀՈՎՍԵՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐՑԱԽԵՑԻ «ՎԱՀԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌԱՑ»

Բանալի բառեր՝ Հովսեփ Արցախեցի, Հայ Առաքելական եկեղեցի, լութերական, ուղղափառ, պահք, սրբերի բարեխոսություն, պատկերապաշտություն, գրաքննություն:

18-19-րդ դարի բանասեր, աստվածաբան, փիլիսոփա և մանկավարժ, Գանձասարի վանքի միաբան Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին «Վահան ուղղափառաց» աշխատությունը հեղինակել է 1838 թ. Շուշիում՝ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի հորդորով¹: «Վահան ուղղափառաց»-ը հասցեագրված էր դեռևս 1820-ականներից Արցախում հաստատված բողոքական միսիոներներին և հատկապես Հայ Առաքելական եկեղեցու այն հետևորդներին, որոնք սկսել էին համակրել և հավանաբար նաև անդամագրվել Լուծերական եկեղեցուն: Աշխատությունը բաղկացած է երեք գլխից՝ «Յաղագս Պահոց», «Յաղագս բարեխոսության սրբոց», «Յաղագս պատկերասիրության և պատկերատեսցության»: Հովսեփ վարդապետը վկայակոչում է բազմաթիվ մեջբերումներ Հին և Նոր Կտակարաններից՝ փորձելով բացատրել և հիմնավորել ուղղափառ քրիստոնեական ուսմունքը պահքի, սրբերի բարեխոսության և պատկերների երկրպագության վերաբերյալ: Նշենք, որ «ուղղափառ քրիստոնյա» արտահայտությամբ հեղինակը բնորոշում է ինչպես Հայ Առաքելական, այնպես էլ Ռուս Ուղղափառ, Հույն Ուղղափառ և Լատին եկեղեցիների հետևորդներին:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գեղարվեստի պետական ակադեմիա, պ. գ. ք., armine.melkonyan@yahoo.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 2 դեկտեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 10 դեկտեմբերի, 2025

¹ Հովսեփ վարդապետի երկերի և Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի ընդհանուր ֆնոլոպյունը տե՛ս **A. Melkonyan**, “The Literary Heritage of the Philosopher, Theologian, and Philologist Hovsep‘ Arts‘akhets‘i (18th-19th century)”, *Das Kulturelle Erbe von Arzach*, ed. **A. Muller, G. H. Harutyunyan, D. Heller, M. Tamcke**, Kiel University, 2024, էջ 511-524: Տե՛ս նաև **Թ. Միմասյան**, *Արցախի գրչության կենտրոնները*, Երևան, 2015, էջ 23-24:

1838 թ. Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը հրատարակության արտոնություն ստանալու նպատակով «Վահան ուղղափառաց»-ն ուղարկում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: Գրաքննիչ Հովհաննես վարդապետ Շահխաթունյանցը տալիս է դրական եզրակացություն՝ կատարելով աննշան և խմբագրելի մի դիտարկում: Այդուհանդերձ, հոգևոր Սինոդի անդամները չեն արտոնում երկի տպագրությունը՝ այն հանձնելով Էջմիածնի մատենադարանապետին և դասելով «ի շարս արգելեալ մատենից»²:

Բնագիրը հրատարակում ենք մեզ հասած միակ ինքնագիր օրինակից, որը ներառված է ՄՄ 2622 ձեռագրում՝ բաղկացած տարբեր ժամանակներում և վայրերում գրված, իրար հետ բովանդակային կապ չունեցող 15 գրչագրերից³: Գրիչ-հեղինակի էջակալմամբ «Վահան ուղղափառաց»-ը 44 էջ է (թերթ 21ա-42բ) սահուն և ընթեռնելի շղագրով:

Սուրբգրային մեջբերումներում հեղինակը երբեմն կատարել է աննշան փոփոխություններ՝ ընդհանուր շարադրանքին ավելի համապատասխանեցնելու նպատակով, որոշ հատվածներում պարզապես վերապատմել է այս կամ այն դրվագը: Բնագիրը կետադրել ենք՝ հետևելով ժամանակակից կանոններին: Եթե սուրբգրային տեղին վկայակոչված է ուղղակիորեն շարադրանքի մեջ, թողել ենք նույնությունը, իսկ սկզբում լինելու պարագայում տարել ենք վերջ և առել փակագծերի մեջ՝ բնագրից զատորոշելու համար: Ուղղակի մեջբերումներին ավելացրել ենք չակերտներ, անուղղակի հղումների պարագայում նշել «հմմտ.», կատարել ենք որոշ ճշգրտումներ և հավելումներ: Հեղինակը բնագրային որոշ ծանուցումների և լրացումների համար կիրառում է փակագծեր (), ուստի մեր բոլոր հավելումներն, այդ թվում՝ սուրբգրային հղումների, նշել ենք աստղանիշով (*):

ԲՆԱԳԻՐ

Գիրք, որ կոչի Վահան ուղղափառաց

Յուրում աւանդին նախ՝ բանմ գպնդութենէ պահոց, երկրորդ՝ բանմ նշմարտութենէ բարեխօսութեան ամենայն սրբոց հնոց և նորոց, երրորդ՝ զընդունելութենէ և զերկրպագութենէ պատկերաց՝ հաստատեալ վկայութեամբ Աստուածաշունչ սուրբ գրոց: Ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննու արժանընտիր կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց և ասպետի: Հրամանաւ և ծախիմ աստուածարեալ, առաքելաշափղ վիճակաւոր առաջնորդի և մետրապօլիտի

² Ա. Մելքոնյան, «Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու «Վահան Ուղղափառաց» երկը և դրա հրատարակության արգելքը», *ԲՄ* 39, 2025, էջ 190-201: Նշյալ հոդվածում անդրադարձել ենք նաև երկի գրության հանգամանքներին և ընդհանուր կառուցվածքին, այսպիսով, այն կարելի է համարել սույն հրատարակության ընդհանակ առաջաբան:

³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2013, էջ 751-768:

Հայոց Ղարաբաղու և այլոց՝ տեառն Բաղտասարայ, իշխանագնեայ Հասան-Ջալալեան սրբազան արհեպիսկոպոսի և ասպետի: Յորդորմամբ վերոյ յիշեալ արհոյն՝ հաւաքեալ բան մուստագոյն Յովսեփայ սևատրի Արցախեցոյ՝ ի միաբանութենէ սրբոյ վանացն Գանձասարու, ի Շուշի, 1838 ամի Տեառն, ՌՄՁէ:⁴

Յաղագս պահոց

Գրի ի Մատթեոսի Գ 2. «Եւ պահեալ զփառասուն տիւ և զփառասուն գիշեր, ապա փաղցեալ»: Հարցանեմ քեզ, ո՛վ լուծիչ պահոց ամենից, Քրիստոս, վասն ի՞նչ պահեաց պահս, եթէ վասն այլոց: Յայտ իսկ է, թէ ո՛չ վասն իւր պահեաց, զի ինքն անմեղ էր: Որպէս նախատելով զհրէայսն՝ ասէր. «Ո՛վ յանդիմանեցէ զիս վասն մեղաց» (*Յովհ. Ը 46): Ապա յայտ է, թէ վասն մեր պահեաց պահս: Ուրեմն, չես կարող սնոտի պատճառս բերելով հաստատել զպասակերութիւնդ և մնալ առաջի մարդկան պարզերես: Գիտեմ, գիտեմ, զի հանդերձեալ ես ասել՝ Քրիստոս ամենակարող Աստուած էր, կարողացաւ մնալ անստաղ զփառասուն տիւ և զփառասուն գիշեր: Ընդունիմ և ես զայդ: Բայց կարող ես յամենայն պահոց աւուրս հրաժարիլ ի զօրեղ կերակրոց՝ զորս ստորև ունիմ ծանուցանել պասակերիդ:

Դրեալ կայ ի մարգարէութեանն Դանիէլի Բ գլ., թէ յորժամ գերեաց Նաբուգոդոնոսոր զՅովակիմ արքայ Իսրայէլի ամենայն ժողովրդով հանդերձ և տարաւ ի Սենայար՝ ի տուն կոոց իւրոց, սկսաւ յորդոցն գերութեան և ի հեթանոսաց ժողովել մանկունս ուշիմս և մտաւարժս և տալ յուսումնարանն և կարգեաց նոցա զօրեղ կերակուրս և գինիս: Պատուիրեաց վարժապետաց, զի վարժեցեն և զկնի երից ամաց կացուցեն առաջի թագաւորին, որ տեսցէ թագաւորն, թէ ո՛րն է վարժեալ և իմաստնացեալ, կամ ո՛րն յիմաստից պակաս մնացեալ: Բայց էին ի ժողովեալ մանկունս յորդոցն գերութեան՝ Դանիէլ, Անանիա, Միսայել և Ազարիա, որք ուխտեցին պահս պահել: Եւ ո՛չ կերան ի սահմանեալ կերակրոյ թագաւորին, և ո՛չ ի գինւոյ նորա ըմպէին, այլ ունդս ուտէին և ջուր ըմպէին: Այլ դէմք իւրեանց և շնորհք իմաստից առաւել պայծառագոյն երևէին առաջի թագաւորին, քան զայլ ուսումնակիցս իւրեանց: Ահա՛ յայտնի յարացոյց և կատարեալ օրինակ պահոց, որ ի հարկէ զայսպիսի պահս պահողաց հոգիքն պայծառափայլ երևին առաջի երկնատր թագաւորին Քրիստոսի: Տեսե՛ր, ո՛վ դու, նենգատր պասակեր, զի Դանիէլ և ընկերք նորա տեսին, որ ի թագաւորէն սահմանեալ կերակուրէն էին մտելէն և իւղեղէն կամ այլ ինչ զօրեղ կերակուրք, հրաժարեցան յայնցանէ և սկսան ունդս, այսինքն՝ ոսպն, սիսեռն, բակլայ, լուբիայ և այլն ուտել:

⁴ Նոր տողից գրված է «Ի», այնուհետև բաց է թողնված, հավանաբար հրատարակության տեղը, թիվը և այլ տվյալներ նշելու նպատակով:

ՅԱւետարանին Ղուկասու Բ 37 ասի. «Եւ էր այրի մի իբրև ամաց ութսուն և չորից, որ ոչ մեկնիր ի տանաւէն, այլ պահօք և աղօթիք պաշտէր զԱստուած զցայգ և զցերեկ»: Իսկ ի Ե 33 ասի. «Եւ նոքա ասեն ցՔրիստոս. Ընդէ՛ր աշակերտքն Յովհաննու պահեն յանախ, նոյնպէս և փարիսեցոցն, և քոյմի ուսեն և բմպեն: Ասէ ցնոսա. Մի՛թէ կարօղ է՛ մանկանց առագաստի մինչ ընդ նոսա իցէ փեսայն, հրաման տալ պահել: Եկեացեն ժամանակ՝ յորժամ վերացի ի նոցանէ փեսայն, ապա պահեացեն» (*Ղուկ Ե 33-35): Զի յառաջին Զատկի կիրակէէն մինչև ի Համբարձումն փեսայն Քրիստոս ընդ հաւատացեալ հարսանցս է, վասն այն մինչև ցօր Համբարձման ուսեմք և ոչ պահեմք, բայց զկնի Համբարձման յաւուր ուրբաթուն պահեմք:

Գրի ի Գործս առաքելոց գլ. ԺԳ (*1-3), թէ. «Էին ոմանք յԱնդիոք ըստ եկեղեցոյն մարգարէք և վարդապետք, Բառնաբաս և Շմաւօն, և Ղուկիոս Կիրենացի, և Մանայեն՝ դայեակորդի Հերովդի Զորրորդապետի, և Սողոս: Մինչդեռ ի պաշտաման Տեառն կային և պահէին պահս, ասէ Հոգին Սուրբ. Որոշեցէ՛ք ինձ գհառնաբաս և զՍողոս ի գործ, յոր կոչեցեալ է իմ գրոսա: Յայնժամ պահեալ պահս և աղօթս արարեալ եղին զձեռն ի վերայ նոցա և արձակեցին»: Տեսե՛ք, սիրելի՛ պասակերք, զի ո՛չ յաշոդէին փարօգութիւնք Բառնաբայ և Սողոսի, եթէ ամենեքին պահս ոչ պահէին, ո՛չ լինէր դարձ անհաւատիցն ի հաւատս Քրիստոսի: Նոյնգունակ և ո՛չ դարձցին առ մեզ մեղօք կորուսեալ առաքինութիւնք մեր, եթէ ոչ պահիցեմք զկատարեալ պահս:

Յովել ի մարգարէութեան իւրում խօսի ի բերանոյ Աստուծոյ՝ ասելով. «Եւ արդ՝ ասէ Տէր Աստուած ձեր, դարձարո՛ւմ առ իս յամենայն սրտէ ձերմէ՛ պահօք, լալով և կոծով» (Յովել Բ 12): Եւ ի 15 համարն ասէ. «Փո՛ղ հարէք ի Սիօն, սրբեցէ՛ք պահս, և փարօգ կարդացէք» (*Յովել Բ 15): Ահա՛ մարգարէն աստանօր յաւել ընդ պահոց զլալն և զանձնակոծ լինիլն: Եւ Քրիստոս Տէրն մեր, կամելով հաստատել զլսօղսն անկեղծ պահս պահելն, ասէ ի Մատթէոսի Զ 16. «Յորժամ պահիցէք, մի՛ լինիք իբրև զկեղծաւորսն տրտմեալք, որք ապականեն զերեսս իւրեանց, որպէս զի երևեցին մարդկան՝ թէ պահիցեն: Ամէն ասեմ ձեզ, այն իսկ են վարձք նոցա: Այլ դու յորժամ պահիցես, օ՛ճ զգլուխ քո, և լուա՛ զերեսս քո, զի մի՛ երևեցիս մարդկան իբրև զպահօղ, այլ պահեա՛ Հօրն քու ի ծածուկ, և Հայրն քո, որ տեսանէ ի ծածուկ, հատուցէ քեզ յայտնապէս» (Մատթ. Զ 16-18):

Առաքեալն, կամելով զհաւատացեալս հրաժարեցուցանել յանառակաբար ուսելոյ և յրմպելոյ և յայլ անմահուր ախտից և ածել ի սուրբ պահս, ասէ. «Իբրև ի տունջեան զգաստացեալ շրջիցում, մի՛ անառակութեամբք և մի՛ արբեցութեամբք և մի՛ խառն անկողնովք, այլ զգեցարո՛ւք զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս և մարմնոյ խնամ մի՛ տանիք ի ցանկութիւնս» (Հռովմ. ԺԳ 13 (*-14)): Նոյնպէս կամեցեալ զթեսաղոնիկեցիս հրաժարեցուցանել յայնպիսի կերակրոց և յարբեցութեանց՝ ի (*Ա. Թես.) Ե գլ. 6 (*-7) ասէ. «Մի՛ զգնով անկ-

անիցոմ, որպես և այլքն, այլ արթունք և զուարթունք եղիցոմ: Զի որք ննջեն, ի գիշերի ննջեն, և որք արբենան, ի գիշերի արբենան»:

Տեսեալ եսքերայ, թէ Արտաշէս թագաւորն, որ էր այր իւր, շարախօսութեամբ Համանայ կամի իսպառ ջնջել զիսրայելեան ժողովուրդն զամենայն, և եսքեր տիկինն, գոլով յազգէ իսրայելացոց, ի խստագոյն պահս եմուտ. «Եւ եհան յիւրմէ զհանդերձ փառաց թագաւորութեան իւրոյ, և զգեցաւ նա զհորձ նեղութեան և սգոյ, և փոխանակ պէսպէս իւրոցն և խնկոց՝ մոխրով և աղբով ելից զգլուխ իւր, և զմարմին իւր, ի բագում աշխատութիւնս խոնարհեցոյց, և մատուցեալ բագում աղօթիմ և պահօք, հայցէր ի Տեառնէ Աստուծոյ Իսրայելի և ասէր. Տէր Աստուած մեր և թագաւոր մեր, զի վտանգ մեծ է առաջի մեր, և լսէի ի ծննդենէ իմմէ ի հայրենի ազգէն իմմէ, թէ դու, Տէր, ընտրեցեր զԻսրայել յամենայն ազգաց ի ժառանգութիւն քեզ յափտեան, և զամենայն խոստմունս քո կատարեցեր: Տէր Աստուած մեր, օգնեա՛ մեզ, զի մի՛ իսպառ ջնջեսցին ժողովուրդ իմ» (*Եսք. ԺԴ 2-5): Եւ արդ՝ զի մի յերկարեացին բանմ պատմութեանցս, կարն ի կարնոյ ասացոմ: Յետոյ կոչեաց եսքեր տիկինն զթագաւորն և զՀաման՝ զերկրորդն արքայի, ի սեղան իւր: Եւ իբրև ընդ գինիս եմուտ թագաւորն, ասէ ցեքեր տիկին իւր. Զի՞նչ են խնդիրք քո, եղիցի քեզ մինչև ցկէս թագաւորութեան իմոյ: Պատասխանի ետ եսքեր և ասէ. Եթէ գտի շնորհս առաջի քո, արքայ, բան աղաչանաց իմոց ընդունելի լիցի: Վասն զի վաճառեցամ ես և ժողովուրդ իմ ի կորուստ և ի ծառայութիւն մեք և որդիք ազգի մերոյ: Արդ, ոչ է առնն բանասարկոյի ի տան թագաւորի լինիլ: Եւ ասէ թագաւորն. Ո՞ր է, որ իշխեաց առնել զիրս զայս: Ասէ եսքեր. Այս այս թշնամի է Համան: Եւ ասէ ցարքայն Բուգարթան մի ի ներքինեաց անտի. Ահա Համան փայտ մի կանգնեաց յիսուն կանգնեան: Ասէ թագաւորն. Կախեսցի՛ Համան ինքն զմեմանէ: Եւ կախեսցին զՀաման զփայտէն, զոր պատրաստեալ էր Մուրթէի՝ ազգականին եսքերայ տիկնոջն: Եւ ապա դադարեաց թագաւորն ի ջնջելոյ զամենայն ազգս Իսրայելի (*Եսք. է 1-10): Եւ եղև ուրախութիւն մեծ ազգին իսրայելացոց, որ այնուհետև արարին տօնախմբութիւն մինչև ցայսօր ժամանակի: Արդ, որպէս եսքեր տիկինն պահս պահեաց, քնազգեստ և աղբագլուխ եղև, և այլն, որոյ պատճառաւ խնամս էարկ Աստուած ի սիրտ Արտաշիսի թագաւորին՝ դառնալ ի կոտորածէ ազգին իսրայելացոց, և վասն նոցա զշարախօսն զայն Համան ետ կախել զյիսուն կանգնեան փայտէն: Նոյնպէս և մեք, եթէ գտուրք պահս պահիցեմք և առ Տէր Աստուած մեր յաղօթս կայցեմք, ազատեալ լինիցիմք ի յափտեմական մահուանէ, և դժոխայինն Համան կախեսցի զփայտէ յափտեմական տանջանաց:

Եւ յորժամ Կիրոս արքայ պարսից յազդեցութենէ Տեառն Աստուծոյ հրաման արար ամենայն գաւառաց եղելոց ի թագաւորութեան իւրում երթալ շինել զտաճարն Երուսաղէմի. «Եւ յարեան իշխանմ հայրապետաց որդոցն Յուդայ և Բենիամինի և Բաղանայի և ղևտացիք ամենայնքն, ելանել յերուսա-

դէմ և շինել զտանարն Աստուծոյ» (Բ Եզր. Ա 5): Առ հանապարհամ առ եզերք Տօնալիս գետոյ սկսան իշխանն հայրապետաց, քահանայք և առհասարակ ամենայն ժողովրդականք պահս պահել, զի շինեսցին աներակն Երուսաղէմի և ամենայն Հրէաստանի, և շինեսցի տանարն Աստուծոյ վերստին: Արդ, եթէ նոքա վասն մարմնաւոր Երուսաղէմի շինութեան և նորոգութեան տանարին պահս պահէին, զիա՞րդ ապա մեք ո՛չ պահիցեմք պահս, որ հաւատացեալս ամենայն քաղաք եմք Աստուծոյ կենդանոյ, տանար և բնակարան Ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ որպէս ասաց Աստուած. «Դուք տանար Աստուծոյ կենդանոյ էք» (*Ա. Կորնթ. Գ 16), և այլն:

Ո՛վ երանելի պասակեր, յայտնի է ամենեցուն, թէ այս ամենայն վկայութիւնք զպահոց, որք նոխաբար ասացան, ի զօրեղ կերակրոց հրաժարելն է: Զօրեղ կերակուրք են միսն և ի մսոյ ելեալ կաթն, պանիրն, մածունն, հաւն և ի հաւէ ելեալ ձուն, և այլ ամենայն իւղք: Գիտեմ, զի դու ոչ ընդունիս զհայրապետաց վկայութիւնն զպահոց՝ ասելով՝ հայրապետն ինձ նման մին մարդ էր: Դու տես, թէ ո՞րպէս զաշտոյ խառնելով զառաքելոյն վկայութիւն առնեմ քեզ ակներև: Գրէր Ա. Կոր. Բ 13. «Վասն որոյ եթէ կերակուր գայթակղեցուցանէ զհաւատացեալ եղբայրն, ո՛չ կերայց զմիս յափտեան»: Եւ ի Հռովմ. ԺԳ 21 ասէ. «Լաւ է ո՛չ ուտել զմիս, որով եղբայրն քո գայթակղի, կամ գրէ, կամ տկարանայ»:

Ահա՛ այսոքիկ վկայութիւնք յայտ յանդիման ցուցանեն յաւուրս պահոց զհրաժարիլն ի մսոյ և յեղեղոց անտի: Հաւատացէ՛ր դու ինձ, ո՛վ պասակեր, զի կրկնակի մեղանշես մահացօրէն, զպասն աներկիւղ ուտելովդ և ապա ասելովդ, թէ՛ պաս ուտելն մեղք չէ: Բայց գիտեմ, զի խղճմտամբդ ի ներհուստ խայթեն զքեզ, որով և գիտես զպաս ուտելոյ մեղք լինելն: Այլ որովհետև ունակացեալ ուտես զպասն և ոչ զգաս ի խայթելոյ խղճմտանացո՞ր որպէս ասէր առաքեալն առ հռովմայեցիս՝ ԺԳ 23. «Բայց որ խղճէն, թէպէտ և ուտիցէ, դատապարտեալ է, զի ամենայն ինչ, որ ոչ է ի հաւատոց, մեղք է»:

Որպէս թէ ասէր՝ որ գիտէ և ուտէ, նա չէ հաւատաւոր, այլ անհաւատ: Դիցոմք, թէ այսօր վկայութիւնքս, որք հաստատեն զպահան պահելի, ամեննին չկան՝ բնական ուշիմութեամբ խօսեսցոմք, զի պասն ոչ միայն հայոց ազգին է, այլև ամենայն ուղղափառ քրիստոնէից, և մանաւանդ նոցա պասն շատ է, քան զմերն: Զի զՔրիստոսի ծննդեան պասն զեօթն օր պահեն ազգն մեր հայոց, և ազգն յունաց՝ զհառասուն օր: Բայց դու գայտոսիկ գիտելով և յաւուրս պահոց ուտելով զմտեղէն և զիւղեղէն կերակուրս՝ գայթակղեցուցանես զմիամիտ եղբայրն քո զհայ քրիստոնեայն, ըստ այնմ. «Դու ո՛չ մտանես, և որք մտանենն, արգելու» (*Մատթ. ԻԳ 13): Ասեմ քեզ, ո՛վ պասակեր, որ դու յայտնապէս զհայրապետաց եղեալ պասն ընդունիս ոչ, զառաքելոցն զի՞նչ կարօղ ես ասել: Եւ եթէ զառաքելոցն ևս ոչ ընդունիցիս, ոչ կարեմ համարձակիլ ասել, ուրեմն դու անհաւատ ես, զի չհաւատացօղքն առաքելոց ոչ հաւատան մարգարէից:

Որ անհաւատք ոչ հաւատան մարդեղութեանն Քրիստոսի, զորմէ խօսեցան ամենայն մարգարէք: Եւ մանաւանդ ոչ ևս հաւատաս Քրիստոսի, որ ասէ. «Այս ազգ ո՛չ ելանէ, եթէ ոչ՝ աղօթիւք և պահօք» (*Մատթ. ԺԷ 20):

Եւ արդ, զայսման զրոյցս, որ վասն պահոց, բաւական համարեալ՝ խօսեսցո՞ւք զայնպիսի պահոց, որ խստագոյն իցէ, քան զամենայն վերոյ ասացեալ պահսն: Նինուէացիք, որք քարոզութեամբն Յօնանու մարգարէին դարձան ի գղջումն և յապաշխարոթին, ի վերայ մեղաց իւրեանց, ի խստագոյն պահս պնդեցան յոյժ: Եւ հաւատացին արք մինուէացիք յԱստուած և քարոզեցին պահս և քուրճ զգեցան ի մեծամեծաց մինչև ցփոփունս: Էհաս բանն առ թագաւորն մինուէացոց, այսինքն՝ քարոզութիւնն Յօնանու, յարեալ յաթոռոյ իւրմէ և մերկացաւ զթագաւորական պատմունանն իւր, զգեցաւ քուրճ և նստաւ ի վերայ մոխրոյ: Եւ պատմեցաւ և քարոզեցաւ ի թագաւորէն և ի մեծամեծաց իւրոց, թէ մարդ և անասուն, իսաշն և արջառ մի՛ ինչ ճաշակեցեն կամ ճարակեցեն, և մի՛ ջուր արբցեն: Եւ աղաղակեցին սրտի մտօք առ Աստուած, և դարձան իւրաքանչիւր ի ճանապարհաց իւրեանց շարաց: Եւ եղև, զի տարակուսեցան ի կողմանէ փրկութեան անձանց իւրեանց յաղագս շարաշար յանցանաց իւրեանց, ասելով՝ Ո՞ր գիտացէ, փոշիմանեցէ՞ այսինքն ներեցէ Աստուած, և դարձցի ի քարկոթենէ իւրմէ, և մի՛ կորիցո՞ւք: Եւ ետես Աստուած զգործս նոցա, զի դարձան իւրաքանչիւր ի ճանապարհաց իւրեանց շարաց, զղջացաւ Աստուած ի վերայ շարեացն, զոր սկսաւ առնել նոցա, և ոչ արար (հմմտ. Յովման Գ. 5): Տէն դու, ո՛վ պասակեր, զգերապահութիւն մինուէացոցն և զարմացի՛ր յոյժ, զի նոքա ոչ միայն հրաժարեցան ի զօրեղ կերակրոց զատուս հինգ, այլև ի ցամաք հացէ, ի հնդոց և ի ջրոյ, նաև անասունք նոցա՝ ի խոտոյ և ի ջրոյ: Որք չունէին անասունքն պարտականութիւն պահելոյ զինքեանս ի խոտոյ և ի ջրոյ, այլ պահք անասնոցն զպահս խստութեան բանականացն մինուէացոց յայտ առնէին:

Այլ գիտելի է, զի պահն բաժանի ի ծոմապահութիւն, յովտապահութիւն, յիսնապահութիւն, ի հասարակ պահս, ի մշտապահութիւն կամ ի գերապահութիւն: Ծոմապահութիւնն է, յորում ոմանք պահեն մինչև ցերեկոյ և ուտեն զհոգեպահիկ կերակուր՝ հրաժարելով ի զօրեղ կերակրոց: Ովտապահութիւնն է, յորում ոմանք ուխտ եղեալ անձանց պահեն պահս շաբաթ մի, ամիս մի, տարի մի, և այլն: Յիսնապահութիւնն է, յորում ոմանք պահս պահեն յամենայն տարի երկուս յիսունս: Հասարակ պահք են, յորում ամենայն քրիստոնեայք պահեն հրաժարելով ի մտոյ և յայլ զօրեղ կերակրոց: Մշտապահութիւնն կամ գերապահութիւնն է, յորում ոմանք զամենայն ատուս պահս պահեն նոյնպէս հրաժարելով ի մսեղէն, յիւղեղէն և յայլ զօրեղ կերակրոց: Ընդ մշտապահութեան դասի և պահք ոմանց, որք զամենայն ատուս և ի կեանս իւրեանց պահեն ծոմով զշորեղշաբ[աթ] և զուրբաթ

ատուսն մինչև ցերեկոյ: Ընդ մշտապահութեան կարէ դասիլ և ծոմապահութիւն ոմանց, որք ի տարին բոլոր թէ՛ պահք և թէ՛ ուտիք ծոմ պահեն մինչև ցերեկոյ և ապա լուծանեն զպահոց և զուտեաց կերակուրն:

Պահք բաժանին դարձեալ ի հոգեկանն և ի մարմնականն: Հոգեկան պահքն է, որ հաւատացեալք պահեն զինքեանս ի հպարտութենէ, ի նախանձուէ, յանշան բարկութենէ, ի ծուլութենէ, յոխակալութենէ և ի բամբասանաց կամ յագահութենէ: Իսկ մարմնական պահք, յորոց պարտի հաւատացեալն պահել զինքն, են որկրամոլութիւն, իգամոլութիւն, արուամոլութիւն, ազգապղծութիւն և շատակերութիւն: Եւ այսոքիկ խառն ընդ միմեանս իմացեալ լինին, զի եթէ ոչ իցէ, ի մարդն հոգի մտաւոր սոսկ մարմինն ոչ կարէ առնել զարբեցութիւն, զագահութիւն և այլն: Այլ յատկապէս պահքն մարմնական են, զորս ասացաք ի վեր, թէ յատու պահոց պարտի հաւատացեալ քրիստոնէայն պահել զինքն ի մսեղէն և յայլ զօրեղ կերակրոց: Ասացաք հոգի մտաւոր, զի ուր իցէ հոգի մարդոյ, ի հարկէ անդ լինի կամ գործողութիւն բարեգործութեան և կամ գործողութիւն մոլութեան:

Միայն այսքան պարտիմք իմանալ, թէ ուղղափառք ոչ միայն պարտական են պահել զինքեանս ի մսեղէն, յիւղեղէն կամ յայլ ինչ մարմնոյ զօրացոցիչ կերակրոց և կամ ի մերձատրութենէ ամուսնական գործողութեան կանանց, այլ և ընդ նոսին շարունակաբար պահել պարտին զինքեանս ի հպարտութենէ, ի նախանձուէ, յոխակալութենէ, յագահութենէ, ի բամբասանաց, յանշան բարկութենէ և այլն: Զի եթէ ոք պահիցէ պահս և ոչ թողուցու զհպարտութիւն իւր, այնպիսին սատանայի նման լինի, որպէս Քրիստոս զամբարտաւան հրէայս որդի սատանայի ասէր. «Դուք ի հօրէ սատանայէ էք և զցանկութիւն հօրն ձերոյ կամիք կատարել» (Յովն. Ը 44): Եթէ ոք ունի զօրինաւոր պսակեալ կին և թողու զայն և շաղաշարի ընդ պոռնիկս, որ ոչ իցէ օրինօք պսակեալ ընդ նմա, այսինքն թողեալ այր զկին իւր և թողեալ կին զայր իւր առանց դատաքննութեան, ոչ է օրինաւոր: Վասն այնորիկ ասի յես. (*=Երեմիա) Ե 7-(*)8. «Ուր՞վ այսոքիմ հաշտեցայց, ասէ Աստուած, ընդ քեզ որդիքն Իսրայէլի թողին զիս և երդնուին ի շատուածսն իւրեանց, վասն ի պոռնկոցս երթալոյ կամ վասն իւրաքանչիւր ձի լինելոյն Իսրայէլի և վրնջելոյն առ իւրաքանչիւր կին ընկերի իւրոյ»: Եւ այլն մնացէ խոհական ուղղափառաց քննելի:

Բարբանջեն լուրերականք բազում անգամ, թէ կերակուր ոչ պղծէ զմարդ: Մեք ուղղափառքս իսկ ասեմք, թէ կերակուր ոչ պղծէ զմարդ: Բայց թէ ո՞ր կերակուր է, որ ոչ պղծէ զմարդ, ոչ գիտեն: Զի հրէից ազգն զանլուայ ձեռօք հաց ուտելն պղծութիւն համարէին, զյանլուայ ամանի մէջ կերակուր ուտելն կամ զայլազգեաց կերակուր ուտելն պղծութիւն համարէին: Իսկ Քրիստոս ասէր. «Այդպիսի կերակուրքդ արտաքուստ ի ներքս մտանեն և ընդ որովայնն ելանեն, ուտի և ոչ պղծեն զմարդ» (Մար. Է 18): Այլ ի ներքուստ՝ ի սրտէ

մարդկան խորհուրդի շարութեան ելանեն շնութիւնք, պոռնկութիւնք, գողութիւնք, սպանութիւնք, նենգութիւնք, գիշութիւնք, շարակնութիւնք, հայհոյութիւնք, ամբարտաւանութիւնք, անգգամութիւնք. այս ամենայն շարիք ի ներհուստ ելանեն և պղծեն զմարդ:

Տեսե՛ր, լութերակա՛ն, որ զաւետարանական բանից մեկնութիւնն դեռևս չես իմացեալ: Գրի Հոռմ. ԺԴ 2. «Ոմն հաւատայ ուտել զամենայն, և որ հիւանդն իցէ՝ բանջար կերիցէ»: Բառս (հաւատայ), դնի փոխանակ բառիս (ախորժէ, ըշտահն քաշէ ուտել), իբր թէ ասէ, ոմանց ուղղափառաց՝ ըշտահն քաշէ ուտել զմիս նապաստակի, խոզի, գայլառի, կատուառի կամ զկերակուր այլազգեաց: Ասաց առաքեալն. «Եւ որ հիւանդն իցէ՝ բանջար կերիցէ» (*Հոռվմ. ԺԴ 2): Այս բան, բաց ի նկարագրական մտաց, իմացեալ լինի և նմանական միտք յինքեան: Իբր զի որպէս տկարագոյն լինելով ստամոքս հիւանդին՝ ոչ կարէ մարսել զգօրեղ կերակուրն, այլ բանջարեղէն շօրվայ պիտոյ է նմա: Նոյնպէս ստամոքս ապաշխարողաց, գոլով տկարացեալ զանագան յանցանօք, պարտին ուտել զկերակուր պահոց բանջարեղինաց, զի սակաւ առ սակաւ զօրացի հոգոյն նոցին ստամոքս, ապա թէ հազիւ կարողանայցեն ուտել զմարմին Տեառն Յիսուսի:

Դարձեալ գրեալ է Հոռվմ. ԺԴ 5. «Ոմն պահէ օրքսօրէ, և ոմն պահէ զօր հանապազ, զի իւրաքանչիւր ոք զիւր միտս հանեցի», իբր թէ ոմանք ուղղափառաց պահեն ըստ պատշաճի ատուրցն. ըստ պահելի ատուրն պահեն և ըստ ուտելի ատուրն ուտեն: Իսկ ոմանք յամենայն կեանս իւրեանց միշտ պահեն: Ասացաւ՝ իւրաքանչիւր ոք զիւր միտս հանեցի, զի միշտ պահս պահելն և երբեմն ուտելն, ըստ իւրաքանչիւր կամաց է: Ըստ այսմ է և այս. «Որ ուտէ՝ Տեառն ուտէ, և գոհանայ զԱստուծոյ, և որ չուտէ, Տեառն չուտէ, և գոհանայ զԱստուծոյ» (Հոռմ. ԺԴ 6): Որպէս թէ ուղղափառք, երբ ուտեն, ըստ հանոյից կամաց Տեառն ուտեն և գոհանան զԱստուծոյ: Եւ երբեմն չուտեն պահս, ըստ հանոյից Տեառն չուտեն, և գոհանան զԱստուծոյ: Իսկ ի մէջ լութերականաց ոչ լինի երբեմն ուտել և երբեմն պահս պահել, այլ յամենայն կեանս իւրեանց միշտ ուտեն պաս՝ եթէ զմեծ պասն, եթէ զշաբաթապահս և եթէ զշրեմշաբաթս և զուրբաթս ամենայն:

Սոյնպէս է և այն, որ ասի. «Որ ուտէ, նա մի՛ անգոսնեցէ զնա, որ ոչ ուտէ, և որ ոչ ուտէ, մի՛ անգոսնեցէ զնա, որ ուտէ» (Հոռմ. ԺԴ 3): Արդարև զարմանամք ուղղափառսն ի վերայ մտաց լութերականաց, զի անաւատեն առաքեալն երբեմն լուծանել ասէ զպահս յատուրս ուտեաց, և երբեմն պահել յատուրս պահոց: Զայս ամենայն առաքեալն փրստոնէից օրինադրեաց ամենեցուն, իսկ լութերականք զուտելն զպահս միայն ասեն և ոչ զչուտելն, ուրեմն նոքա ոչ են փրստոնեայք: Որովհետև զմի կողմն միայն ասեն, այսինքն՝ զուտելն, հակառակ են առաքելոց, որով և հակառակ Աստուծոյ և աստուածային օրինաց և պատուիրանաց խօսին: Զի որպէս ասացաք, առա-

ֆեալֆն ի հաճոյս Աստուծոյ սահմանեցին զպասն, որ իբրև զլոյս արեգական յայտնի են ամենայն ուղղափառաց: Զի երբեմն առաքեալն զգուշացուցանէ զուղղափառս՝ ասելով. «Աղաչեմ զձեզ, եղբա՛րք, դիտել զայնպիսիսն, որք զհերձաւծս և զգայթակղութիւնս առնիցեն արտաբոյ հոգևոր ուսմանն, զոր դոմ ուսայք յինէն, այլ խորշեցարո՛ւք ի նոցանէ, զի այնպիսիքն ոչ ծառայեն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, այլ իւրեանց որովայնին, և փաղցրաբանութեամբ կամ զովաբանութեամբ պատրեն գսիրտս անմեղաց և յաղանդս իւրեանց դարձուցանեն» (*Հոռմ. ԺԶ. 17-18): Եւ երբեմն լալով նախատէր զլուծեականս և զայլ որովայնամոլս, և խաշին Քրիստոսի թշնամիս զնոսա ասէր. «Լալով ասեմ զթշնամեաց խաշին Քրիստոսի, որոց կատարածն կորուստ է, որոց Աստուած է որովայնն և փառք ամօթն իւրեանց. այնպիսիքն զերկրաւորս և եթ խորհին» (Փիլիպ. Գ 18):

Այսֆանս բաւականացի ի կողմանէ պահողացն զպահս և կերողացն զպաս: Վասն որոյ խնդրեմք ի Քրիստոսէ, զի ծագեսցէ զլոյս շնորհաց պահեցողութեան ի սիրտս պասակերաց և խափանեսցէ զբռնութիւն որովայնամոլութեան նոցա. ամէն:

Յաղագս բարեխօսութեան սրբոց

Եթէ գոյ մարմնաւոր դատաւոր, ապա գոյ և հոգևորն, զի պատկեր և օրինակ մարմնաւոր դատաւորութեան է ըստ ամենայնի նշանակ հոգևորական դատաւորութեան: Զորօրինակ, եթէ ուրոմ ի մարդկանէ լինիցին յանցանք ինչ, ապաւինեալ ի մարդիկս, որք են ի դրան դատաւորին, պաղատի և աղաչէ զնոսա բարեխօս լինիլ առ դատաւորն, զի ի պատիւ երեսաց արանցն դատաւորն թողցէ և ներեսցէ յանցանաց յանցաւորին: Նոյնպէս և մեք, ունելով զբիրակերպ տեսակ մեղաց, պարտիմք ի մէջ սուրբ եկեղեցոյ պաղատիլ արտաստօք և աղաչել զսուրբս Աստուծոյ, զի վասն բարեխօսութեան նոցա թերևս գթասցի ի մեզ Աստուած և ներեսցէ յանցանաց մերոց: Եւ զի որպէս երկրպագելի և պատուելի են սուրբք ի պատկերս իւրեանց, նոյնպէս ընդունելի է և բարեխօսութիւն նոցա:

Գրի յեկից ԼԲ. Երբ յամեաց Մովսէս ի լեռան Սինայի, կոտեսցաւ իւրայլեան ժողովուրդն ի վերայ Ահարօնի և ասէն. Արա՛ մեզ աստուածս, որք առաջնորդեն մեզ և այլն: Եւ յերկիւղէ նոցա վախելով Ահարօնի, արար նոցա որք մի: Եւ ասէ Տէր ցՄովսէս՝ տեսի զժողովուրդն, զի ժողովուրդ խստապարանոց է, թո՛յլ տուր, զի սատակեցից զնոսա և շնջեցից յերկրէ և արարից զֆեզ յազգ մեծ: Աղաղակեաց Մովսէս առ Տէր և ասէ. Ընդէ՛ր բարկանաս տրտմութեամբ ի վերայ ժողովրդեան քո, զուցե ասիցեն եգիպտացիքն թէ՛ եհան զժողովուրդ իւր Աստուածն իւրեանց և տարեալ յանապատի կոտորեաց զնոսա:

Այլ լսելով Աստուած բարեխօսութեանն Մովսիսի՝ արգելաւ ի պատժոցն, զոր կամէրն առնել իւրայելացոց:

Երկու անգամ երևեցաւ Աստուած Սաղոմօնի և պատուիրեաց նմա ամենին չերթալ զհետ կողոց, այլ պահել զպատուիրանս նորա, բայց նա ոչ լուաւ պատուիրանաց Տեառն, զի կանայք նորա խոտորեցուցին զսիրտն Սաղոմօնի զհետ կողոց իւրեանց (հմմտ. Գ Թագ. ԺԱ): Վասն որոյ բարկացաւ Տէր ի վերայ Սաղոմօնի և ասէ. Պատառելով պատառեցից զթագաւորութիւնդ ի ձեռանէ քումմէ, և տաց զդա ծառայի քում: Բայց ի քո ատուրս ոչ արարից վասն Դաւթի հօր քո, այսինքն՝ վասն բարեխօսութեան և բարերարութեան նորա: Սակայն զամենայն թագաւորութիւնդ ոչ առից, այլ գաւազան մի տաց որդոյ քում վասն Դաւթի ծառայի իմոյ:

Լուրերականք բարբառնջեն, թէ սուրբ յաննիթական կայանս իւրեանց լինելով, յոյժ հեղի են ի մէնջ, ուստի և աղաչանք մարդկան ոչ հասանեն առ նոսա: Ո՛վ անհաւատութեանս, ո՛չ ապաքին Աստուած յայտնէ նոցա, զի են իբրև հրեշտակք: Զորօրինակ, յասել Աստուծոյ՝ Դաւազան մի տաց որդոյ քում (*հմմտ. Գ Թագ. ԺԱ. 13). յայտնի էր հոգւոյն Դաւթի, թէ որդի իւր Սաղոմօնն յաղագս կողոցն պաշտելոյ վերացաւ թագաւորութիւն նորա, և վասն թոռին իւրոյ միայն եղև Դաւիթ բարեխօս առ Աստուած, որ ետ գաւազան մի թագաւորութեան որդոյ Սաղոմօնի: Նոյնպէս և այն յեսայ Լէ. Վերակացու եղէց քաղաքիդ այդմիկ ապրեցուցանել վասն Դաւթի ծառայի իմոյ: Որպէս ի գալ զօրացն ասորեստանեաց, եզեկիսս թագաւորն իւրայելացոց հանդերձ ամենայն ժողովրդով ի նեղ մտեալ աղաչէին զսուրբ մարգարէն Դաւիթ (որ յայնժամ մեռեալ էր) վասն փրկութեան քաղաքին երուսաղէմի, և հոգի Դաւթի եղև բարեխօս առ Աստուած: Որ և առաքեաց Աստուած հրեշտակս և կոտորեաց զգօրս ասորեստանեայց, և մնացեալքն փախստական գնացին յաշխարհն իւրեանց: Նմանապէս քաղաք մարդկային բնութիւնս յարածամ պաշարեալ լինի ի բազմութենէ զօրաց աներևոյթ ասորեստանեայց, յարածամ աղաղակէ առ ամենայն սուրբս Աստուծոյ, զի բարեխօս լիցին առ Աստուած, որ ազատեցէ յամենայն հոգեկան և մարմնական փորձանաց առաքմամբ բարի հրեշտակի, որ հանապազ վիճէ ընդ սատանայի և կոռի ընդ նմա՝ որպէս երբեմն կոռիւր Միքայել հրեշտակապետ վասն մովսիսեան մարմնոյն ընդ սատանայի (Յուդ. Ա. (*9)): Զի սատանայի կամքն այն էր, որ իւրայելացիք զՄովսէս իբրև զԱստուած պաշտեցեն և փառաւորեցեն: Գրի Թուոց ԺԲ գլ.՝ Եւ տրտնջէր ժողովուրդն չարաչար առաջի Տեառն, և լուաւ Տէր և բարկացաւ սրտմտութեամբ և բորբոքեցաւ հուր ի նոսա ի Տեառնէ և եկեր զմասն ինչ բանակին: Եւ աղաղակեաց ժողովուրդն առ Մովսէս և յաղօթս եկաց Մօսէս առ Տէր և դադարեաց հուրն:

Որպես երբեմն խրատել անախտ զԱռաջին կորնթացիս՝ ասելով. «Մի՛ տրտնջեսցո՞ւմ զԱստուծոյ՝ որպէս ոմանք ի նոցանէ տրտնջեցին և կորեան ի հռոյ անտի» (*Ա. Կորնթ. Ժ 10): Իբրև ետես Մովսէս, եթէ փարաւօն եհաս բազում զօրով առ ափն Կարմիր ծովուն և ժողովուրդն յոյժ երկնչէին և ասէին՝ Լաւ էր մեզ ծառայել եգիպտացոցն, քան մեռանել յայսմ անապատի, և Մովսէս աղաչելով յոյս տայր ժողովրդեանն՝ ասելով՝ Պի՛նդ կացէ՛ք և տեսանիցէ՛ք զփրկութիւն ի Տեառնէ: Եւ ասէ Տէր ցՄովսէս. Զի՞ կոչես առ իս, խօսեաց ընդ որդիսդ Իսրայէլի և չուեսցեն: Եւ ա՛ռ զգաւազանդ և ձգեա՛ զձեռն ի վերայ ծովուն և պատառեա՛ զնա, և մտցեն որդիքն Իսրայէլի ընդ մէջ ծովուն ընդ ցամաք (հմմտ. Ել. ԺԳ 13): Եւ այսպէս բարեխօսութեամբ և աղաչանօք մարգարէին Մովսիսի ազատեցան որդիքն Իսրայէլի ի ձեռաց փարաւօնի:

Որ և այժմ հոգի մարգարէին հանապազ բարեխօսէ առ Աստուած, զի ազատեցէ զմեզ ի ձեռն բարեխօսութեան նորին յանմարմին փարաւօնէ: Մովսէս օրինակ էր Քրիստոսի, գաւազանն օրինակ էր խաչին, ծովն օրինակ էր մեղաց, հին Իսրայէլացիք օրինակ էին նորոց հաւատացելոց և փարաւօն օրինակ էր սատանայի: Ըստ այնմ ի շարականն՝ Որ բաժանեաց զծով աշխարհի խաչին խորհրդով և ազատեաց յանմարմին փարաւօնէ զնորս Իսրայէլ: Եւ իբրև ծառայեցաւ ժողովուրդն Իսրայէլացոց, տրտնջեցին զՄովսիսէ և ասեն. Ընդէ՞ր հանէր զմեզ յեգիպտոսէ կոտորել զմեզ և զորդիս մեր և զխաչինս մեր ի ծառայոյ (հմմտ. Ել. Ժէ): Եւ աղաչեաց Մօսէս զԱստուած և ասէ. Սակաւ է մնացեալ, թէ ժողովուրդն քարկոծ արասցեն զիս: Եւ ասէ Տէր ցՄօսէս. Ա՛ռ ընդ քեզ ի ձեռոց ժողովրդեանն և զգաւազանդ ի ձեռին քոմ, և ես հասեալ կամ յառաջագոյն քան զքեզ ի վերայ վիմին ի Քորեբ, և հարցես զվէմն գաւազանաւոր, և ելցէ չոր ի նմանէ և արբցէ ժողովուրդդ: Եւ արար Մօսէս ժողովրդեանն այնպէս: Նոյնպէս և ի Նոր Կտակի ծանուցեալ հոգևոր միտքն յայտնի լինի. «Եւ ամենքին զնոյն ըմպելին արբին, զի ըմպելին ի հոգևոր վիմէն, որ երթայր զհետ Իսրայէլացոց, և վէմն էր ինքն Քրիստոս» (Ա. Կոր. Ժ 4):

Ազայել արքայն Ասորոց նեղել զազգն Իսրայէլի զամենայն ատուս Յովաֆազ արքայի Իսրայէլացոց, բայց աղաչանօք սրբոցն Աբրահամու, Իսահակայ և Յակոբայ ողորմեցաւ նոցա Աստուած և զթացաւ ի նոսա, և ոչ կամեցաւ Տէր ապականել զնոսա և ոչ ընկէց զնոսա յերեսաց իւրոց (հմմտ. Դ Թագ. ԺԳ 23): Եւ մեռոյց Տէր Աստուած զԱզայել արքայն Ասորոց և դարձաւ որդի Յովաֆազու և էառ զֆաղաֆսն ի ձեռաց Ազայելի որդւոյն, զորս էառ Ազայել ի ձեռաց հօր նորա ի պատերազմին: Ըստ նմանութեան Իսրայէլացոց և մեք աղաչեսցո՞ւմ զսուրբ նահապետսն զԱբրահամ, զԻսահակ և զՅակոբ, զի բարեխօս լիցին առ Աստուած, որ մեռուցէ զգօրութիւն չարութեան

աներևոյթ Ազայելին՝ Բեղիարայ և դարձուցէ զգերեալ փաղափ բնութեան ազգի մարդկան առ իմնն:

Դարձեալ, թէպէտ Մօսէս մարգարէն էառ զպատգամս յԱստուծոյ՝ գրեալս ի ֆարեղէն տախտակս, այլ իբրև էջ ի լեռնէ անտի, ետես զժողովուրդն ի յորթապաշտութեան, ազդեցութեամբ Տեառն Աստուծոյ խորտակեաց զտախտակսն (որ էր վասն ժողովրդեանն), և հրամայեաց Ղևեայ ազգին՝ առնուլ իւրաքանչիւր զտուր իւր և կոտորել իւրաքանչիւր զեղբայր իւր, զընկեր իւր և զմերձաւոր իւր: Բայց յետ այնորիկ դարձաւ Մօսէս առ Տէր և ասէ. Աղա՛չեմ զՔեզ, Տէ՛ր, եթէ թողուս զմեղս ժողովրդեանն քո, թո՛ղ, ապա թէ ոչ՝ ջնջեա՛ զիս ի դպրութենէ քոմմէ, յոր գրեցեր: Ապա ընկալաւ Աստուած զբարեխօսութիւն սրբոյ մարգարէին՝ ասելով. Գնա՛ առաջնորդեա՛ ժողովրդեանն այնորիկ ի տեղին, յոր ասացի քեզ (հմմտ. ել. ԼԲ 27-33): Նմանապէս աղաչեցո՞ւք և մեք զնոյն սուրբ մարգարէն, զի բարեխօս լիցի նա առ Աստուած, որ խնդրակատարն ձեռնհասն ամենայն խնդրողաց խափանեցէ զկամապաշտութիւն ամենայն ֆրիստոնէից, որ է երկրորդ կոապաշտութիւն: Երկրորդ կոապաշտութիւն ասի և ազահիլն յամենայն ինչս: Եօթն անգամ հրամանաւն Աստուծոյ Մօսէս մարգարէն խնդրեաց ի փարաւօնէ արձակել զիսրայելեան ժողովուրդն, և ի չարձակելն փարաւօնի զժողովուրդն Աստուած ետ եօթն պատիժս եգիպտացոց: Եւ եօթն անգամ մարգարէն բարեխօս եղև առ Աստուած ըստ խնդրոյ փարաւօնի, եօթն անգամ լուաւ Աստուած բարեխօսութեան մարգարէին և վերացոյց զպէսպէս պատիժս: Յորոց մին էր և այս. ոչ արձակեաց փարաւօն զժողովուրդն, և Աստուած ետ ի պատիժ եգիպտացոց զշանաճաննն, զոր տեսեալ փարաւօնի՝ ասէ ցմարգարէն. Աղօթս արա՛ վասն իմ առ Տէր: Եւ ել Մօսէս ի փարաւօնէ և եկաց յաղօթս առ Տէր, և Տէր լուաւ աղաչանացն Մօսէսի և վերացոյց զշանաճաննն ի փարաւօնէ, ի ծառայից նորա և ի ժողովրդենէ նորա (հմմտ. ել. Ը 31):

Ըստ նմանութեան Մօսէսի մարգարէին յաղօթս կացցո՞ւք և մեք առ ամենայն սուրբս Աստուծոյ և ջերմեռանդ սրտիւ աղաչեցո՞ւք զնոսա, զի բարեխօս լիցին առ Աստուած առ խափանիչն ամենայն չարեաց, որ խափանեցէ զամենայն ներգործութիւն պէսպէս աղտեղի խորհրդոցն սատանայի և փշրեցէ զամենայն խայթողական որոգայթս նորա:

Այսֆան վկայութիւնք զբարեխօսութենէ սրբոց, որք հանեալ եղեն ի Հին Կտակէ, բաականացի: Ասացո՞ւք և փոքր ինչ զվկայութեանցն, որք իցեն ի Նորոյ Կտակէ: Երանելի աւետարանիչն Յօհաննէս ետես ի տեսլանն, որ քսաննչորք երիցունք անկանէին առաջի Գառիմն, և ունէին իւրաքանչիւր զգնար և բուրվառ լի ոսկով, որք են աղօթք սրբոցն (հմմտ. Յայտ. Ե 8): Արդ, հարցանեմք աստէն ցլոտերականս՝ քնարն և բուրվառն լի ոսկով, որք նշանակէին զաղօթս սրբոցն, վասն ո՛ր աղօթէին սուրբն, վասն իմեա՞նց, եթէ

վասն այլոց: Եթէ ասես վասն ինքեանց աղաշէին զանարատ Գառն Քրիստոս, անկանիս յանտանելի հերձուածողութիւն, քանզի սուրբն Աստուծոյ միանգամայն ունին զկատարելութիւն սրբութեան և գերանութիւն անփոփոխ: Իսկ եթէ յաղթահարեալ ի նշմարտութենէ ասիցես վասն այլոց աղօթէին, այլքն ի հարկէ ամենայն կենդանի մարդիքն են. ուրեմն վասն փրկութեան ազգի մարդկան աղօթեն: Բայց արդ, որովհետև խոստովանեցար զսրբոց աղաշանման առ Աստուած լինիլ վասն այլոց, ի դմին կացջի՛ր և զանարգօղս բարեխօսութեան սրբոցն յորդորեսջի՛ր դառնալ յայնպիսի անհամ և անալի աղանդաւորութենէ:

Եւ դարձեալ՝ ետես ի տեսլեան անտարանիչն Յօհաննէս, որ այլ հրեշտակ եկն առ սեղանն և ունէր խնկանոց ոսկի, և տուաւ նմա խունկ բազում, զի հրեշտակն մատուցէ զաղօթս սրբոցն առ նստեալն Յիսուս ի վերայ ոսկեղեն աթոռոյ (հմմտ. Յայտ. Ը. 3): Ահա յայտնապէս ցուցանէ այս Յօհաննէս անտարանիչն բան, թէ հրեշտակի իսկ են բարեխօս վասն փրկութեան ազգի մարդկան, զոր ո՛չ ոք կարօղ է ուրանալ: Այլև առաքեալն յորդորէ զՏիմօթէոս բարեխօս լինիլ առ Աստուած վասն ամենայն մարդկան՝ ասելով. «Եւ արդ, աղաշեմ, նախքան զամենայն առնել աղօթս, խնդրուածս, պաղատանս վասն ամենայն մարդկան, մանաւանդ վասն թագաւորաց և ամենայն իշխանաց, զի խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ վարեսցո՞ւ գկեանս մեր ամենայն աստուածպաշտութեամբ և սրբութեամբ: Զի այն է բարի և ընդունելի առաջի Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ զամենայն մարդիկ կամի, զի կեցցեն և ի գիտութիւն նշմարտութեան եկեսցեն: Քանզի ասէ՛ Մի է Աստուած և մի միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան՝ մարդն Յիսուս Քրիստոս» (*Ա. Տիմ. Բ. 1-5):

Յայտմ վայրի ցնորեալ մտօք յութեականք ի վերայ երկուց բառիցս՝ «միայն» և «միջնորդ», որպէս թէ Քրիստոս միայն իցէ բարեխօս: Բայց արդարև զարմանալի է ի վերայ տկարամտութեան նոցա, զի յայտմ բանի ոչ գոյ յիշումն բարեխօսութեան բանի, այլ բառքն (միայն և միջնորդ) ցուցանեն, թէ որ էր Աստուած և մարդ. նա միայն էր միջնորդ փրկելոյ և ազատելոյ զմարդն ի գերութենէ սատանայի՝ ի ձեռն մկրտութեան և շարշարանաց և այլն: Որպէս վկայէ Պետրոս առաքեալն. «Զի ոչ ապականացու արժաբեղինօք և ոսկեղինօք փրկեցայք ի ձերոց ունայնութեան հայրենական վատթար գործոց, այլ պատական արեամբն Քրիստոսի իբրև ամբիծ և անարատ գառնին» (Ա. Պետ. Ա 18): Եւ գՔրիստոսէ ասի լինիլ բարեխօս վասն փրկութեան ազգի մարդկան, ըստ որում մարդ, բայց ի բարեխօսութեան նորա ոչ գոյ բառս (միայն)՝ որպէս թէ Քրիստոս ասացեալ էր՝ Ես միայն եմ բարեխօս: Որպէս ասաց հրէից՝ Ես միայն եմ անմեղ, և ո՛վ յանդիմանեսցէ զիս վասն մեղաց (*Յովհ. Ը 46):

Վկայէ գբարեխօսութենէն Քրիստոսի և առաքեալն Պօղոս. «Յիսուս Քրիստոս, որ մեռան, մանաւանդ թէ և յարուցեալ իսկ է և է ընդ աշմէ Հօր, որ և բարեխօս իսկ է վասն մեր» (Հռոմ. Ը 34): Տեսե՛ր, ո՛վ լուրերական, զի ահա բառս (միայն) ոչ գոյ եղեալ ընդ բարեխօս բառին, զի եթէ եղեալ լինէր, Քրիստոս միայն լինէր բարեխօս: Ասացաք, Քրիստոս ըստ որում մարդ ևս է, հարկ է նմա լինիլ և բարեխօս, զի մարդկային բերանով բարեխօս լինի վասն փրկութեան մարդկան: Որպէս Յօհաննէս անտարանիչն ևս վկայէ գբարեխօս լինելոյն Քրիստոսի. «Հա՛յր, սո՛ւրբ արա զնոսա (զառաքեալսն) նշմարտութեամբ՝ բով, զի քո բանդ նշմարտութիւն է: Այլ ես ոչ վասն նոցա միայն աղաչեմ, այլ և վասն ամենայն հաւատացելոց, զի ամենիմ մի իցեն՝ որպէս և մեք մի եմք, զի և նոքա ի մեզ իցեն: Հա՛յր, զի ուր եսն իցեմ, կամիմ, զի և նոքա ընդ իս իցեն, զի տեսանիցեն զփառս իմ, այսինմն՝ վայելեցեն» (Յովհ. Ժէ 17(*-24)): Ահա՛ յամենայն բանս յայտոսիկ Քրիստոս մարդկային բերանով բարեխօս լինի առ Հայր իւր վասն փրկութեան և պահպանութեան մարդկան: Վասն զի իւր համարի զմարդկային բնութիւնն յաղագս միաւորելոյն ընդ նմա:

Այժմ թողոյ՛ք գբան աստուածաբանութեան և զայս միայն ասացոյ՛ք լուրերականաց, զի ի բարեխօս լինիլն Քրիստոսի առ Հայր, հա՛րկ էր նմա ասել՝ Հա՛յր, ես միայն աղաչեմ զեզ վասն ամենայն հաւատացելոց, և ո՛չ այլ ոք: Եւ եթէ չկայ ի բարեխօսութեանն Քրիստոսի բառս (միայն), վասն է՛ր այդքան բարբանջէք, և զմիամիտս բազումս յուղղափառաց մոլորեցուցանէք յուղիղ շաղաց կրօնից նշմարտութեան: Լո՛ւտ լերով, զի ոչ գիտէք գԳիւրս, այսինմն՝ զմեկնութիւն Սուրբ Գրոց և ոչ զգօրութիւնն Աստուծոյ, որ յայտնեալ կայ ի սուրբ Աստուածաշունչն: Մանաւանդ մեծագոյնն ի մոլորութեանց այն է, որ ասէք՝ Աստուածածինն յետ ծննդեանն Քրիստոսի ծընաւ և զբազում արու մանկունս՝ իբր վկայ բերելով զայս բան Աւետարանի. «Եւ Յօսէփ ոչ գիտէր զկոյսն Մարիամ մինչև ծնաւ զորդին իւր զանդրանիկ» (Մատ. Ա 25): Ասէք՝ ուրեմն յետ ծննդեանն զիտաց Յօսէփ զԿոյսն, յորմէ ծնան բազում արու մանկունք: Վա՛յ վա՛յ ասելով ողորմելեացդ՝ պատասխանեմ առ այդ: Աստուած, որ ասաց իսրայէլացոց. «Ես եմ, ես եմ, մինչև կարի իսկ ծերասցիք, ես եմ» (*Ես. ԽԶ 4), ուրեմն՝ յորժամ նոքա ծերանային, մի՛թէ յետոյ Աստուած ոչ լինէր Աստուած:

Քրիստոս ասաց առաքելոցն. «Ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչև ի կատարած աշխարհի» (*Մատթ. ԻԸ 20), մի՛թէ զկնի կատարածին Քրիստոս չէր լինելոց ընդ առաքելոցն: Որ աղաչելով զՀայր իւր՝ ասէր. «Կամիմ, զի ուր եսն իցեմ, և սոքա ընդ իս իցեն, և տեսանիցեն զփառս իմ» (*Յովհ. Ժէ 24): Խաբին լուրերականք ի բառէս (մինչև), և ըստ նմին վերաբերութիւն առնեն, այլ ո՛չ է այնպէս, զի բառս (մինչև) ժամանակէն է և նշանակէ զամենայն ժամանակս՝ զանցեալ, զներկայ և զապառնի: Քանզի

յասելն Մատթեոսի. «Եւ Յօսէփ ոչ գիտաց զնա» (*Մատթ Ա 25), ցուցանէ, թէ Յօսէփ ոչ գիտաց զկոյսն ի յղացման ժամանակին. այն զի սուրբ Կոյսն ի Հոգւոյն Սրբոյ յղացաւ զՔրիստոսս և ոչ յետ ծննդեանն գիտաց և ոչ յայլ ինչ ապագայ ժամանակի: Սոյնպէս իմա՛ և զօրինակացդ ի վերոյ:

Այլ որ աւագագոյնն է, քան զամենայն շարիս, ասեն լուսեականք, և յայտնի քարոզեն ամենայն ումեք, թէ դու միայն զՔրիստոսս Աստուած հաւատա՛, առանց զղջման և խոստովանութեան մնասչի՛ր, ապա այնուհետև Քրիստոս ներօղ լինի ամենայն յանցանաց բոց: Զո՛րն ասացից ի մոլորութեանց լուսեականաց, որ անթիւ են:

Իսկ մեք անցցումք ի հառել զբարեխօսութենէ՛ սրբոցն: Յայտ է՝ թէ ուղղափառաց եկեղեցին է բազմութիւն հաւատացելոց, որ հիմնեալ կայ ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից՝ որպէս Քրիստոսս ասաց սրբոյն Պետրոսի, թէ՛ Դու ես վեմ (որով իմացեալ լինին և այլ ամենայն առաքեալքն), և ի վերայ այլոր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, և դրոմք դժոխոց զդա մի յաղթահարեսցեն (Մատթ. ԺԶ 18): Դրոմք դժոխոց են պէսպէս փորձութիւնքն, զորս սատանայ յարուցանէ ի վերայ հաւատացելոց: Եւ թէ որո՞վ շինեալ լինի եկեղեցին ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից (որ եկեղեցին իմանի ամենայն հաւատացեալ ազգ ուղղափառ քրիստոնէից)՝ ոչ այլով իւրիք, քան թէ բարեխօսութեամբ սրբոց: Ուստի եկեղեցին բարեխօս առնէ զամենայն սուրբս առ Աստուած վասն փրկութեան հոգւոյ, վասն փրկելոյ յերևելի և յաներևոյք թշնամեաց և վասն որևիցէ գործոց յաշոյութեան:

1. Օրինակ իմն. Սուրբ զԱստուածածինն և զամենայն սուրբս, բարեխօս արասցումք առ Հայր և այլն: 2. Բարեխօս առնեմք զնոյն սուրբ զԱստուածածինն առ Աստուած՝ միաբանել զեկեղեցի իւր սուրբ (ընդ եկեղեցւոյ ուղղափառ քրիստոնէից) և պահել մինչև յօր երևելոյ գալստեան իւրոյ և այլն: 3. Բարեխօս արասցումք սուրբ Աստուածածին զկոյսն առ Աստուած, անեցուցանել յերկրի մերում զհաղոր բղխումն աղբերաց, զառատ պտղաբերութիւն բուսոց և տնկոց, և այլն: Այսպիսի բարեխօսութիւնք բազում են ի ժամագիրքն: 4. Նախայափտեան Բանին պատմօղ առաքեցար աշխարհի, սուրբ Յօհաննէս Մկրտիչ, աղաչեա՛ զԱստուած հարցն մերոց: 5. Որ զհրեշտակացն անտեսանելին՝ տեսեալ քո և երկրպագեալ, աղաչեա՛ զԱստուած հարցն մերոց: 6. Կարապետ արհայութեան երկնից սուրբ Յօհաննէս Մկրտիչ, որ եղև աշխարհի քարոզ փրկութեան յափտենից, աղօթիմք սուրբ, Տէ՛ր, լո՛ւր մեզ և ողորմեա՛: Եւ այսպիսի բարեխօսութիւնք բազում են, ի գիրս շարականի: 7. Ամոլք հաւատոյ այսօր փայլին, Հայր սուրբ, ի քո սուրբ եկեղեցւոյ մարդասէր Փրկիչ, տօնողացս ողորմեա՛: 8. Բարեխօսութեամբ Պետրոսի և Պօղոսի՝ քո սուրբ առաքելոցն, մարդասէր Փրկիչ, տօնողացս ողորմեա՛: 9. Ո՛վ երանելի Տէր սուրբ Գրիգոր, զեղ ունիմք բարեխօս առ Քրիստոսս վասն անձանց մերոց: Տեսե՛ր, ո՛վ լուսեական, զի Քրիստոսս ըստ որում է մարդ, է՛ բարեխօս առ

Հայր վասն փրկութեան ազգի մարդկան, իսկ ըստ որում է Աստուած, զայլ ամենայն սուրբս բարեխօս ունիմք առ նա ի փրկութիւն անձանց մերոց: Աստէն ևս բան աստուածաբանութեան մնացէ, զոր ոչ կարեն ներգործել միտք լուրջականաց, այլ մեք զհարկաւոր բարեխօսութիւն սրբոցն ասասցում: 10. Որ զբռնութիւն թագաւորին Տրդատայ (յառաջ քան զդառնալն ի կոապաշտութենէ ի քրիստոնէական հաւատս) յոչինչ համարեցար, զհեզ ունիմք բա[րեխօս]: 11. Բարեխօսութեամբ քահանայապետին քո և վկային (սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին) կեցո՛ւ զմեզ: 12. Որ խոնարհեցար յանպատում փառաց, Որդի՛ Աստուծոյ, և եկիր ի կատարումն մարգարէիցն՝ նախաձայն քահանայութեանցն աննառ խորհրդով. բարեխօսութեամբ սոցա Քրիստոս խնայեա՛ ի [մեզ]: 13. Լուծեք կենարար մահուամբ քո, Տէ՛ր, գերկունս մահու՝ իջանելով քո ի դժոխս, վերածեք ընդ հեզ զոգիս արդարոց մարգարէիցն ի լոյսն անստուեր. բարեխօսութեամբ սոցա, Քրիստո՛ս, խնայեա՛ ի մեզ: 14. Որ գաս հայրական իշխանութեամբ պսակել զսուրբս քո, աղօթիմ սրբոց մարտիրոսաց փրկեա՛ զմեզ ի հոռոյն յափտենից միայն մարդասէր: 15. Ո՛վ երանելի և բարեպաշտ Թէոդոս մեծ թագաւոր, վասն մեր բարեխօսեա՛ առ թագաւորն երկնաւոր՝ թողոյ մեզ զմեղս մեր: 16. Որ գերազանցեալ գտար առաւել քան զբռնութիւն մարդկան երանելիդ ի հարս սուրբ Անտօն, առ Քրիստոս բարեխօսեա՛ վասն անձանց մե[րոց]: 17. Ժողովեալքս հայցեմք բարեխօսութեամբ սրբոց Հոսիսիմեանց ընկա՛լ և զմեզ, Փրկի՛չ, յորդէգրութիւն ի դպրութեան կենաց⁵:

Ծաներո՛ւմ, ո՛վ լուրջակամ գի առաքեալն գրէ առ եփեսացիս. «Ապա այսուհետև ոչ էք օտարք, այլ քաղաքակից սրբոց և ընտանիք Աստուծոյ՝ շինեալք ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից, որոյ, այսինքն՝ հիմանն, է գլուխ անկեան Յիսուս Քրիստոս (Եփես. Բ. 19-20): Յորում ամենայն շինուածն, միաւորեալ և պատշանեալ ի տաճար սուրբ անէ Տերամբ, իբր թէ եկեղեցին միաւորեալ ի Քրիստոս Յիսուս, օրըստօրէ բազմանայ անելով և լինի տաճար սուրբ աստուածային զօրութեամբն: Եւ դո՛ւ՝ եփեսացիք էք եկեղեցի շինեալ ի Քրիստոս Յիսուս, անեցեալ հաւատով լինիք ի բնակութիւն Աստուծոյ (* Եփես. Բ 21): Դարձեալ գրէ ի Ա. Կոր. Գ 11. «Ձի գիմն այլ ոք ոչ կարէ դնել քան զեղեալն, որ է Յիսուս Քրիստոս»: Եւ Պետրոս առաքեալն գրէ առ ընդհանուր կաթողիկէ եկեղեցի Բ 6.՝ առեալ ի մարգարէէն Եսայեայ ԻԸ 16. «Ահաւասիկ դնեմ ի Սիօն վեմ ընտիր (որ է Քրիստոս) գլուխ անկեան պատուական, և որ ի նա հաւատասցէ՛ մի՛ ամաչեսցէ»: Զեզ այսուհետև հաւատացեղոց է վեմ պատուական, իսկ անհաւատիցն՝ «վեմ, զոր անարգեցին շինօղին, նա եղև գլուխ անկեանն» (Սաղ. ՃԺԷ 22), և վեմ գլորման անհաւատից և հերձուածողաց: Եւ ի վկայութեանցս յայսցանէ յայտ է, թէ առա-

⁵ 1-17 համարակալումը հեղինակինն է:

ֆեալֆ և մարգարեֆ շինեցին զեկեղեցին ի վերայ անյաղթելի վիմին Քրիստոսի: Զի թէպէտ Քրիստոս Փրկիչն անարգեցաւ, չարչարեցաւ և խաչեցաւ վասն փրկութեան մերոյ, բայց այնու եղև միանգամայն հիմն և գլուխ եկեղեցոյ:

Նոյնպէս յայտնի երևի, թէև հայրապետֆ հաստատեցին զեկեղեցիս ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարեից նստեալ յառաքելական աթոռս, յիւրաքանչիւր աթոռս՝ իւրաքանչիւր հայրապետֆ իւրաքանչիւր ուղղափառ քրիստոնէից: Որպէս մերս էին Ադդէ կաթողիկոս Հայոց՝ ձեռնադրեալ ի Թաղէտէ առաքելոյն յամի Տեառն 30, Թէոփիլոս՝ ձեռնադրեալ ի Թաղէտէ առաքելոյն յամի Տեառն 46, յորոց մի էր և Լուսաւորիչն մեր՝ ձեռնադրեալ ի Ղևոնդիէ յամի Տեառն 300: Սոյնպէս զկնի անցանելոյ առաքելոյն Պետրոսի ամս 13, նստաւ կաթողիկոս ի տեղի նորա Լինոս ամս 11 յամի Տեառն 66: Այսպէս և այլ հայրապետֆ նստան կաթողիկոս յիւրաքանչիւր ազգս զկնի առաքելոց իւրեանց: Ադդէ, Թէոփիլոս և Լուսաւորիչն մեր կաթողիկոսֆ Հայոց քարոզեցին Հայաստանեայցս աշխարհի և դարձուցին զհայոց ազգն ի հաւատս Քրիստոսի, որով և ասին նստիլ յաթոռս առաքելոյն Թաղէտի: Նոյնպէս Լինոս և այլ կաթողիկոսֆ լատինացոց ասին նստիլ յաթոռս Պետրոսի և Պօղոսի առաքելոցն: Եւ այսպէս իմացեալ լինի իւրաքանչիւր կաթողիկոսֆ իւրաքանչիւր ուղղափառ քրիստոնէից նստեալ յիւրաքանչիւր աթոռս առաքելոց իւրեանց:

Եւ կամ այն, որ իցէ ի տեղի առաքելոյ՝ որպէս սրբունի կոյսն Նունէ, որ քարոզութեամբ և սքանչելեօք դարձոյց զՎրաստանու աշխարհն ի հաւատս Քրիստոսի, կոչեցաւ առաքելունի, յորոյ աթոռն նստան բազում կաթողիկոսֆ՝ հրամանաւ Լուսաւորիչն մերոյ սրբոյն Գրիգորի յամի Տեառն 300: Այսպէս և Աղուանիցն, որ ի 50 ամի Տեառն սկսեալ յեղիշէի առաքելոյն՝ յաշակեալէ սրբազան առաքելոյն Թաղէտի, և ի Գրիգորիսէ՝ ի թոռանէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիչն մերոյ մինչև ցայսօր շարունակաբար նստեալ են փոխանորդֆ և յաջորդֆ յաթոռս նոցին:

Արդ, որովհետև ամենայն ազգաց քրիստոնէից հայրապետֆ նստան յիւրաքանչիւր աթոռ առաքելական, այնուհետև սկսան սահմանել զծամակարգութիւնս եկեղեցոյ ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարեից, և սահմանեցին տօնս ամենայն սրբոց հնոց և նորոց, յորում ի հանապազ կալն եկեղեցոյ, այսինքն՝ հաւատացելոց, յաղօթս բարեխօս առնեն զամենայն սուրբս առ Աստուած ի փրկութիւն հոգոյ յերևելի և յաներևոյ թշնամեաց: Եւ կամ յինչևիցէ յաջողումն մարմնական կեցութեան՝ որպէս ի վերոյ եղեալ 17 թոռով վկայութիւնֆ բարեխօսութեան ամենայն սրբոց եկեղեցոյս մերոյ Հայոց: Սոյնպէս լինին և բարեխօսութեանց տօնակատարումն յալ ամենայն եկեղեցիս ուղղափառաց, այսինքն՝ ռուսաց և լատինացոց քրիստոնէից,

թէպէտ յայլևայլ ատուրս կամ յայլևայլ շաբաթս մեք զնոցայն կատարեմք և նոքա զմերն:

Ապա այստեղեւն իբրև լուիցեն լուրերականմ, թէ բարեխօսութիւնմ ամենայն սրբոց հիմնեալ են ի վերայ առաքելոց և մարգարէից, յետս դարձցին ի հակառակելոյ ընդ ուղղափառ ֆրիստոնէից: Վասն զի իմանան, որ մոլորեալ են ի նանապարհէ ուղղափառ ֆրիստոնէից, այլ ախտացեալ են միանգամայն զախտ խաբէական և զստալիր աղանդատութեան իւրեանց: Եւ կարծեն առաջնորդութեամբ հեղինակին իւրեանց՝ Լուտերի ստանալ զնոր ուղղափառութիւն, որ ստուգագոյն իցէ, քան զայլ երկոտասան ազգաց ուղղափառ ֆրիստոնէիցն: Մի՞թէ այս ուղղափառութիւն իցէ, որ ընթեռնուն լուրերականմ զբան Մատթէոսի ատետարանչին, թէ՝ «Եւ ծնաւ Մարիամ զորդի իւր զանդրանիկ» (*Մատթ Ա. 25), աներկիւզ վիժեն ի բերանոյ իւրեանց, թէ ուրեմն՝ Մարիամ յետ ծնանելոյն զՔրիստոս, ծնաւ և զայլ կրտսեր որդիս: Ո՞հ եղկելի լուրերականացոյ, որ չէ այդպէս, զի Քրիստոս ասի անդրանիկ ի կողմանէ մարդեղութեանն ըստ հաւատոյ, և զի Քրիստոս է անդրանիկ որդի Հօր Աստուծոյ, և հաւատացեալքն են կրտսեր որդիք նորա՝ որդեգրեալք Քրիստոսի Հօրն երկնաւորի, այսինքն՝ օղորուո՞ղ եղեալ: Ըստ վկայելոյ առաքելոյն, որ կոչէր առ հոռովմայեցիս, թէ՝ «Նոյն ինքն Հոգին Սուրբ վկայէ հոգոյս մերում՝ եթէ եմք որդիք Աստուծոյ, և եթէ եմք որդիք, ապա ժառանգ Աստուծոյ և ժառանգակից ընդ Քրիստոսի փառաց Հօր Աստուծոյ» (Հռոմ. Ը 16): Այսու աղանդաւոր բանիւ նոցա կարեն իմանալ եկեղեցիք ուղղափառաց և զայլ աղանդատութիւնս լուրերականաց:

Դարձեալ վիճեն լուրերականմ ընդ ուղղափառաց, թէ ի քարոզել Քրիստոսի ի տան ուրում, եկին և ասացին Քրիստոսի, թէ. «Ահա՛ մայր քո և եղբարք քո կան արտաքոյ և խնդրեն զքեզ» (Մար. Գ 32): Եւ յայսմանէ վերաբերեն, թէ ուրեմն Մարիամ յետ ծնանելոյն զՔրիստոս, ծնաւ բազում որդիս ի Յօսեփայ՝ ըստ ամուսնական ծննդեան: Պատասխանեմ ձեզ լուրերականացոյ, թէ բառքս (որդի, մայր եղբայր, կին կամ հայր) ի բազմապատիկ միտս առեալ լինին յԱստուածաշունչ սուրբ գիրս: Քրիստոս ասի որդի Դաւթի, որ ո՛չ է որդի Դաւթի, զի որդիք Դաւթի էին Ամօն, Աբիսողոմ, Սաղոմօն և այլն, ապա յայտ է, թէ՝ Քրիստոս միայն ըստ մարմնական ազգականութեանն ասի որդի Դաւթի: Նոյնպէս և արտաքոյ կոչօղ եղբարքն միայն ըստ ազգականութեանն Քրիստոսի կոչէին եղբարք նորա: Առաքեալն կամելով ուսուցանել զհոռովմայեցիս զուսումն ֆրիստոնէական սուրբ հաւատոյ, ասէ. «Ոչ կամիմ, եղբա՛րք, եթէ տգէտք լինիցիք վասն խորհրդոյս այսորիկ» (Հռոմ. ԺԱ. 25): Մի՞թէ հոռովմայեցիք եղբարք էին առաքելոյն՝ ծնեալք ի միոյ հօրէ և ի մօրէ մարմնապէս, քան լիցի, այլ ըստ սրբոյ ասագանի մկրտութեան խորհր-

⁶ Փոխառված է քուրմ. օցսլլսկ բառից, որը նշանակում է խորթ, որդեգիր երեխա:

դոյն կոչէ զնոսա եղբարս: Նոյնպէս գրի յեփես. (*Գաղատ) Դ. 26, թէ. «Վերինն երուսաղէմ ազատ է, որ է մայր մեր ամենեցուն», որ ցուցանէ զեկեղեցի սուրբ ամենայն հաւատացելոց: Աբրահամ ասի հայր, յայտ է, թէ՛ միայն ըստ հաւատոյ ասի հայր, որպէս խոստացաւ Աստուած և ասէ. «Հայր ազգաց բազմաց արարից զեզ» (Ծննդ. Ժէ 5): Ոչ միայն վերոյգրեալ բառքն ի փոփոխ միտս առեալ լինին, այլև համարեա՛, թէ բառք Աստուածաշունչ սուրբ գրոց ըստ մեծի մասին փոփոխին, կամ լաւ ևս է ասել փոխադրին կամ անցանէն յայլ միտս՝ որպէս վերագոյն ասացեալքն կամ որպիսի են յետագայ բանքն:

Ապա ուրեմն, որ ոք զբառն կամ զբանն Աստուածաշունչ սուրբ գրոց անփոփոխ կալցի ըստ ձայնին միայն, նա մի՛ համարձակեսցի ասել՝ Գիտեմ զմեկնութիւն Աստուածաշնչին. ասացի կամ որպէս յետագայ բանքն: Գրէ առաքեալն առ գաղատացիս, թէ. «Մինչ տղայքն էաք, ընդ տարերք աշխարհիս ի ծառայութեան կայաք» (*Գաղ. Դ 3): Բանս այս (ընդ տարերք աշխարհիս ի ծառայութեան կայաք) փոխադրի ի նմանական իմաստ, զի տարերք աշխարհի են զոմքն, ողջակէզքն և պէսպէս նուէրք քանանայից հին օրինացն: Որպէս թէ ասէ առաքեալն. «Մեք մինչ հրէայքն էաք, սոցին միայն ծառայէաք, որով ոչ լինէր մեզ կատարեալ փրկութիւն և ազատութիւն հոգւոյ» (Գաղ. Դ 3): Եւ եղև երբեմն պակասիլ զինոյ հարսանեաց, որ ի Կանա գալիլիացոց՝ որպէս «Եւ ի պակասիլ զինոյն, ասէ մայրն ցօխոսա. Գինի ոչ ունին» (Յովհ. Բ 3): Իբր թէ կամէր Աստուածածինն, զի որդի իւր Յիսուս անդ հրաշս արացէ, և ինքն փառաւոր լիցի այնուիկ, և բազմութիւնքն զՔրիստոս Աստուած հաւատասցեն, որպէս ասի ի 11 համարն. «Եւ հաւատացին ի նա աշակերտքն նորա»: Եւ ասէ ցմայր իւր Յիսուս. «Զի՞ կայ իմ և քո, կի՛ն դու, չի՛ն է հասեալ ժամանակ իմ» (*Յովհ. Բ 4): Նոյնպէս բառս (կին) աստէն առեալ՝ ի նմանական միտս առեալ լինի, զի յասելն Քրիստոսի՝ Զի՞ կայ իմ և քո, իբր թէ սփանչելագործութիւնն իմ է, ասէ, ե՛ս գիտեմ զժամանակ սփանչելեացն, զի պարտի զինոյ պակասիլն յայտնի լինիլ ամենեցուն և մանաւանդ սպասաւորացն, յորոց ձեռս փոխարկելոց եմ զշուրն ի գինի, ըստ ամենայն սրբազան մեկնչաց Աւետարանացն վկայելոյ: Յասելն Քրիստոսի՝ Կին դու, ցուցանէ, թէ որովհետև ո՛չ իմացար, թէ ես ինքն հանդերձեալ էի ի մէջ բազմութեան արանց և կանանց առնել սփանչելիս, զու բնութեամբ եղեր անհամբեր և կարճամիտ նման կանանց հասարակաց՝ Դարձեալ, ի վկայելն Մատթէոսի աւետարանչին, Յովսէփ որդի Դաւթի, ասաց հրեշտակն, մի՛ երկնչիր առնուլ առ քեզ

⁷ «Վահան ուղղափառաց» երկի գրաքննիչ Հովհաննէս վրդ. Շահխաթունյանցը «Յասելն Քրիստոսի... կանանց հասարակաց» նախադասութիւնը և մասնավորաբար Աստվածամորը տրված «անհամբեր և կարճամիտ նման կանանց հասարակաց» բնորոշումը համարել է դավանաբանական տեսանկյունից խնդրահարույց, առ՛ա Ա. Մելքոնյան, «Հովսէփ վարդապետ Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» երկը և դրա հրատարակության արգելքը», էջ 198:

զՄարիամ կին ֆո, ֆանգի որ ի նմայն ծնեալ է ի Հոգւոյն Սրբոյ է (Մատթ. Ա. 20): Եւ ի 18 համարն ասի. «Խօսեալ զմայր Յիսուսի Մարիամ Յովսեփու, մինչև եկեալ առ միմեանս գտաւ յղացեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ»:

Եւ յայսմանէ յայտ է, թէ երկոտասան ցեղքն Իսրայէլի պահէին զերկոտասան կուսանս և իւրաքանչիւր կուսանացն երկոտասան արս նշանաձս նոցա: Բայց կուսանքն պահեալ լինէին յիւրաքանչիւր բնակութիւնս իւրեանց զգոյնութեամբ: Իսկ յորժամ համարէին, թէ ժամանակ գալոյ և ծնանելոյ Քրիստոսի ի մի կուսանացն էանց, յայնժամ ապա իւրաքանչիւր այր առնոյր զնշանեալ կոյս իւր ի կնութիւն իւր, յայնժամ և Յովսեփ մի էր ի նոցանէ: Զի Յովսեփ ի հեռաստանէ լուեալ էր զյղութիւն Կուսին, և ինքն չէր գնացեալ առ նա, այլ սուրբ Կոյսն յղացեալ էր ի Հոգւոյն Սրբոյ՝ ըստ վերոյ յիշեալ բանին Մատթէոսի: Եւ Յովսեփ կարծէր զյղացումն Կուսին ի մարդկանէ լինիլ: Եւ ոչ կամեցաւ խայտառակ առնել ի հրապարակի, ֆանգի արդար էր, այլ կամեցաւ ի ծածուկ արձակել զնա: Եւ մինչդեռ Յովսեփ զայս զմտաւ ածէր, ահա՛ հրեշտակ Տեառն ի տեսեան երևեցաւ Յովսեփու և ասէ. «Մի՛ երկնչիր առնուլ առ քեզ զՄարիամ կին ֆո, ֆանգի որ ի նմայն ծնեալ է ի Հոգւոյն Սրբոյ է» (Մատթ. Ա. 20): Իսկ կին ասիլն Մարիամու՝ է միայն վասն նշանելոյ և խօսելոյն Յովսեփայ:

Եւ գիտելի է, զի աղօթքն և աղաչանքն առ Աստուած կրկին է, որ ոմանք աղաչեն զԱստուած վասն այլոց, և ոմանք վասն ինքեանց միայն: Աղօթքն և աղաչանքն առ Աստուած վասն այլոց կոչի յատկապէս բարեխօսութիւն, որ պիսի էին հին և նոր վկայութիւնք բարեխօսութեան սրբոց՝ ի վերն ասացեալք: Իսկ որ աղօթքն և աղաչեն վասն ինքեանց միայն անընդմիջաբար, օրինակ նոցա աղօթիցն են այսոքիկ. Խոնարհեցո՛՛ Տէր, զունկն ֆո, և այլն: Ողորմեա՛ ինձ, Աստուած, ըստ մեծի ողորմութեան ֆում, և այլն: Հաւատացեալք ունին զերկոսին տեսակս ևս, իսկ յութեականք և մահմետականք զանընդմիջաբար աղօթելն առ Աստուած միայն:

Յաղագս պատկերասիրութեան և պատկերատեցութեան

Պատկեր կայ, որ առանց Աստուծոյ հրամանին է, զոր Աստուած կամի ոչ լինիլ, որպէս այն. «Մի՛ արացես քեզ կուտս ըստ ամենայն նմանութեան, որ ինչ յերկինս ի վեր է, և որ ինչ յերկրի ի խոնարհ, որ ինչ ի ջուրս ի ներոյն երկրի: Մի՛ երկիր պագանիցես և մի՛ պաշտեսցես զնոսա, զի ես եմ Տէր ֆո և արարիչ» Եւ. Ի 4(*-5): Իբր թէ ասէր Աստուած իսր[այ]էլացոց ազգին կամ ամենայն կոապաշտ ազգացն. Ես եմ արարիչ ձեր. արեգակն, որ յերկինս է, ո՛չ է արարիչ ձեր, ջուրն և հացն, որք կենդանի պահեն զձեզ, ոչ են Աստուած ձեր, այլ՝ արարողն արեգական, ջրոյ և հացի՝ է Աստուած և արարիչ: Իբր թէ երկրպագութիւնն երկու է բաժանեալ, մինն կոապաշտական և միւսն յԱստուծոյ հրամայեալ օրէնք:

Նախ ասասցու՛մ զկոապաշտական վատթարութեան օրէնքն, և ապա զԱստուծոյ հրամայեալ պատկերսն, որով և հաստատուն լիցի յԱստուծոյ հրամայեալ պատկերացն երկրպագութիւն և ընդունելի, և երկրպագութիւն պատկերաց կողց կոապաշտիցն՝ պախարակելի և ատելի: Գրեալ է ի յամել Մովսիսի ի լերինն Սինայի, դարձաւ ժողովուրդն իսրայէլեան ի կոապաշտութիւն. «Զի տեսեալ ժողովրդեանն Իսրայէլի, եթէ յամեաց Մովսէս իջանել ի լեռնէ անտի, կուտեցաւ ժողովուրդն ի վերայ Ահարօնի և ասեն. Արա՛ մեզ աստուածս, որ առաջնորդեսցեն մեզ, զի Մովսէս այրն այն, որ եհան զմեզ յեգիպտացոց, ո՛չ զիտեմք, զի՞ եղև նմա» (Ել. ԼԲ գլ.): Եւ Ահարօն վախելով ի նոցանէ՛ արար որք մի նոցա, և ասեն ամենայն ժողովուրդն՝ Ահա Աստուած քո, Իսրայէլ, որ եհան զմեզ յերկրէն եգիպտացոց: Եւ շինեաց Ահարօն սեղան առաջի որթուն և ասաց տօն Տեառն ի վաղիւ: Եւ ի վաղուեան ատուրն եհան զողջակէզս իբր փրկութեան, և նստան ժողովուրդն յուտել և յըմպել, և յարեան խաղալ ի վատթարագոյն խաղս: Այս է անա պատկեր կոապաշտութեան, զի ոչ եթէ անհարօնեան շինեալ որթն էհան զիսրայէլացիս յեգիպտոսէ, այլ ճշմարիտն Աստուած՝ արարիչն երկնի և երկրի, բայց իսրայէլացիք զորթն իբր ճշմարիտ Աստուած պաշտէին: Գրի նաև Դ Թագ. Ա. (*2-4). «Եւ անկաւ Ոֆոգիա արքայ որդի Աֆայաբու ի վանդակապատէ վերնատան իւրոյ և հիւանդացաւ, և առաքեաց հրեշտակս և ասէ ցնոսա. Երթա՛յք, հարցէ՛ զճաննիկ աստուածն Ակկարօնի՝ ապրիցի՛մ ես ի հիւանդութենէ իմմէ: Եւ հրեշտակ Տեառն կոչեաց զեղիա մարգարէն և ասէ. Արի՛ և ե՛րբ ընդառաջ սպասաւորացն Ոֆոգիայ արքայի սամարացոց և ասասցես ցնոսա վասն ոչ լինելոյն Աստուծոյ ճշմարտի՝ երթայք հարցանել զճաննիկ աստուածն Ակկարօնի: Ո՛չ այդպէս, այլ այսպէս ասէ Տէր. Յանկողինս քո, յոր ելեր, ո՛չ իջցես այտի, այլ ի դմին մահու մեռցիս»: Որպէս ասաց՝ նոյնպէս և եղև: Եւ յայսմ պատմութենէ յայտ է, թէ որպէս Ոֆոգիա արքայն երկիրպագանէր ճաննիկ կողցն և զոհս մատուցանէր նմա, նոյնպէս և մեծ մասն սամարացոց զոհէր և երկիրպագանէր իբր զճշմարիտ Աստուած համարելով: Դարձեալ գրեալ է. «Եւ արար Ռոբովամ արքայ Իսրայէլի երկուս երինջս ոսկիս և ասէ ցժողովուրդն. Մի՛ ելանէք յերուսաղէմ, զի աստուածք ձեր տոհմ երկու երինջս են, որք հանին զձեզ յերկրէն եգիպտացոց» (Գ Թագ. ԺԲ 28): Եւ եղ զմին ի կողցն ի վիճակին Դանայ՝ որդւոյն Յակոբայ, և զմիսն՝ ի Բեթել: Եւ երթայր ժողովուրդն իսրայէլացոց յերկրպագութենէ միոյն՝ երկրպագանել այնմ, որ ի վիճակին Դանայ և զոհել զոհս իբրև արարչի իրեանց: Դարձեալ պատուէր ետ Աստուած Մովսիսի և ասէ. «Ո՛չ ևս զոհիցեն որդիքն Իսրայէլի զոհս սնոտեաց, որ իբր Աստուած համարի նոցա» (Ղևտ. Ժէ 7): Նա ևս ի նոյն գլ[ուխ] ասի. «Մարդ ոք յորդոցն Իսրայէլի, որ նորոգ եկեալ են առ ձեզ, մի՛ արասցէ զոհ կամ ողջակէզ արտաքոյ դրան խորանին, և որ արասցէ, սատակեսցի՛ անձն այն ի ժողովրդենէ իւրմէ» (*Ղևտ. Ժէ 8-9): Զի արտաքոյ խորանին մատուցեալ զոհքն՝ իբր կողց մատու-

ցեալ համարէին յԱստուծոյ: Որպէս և այժմ հրէայք արտաքին տանարին մատուցանեն զոհս և զհին ֆահանայութեան պաշտօն կատարեն, ուրեմն՝ կոապաշտ ասին և նոքա: Էին և յանցելումն ժամանակի այլև այլագիմք կոապաշտ՝ որպէս ազգն պարսից, որք հոյ երկրպագանէին և պաշտօն մատուցանէին, և ազգն Հայոց գարշելոյն Անահտայ զոհէին և երկրպագանէին:

Իսկ պատկերին այնոքիկ, զորս Աստուած հրամայեաց Մովսէսի առնել, ո՛չ են կոտօք. «Առաջէս երկուս ֆրօթէս նախարակեայս (խառատաբաղ), և ֆրօթէն տարածեալ զերեսս իւրեանց, ունիցին հանդէպ միմեանց» (Ել. ԻԵ 18): Ո՛չ ապաքէն յորժամ մտանէին ֆահանայքն ի խորանն ինկարկել, երկրպագանէին ֆրօթիցն, ո՛չ իբրև Աստուծոյ, այլ իբրև սպասաւորաց Աստուծոյ, ըստ այնմ. «Հոգի է Աստուած, և երկրպագուաց նորա պարտիմք հոգտով և ճշմարտութեամբ երկիրպագանել» (Յովն. Դ 24), վասն զի պարտիմք զհրամանն Աստուծոյ անքերի կատարել: Եւ ևս գրեալ է. «Կոփեա՛ դու քեզ երկուս տախտակս ֆարեղէնս» (Բ Ծրի. Ժ 1): Մի՞թէ ոչ երկիրպագանէին ֆարեղէն տախտակին որդիքն Իսրայէլի: Ոչ թէ ֆարեղէն տախտակին երկիրպագանէին, այլ սուրբ օրինացն, որ յաստուածուստ գրեալ էր ի տախտակի անդ: Արդ, որովհետև հրամայեալ է Աստուած զայնպիսի պատկերս առնել, բայց ոչ իբրև ինքեան Աստուծոյ մատուցանի նոցա պաշտօն և երկրպագութիւն, հրամայեալ է ուրեմն առնել ևս պատկերս սրբոց և երկիրպագանել նոցա, ոչ իբրև Աստուծոյ, այլ՝ սրբոց և սիրելեաց Աստուծոյ: Զի որպէս երկրպագելի են հրեշտակք և ամենայն սուրբք, երկրպագելի են և պատկերք նոցա նկարեալ և եղեալ ի մէջ սուրբ եկեղեցոց ուղղափառաց, ոչ զի դրօշեալ կուսս համարելով զնոսին (որպէս բարբանջեն պատկերատեացք), այլ զի պատկերօք իրապէս և ճշմարտապէս երկրպագեալ սուրբքն, իբր թէ տեղի են պատկերքն երկրպագութեան, որով երկրպագին սուրբք: Ո՛վ ոք է յուղղափառացս այնպէս անասնամիտ, որ ո՛չ գիտիցէ, թէ սուրբք ի պատկերս իւրեանց լինին երկրպագելի և ընդունելի, նաև պատուելի, և ոչ եթէ նիւթաւոր ֆաշուած պատկերացն է երկրպագելի և պատուելի:

Բայց պատկերատեացքդ, զամենայն պատկերս կուսս համարիք դուք, եթէ զայնս, զորս ոչ կամեցաւ Աստուած թէ լինիցին՝ որք են կոտօք, և եթէ զայնս, զորս կամեցաւ լինիլ՝ որք են պատկերք սրբոց: Հարկ էր ուրեմն և ձեզ զպատկերս՝ հրամայեալս Աստուծոյ ընդունիլ, և զհրամայեալս նորա անարգել: Ապա երևի թէ կամ պէսպէս ախտօք պաշարեալ են զմիտս և զկամս ձեր, և կամ կենդանութիւն սուրբ հաւատոյ բարձեալ է ի ձէնք: Այլ մեզ ոչ գոյ այլ Աստուած՝ բաց ի միոյ Արարչէն, որում ամենայն երկրպագութիւն, ծառայութիւն և պաշտօն մատուցանեմք ըստ տկարութեան մերում. ո՛չ երբէք և ո՛չ ուրեք համարձակիմք զաստուածային պատիւն տալ արարածոց: Եւ սակայն տգիտաբար բամբասելք դուք զուղղափառսն, որպէս թէ դուք Աստուծոյ առաւել պատիւ տայք՝ զերկրպագութիւն սրբոց կոապաշտութիւն համարելով: Աս-

տուած ոչ խնդրէ ի ձէնշ զայդպիսի պատիւ, զի այդ անարգանք է Աստուծոյ, քան թէ պատիւ: Քանզի պատիւ և անարգանք սրբոցն առ Քրիստոս և առ Հայր Վերաբերի՝ որպէս ասաց Քրիստոս առաքելոցն. «Որ ձեզ լսէ, ինձ լսէ, և որ զձեզ անարգէ, զիս անարգէ. և որ զիս անարգէ, զառաքիչն իմ անարգէ» (*Ղուկ. Ժ 16): Որոյ պատճառն է, զի հաւատացեալք Որդովն հանգչին ի Հայր, և Հայր անդրադարձապէս Որդովն հանգչի յամենայն հաւատացեալս՝ որպէս ասաց Քրիստոս առաքելոցն. «Գիտասցիք դուք, զի ես ի Հօր իմում, և Դուք յիս, և ես ի ձեզ» (Յովհ. ԺԴ. 20): Եւ ի շարականին ասի՝ Աստուած սուրբ և ի սուրբս հանգուցեալ, և ի սրբոց վերօրհնեալ:

Դարձեալ, կան պատկերք, որք ո՛չ պատուելի են, և ո՛չ անարգելի, այլ են ի զարդ մեծամեծ շինուածոց, կամ ի զքօսանս մարդկան, որպիսի են սիւնք, կոթողք, այսինքն՝ (դիմ տաշ) պատկեր մարդոյ, թռչնոյ, առիծու, ձիատրի: Եւ այլ պէսպէս իրաց պատկերք գտանին յապարանս մեծամեծ արանց, կամ ի տապանաւարս՝ որպէս պատկեր գաւազանի, կամ մարդոյ՝ ունելով ի ձեռին փեղամիկ և թաս, որով որպէս թէ գինի արբուցանէ այլոց: Եւ այլ կերպակերպ պատկերք կան, զորս աստէն մի-մի թուել՝ անհնարին իմն է: Արդ, եթէ պատկերատեացք զայսպիսի պատկերաց յօրինօղսն կոապաշտ ասացեն, սոյնպիսի պատկերք, զորս ասացաք, յապարանս և ի պէսպէս շինուածս իւրեանց ևս գտանին, ուրեմն՝ ինքեանք իսկ են կոապաշտք: Այսքան առ այս:

ARMINE MELKONYAN

HOVSEP՝ VARDAPET ARTS՝AHKETS՝I, *SHIELD FOR THE ORTHODOX*

Keywords: Hovsep՝ Arts՝akhets՝i, Armenian Apostolic Church, Lutherans, Orthodox, fasting, intercession of saints, worship of images, censorship.

Hovsep՝ vardapet Arts՝akhets՝i, an 18th-19th century theologian, philologist and monk from the Gandzasar Monastery, wrote his apologetic treatise *Shield for the Orthodox* at the behest of Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalaleants՝, the Primate of the Karabakh Diocese, in 1838, in the city of Shusi. The *Shield* was addressed to members of the Armenian Apostolic Church who sympathised with or followed Lutheranism, as well as to the representatives of the Lutheran Church who had been established in Shushi since the 1820s. The *Shield* consists of three chapters: 1. On Fasting, 2. On the Intercession of Saints, 3. On Love (respect) and Hate of icons. In 1838, Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalaleants sent the *Shield* to the Synod of the Mother See of Holy Etchmiadzin, requesting permission to publish it. Despite the positive response of the censor, Hovhannes Vardapet Shahkhat՝unyants՝, the

publication of the *Shield* was denied and it was handed over to the Mother See library as a prohibited book.

The text of the *Shield* is published for the first time, based on the autograph (Ms M2622, fol. 21r-42v).

АРМИНЕ МЕЛКОНЯН

«ЩИТ ПРАВОСЛАВНЫХ» ВАРДАПЕТА ОВСЕПА АРЦАХЕЦИ

Ключевые слова: Овсеп Арцахеци, Армянская Апостольская Церковь, лютеране, православные, пост, почитание святых, поклонение иконам, цензура.

Вардапет Овсеп Арцахеци, философ, богослов, филолог и монах Гандзасарского монастыря XVIII-XIX вв., написал свой апологетический трактат «Щит православных» по указанию предстоятеля Карабахской епархии митрополита Багдасара Гасана-Джалальянца, в 1838 году в городе Шуши. «Щит» был адресован членам Армянской Апостольской Церкви, которые симпатизировали или были склонны к лютеранству, а также представителям протестантской церкви, основанные в городе Шуши с 1820-х годов. «Щит православных» состоит из трех глав: 1. «О посте», 2. «О почитании святых», 3. «О любви (уважении) и ненависти к изображениям». В 1838 году митрополит Багдасар Гасан-Джалальянец отправил «Щит» в Синод Первопрестольного Святого Эчмиадзина с целью получить разрешение на его публикацию. Несмотря на положительный ответ цензора, вардапета Ованеса Шаххатунянца, Синод не разрешил печатать «Щит православных» и передал его в первопрестольную библиотеку как запрещенную книгу.

Текст «Щита» публикуется впервые на основании автографа (Матенадаран рук. 2622, л. 21а-42б).

ՀԱՎՈՐ ՍՐՃԵՑՈՒ «ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ Ի ՆՆՋՈՒՄՆ ՍՐԲՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ ԵՒ ՄԻՇՏ ԿՈՒՄԻՆ ՄԱՐԻԱՄՈՒ» ՃԱՌԸ

(Քննական բնագիր)¹

Բանալի բառեր՝ Հակոբ Սրճեցի, եկեղեցական գործիչ, ճառեր, մատենագրության հայերեն թարգմանություն, Վերափոխման ճառ:

Ասորի նշանավոր մատենագիր, բանաստեղծ, եկեղեցական գործիչ Հակոբ Սրճեցին (451-521) մեծ համբավ և հեղինակություն է վայելել դեռևս կենդանության օրոք՝ հռչակվելով իր գիտական և հոգևորական կարողություններով: Հետևորդների կողմից նա հորջորջվել է «Սուրբ Հոգու սրինգ (երբեմն՝ նույնիսկ տավիղ)»²: Ունեցել է բեղուն գրիչ, թողել հարուստ մատենագրական ժառանգություն. ըստ որոշ աղբյուրների՝ մոտ 700 (կամ 763) ստեղծագործությունների հեղինակ է, որոնցից պահպանվել են շուրջ 300-ը³:

Հայ միջնադարյան իրականության մեջ նույնպես Սրճեցին սիրելի հեղինակ է եղել: Դրա վառ ապացույցն են նրա ճառերի հայերեն թարգմանությունները, որոնք ընդգրկված են ճառընտիր ժողովածուներում⁴:

* Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կրտսեր գիտաշխատող, sarah7@rambler.ru, հոդվածը ստանալու օրը՝ 12 մարտի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 27 նոյեմբերի, 2025:

¹ Արժեքավոր խորհուրդների և աշակցության համար հատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում էնդի Հիլկենսին:

² Behnam Sony, *Vita e opere di Giacomo di Sarug, Baghdida*, 2007, p. 1, Costantino Vona, *Omelle mariologiche di S. Giacomo di Sarug*, Roma, 1953, p. 26:

³ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Dictionnaire De la Bible, Tome troisième, deuxième partie, J-K, Paris, 1912, p. 1102, William Smith, *A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines / Vol. III, Hermogenes - Myensis*, London, 1882, pp. 327-328, Dictionnaire De Spiritualité, Tome VIII, Paris, 1974, p. 56:

⁴ Մրնեցու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանության մասին տե՛ս Հ. Քյոսեյան, «Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ (IV-VIII դդ.)», Բ. լրամշակված հրատարակություն, Երևան, 2020, էջ 258-260, Գ. Զարբանյան, *Մատենադարան հայկական թարգմանությունների նախնեաց. (Դ.-ԺԳ. դդ.)*, Վենետիկ, 1889 թ., էջ 572-575, ինչպես նաև՝ Է. Հիլկենս, «Հակոբ Սրնեցու ճառերի հայերեն թարգմանությունները», *ԲՄ* 32, 2021, էջ 329-348:

Հայ մատենագրութեան մէջ պահպանուել են Հակոբ Սրճեցու ճառերից և ներբողյաններից 25-ի հայերեն թարգմանութիւնները: Նախորդ և արդի շրջանի օտարազգի հետազոտողները, ուսումնասիրելով Սրճեցու գրական ժառանգութիւնը, անդրադարձել են Սրճեցու երկերի հայերեն թարգմանութիւններին, բայց հայագիտութեան մէջ դրանք դեռևս բավականաչափ ուսումնասիրված չեն:

Ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ «Սրճեցու ճառերի հայացումն ասորերենից կատարվել է 12-13-րդ դդ.»⁵: Դրանցից երկուսի⁶ հայերեն թարգմանութիւնը վերագրվում է Վարդան Արեւելցուն⁷: Ավագ Ուրբաթին նվիրված ճառը թարգմանել է Խահակ անունով մի քահանա՝ Գրիգորիս Գ. Պահլավունի (1113-1166 թթ.) կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ⁸: Մնացած ճառերի թարգմանութեան ժամանակի, հեղինակի կամ պատվիրատուի անձի վերաբերյալ ոչ մի տեղեկութիւն հայտնի չէ: Ինչպես նշում է Էնդի Հիլկենսն իր հոգվածում՝ «Որևէ վկայութիւն չկա, թե Կլիւիկյան շրջանից առաջ հայերը հետաքրքրութիւն են դրսևորել Հակոբի գրվածքների նկատմամբ»⁹: Ուստի, կարելի է ենթադրել, որ Սրճեցու գործերը հայերեն են թարգմանվել ԺԱ-ԺԳ դդ.:

1722 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ «Իրք եւ ճառ հոգեշահ» ժողովածուն, որտեղ, ի թիվս այլ միավորների, տեղ գտան նաև ասորի նշանավոր այս հեղինակի ինը երկերի հայերեն թարգմանութիւնները¹⁰: Դրանցից մեկն էլ այս հոգվածի նյութ հանդիսացող ճառն է՝ նվիրված Աստվածամոր Վերափոխմանը: Ծառի ասորերեն բնագիրը հրատարակվել է 1902 թ.¹¹:

2000 թ. Թամար Տասնապետյանն իր «Յիսուսի չարչարանքները» գրքում¹² այս ճառը հրատարակել է հիմք ունենալով միայն ՄՄ 2756 (ԺԳ դ.) ձեռագիրը:

«Ներբողեան ի ննջումն Սրբոյ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամու» ճառի քննական բնագիրը հրատարակվում է առաջին անգամ:

⁵ Հ. Քյոսեյան, նշվ. աշխ., էջ 259:

⁶ «Սրբոյն Յակոբայ Սրնո եպիսկոպոսի՝ ներբողեան ի սուրբ առաքելան Թադէոս եւ յԱբգար արքա Հայոց եւ Ասորոց» և «Սրբոյն Յակոբայ Սրնոյ եպիսկոպոսի՝ վասն առաջին խորհրդոյն եւ ի վերա նահապետացն եւ մարգարէից» վերառությամբ ճառերը: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Փ. Անթաթյան, Վարդան Արեւելցի, կյանքն ու գործունեութիւնը, Երևան, 1987, գիրք Ա, էջ 315:

⁷ Փ. Անթաթյան, նշվ. աշխ., էջ 314-317:

⁸ Գ. Գասպարյան, «Աւագ Ուրբաթին նուիրում Յակոբ Սրճեցու ճառի՝ Ներսէս Շնորհալոյ խմբագրութիւնը», Մատենագիրք Հայոց, հ. ԻԲ., ԺԲ. դար, Գիրք Բ.՝ Ներսէս Շնորհալի, Երևան, 2022, էջ 808:

⁹ Է. Հիլկենս, նշվ. աշխ., էջ 331:

¹⁰ Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 807:

¹¹ S. Martyrii ed. P. Bedjan, Qui Est Sahdona, Quae Supersunt Omnia, Paris - Leipzig, 1902, pp. 709-710 (<https://archive.org/details/BedjanS.MartyriiQuiEstSahdonaQuaeSupersuntOmnia/page/n6/mode/1up>):

¹² Թ. Տասնապետեան, Յիսուսի չարչարանքները, հ. 2, Լիսաբոն, 2000, էջ 298-305:

Ինչպես ինքնին հուշում է խորագիրը, ճառը նվիրված է Տիրամոր Վերափոխմանը¹³: Այն սկսվում է հեղինակի աղոթքով առ Քրիստոս՝ վերջինիս խնդրելով «իրեն լցնել ուսմամբ, որպեսզի ինքը կարողանա երգել (= փառաբանել) Աստվածորդուն»: Այնուհետև խոսելով Աստվածամոր (որի վերաբերյալ գործածում է «գուստր Դավթի», «գուստր լուսոյ», «ընտրեալ կոյս» և այլ մակդիրներ) ննջման մասին՝ հեղինակը հիշատակում է Հին Կտակարանի բոլոր կերպարներին՝ նահապետներին, մարգարեներին, դատավորներին, թագավորներին, ուլքեր հերթով մոտենում, իրենց հարգանքի տուրքն են մատուցում, պատվում և երկրպագում Տիրամորը: Ինչպես Որդու մարմինը «պատանեց արդար նիկողիմոսը», այնպես էլ Տիրամոր մարմինը «պատանում է Հովհաննես առաքյալը», ում սիրեց «Աստծո Որդին և ում ավանդեց Իր մորը»: Այնուհետև «առաքյալների, սրբազան սերովբեների, զարհուրելի քերովբեների» ներկայությամբ բոլորը փառաբանում ու գովերգում են Տիրամորը, «պարում էին, ուրախանում, ցնծում Դավթի դստեր առջև»: Ու «կործանվելով փախչում են բոլոր դեերն ու խավարային զորքերը», քանի որ «տեսան նշաններ, որոնք մեր Տիրոջ կողմից էին»: Ամբողջ երկիրը դղրդաց գազանների, թռչունների փառաբանական ձայներից, և «երփնագույն զարդարվեցին բոլոր ծառերն ու մայրիները, և բոլոր պտղատուներն իրենց քաղցրության հոտը տարածեցին ամենուր՝ որպես անուշահոտ խոնկ»: Յնծում էին Ազամը, Եվան, բոլոր նահապետները, քանի որ «Հուդայի գուստրը կենաց ցող սրսկեց նրանց գերեզմաններին»:

Ճառն ավարտվում է հեղինակի խնդրանք-աղոթքով առ Քրիստոս՝ Տիրոջ շնորհներին ու գթասրտությանն արժանացնելու վշտացյալներին, հիվանդներին և բոլոր նրանց, ուլքեր մխիթարության և Աստծո ողորմասիրության կարիքն ունեն:

Բնագիրը կազմել ենք հետևյալ ձեռագրերի հիման վրա.

A = ՄՄ 995 (Ճաղընտիր. 1278թ., Սուրբ Գեորգ (Մոզնի), գրիչ՝ Սիմեոն Մոզնոյ երեց, ծաղկող՝ Սիմեոն Մոզնոյ երեց, թթ. 469ա-80ա՝ «Երանելոյն Յակոբայ Սրնոյ եպիսկոպոսի ասացեալ Ներբողեան ի ննջումն Սրբոյ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամն»):

B = ՄՄ 2756 (Ճաղընտիր. ԺԳ. դ., Սուրբ Վասիլիսի վանք, գրիչ՝ Ռատակես, մեկենաս՝ Վարդեմայր (Վարդենի) Կողբացի, թթ. 74բ-81ա՝ «Սրբոյն Յակովբայ Սրնեցոյ ասացեալ ճառ ներբողեան ի ննջումն Սրբոյ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամն»):

¹³ Սրնեցու «սիրելի» թեմաներից մեկը եղել է մարեմաբանությունը. նրա գրչին է պատկանում Աստվածամորը վերաբերող հինգ ներբող: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ Costantino Vona, նշվ. աշխ.:

C = ՄՄ 982 (Ճաշոց. 1460թ., Արծկէ, գրիչ՝ Յովանէս, ծաղկող՝ Մինաս նկարող, թթ. 414ա-8ա՝ «Սրբոյն Յակովբայ Սրնոյ եպիսկոպոսի ներբողեան ասացեալ ի ննջումն ամենաւրհմեալ Աստուածածնին, անարատ եւ միշտ կուսին Մարիամոս»):

D = ՄՄ 1521 (Ճառնաւոր. 1406թ., Նկարինայ ուխտ, գրիչ՝ Գրիգոր վրդ., Ստեփանոս եւ Թումայ աբղյժ., ի վայելումն Յոհաննէս եպս., թթ. 425ա-7բ՝ «Երանելոյն Յակոբայ Սրնոյ եպիսկոպոսին ասացեալ Ի փոխումն Աստուածամար կուսին Մարիամոս»):

E = ՄՄ 1851 (Ժողովածոյ. ԺԳ. դ., գրիչ՝ Պետրոս ֆեյ., թթ. 246բ-52բ՝ «Երանելոյն Յակոբայ Սրնոյ եպիսկոպոսին ասացեալ ներբողեան ի ննջումն Սրբոյ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամոս»):

F = Վնտկ. 226/41 (Ճառնաւոր Իէ., հավանաբար Աղթամար, ԺԳ.-ԺԵ. դդ., գրիչ՝ Յովհաննէս, թթ. 64ա-67բ՝ «Երանելոյն Յակոբայ Սրնոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի փոխումն Աստուածածին կուսին Մարիամոս»)¹⁴:

G = Վնտկ. 205/1554 (Ճառնաւոր Զ., հավանաբար Մաշկետր վանք (Կիլիկիա), ԺԲ. դ., թթ. 150բ-161բ՝ «Երանելոյն Յակոբայ Սրնոյ եպիսկոպոսի ներբողեան ասացեալ ի ննջումն Սրբոյ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամայ»)¹⁵:

P = «Գիրք եւ նաո հոգեշահ», Կ. Պօլիս, 1722թ., թթ. 427-441՝ «Ճառ սրբոյն Յակոբայ Սրնեցոյ ասացեալ ներբողեան ի ննջումն սրբունոյ Աստուածածնին»:

Իբրեւ հիմք ընդունել ենք ՄՄ 995 ձեռագիրը, քանի որ հնագույն՝ Վնտկ. 1554 ձեռագրի վիճակը բարվոք չէ (բնագիրը խոնավութիւնից վնասված, բազմաթիւ հատվածներ դժվար ընթերցելի):

Կետադրել ենք ըստ արդի հայերենի կետադրական կանոնների: Իբրեւ հիմք ընդունված A ձեռագրին բնորոշ են է-ի փոխարեն ե-ով գրելաձևերը, օրինակ՝ «գստերեն»՝ «գստերէն»-ի, «եր»՝ «էր»-ի, «մարգարեն»՝ «մարգարէ»-ի փոխարեն և այլն: Քանի որ տպագիր տարբերակին բնորոշ է աւ-օ ուղղագրութիւնը, ուստի անհրաժեշտ չհամարեցինք արտացոլել դա տարբերացումներում: Տարբերացում զանցառել ենք հետեւյալ ուղղագրական տարբերակները.

1. գաղտնավանկի ը-ով տարբերակները, օրինակ՝ «գըստերէն», «ծընունդ», «տըկար» և այլն,

2. գ-ով և ս-ով գրելաձևերը, օրինակ՝ «զգայարան» – «սգայարան», «զգեցար» – «սգեցար», «զգեցոյ»-«սգեցոյ» և այլն,

¹⁴ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի վեներիկ, հ. Բ., Վենետիկ, 1924 թ., էջ 407:

¹⁵ Անդ. էջ 153:

3. ա, ո ձայնավորից հետո յ-ի բառամիջում և բառավերջում գրության ձևերը, օրինակ՝ «արաչայգործութեան», «գորից», «աստուածային», «ծառաէր», «ի վերա», «որո» և այլն,

4. բառասկզբում ե-ով և է-ով գրության տարբերակները, օրինակ՝ «եբեր» - «էբեր», «ետուր» - «էտուր», «հհաս» - «էհհաս» և այլն:

ԲՆԱԳԻՐ

Երանելոյն¹⁶ Յակոբայ¹⁷ Սրնոյ¹⁸ եպիսկոպոսի¹⁹ ասացեալ Ներբողեան²⁰ ի ննջումն²¹ Սրբոյ²² Աստուածածնին²³ եւ միշտ²⁴ կուսին Մարիամո՛ւ²⁵

Որդի Աստուծոյ²⁶, որ սիրով Քով²⁷ խոնարհեցար եւ իջեր յերկիր²⁸ եւ²⁹ զգեցար մարմին եւ մարդացար ի դստերէն Դաւթի, ծնունդ անծանապի³⁰, որ լցեալ են ի Քէն բարձունք եւ խորհ³¹, լի՛ց զիս ուսմամբ անծանապ³² արաչագործութեան³³ Քո³⁴: Միածին Որդի, որ³⁵ հաստատեցեր³⁶ զԱդամ³⁷ յոչ գոյից³⁸, հաստատեա՛ զհառս³⁹ ի տկար միտս իմ, զի երգեցից Քեզ: Որդի⁴⁰,

¹⁶ BC Սրբոյն P ճառ սրբոյն

¹⁷ BC Յակովբայ E Յակոբա P Յակոբայ

¹⁸ BP Սրնեցոյ

¹⁹ BP չիք DEF եպիսկոպոսին

²⁰ B հառ ներբողեան CG + ասացեալ DF չիք

²¹ DF փոխումն

²² C ամենարհմեալ F չիք P սրբունոյ

²³ C + անհարատ D Աստուածամար F Աստուածածին

²⁴ DF չիք եւ միշտ

²⁵ G Մարիամայ P չիք

²⁶ CDF + Աստուած ճշմարիտ

²⁷ BCDFG Քո

²⁸ D ի յերկիր

²⁹ DF չիք

³⁰ CDF չիք

³¹ B չիք

³² E անծանապի

³³ C աստուածութեանդ

³⁴ A Քում

³⁵ A + որ

³⁶ D հաստատեցեր

³⁷ D + ի տարերաց եւ զտարերս F զաշխարհս

³⁸ E էից

³⁹ B հառս

⁴⁰ CDF + Բարձրելոյն G + Հար

որ տնկեցեր ի մեռեալ⁴¹ մարմինս⁴² տասն⁴³ զգայարանս⁴⁴, տնկեալ⁴⁵ զխորհուրդս⁴⁶ իմ եւ ւած գնոսա⁴⁷ ի գաւառս⁴⁸ Հաւ⁴⁹ Քն⁵⁰: Քրիստոս⁵¹, որ ետ[ուր զ]հոգի⁵² կենդանութեան⁵³ յԱդամ, զոր ստեղծեալ⁵⁴, թափեալ⁵⁵ յիս զկեանս⁵⁶ ընտրողութեան⁵⁷ լի զարմացմամբ⁵⁸: Ծածուկդ⁵⁹, որ անձանաւ⁶⁰ ես ի հրեշտակաց եւ ոչ տեսանեն զՔեզ, ծագեալ⁶¹ յիս⁶¹ ի⁶² ծածուկ, եւ գոչեցից⁶³ յայտնապէս վասն ծնաւորի⁶⁴ Քն⁶⁵: Ով Տէր⁶⁶, որ սրբեցեր զայրն պիղծ⁶⁷, որ մերձեցաւ առ⁶⁸ Քեզ⁶⁹, սրբեալ⁶⁹ եւ մաքրեալ⁶⁹ զհոգի⁷⁰, որ⁷¹ յուսան⁷² ի Քեզ⁷³:

⁴¹ CDF չիք

⁴² C մարմին հողեղէն DF + հողեղէնս

⁴³ C տանս

⁴⁴ BC զգայարան

⁴⁵ CDF լուսատրեալ

⁴⁶ F զմիտս P ի խորհուրդս

⁴⁷ CDF գոսսա

⁴⁸ E գաւառ G յիմանալի գաւիթս առ չի/ս ի գաւառս

⁴⁹ CF մաւր D մօր

⁵⁰ C + եւ կուսի

⁵¹ CDF + Աստուած

⁵² C չիք DF հոգի

⁵³ C զկենդանութիւն

⁵⁴ DF + ի հողոյ

⁵⁵ P չիք

⁵⁶ P զկամս

⁵⁷ CDF ընտրութեան G ընտրողութեամբ

⁵⁸ CDF չիք

⁵⁹ DF + Աստուած E Ծածուկս P Ծածուկ

⁶⁰ DP անձանաւթ

⁶¹ CDF ի միտս իմ

⁶² E չիք

⁶³ D եւ գոչեցից F եւ գոչեցից

⁶⁴ BP ծնողի CE ծնաւորին

⁶⁵ A Քում

⁶⁶ ABE չիք

⁶⁷ DEF պիղծ G պիղծ

⁶⁸ Ընմտ. Գուկ. Ե 12-13

⁶⁹ DF ի

⁷⁰ C չիք որ մերձեցաւ առ Քեզ

⁷¹ BC + եւ զմարմին G + եւ զմարմին այնոցիկ

⁷² B ոյք C չիք

⁷³ C յուսացելոցս P յուսայ

⁷⁴ DF սրբեալ զմիտս (F եւ զխորհուրդս իմ) եւ մաքրեալ զմարմին յուսացելոյս ի Քեզ չի/ս սրբեալ եւ մաքրեալ զհոգի, որ յուսան ի Քեզ

Քրիստոս⁷⁴ լոյս, որ լուսատրեցեր զաչս խաւարելոց, ծագեա՛ղ զլոյս Քն ի վերայ մթութեան⁷⁵ իմում⁷⁶ եւ լուսատրեա՛ղ զիս⁷⁷: Տէր մարդկան⁷⁸, որ հանեցար լինել⁷⁹ մարդ սիրով Քն⁸⁰ եւ իջեալ⁸¹ բնակեցար ի սրբունի⁸² մայրն⁸³ դուստրն⁸⁴ լուսոյ⁸⁵: Ո՛վ [Տէր]⁸⁶, որ բնակեցար ի Նազարէթ⁸⁷ ինն⁸⁸ ամիս⁸⁹ եւ եկիր ի ծնունդ⁹⁰, ծնցի⁹¹ միտք իմ զարդիմս փառաց վասն⁹² ծնաւորի⁹³ Քն⁹⁴: Ով⁹⁵ որ տիրաբար⁹⁶ գգուեցար⁹⁷ ի մարէն, զոր ընտրեցեր, բղխեսցէ լեզու իմ զհառս նորա հեզութեամբ⁹⁸: Որդի⁹⁹, որ այց արարեր մեզ ի ծոցոյ¹⁰⁰ նորա ողորմութեամբ Քով¹⁰¹, տո՛ւր ինձ ասել¹⁰² վասն ննջման նորա, որ լի է

⁷⁴ DF Յիսուս

⁷⁵ G մթու

⁷⁶ CDF + սրտի EP իմոյ G մերում

⁷⁷ G զմեզ

⁷⁸ C Յիսուս լոյս DF Քրիստոս լոյս *ի/ս* Տէր մարդկան

⁷⁹ P լինիլ

⁸⁰ CF *չ/ք*

⁸¹ E իջեր

⁸² DF սրբակիր

⁸³ CDF + Քն P մայր

⁸⁴ BCDF ի դուստրն E *չ/ք* G դուստր

⁸⁵ C + սրբեա՛ զմիտս իմ եւ զհոգի՝ լինել Քեզ ընդունարան F + Սրբեա՛ զմիտս իմ եւ զհոգի՝ ընդունարան լինել Քեզ P + բնակեաց ի հոգի իմ աստուածային սիրով Քն

⁸⁶ ABEGP *չ/ք*

⁸⁷ CDF *չ/ք*

⁸⁸ P զինն

⁸⁹ C ամսեայ յորովայնի կուսին D ամսեայ ժամանակաւ յորովայնի սրբունոյ կուսին F ամսեա ժամանակաւ յորովայնի սրբունոյ Կուսին

⁹⁰ DF ծնար ի նմանէ աննառապէս *ի/ս* եկիր ի ծնունդ

⁹¹ C ծնցին

⁹² CDF երգել վասն

⁹³ BP ծնողի CF ծնաւորին

⁹⁴ AB Քում

⁹⁵ CDF *չ/ք*

⁹⁶ C տղայաբար DF տղայացար

⁹⁷ DF եւ գրգուեցար G գրգուեցար

⁹⁸ CG արհնութեամբ եւ հեզութեամբ

⁹⁹ CD + Աստուծոյ F + Սուրբ Կուսին Մարիամու

¹⁰⁰ CDF ծոց

¹⁰¹ CG Քն

¹⁰² C երգել

սրբութեամբ¹⁰³: Կոյսն¹⁰⁴ ընտրեալ¹⁰⁵, որ եբարձ գփեզ թեւամ¹⁰⁶ իւրով¹⁰⁷ եւ¹⁰⁸
ի նմանէ ջամբեցար¹⁰⁹ զկաթն¹¹⁰ անարատ¹¹¹ մեծ¹¹² սփանչելեամ¹¹³: Բագում
վիշտս¹¹⁴ եւ ցաւս¹¹⁵ կրեաց¹¹⁶ վասն Քն եւ մեծ սուգ¹¹⁷ ի ժամ չարչարանաց¹¹⁸
եւ խաչելութեան Քն¹¹⁹: Մեծապէս վշտացաւ սրբունին¹²⁰ ի ժամն¹²¹ յայն¹²²,
յորժամ ետես գփեզ, Տէր¹²³, որ¹²⁴ յանաւրինացն ապտակելի¹²⁵: Քանի¹²⁶
հառաչանս¹²⁷ եւ արտասուս¹²⁸ հեղին¹²⁹ աշ¹³⁰ նորա, յորժամ պատեցին¹³¹
գփեզ, Տէր¹³², եւ եղին ի¹³³ գերեզմանի: Քանի¹³⁴ նեղութիւնք եւ տրամու-
րիւնք¹³⁵ հասին նմա ի թաղումն¹³⁶ Քն, յորժամ մերժէին¹³⁷ զնա պահապանն

¹⁰³ CD լին է փրկութեամբ F լին է

¹⁰⁴ E Կոյս

¹⁰⁵ A ընդրեալ C սուրբ P ընտեալ

¹⁰⁶ BE թեւով C ձեռամբ D թեւամն F թեւոքն

¹⁰⁷ BF իւրով

¹⁰⁸ E չիք

¹⁰⁹ CD արբէր EGP ջամբեցեր F արբէր

¹¹⁰ CFP կաթն

¹¹¹ CD սուրբ

¹¹² D չիք

¹¹³ F որպէս զամենայն ստընդիա չիս անարատ մեծ սփանչելեամ CF + արբո՛ մեզ զուրախարար
բաժակ Քն անմահութեան

¹¹⁴ E չիք AG վիշտք

¹¹⁵ AGE ցաւ C չիք եւ ցաւս

¹¹⁶ DF + նա

¹¹⁷ B սուգ մեծ E մեծ սուգ

¹¹⁸ E չարչարանացն

¹¹⁹ C խաչին սրբունի մայրն Քն DF խաչին չիս եւ խաչելութեան Քն

¹²⁰ BC չիք DF ի ժամն յայն սրբունի մայրն Քն

¹²¹ B ժամուն

¹²² C + Կոյսն սուրբ

¹²³ BCDF չիք

¹²⁴ DF չիք

¹²⁵ D ապտակեալ F անարգեալ

¹²⁶ DF Բագում E Քանգի

¹²⁷ ABCEG հառաչանք

¹²⁸ ABCEG արտասուք

¹²⁹ E հեղին

¹³⁰ E յաչաց

¹³¹ B պատեցին

¹³² C չիք

¹³³ A + նոր

¹³⁴ E Քանգի

¹³⁵ CDF չիք

¹³⁶ B թաղումն

¹³⁷ E եւ մերժեցին չիս յորժամ մերժէին

ի գերեզմանն¹³⁸ Քումմէ¹³⁹, ֆանի՛ լալումն, ֆանի՛ ողբումն, ֆանի՛ տագնապումն¹⁴⁰ կալան¹⁴¹ զնա, զի¹⁴² ետես կնֆեալ¹⁴³ զգերեզման Քո¹⁴⁴: Իբրեւ զսուր¹⁴⁵ անցանէին վիշտի¹⁴⁶ յանձն¹⁴⁷ նորա, յորժամ տեսանէր¹⁴⁸ զզինուորսն¹⁴⁹, զի¹⁵⁰ պահէին զմարմին¹⁵¹ Քո¹⁵²:

Եւ մայրս¹⁵³ այս¹⁵⁴, որ զայս¹⁵⁵ ամենայն¹⁵⁶ կրեաց վասն Քո, եհաս նմայ¹⁵⁷ վախճան¹⁵⁸ երթալ յաշխարհն երանութեանց¹⁵⁹, եհաս նմայ ժամ¹⁶⁰ գնալ¹⁶¹ ի նանապարհ¹⁶² ամենայն դարուց¹⁶³, որ¹⁶⁴ չոգան գնացին¹⁶⁵ առ կատարած¹⁶⁶ ըստ արինաց¹⁶⁷ Արարչիդ¹⁶⁸: Չոգաւ¹⁶⁹ ի նա Ադամ նախա-

138 CDF գերեզմաննէն

139 CDF չիֆ

140 CDF տագնապ

141 CE կալաւ

142 CDF յորժամ

143 CDF + մատանեաւ

144 CDF զՔո սուրբ գերեզմանն

145 C սուր

146 CF վիշտին E չիք

147 ABEG յանձին

148 D + զի պահէին զինուորն որպէս զմեռեալ զկենդանաւոր մարմին Քո սուրբ F + զի պահէին զինուորն որպէս մեռեալ զկենդանաւոր մարմին Քո սուրբ

149 CP զզինուորսն E ըզինուորսն G զըզինուորսն

150 C + իբրեւ զմեռեալ EG որ

151 C զկենդանաւոր մարմին

152 C + սուրբ

153 CDF մայրն P մօրս

154 CDF Քո սուրբ

155 C զայն P չիք

156 P զամենայն

157 P չիք

158 A վախճան

159 CDF երանութեան

160 BDF չիք C վախճան

161 P գնալոյ

162 BCDF նանապարհս

163 C մարդոյ

164 G ուր P որք

165 EP եւ գնացին

166 CDF հասարակ

167 C հրամանի DF հրամանաց

168 E Արարչին

169 F Չոգաւ

հայրն առաջին¹⁷⁰ ամենայն դարուց¹⁷¹, եւ Սէք¹⁷² գեղեցիկ, եւ դաս¹⁷³
արդար¹⁷⁴ որդոց¹⁷⁵ նորա¹⁷⁶: Չոգաւ¹⁷⁷ ի նայ դասն¹⁷⁸ մաքուր եւ ամբիծ¹⁷⁹
Նոյ¹⁸⁰, Սեմ¹⁸¹, եւ¹⁸² Յաբէթ¹⁸³ եւ Քամ¹⁸⁴, որ¹⁸⁵ վերստին շինեցին զերկիր¹⁸⁶:
Ելին¹⁸⁷ զկնի նոցա բարի մշակ¹⁸⁸ Աբրահամ¹⁸⁹ եւ¹⁹⁰ Իսահակ եւ¹⁹¹
Մեփիսեղեկ¹⁹² աստուածաին եւ մեծ¹⁹³ բահանայն¹⁹⁴: Չոգաւ ի նայ Յակոբ¹⁹⁵
ուղիղն¹⁹⁶ եւ¹⁹⁷ արդարն եւ ամբիծն¹⁹⁸ եւ զկնի նորա¹⁹⁹ երկոտասան հարին²⁰⁰
նշմարիա²⁰¹ որդի²⁰² նորա²⁰³: Չոգաւ²⁰⁴ ի նա եւ²⁰⁵ Յովսէփ պայծառացեալ²⁰⁶

¹⁷⁰ CDF չիք

¹⁷¹ E դարուցն

¹⁷² BDFP Սէքն G Աբել եւ Սէքն

¹⁷³ F ամենայն դաս

¹⁷⁴ C ամենայն արդարոց D արդարոցն F արդարոց

¹⁷⁵ B որդոցն CGP որդոց

¹⁷⁶ CDE նոցա

¹⁷⁷ EP Չոգան

¹⁷⁸ B Ադամ E դաս P դասն

¹⁷⁹ CF անբիծ D + արդարն G արդար ամբիծն

¹⁸⁰ B + եւ CEP արդարն Նոյ

¹⁸¹ E չիք

¹⁸² BFG չիք

¹⁸³ P Աբէթ

¹⁸⁴ BG Քամ եւ Յաբէթ C Քամ, Աբէթ DF Քամ եւ Աբէթ E Սէք, Աբել եւ Քամ

¹⁸⁵ CE որ

¹⁸⁶ DF զաշխարհս

¹⁸⁷ DF եւ ելին

¹⁸⁸ CDF մշակն

¹⁸⁹ DF Մեփիսեղեկ, Աբրահամ, Իսահակ եւ Յակոբ

¹⁹⁰ CEG չիք

¹⁹¹ C չիք

¹⁹² C Մեփիսեղեկ E Մեփիսեղեկ

¹⁹³ B չիք եւ մեծ

¹⁹⁴ B + մեծ

¹⁹⁵ B Յակովբ F սուրբն Աստուծոյ Իսրայել P Յակոբ

¹⁹⁶ D եւ ուղիղ F ուղիղ

¹⁹⁷ F չիք

¹⁹⁸ B ամբիծ C անբիծն F չիք

¹⁹⁹ C նոցա

²⁰⁰ DF նահապետն

²⁰¹ CD նշմարիա

²⁰² B որդիքն DF եւ որդիք

²⁰³ C չիք որդիք նորա DF նոցա

²⁰⁴ F Չոգան

²⁰⁵ CDEF չիք

²⁰⁶ BDFP պայծառացեալն

սուրբն²⁰⁷ եւ պատկառողն²⁰⁸ եւ²⁰⁹ ընդ նմին²¹⁰ Մովսէս²¹¹ հեզն²¹² եւ փյրն²¹³ մերձատր նորա²¹⁴: Եկն²¹⁵ զկնի նորա²¹⁶ Յետո Նաւեա²¹⁷ այր²¹⁸ զարմանալի, նաեւ²¹⁹ Ահարոն²²⁰ փահանայն եւ ամենայն²²¹ դասն²²² որդոցն²²³ Ղեւայ²²⁴: Դաւիթ արփայն, որ եղեւ ֆնար Հոգոյն²²⁵ Սրբոյ եւ²²⁶ Եզեկիայ²²⁷ եւ Յովսիայ արդար²²⁸ քագատրֆն: Այրն²²⁹ ցանկալի Դանիէլ²³⁰, որդի²³¹ գերութեան²³² եւ ընդ նմին երիտասարդ²³³ ամբիծ²³⁴ մանգունֆն²³⁵ Անանիանֆ²³⁶, Յեփթաեա²³⁶ ճշմարիտն²³⁷ եւ Գեղեոն²³⁷, որ²³⁸ փրկեցին զժողովուրդն²³⁹ Տեառն, եւ²⁴⁰

²⁰⁷ DEF սուրբ

²⁰⁸ B պատկառաւուն D + այն ողջախոն C պատկառող

²⁰⁹ D չիք

²¹⁰ D նմա եւ F նմա

²¹¹ D Մովսէսն այն E Մովսէսն

²¹² D հեզ E չիք

²¹³ E փյր

²¹⁴ DF Ահարոն ընտիրն եւ փյր նորա մերձատր

²¹⁵ DF Չոգաւ E եկ

²¹⁶ F նոցա

²¹⁷ EG որդի Նաւեա P չիք

²¹⁸ DF այրն

²¹⁹ BCEG չիք

²²⁰ B Ահարովն P Ահարոն

²²¹ EG չիք

²²² BCE դաս P դասֆ

²²³ BCGP որդոցն E արդարոցն

²²⁴ BCEGP Ղեւայ DF Փէնեհէս արին բարեփառ չիք նաեւ Ահարոն փահանայն եւ ամենայն դասն որդոցն Ղեւայ

²²⁵ BCEGP Հոգոյն

²²⁶ G չիք

²²⁷ BCP Եզեկիա E Էզեկիայ

²²⁸ E արդարֆ

²²⁹ E Այն

²³⁰ B Դանիէլ

²³¹ B որդին

²³² G գերութեանն

²³³ BC երիտասարդֆն E Էրէմիաս արդարֆ եւ

²³⁴ BE ամբիծֆ C անբիծֆ

²³⁵ BCGP մանկունֆն

²³⁶ ^F Հմմտ. Դան. Գ 12-30

²³⁶ B Յեփթայէ C Յեփթայի E Յեփթայ GP Յեփթայեա

²³⁷ ^Գ Հմմտ. Դատ. ԺԱ.

²³⁷ B Գեղեոն C Գեղեոն E Գեղեոն P Գեղեոն

²³⁸ ^Գ Հմմտ. Դատ. Ը

²³⁸ P որֆ

²³⁹ G զժողովուրդ

²⁴⁰ C չիք

Սամսոն²⁴¹ ընտրեալն²⁴², որ եղել ուխտաւոր յորովայնէ մար իւրոյ^ե, երկոտասան²⁴³ մարգարէքն, որ²⁴⁴ անցին եւ գնացին ընդ յառաջինսն²⁴⁵, եւ²⁴⁶ եղիայ եւ եղիշիա²⁴⁷, որ²⁴⁸ կեցուցին զմեռեալսն²⁴⁹, Սամուէլ²⁵⁰ սուրբն եւ Երեմիա²⁵¹ անուանելին²⁵², եւ Եզեկիէլ²⁵³ սփանչելին յայտնութեամբ²⁵⁴ մարգարէութեան²⁵⁵: Էանց²⁵⁶ եւ Եսայիաս²⁵⁷, որ էր ակն մեծ մարգարէութեան²⁵⁸ եւ առեալ կատարած ամենայն²⁵⁹ գունդն մարգարէիցն²⁶⁰, անցին առաջինն եւ միջինն, բարիք²⁶¹ եւ ուղիղն, եւ եկն դարն վերջնոցն, որք մոռացան զՏէրն²⁶²:

²⁴¹ B Սամսոն CE Սամսոն

²⁴² E ընտրեալն

^ե Հմմտ. Դատ. ԺԳ 5

²⁴³ C եւ երկոտասան

²⁴⁴ P որք

²⁴⁵ BCGP առաջինսն

²⁴⁶ G չիք

²⁴⁷ B եղիշա EGP եղիսէ

²⁴⁸ P որք

²⁴⁹ E զմեռեալս

^բ Հմմտ. Գ. Թագ. ԺԷ 17-22, Դ. Թագ. Դ 33-35, ԺԳ 21

²⁵⁰ B Սամուէլ

²⁵¹ E Էրեմիայ

²⁵² BP անվանելին

²⁵³ B Եզեկիէլ EP Էզեկիէլ

²⁵⁴ E յայտնութեան

²⁵⁵ BEG մարգարէութեանն

²⁵⁶ B Եանց

²⁵⁷ E Եսայիաս

²⁵⁸ B մարգարէութեանց C չիք եւ եղիայ եւ եղիշիա, որ կեցուցին զմեռեալսն: Սամուէլ սուրբն եւ Երեմիա անուանելին եւ Եզեկիէլ սփանչելին յայտնութեամբ մարգարէութեանն: Էանց եւ Եսայիաս, որ էր ակն մեծ մարգարէութեան GP մարգարէութեանն

²⁵⁹ C առ ամենայն

²⁶⁰ BC մարգարէից

²⁶¹ EGP բարիքն

²⁶² C չիք բարիք եւ ուղիղն, եւ եկն դարն վերջնոցն, որք մոռացան զՏէրն E զՏէր DF Չոգաւ ի նա զօրեղն Սամսոն եւ արին Գեղէն, ամենայն դասու ընտրելոցն, ընդ որս եւ ուխտաւորն Սամուէլ եւ ամենայն դասք որոցն Ղեւեայ: Չոգաւ ընդ արքայն Դաւիթ, որ եղել քնար Հոգոյն Սրբոյ: Ընդ նմին եւ իմաստուն առակախաւսն Սողոմոն եւ Եզեկիա եւ Յովսեփ (D Սաղոմոն եւ Էզեկիա եւ Յովսիփ) արդար թագաւորն: Չոգաւ ի նա եւ (D չիք) Դանիէլ այրն ցանկալին հրեշտակաց եւ (F ցանկալի, որդին գերութեան չիք ցանկալին հրեշտակաց եւ), ընդ նմին եւ երիտասարդն անարատ՝ մանկունն Անանիան: Չոգաւ ի նա եւ կոյսն Երեմիա եւ հրաշագործն եղիսէ եւ մարգարէն երկոտասան (F երկոտասան մարգարէն), ընդ որս եւ կայծակնամաւորն Եսայիաս, որք անցին (D + եւ) գնացին ընդ առաջինսն, եւ առին կատարած ամենայն գունդ (F առ ամենայն գունդս) մարգարէիցն: Անցին (F + եւ) գնացին) առաջինն եւ յետինն, եւ էջ թագաւորն ի (F չիք) դարձուցանել զնոսա ի մոլորութենէ թշնամոյն չիք Դաւիթ արքայն, որ եղել քնար Հոգոյն ... որք մոռացան զՏէրն:

Եւ իջեալ²⁶³ թագաւորն՝ դարձուցանել զնոսայ ի մոլորութենէ²⁶⁴, եւ եկեալ²⁶⁵ բնակեցաւ յապարանս գեղեցիկս²⁶⁶ արբունոյն²⁶⁷: Սայ է Կոյսն, յաղագս որոյ պատմի²⁶⁸ այժմ ի մէնջ, յորոյ²⁶⁹ սուրբ²⁷⁰ ծոց²⁷¹ բարձաւ²⁷² եւ²⁷³ եղել²⁷⁴ զինն²⁷⁵ ամիս²⁷⁶: Եւ եհաս ժամանակ ծնանելոյ²⁷⁷ նորա ըստ կարգի²⁷⁸, կամեցաւ եւ ծնալ²⁷⁹ եւ²⁸⁰ ի Յորդանան մկրտեցաւ²⁸¹: Կրեաց²⁸² զփորձութիւն²⁸³ սատանայի եւ²⁸⁴ կոխեաց²⁸⁵ եւ յաղթեաց նմաւ: Գործեաց²⁸⁶ զսքանչելիսն²⁸⁷, բժշկեաց զհիւանդս եւ²⁸⁸ արեաց զբորոտս²⁸⁹: Փառա-

²⁶³ C էջ

²⁶⁴ BC մոլորութենէն P + կոպաշտութեան

²⁶⁵ BEG չիք

²⁶⁶ BEG գեղեցիկ

²⁶⁷ BGP արբունոյն C չիք եւ եկեալ բնակեցաւ յապարանս գեղեցիկս արբունոյն E արբունոյն

²⁶⁸ DF պատմի

²⁶⁹ F յորմէ

²⁷⁰ BC ի սուրբ

²⁷¹ BEP ծոցն C որովայնին

²⁷² B բարձեալ C բնակեաց

²⁷³ BC չիք

²⁷⁴ C չիք

²⁷⁵ CE ինն

²⁷⁶ C ամսեայ ժամանակեալ

²⁷⁷ E նորա ծնանելոյ

²⁷⁸ C չիք եւ եհաս ժամանակ ծնանելոյ նորա ըստ կարգի DF չիք յորո սուրբ ծոց բարձաւ եւ եղել զինն ամիս եւ եհաս ժամանակ ծնանելոյ նորա ըստ կարգի

²⁷⁹ C որպէս ինքն կամեցաւ D յորմէ առեալ մարմին եւ ծնալ ի նմանէ որպէս եւ ինքն կամեցաւ F յորմէ առ մարմին եւ ծնալ ի նմանէ, որպէս եւ ինքն կամեցաւ չիք կամեցաւ եւ ծնալ

²⁸⁰ CDF չիք

²⁸¹ B Մկրտեցաւ ի Յորդանանն CF Մկրտեցաւ ի Յորդանան D Մըկրտեցաւ ի Յորդանան եւ վկայեցաւ ի Հաւթ: էջ ի վերայ Նորա Հոգին Սուրբ եւ վկայեաց Յովհաննէս, թէ՛ Սա է Գառն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեզս աշխարհի: Ել ի յանապատն եւ պահեաց զաւուրս Խ.

¹ Հմմտ. Մատթ. Գ 13-17, Մարկ. Թ 11 կն

²⁸² CF եւ կրեաց

²⁸³ CDF զփորձութիւնսն

²⁸⁴ E չիք

²⁸⁵ CDF չիք G + զնա

² Հմմտ. Դով. Գ 1-13, Մատթ. Գ 1-11 կն

²⁸⁶ BEG եւ գործեաց DF Աւար

²⁸⁷ B սքանչելիս CDF սքանչելիս E զսքանչելիս G սքանչելիսն

²⁸⁸ CDEF չիք

²⁸⁹ C + զկաղս զնացոյց եւ յարոյց զմեռեալս D + եւ երաց զկոյրս, զնացոյց զկաղս, ողջացոյց զվերս, յարոյց զմեռեալս եւ հալածեալ զդեսն արտաքս ի մարդոց, բազմացոյց զհացն եւ կերակրեաց զբազումս, նընջեաց ի նաւին եւ յարուցեալ սաստեաց հողմոցն եւ հանդարտեցին: Գնաց ի վերայ ծովուն եւ սաստեալ կարկեաց զայիս նորա: Նստաւ ի յէջն եւ կոչեցաւ թագաւոր F + երաց զկոյրս, զնացոյց զկաղս, ողջացոյց զվերս, յարոյց զմեռեալս

բանեցին զնայ մանգունմն²⁹⁰ եւ տղայն²⁹¹ Ովսաննայիմն^{292բ}: Եւ²⁹³ կատարեաց զտնարէնութիւն²⁹⁴ վասն փրկութեան մերոյ²⁹⁵: Ընտրեաց²⁹⁶ իւր²⁹⁷ զգունդն²⁹⁸ երկոտասանիցն²⁹⁹ որդիք³⁰⁰ լուսո³⁰¹ժ: Եւ բուսաւ³⁰² ի նոցանէ³⁰³ Յուդայ նենգատուն³⁰⁴ եւ³⁰⁵ տիրականաւ³⁰⁶: Նենգեաց³⁰⁷ եւ մատնեաց³⁰⁸ եւ կորոյս զանձն իւր եւ³⁰⁹ խտորեցաւ³¹⁰ եւ³¹¹ յաստիճանէ³¹² առաքելութեան³¹³ անկեալ՝ կործանեցաւ:

²⁹⁰ BCEP մանկունմն G ծերմն

²⁹¹ C չիք

²⁹² B Ովսաննայիմն CEGP Ովսաննայիմ D եմուտ ի տանարն եւ փառաբանեցաւ ի մանկանցն Ովսաննայիմ F եմուտ ի տանարն եւ բարեբանեցաւ ի մանկանցն Ովսաննայիմ *փի* փառաբանեցին զնայ մանգունմն եւ տղայն Ովսաննայիմն

^բ Հմմտ. Մատթ. ԽԱ 8-9, Հովն. ԺԲ 12-13 ևլն

²⁹³ P չիք

²⁹⁴ B զտնարէնութիւնն («ռէնու» հատուածը գրչի կողմից վերականգնուած ի լուսանցս) F զտնարէնութիւն Իւր սուրբ P զտնօրէնութիւն

²⁹⁵ CF մարդկան D չիք

²⁹⁶ A Ընդրեաց

²⁹⁷ BCD չիք G զԻւր

²⁹⁸ D զգունդ աշակերտացն E զգունտն

²⁹⁹ C երկոտասանից D երկոտասան թըտվ P երկոտասան

³⁰⁰ P զորդիս

³⁰¹ D չիք

^ժ Հմմտ. Մատթ. Ժ 1-2, Մարկ. Գ 13-19, Դով. Զ 12-16

³⁰² B բուսաւ (ի լուսանցս՝ գրչից ուղղում՝ «բաժանեցաւ») C բաժանեցաւ D որոշեցաւ

³⁰³ G նոսա

³⁰⁴ DF նենգատուն Յուդաս G նենկատուն

³⁰⁵ DEF չիք

³⁰⁶ DF տիրականաւ արծաթասէն

³⁰⁷ DF որ նենգեաց

³⁰⁸ DF + զՏէն

³⁰⁹ DF չիք

³¹⁰ A խտորեց

³¹¹ E չիք

³¹² B ի յաշտիճանէ E յաշտիճանէ

³¹³ B առաքելութեանն D + եւ ի պատուոյ աշակերտութեան Քրիստոսի

Եհաս Տէրն³¹⁴ մեր մինչեւ ցմահ³¹⁵ կամաւ³¹⁶ Իւրով: Մեռաւ եւ կեցոյց զմեզ³¹⁷, յարեաւ եւ փրկեաց³¹⁸, եւ արար զմեզ³¹⁹ Իւր³²⁰: Մինչեւ առ մայր Նորա³²¹ թագաւորի³²² Քրիստոսի Որդոյն³²³ Աստուծոյ, Եհաս մահ ճաշակել զնա³²⁴, հրամեաց Տէրն զարութեանց³²⁵ բարձանց³²⁶ վերացելոց³²⁷ եւ լեգեոնաց³²⁸ հրեղէն կառացն փերովքէից³²⁹: Իջեալ³³⁰ զուարթունքն³³¹ զունդ³³², կերպիւ կերպիւ³³³ եւ³³⁴ երգէին³³⁵ զփառաբանութիւն Ալելուացն³³⁶

³¹⁴ P Տէր

³¹⁵ BCDEF ի մահ

³¹⁶ DF կամաւն

³¹⁷ CDF եւ յերորդ ատու *փ/ս* Մեռաւ եւ կեցոյց զմեզ

³¹⁸ BCEFGP + զմեզ D փրկեալ ապրեցոյց զմեզ

³¹⁹ P *չ/բ*

³²⁰ CF *չ/բ* եւ արար զմեզ Իւր D Երեւեցաւ յետոյ Յարութեան Իւրոյ աշակերտացն սրբոց եւ կերաւ ընդ նոսա եւ արբ, որպէս եւ յառաջն խոստացաւ: Եւ յատուն քառասներորդի ժողովեաց զաշակերտսն հանդերձ կանամբք եւ մարքն Իւրով: Եւ հանեալ զնոսա ի կատար լերինն Ձիթենեաց՝ առ ի տեսանել զհամբառնալն Իւր: Ասէ մայրն Մարիամ ցՄիածինն իւր Յիսուս. «Միածին որդի մաւրս աղախնոյ Քոյ եւ Բան Հաւր Աստուծոյ, Դու համբառնաս յերկինս, եւ եւ զի՛նչ լինիցիմ ի չարաբարոյ հրէից փաղափս»: Ասէ Տէրն. «Դու մի՛ ինչ հոգար, մայր Իմ, եւ սկիզբն մարդեղութեան Իմոյ: Ահա Յոհաննէս՝ սիրելի աշակերտն Իմ, նա եղիցի քեզ որդի: Եւ հաստուցէ զպարտսն որդիութեան Իմոյ եւ զպատիւ մայրութեան քոյ: Եւ յորժամ հասցէ վախճան կենաց եւ կէտ կոշման քոյ՝ դառնալ ի հող, եւ եկեալ՝ աւանդեցից զհոգի քո եւ ոչ թողից ապականիլ մարմնոյ քոյ»: Զայս պատուէր խոստման էառ Կոյսն յՈրդոյն Միածնէ, եւ ապա համբարձաւ Տէրն յերկինս *փ/ս* եւ արար զմեզ Իւր

³²¹ B *չ/բ*

³²² B թագաւորին

³²³ B Որդոյն E Որդոյ

³²⁴ CDF Եվ յորժամ Եհաս ժամանակ հանգրստեան (D *չ/բ*) ամենաւահնեալ կուսին՝ Մարիամով՝ (F + եւ) պատուական (C *չ/բ* Մարիամով՝ պատուական) ծնաւոր (C ծնաւորին) Իւրոյ (DF Որդոյն Աստուծոյ) *փ/ս* Մինչեւ առ մայր Նորա թագաւորի Քրիստոսի Որդոյն Աստուծոյ, Եհաս մահ ճաշակել զնա

³²⁵ D զօրութեանց

³²⁶ B բարձանցն P *չ/բ*

³²⁷ CF *չ/բ* բարձանց վերացելոց եւ D *չ/բ* բարձանց վերացելոց

³²⁸ B ղեգեովնաց D լեգեոնաց EP լեգեոնաց F հրեղէն կառացն լեգեոնաց

³²⁹ D փերովքէից՝ իջանել ի պատիւ մաւրն Իւրոյ եւ ծնաւորի F վեցքեւեան սէրբէիցն եւ բազմաշէա փերովքէիցն՝ իջանել ի պատիւ մաւրն Իւրոյ եւ ծնաւորի G փերովքէից

³³⁰ B եւ իջեալ C իջանել

³³¹ C զարութեանցն D եւ իջեալ զարութեանցն վեհից եւ հրեշտակացն պետից, դաս առ դաս եւ F եւ իջեալ զարութեանցն վեհից եւ հրեշտակացն պետից *փ/ս* իջեալ զուարթունքն P զարթունքն

³³² D զունդ առ զունդ

³³³ CD *չ/բ* F եւ երամ երամ *փ/ս* կերպիւ կերպիւ

³³⁴ DP *չ/բ*

³³⁵ D + քաղցր եղանակաւ

³³⁶ B Աղեղուացն CD *չ/բ* E քաղեղուացն P Ալելուացն

բարձր ձայնիւ³³⁷: Պատրաստեալ³³⁸ ժողովեցան³³⁹ ամենայն արդարքն յաւիտենից եւ³⁴⁰ նախահարքն³⁴¹ եւ ամբիծ³⁴² եւ սուրբ հարքն³⁴³ եւ³⁴⁴ գունդն³⁴⁵ մեծ³⁴⁶ մարգարեիցն երգելով³⁴⁷ Սաղմոսիւ³⁴⁸ առաջի սուրբ եւ³⁴⁹ մաքուր եւ անարատ³⁵⁰ մարմնոյն³⁵¹ Աստուածամարն³⁵²: Քահանայքն եւ արդարքն³⁵³ եւ երիցունքն³⁵⁴ եւ³⁵⁵ ղետացիքն³⁵⁶ եկին պատուել³⁵⁷ զգեղեցկազարդ³⁵⁸ եւ³⁵⁹ զսրբունիւն³⁶⁰: Կարգեալ կայր գունդն³⁶¹ ընտրեալ³⁶² առաքելոցն³⁶³ երկոտասանիցն³⁶⁴ եւ պատեիւն³⁶⁵ զսուրբ³⁶⁶ մարմինն³⁶⁷ մարն³⁶⁸ Տեառն իւրեանց³⁶⁹:

- 337 BCG ձայնիւ D սրբոյ Կոսին *փ*ս բարձր ձայնիւ F ամենասուրբ Կոսին *փ*ս Ալելուացն բարձր ձայնիւ
338 B Պատրաստեալ
339 F + անդ
340 DF *չ*իք
341 D նախահարքն նահապետաց F + սուրբ
342 EG ամբիծն
343 CDF *չ*իք եւ ամբիծ եւ սուրբ հարքն
344 C *չ*իք
345 CDEF գունդ
346 E *չ*իք D ամենայն F նահապետացն պարով
347 DF եւ երգելով E երգէին
348 CDF սաղմոսէին
349 E *չ*իք
350 CD *չ*իք
351 BCE մարմնոյ D *չ*իք F ամենամաքուր *փ*ս սուրբ եւ մաքուր եւ անարատ մարմնոյն
352 DF Աստուածածնին
353 D պաշտանեայքն
354 P իրիցունքն
355 E *չ*իք
356 CDF *չ*իք եւ երիցունքն եւ ղետացիքն
357 D ի պատուել E պատել F ի պատել P պատել
358 P զգեղեցկազարդն
359 BCDEFG *չ*իք
360 BDG սրբունիւն C սրբունի մայրն Տեառն
361 D գունդ E գունդ
362 F + գունդ
363 D *չ*իք
364 CP երկոտասանից F երկոտասանից
365 B պատեին F պատէին
366 DF զանարատ
367 BCDE մարմին
368 BDE մար
369 C անարատ կոսի Աստուածամարն *փ*ս մարն Տեառն իւրեանց DF Աստուծոյ Բանին *փ*ս Տեառն իւրեանց D + Ո՛վ սփանչելի հրաշիցս, իւրաքանչիւր ոք յիւրոցն վիճակաց ի թարթել ակին հասին ի դուռն Աստուածածնին F + Ով սփանչեկացս, ով հրաշիցս հիանալի, իւրաքանչիւր ոք յիւրոցն վիճակաց յական թաքափելն հասին ի դուռն Աստուածածնին

Մերձեցաւ Յոհաննէս³⁷⁰ իբրեւ զոնտես նշմարտութեան եւ պատէր զմա-
րայփայլ³⁷¹ մարմին³⁷² բերկրելոյն³⁷³: Երկու³⁷⁴ պայծառացեալ³⁷⁵ առա-
քեալ³⁷⁶ ընտրեալ³⁷⁷ եւ երեւելիք, հաւատարիմ եղեն պատել³⁷⁸ զմարմին³⁷⁹
ֆաւարան³⁸⁰: Զմարմին Որդոյն³⁸¹ պատեաց³⁸² արդարն³⁸³ Նիկողեմոս³⁸⁴^ա, եւ
զմարմին³⁸⁵ մաւրն³⁸⁶ պարծեալ³⁸⁷ կուսանն³⁸⁸ որդի³⁸⁹ Որոտմանն³⁹⁰^Ժ:
Ժողովեցան հովուապետն³⁹¹ հատիւ³⁹² իւրեանց ի զլուս լերինն, ֆահա-
նայապետն³⁹³ եւ պաշտանեայք³⁹⁴ բուրուառի³⁹⁵ իւրեանց³⁹⁶: Հարեալ
հողմոց³⁹⁷ զկատարս³⁹⁸ մեծի լուսեղէն ամբոց³⁹⁹ եւ⁴⁰⁰ երգէին զփառա-

³⁷⁰ BC Յովհաննէս D + պատկառող մանուկն E Յովաննէս F Յովհաննէս պատկառող մանուկն

³⁷¹ DF զմաքուր

³⁷² C զմարմին մաքրափայլ կուսին E մարմինս

³⁷³ B բերկրեցելոյ Կուսին DF *ի/ս* անարատ կուսին

³⁷⁴ E *չ/ք*

³⁷⁵ BP պայծառ

³⁷⁶ B առաքեալն եւ CE առաքեալն

³⁷⁷ E ընտրեալ

³⁷⁸ B պատտել P պատել

³⁷⁹ B զմար[մ]ինն

³⁸⁰ C անարատ կուսին E ֆաւարանի DF *չ/ք* երկու պայծառացեալ առաքեալ՝ ընտրեալ եւ երեւելիք, հաւատարիմ եղեն պատել զմարմին ֆաւարան

³⁸¹ BCP Որդոյն D Որդոյ Կուսին F Որդոյն Աստուծոյ G Որդոյն Աստուծոյ

³⁸² DF պատեցին P պատեալ

³⁸³ D + Յովսէփ (ի լուսանցս՝ զբշից) արդարն եւ F արդարն Յովսէփ եւ

³⁸⁴ CDEFP Նիկողիմոս

^ա Հմմտ. Յովն. ԺԱ 39

³⁸⁵ D + անարատ Կուսին

³⁸⁶ DF զմաւրն Աստուծոյ Բանին

³⁸⁷ B պատտեալ C պատեաց D պատեցին վեմն հաւատոյ Պետրոս եւ Յոհաննէս EP պայծառացեալ F պատեցին վեմն հաւատոյ Պետրոս եւ

³⁸⁸ C կուսան որդին DF + սուրբ

³⁸⁹ CDFP որդին

³⁹⁰ CDFP Որոտման

^Ժ Նկատի ունի Հովհաննէս առաքյալին, հմմտ. Մարկ. Ա 17

³⁹¹ CFP հովապետն D հօտապետն E հովապետն

³⁹² B հատիւն D հօտիւք

³⁹³ D ֆահանայքն E ֆահանապետն F ֆահանայք G ֆահայանապետ

³⁹⁴ BCDEF պաշտանեայքն P պաշտօնեայք

³⁹⁵ B բուրուառով C բուրվառաւ D բուրառաւ E բուրվառաւ F բուրառօքն G բուրվառիւք P բուրվառօք

³⁹⁶ A զիւրեանց

³⁹⁷ CDF հողմոյն

³⁹⁸ BEG զկամարս CDF զկամարն

³⁹⁹ BGP ամպոց C արփոյն D ամբոյն F ամպոյն

⁴⁰⁰ P *չ/ք*

բանութիւն⁴⁰¹ բարձունք եւ խորհ⁴⁰² քնարիւ⁴⁰³ իւրեանց⁴⁰⁴: Փայլեաց⁴⁰⁵ աստուածաին⁴⁰⁶ լոյսն⁴⁰⁷ ի տեղոջն⁴⁰⁸, յորում⁴⁰⁹ իջեալ էին⁴¹⁰ հրեշտակք եւ մարդիկ⁴¹¹ պատել⁴¹² զփառատրեալ մայրն Քրիստոսի⁴¹³: Եւ որպէս էջ Տէրն եւ⁴¹⁴ պատեաց⁴¹⁵ զծառայն Իւր զՄովսէս⁴¹⁶ժգ, նոյնպէս⁴¹⁷ եւ⁴¹⁸ ընդ նոսին Ինքն⁴¹⁹ պատէր⁴²⁰ զմարմին մար⁴²¹ Իւրոյ⁴²²: Ի վերայ զլիւյ լերինն, ի մէջ ամբոց⁴²³ լուսափայլից պատեցաւ⁴²⁴ մէծ⁴²⁵ մարգարէն Մովսէս ի հրեշտակաց եւ յԱստուծոյ⁴²⁶ժդ: Եւ⁴²⁷ ինքն⁴²⁸ սրբունին⁴²⁹, փառատրեալն⁴³⁰ ի գլուխ լերինն⁴³¹ պատեցաւ⁴³² ի հրեշտակաց եւ յառաքելոց⁴³³ եւ յԱստուծոյ: Եկն

401 DF + Կուսին

402 DF խորհ եւ բարձունք

403 C քնարիւք D տալոք F քնարաւք

404 C չիք

405 P Փայլեցաւ

406 CDF լոյսն աստուածային E չիք

407 P նառագայք

408 BCDG տեղոջն

409 D ուր

410 EF չիք

411 DF մարդիկք

412 B պատտել C պատէին DF պատեալ E եւ պատեալ

413 C զմաքուր մարմին կուսին DF զաստուածընկալ մարմին սուրբ կուսին *փիս* զփառատրեալ մայրն Քրիստոսի

414 E չիք

415 B պատտեաց F պատեաց

416 CP Մովսէս

ժգ Հմմտ. Բ Յրին. ԼԲ 50

417 E սոյնպէս

418 BCDEG չիք D *փիս* ալսար

419 DF եւ Ինքն

420 B պատտէր

421 BC մարն DF ծնալին

422 C + Կուսին

423 BP ամպոց C ամբոցն DF ամպոցն

424 B պատտեցաւ

425 D մէծ

426 DF + եւ ի հրեշտակաց նորա

ժդ Հմմտ. Բ Յրին. ԼԴ 6

427 C Նոյնպէս եւ DF Այսպէս եւ

428 DF չիք

429 DF սրբունի Կոյսն Մարիամ

430 BP եւ փառատրեալն C փառատրեալ մայրն Տեառն DF փառատրեալ մայր Տեառն

431 D + զի երուսաղէմ լեռնն է ի վերայ շուշակայ բոլորին, անդ

432 B պատտեցաւ D + սրբունին

433 CF յառաքելոցն եւ ի հրեշտակաց D յառաքելոցն սրբոց, ի հրեշտակաց

Յոհաննէս⁴³⁴ ամաշող⁴³⁵ մանուկն եւ կուսանն⁴³⁶ եւ պատեաց⁴³⁷ զկոյսն եւ⁴³⁸ զմայրն⁴³⁹, զոր յանձին⁴⁴⁰ էառ⁴⁴¹ ի Փրկչէն: Նայեցաւ⁴⁴² Տէրն⁴⁴³ ի մաքուրն եւ ի փառաւոր⁴⁴⁴ գեղեցկալիցն⁴⁴⁵ յառաքեալն⁴⁴⁶ ճշմարտութեան եւ լի⁴⁴⁷ ամենայն սրբութեամբ⁴⁴⁸: Ինքն է⁴⁴⁹ Որոտման⁴⁵⁰ որդին⁴⁵¹, աշակերտն⁴⁵², զոր սիրեաց Որդին Աստուծոյ եւ⁴⁵³ Նմա աւանդեաց մայր⁴⁵⁴ եւ զկոյսն⁴⁵⁵ լինել⁴⁵⁶ որդի նորայ⁴⁵⁶:

Սպասաւորեաց փառաւորն⁴⁵⁷ զմայրն⁴⁵⁸, զոր ստացաւ⁴⁵⁹ ի հրամանէն⁴⁶⁰ եւ ստեպ եկաց նմա⁴⁶¹ եւ հոգաբարձութեամբ⁴⁶² պատուէր⁴⁶³ զնայ⁴⁶⁴: Պարգեւ⁴⁶⁵ էր մեծ, զոր հաւատարիմ⁴⁶⁶ ընկալաւ ի ճշմարտէն եւ

⁴³⁴ BD Յովհաննէս

⁴³⁵ B պատկառաւ

⁴³⁶ DF չիք եւ կուսանն

⁴³⁷ B պատտեաց

⁴³⁸ C չիք DF չիք զկոյսն եւ

⁴³⁹ CDF + սուրբ

⁴⁴⁰ BCDP յանձն F յանձնեալ էր

⁴⁴¹ CD առեալ էր F չիք

⁴⁴² CDF Հայեցաւ

⁴⁴³ C Տէր

⁴⁴⁴ C փառաւորեալ D չիք ի փառաւոր F չիք P փառաւորն

⁴⁴⁵ CDF գեղեցկայարմար P եւ ի գեղեցկալիցն

⁴⁴⁶ CDF առաքեալն P յառաքեալսն

⁴⁴⁷ P ի լին

⁴⁴⁸ C չիք եւ լի ամենայն սրբութեամբ DF յորդին Որոտման չիք եւ լի ամենայն սրբութեամբ

⁴⁴⁹ BC որ է ինքն DF որ է նոյն ինքն P Այս ինքն է

⁴⁵⁰ P յորոտման

⁴⁵¹ BC որդին Որոտման DF չիք Որոտման որդին P չիք

⁴⁵² C + այն DF փառաւորեալ աշակերտն այն

⁴⁵³ B չիք

⁴⁵⁴ BC զմայր D զմայրն Իւր F զմայր Իւր

⁴⁵⁵ CDF չիք եւ զկոյսն

⁴⁵⁶ P լինիլ

⁴⁵⁶ Հմմտ. Հովն. ԺԹ 26-27

⁴⁵⁷ B փառաւոր DF որդին փառաւոր

⁴⁵⁸ B մաւր Տեառն DF + տիրածին P մօրն

⁴⁵⁹ D + ի մայրութիւն

⁴⁶⁰ B հրամանէ նորա CDF հրամանէ Փրկչին

⁴⁶¹ CDF առ նմա

⁴⁶² C ոգեբարձութեամբ

⁴⁶³ CDFP պատուէր

⁴⁶⁴ C + սրբութեամբ

⁴⁶⁵ DP Պարգեւ

⁴⁶⁶ BCDP հաւատարիմն

զգուշութեամբ պաշտէ⁴⁶⁷ զնա⁴⁶⁸, որպէս⁴⁶⁹ հրամայեցաւ⁴⁷⁰: Զուարթուն⁴⁷¹ էր կուսանն ի սպասատրութիւն Սրբոյ Կուսին եւ փաշութեամբ ծառաէր առաջի նորա⁴⁷² եւ սրբութեամբ⁴⁷³: Իբրեւ զմայր եւ իբրեւ⁴⁷⁴ զսրբունի⁴⁷⁵ տեսանէր զնա եւ որպէս⁴⁷⁶ զաթոռ⁴⁷⁷ փառաց թագաւորի⁴⁷⁸ մեծի⁴⁷⁹ պատուէր⁴⁸⁰ զնա: Կատարեաց եւ գործեաց, պահեաց եւ ելից⁴⁸¹, զինչ որ⁴⁸² հրամայեցաւ⁴⁸³ եւ⁴⁸⁴ ջանաց նմա⁴⁸⁵ ի կեանս աշխարհիս առանց⁴⁸⁶ պակասութեան⁴⁸⁷: Եւ յորժամ եհաս⁴⁸⁸ ժամանակ ելանել⁴⁸⁹ յաշխարհէս յայսմանէ⁴⁹⁰, պատեաց⁴⁹¹ եւ⁴⁹² թաղեաց⁴⁹³ եւ ծածկեաց զմարմինն⁴⁹⁴ աստուածընկալ ի ծերպս⁴⁹⁵ վիմի եւ ի նոր գերեզմանս⁴⁹⁶ Յովսէփա⁴⁹⁷ժգ: Ածեալ եղին⁴⁹⁸ զմարմինն⁴⁹⁹ կենդանի եւ

⁴⁶⁷ CF պատուէր D պատուէր

⁴⁶⁸ B չիք

⁴⁶⁹ F որ

⁴⁷⁰ CD + նմա F + նմա յԱստուծոյ

⁴⁷¹ P Զուարթուն

⁴⁷² P չիք առաջի նորա

⁴⁷³ CDF չիք Զուարթուն էր կուսանն ի սպասատրութիւն Սրբոյ Կուսին, եւ փաշութեամբ ծառաէր առաջի նորա եւ սրբութեամբ

⁴⁷⁴ CDF չիք

⁴⁷⁵ BCDF զսրբունի

⁴⁷⁶ BC իբրեւ

⁴⁷⁷ D զաթոռ

⁴⁷⁸ BC թագաւորին DF չիք

⁴⁷⁹ DF + թագաւորին

⁴⁸⁰ DP պատուէր

⁴⁸¹ D ելից եւ պահեաց

⁴⁸² D զոր ինչ F զոր եւ

⁴⁸³ CDF + նմա

⁴⁸⁴ DF չիք

⁴⁸⁵ DF նմա

⁴⁸⁶ DF եւ առանց

⁴⁸⁷ DF + ծառայեաց նմա

⁴⁸⁸ BCDF + նմա

⁴⁸⁹ CDFP ելանելոյ

⁴⁹⁰ CDF չիք

⁴⁹¹ B պատուեաց

⁴⁹² F չիք

⁴⁹³ D պահեաց

⁴⁹⁴ F զմարմինն C զմարմինն Աստուածամար կուսին

⁴⁹⁵ DF ծերպ

⁴⁹⁶ B գերեզման CDF գերեզմանի

⁴⁹⁷ C Յովսէփի DF չիք

^{ժգ} Հմմտ. Մատթ. Ի՛նչ 59-60

⁴⁹⁸ CDF եղ

⁴⁹⁹ DF Յովսէփի զմարմինն

կենդանարար⁵⁰⁰ ամենայնի: Եւ զմարմին սրբունոյ⁵⁰¹, մարն Որդոյն⁵⁰² կենարարի⁵⁰³, փապարս⁵⁰⁴ լերին⁵⁰⁵ յայրն⁵⁰⁶ փարեղէն ածեալ⁵⁰⁷ եղին զնայ⁵⁰⁸, եկեալ ժողովեցաւ⁵⁰⁹ ամենայն գունդն⁵¹⁰ առաքելոցն⁵¹¹ եւ⁵¹² նշմարտապէս Տէրն⁵¹³ նոցա հանդերձ նոքա՞ պատէր զնա⁵¹⁴: Դասք⁵¹⁵ եւ⁵¹⁶ գունդք⁵¹⁷ եւ քանակք⁵¹⁸ հոյլիցն⁵¹⁹ լուսեղինացն⁵²⁰ ամբոխն⁵²¹ զուարթնոցն⁵²² եւ ժողովն⁵²³ բորբոքելի⁵²⁴ բոցեղինացն⁵²⁵, սրբազան⁵²⁶ սերովբէն⁵²⁷, հրաձեռեալն⁵²⁸ հոգեղինացն⁵²⁹, լեզեհոնք⁵³⁰ հրեշտակաց⁵³¹ հանդերձ զաւրացն⁵³²

⁵⁰⁰ B գկենդանարարն CDF կենդանատու

⁵⁰¹ BCDP սրբունոյ F սրբունոյն

⁵⁰² P Որդոյն

⁵⁰³ F կանարարի

⁵⁰⁴ BDFP ի փապարս C ի փապար

⁵⁰⁵ BCDF լերինն

⁵⁰⁶ B յայն

⁵⁰⁷ C չիք

⁵⁰⁸ CP չիք

⁵⁰⁹ BCDFP ժողովեցան

⁵¹⁰ C գունդք DF չիք

⁵¹¹ C + նշմարտապէս DF աշակերտն նշմարտութեան

⁵¹² C չիք

⁵¹³ D վարդապետ նոցա՝ որդի կուսին F վարդապետ նոցա՝ որդի կուսին չիք նշմարտապէս Տէրն

⁵¹⁴ C + հանդերձ հրեշտակոք D + հանդերձ նոքա F + հանդերձ նոքա

⁵¹⁵ DF Դասք եւ շոկք P Զդասս

⁵¹⁶ DF չիք

⁵¹⁷ P զգունդս

⁵¹⁸ P զքանակս

⁵¹⁹ B հոյլիցն DFP հոյլիցն

⁵²⁰ CDFP լուսեղինաց

⁵²¹ B ամբոխիք DF ամբոխք P զամբոխն

⁵²² CD զլուարթնոցն P զաւրթնոցն

⁵²³ B ժողովուրդք P զժողովսն

⁵²⁴ B բորբոքեալ

⁵²⁵ C չիք եւ ժողովն բորբոքելի բոցեղինացն DF անմարմնական հոգեղինացն չիք եւ ժողովն բորբոքելի բոցեղինացն

⁵²⁶ DF սրբասաց P զսրբազան

⁵²⁷ DF սերովբն եւ փառակերպեան փերովբն P սերովբսն

⁵²⁸ D բոցատեսիլ թեւօն F եւ բոցատեսիլ թեւամն

⁵²⁹ CP հոգեղինաց

⁵³⁰ B ղեզեղովնք P ղեզեղօնս

⁵³¹ B հրեշտակացն CDF չիք լեզեհոնք հրեշտակաց

⁵³² CD զօրացն P զօրօք

երկնատրագ, զարհուրելի⁵³³ փերովբեմ⁵³⁴, որ⁵³⁵ լծեալ են ներոյ⁵³⁶ կառացն⁵³⁷՝ Առաքեաց⁵³⁸ Տէրն ընդառաջ մարն⁵³⁹ Իւ⁵⁴⁰ ընդունել⁵⁴¹ զնա⁵⁴²: Գաբրիէլեանն⁵⁴³, որ⁵⁴⁴ են բնութեամբն⁵⁴⁵ հուր կիզելոյ, բարբառեցին⁵⁴⁶ միաբան զմի եղանակ փառաբանութեան⁵⁴⁷, Միքայէլեանն⁵⁴⁸, որ⁵⁴⁹ են երեւելիք եւ անատր⁵⁵⁰, պարեին, ուրախանային⁵⁵¹, ցնծային⁵⁵² առաջի դատերն Դաւթի⁵⁵³: Յայնժամ լցան երկինք եւ երկիր ի փառաբանութենէ երկնաին⁵⁵⁴ զաւրացն⁵⁵⁵, որ⁵⁵⁶ պատուէին⁵⁵⁷ զմայր⁵⁵⁸ Տեառն իւրեանց⁵⁵⁹, բուրեաց⁵⁶⁰ հոտ անուշից⁵⁶¹ եւ փաղցրութիւն⁵⁶² երգոց⁵⁶³ նոցայ ի⁵⁶⁴ դասուցն

533 P զզարհուրելի

534 B + հրաձեռ թեալմն DF չիք զարհուրելի փերովբեմ P փերովբեմ

535 P որք

536 BP ի ներոյ DF փիւ ի զարհուրելի անիւս

537 DF կառաց նորա

ժէ Հմմտ. եզեկ. Ա 4

538 C որ առաքեաց DF զոր առաքեաց

539 D մար

540 B չիք C Իւրոյ եւ կուսի DFP Իւրոյ

541 P ընդունիլ

542 EG չիք Ի վերա գլխոյ լերինն, ի մէջ ամբոց լուսափայլից պատեցաւ մեծ մարգարեն ... Առաքեաց Տէրն ընդառաջ մարն Իւ՝ ընդունել զնայ

543 B Գաբրիէլեանն

544 P որք

545 GP բնութեամբ

546 BP բարբառեցան

547 E փառաբանութիւն

548 B Միքայիլեանն

549 P որք

550 E անատր եւ երեւելիք

551 E չիք պարեին, ուրախանային

552 P եւ ցնծային

553 CDF չիք Գաբրիէլեանն, որ են բնութեամբն հուր կիզելոյ, բարբառեցին միաբան զմի եղանակ փառաբանութեան Միքայիլեանն, որ են երեւելիք եւ անատր, պարեին, ուրախանային, ցնծային առաջի դատերն Դաւթի

554 C երկնատր

555 C զօրացն

556 BP որք

557 CEF պատւին D պատեալ էին P պատւին

558 C զմայր մարմին մար DF զմարմին մար

559 C չիք

560 P բուրեցաւ

561 CDF անուշութեան

562 BGP փաղցրութեան C չիք եւ փաղցրութիւն DF ել ձայն փաղցրութեան

563 E երգոց

564 BCDEFG չիք

բարձանց, զի⁵⁶⁵ առաքեցան իշանել⁵⁶⁶ յերկիր⁵⁶⁷: Կործանելով⁵⁶⁸ փախեան⁵⁶⁹ դեմն⁵⁷⁰ եւ զաւրն⁵⁷¹ խաւարայինն⁵⁷², եւ եղեւ ալս ալս, որ ի վերուստ է⁵⁷³, իբրեւ զարբայութիւն⁵⁷⁴: Այլեւ⁵⁷⁵ փախան⁵⁷⁶ դեմն⁵⁷⁷ ի հոգոցն⁵⁷⁸ շարագործաց, եւ եղեւ անդորրութիւն⁵⁷⁹ տագնապեալ⁵⁸⁰ դասուցն⁵⁸¹ մեղատուաց, զարհուրեցան եւ արիւնքեցան⁵⁸² բանակն⁵⁸³ դիւացն⁵⁸⁴, զի տեսին զնշանսն, զոր ոչ էր լեալ⁵⁸⁵, եթե ոչ առ Տէրն մեր⁵⁸⁶: Տեսանէին զերկինս, զի բխէր⁵⁸⁷ զդասս⁵⁸⁸ զուարթնոց⁵⁸⁹ բարձանց եւ զալս ամենեւին պայծառացեալ⁵⁹⁰ եւ արբեալ⁵⁹¹ ի հոտ անուշից⁵⁹²: Լսեին⁵⁹³ զձայն թռչնոց⁵⁹⁴, որ⁵⁹⁵ երգէին նոռւելով⁵⁹⁶

⁵⁶⁵ DF որ

⁵⁶⁶ DF չիք

⁵⁶⁷ CDF ի փոխումն Մար Տեառն իւրեանց

⁵⁶⁸ C Կործանեցան եւ P եւ կործանելով

⁵⁶⁹ DF Փախեան եւ կործանեցան

⁵⁷⁰ E դեմ

⁵⁷¹ CDF գունդն *փ/ս* դեմն եւ զաւրն E զաւր

⁵⁷² B խաւարին GP խաւարային

⁵⁷³ BE չիք

⁵⁷⁴ E զարբայութիւնն

⁵⁷⁵ B այլեւ

⁵⁷⁶ BEGP փախեան

⁵⁷⁷ G դեմ

⁵⁷⁸ BP հոգոցն E չիք ի հոգոցն

⁵⁷⁹ B անդորրութիւն CF եղեն նկուն յերեսաց նորա D էլեն նրկուն յերեսաց նորա *փ/ս* եղեւ ալս ալս, որ ի վերուստ է, իբրեւ զարբայութիւն այլեւ փախան դեմն ի հոգոցն շարագործաց, եւ եղեւ անդորրութիւն

⁵⁸⁰ BG չիք E պապանձեալ

⁵⁸¹ P դասուց

⁵⁸² BCDF ապշեցան

⁵⁸³ DF բանակն

⁵⁸⁴ DF դիւաց

⁵⁸⁵ B լիեալ E տեսեալ

⁵⁸⁶ C + Քրիստոս

⁵⁸⁷ BCEFGP բղխէր

⁵⁸⁸ B չիք C + հրեշտակաց

⁵⁸⁹ CD զլուարթնոցն E զուարթնոցն P զարթնոց

⁵⁹⁰ E պայծառացեալ

⁵⁹¹ CDF արբեալ եւ պայծառացեալ

⁵⁹² C անուշահոտ բուրմամբ

⁵⁹³ B + եւ

⁵⁹⁴ E երգոցն G երգոց

⁵⁹⁵ BP որ

⁵⁹⁶ B նոռւելով P նոռւելով

յազգս⁵⁹⁷ իւրեանց, կերպի կերպի ըստ սովորութեան բնութեան⁵⁹⁸ իւրեանց, գազան⁵⁹⁹ բարբառէին⁶⁰⁰ գոչմամբ գփառաբանութիւն⁶⁰¹: Եւ դորդաց⁶⁰² ամենայն⁶⁰³ երկիր ի ձայնէ գոչման նոցայ⁶⁰⁴, լերին⁶⁰⁵ եւ բարձուն⁶⁰⁶ եւ ամենայն հովիտ⁶⁰⁷ գոարնացան⁶⁰⁵: Եւ ծաղկագոյն⁶⁰⁶ զարդարեցան յաւուր Ննջման Աստուածամարն⁶⁰⁷ ամենայն ծառ⁶⁰⁸ եւ մայր⁶⁰⁸ եւ ամենայն⁶⁰⁹ պտղաբեր փոփոխելի⁶¹⁰ մատուցին զարդինս փառաց եւ զհոտ անուշից փաղցրութեան իւրեանց: Ամենայն շուշան⁶¹¹ եւ ծաղկուն⁶¹², որ⁶¹⁰ բուսեալ են յերկրի, բուրեցին զհոտս իւրեանց⁶¹¹, իբրեւ⁶¹² զխունկս անուշահոտ⁶¹³: Ջուր⁶¹⁴ եւ ձկուն⁶¹⁵ եւ ամենայն սողուն⁶¹⁴, որ⁶¹⁴ շարժին ի ծովս⁶¹⁵, այսաւ իմացան⁶¹⁶ եւ զարհուրեցան տալ⁶¹⁷ գփառաբանութիւն⁶¹⁸: Ամենայն արարած⁶¹⁹ յերկրի⁶²⁰

597 E գազգս

598 E չիք

599 BEGP եւ գազան

600 B բառերառէին E բարբառեցին G բարբառէին

601 CDF չիք Լսէին զձայն թռչնոց, որ երգէին հոռուելով յազգս իւրեանց կերպի կերպի ըստ սովորութեան բնութեան իւրեանց, գազան բարբառէին գոչմամբ գփառաբանութիւն G փառաբանութիւն

602 EP դորդեցաւ

603 B չիք

604 C Ասէին զձայն փառաբանութեան DF Լսէին զձայն փառաբանութեան չիք եւ դորդաց ամենայն երկիր ի ձայնէ գոչման նոցայ E ի գոչմանէ ձայնից նոցա

605 CD զբարնացան P զարնացան

606 DF ծաղկագեղ

607 C Աստուածամար Կուսին

608 E մար

609 E չիք

610 P որ

611 E չիք Ամենայն շուշան⁶¹¹ եւ ծաղկուն⁶¹², որ բուսեալ են յերկրի, բուրեցին զհոտս իւրեանց

612 B որպէս

613 BE անուշահոտս

614 P որ

615 CDF չիք ամենայն ծառ⁶⁰⁸ եւ մայր⁶⁰⁸ եւ ամենայն պտղաբեր փոփոխելի⁶¹⁰ մատուցին զարդինս փառաց եւ զհոտ անուշից փաղցրութեան իւրեանց: Ամենայն շուշան⁶¹¹ եւ ծաղկուն⁶¹², որ բուսեալ են յերկրի, բուրեցին զհոտս իւրեանց իբրեւ զխունկս անուշահոտ: Ջուր⁶¹⁴ եւ ձկուն⁶¹⁵ եւ ամենայն սողուն⁶¹⁴, որ շարժին ի ծովս

616 D հիացան

617 P եւ ետուն

618 CDF չիք տալ գփառաբանութիւն

619 CDF արարած ամենայն

620 CDF չիք

բանաւորք եւ անբանք, տան⁶²¹ զպարտ⁶²² արհնաբանութեան⁶²³ բնութեամբ⁶²⁴ իւրեանց:

Այսաւ ուրախանա⁶²⁵ Ադամ եւ կին նորա⁶²⁶ եւայ, զի⁶²⁷ դուստր⁶²⁸ նոցա⁶²⁹ հանգչի⁶³⁰ ի տեղոջ⁶³¹ հանգստեան⁶³² նոցայ⁶³³: Այսաւ ցնծան արդարքն առաջին⁶³⁴ Նոյ եւ⁶³⁵ Աբրահամ⁶³⁶, զի դուստրն⁶³⁷, զոր ծնան⁶³⁸, այց արաւ նոցայ ի գերեզմանս⁶³⁹ իւրեանց⁶⁴⁰: Այսաւ զուարճացաւ⁶⁴¹ երեւելի⁶⁴² ծերն⁶⁴³ Յակովբ⁶⁴⁴, զի ոստն, որ բուսաւ յարմատոյ⁶⁴⁵ նորա⁶⁴⁶, ի կեանս կոշեաց գնալ⁶⁴⁷: Այսաւ արդարքն եւ⁶⁴⁸ հարքն երկոտասան⁶⁴⁹ ցնծան

⁶²¹ DF եւ տան

⁶²² BCDF զպարտս

⁶²³ CDF արհնութեան G արհնութեամբ

⁶²⁴ CDF փառաբանութեամբ G չիք

⁶²⁵ DF ուրախանա

⁶²⁶ CDF չիք կին նորա

⁶²⁷ C թէ

⁶²⁸ EFP դուստրն

⁶²⁹ B նորա P զոր ծնաւ

⁶³⁰ D փոխեցաւ E հանկչի

⁶³¹ BCDF տեղոջ E տեղիոջ

⁶³² E հանկրստեան

⁶³³ C + եւ ընդ նմին հանգուցանէ զնոսա D եւ զնոսա հրաւիրեաց դասակից գերակայիցն լինել F գերակայիցն դասուց եւ ընդ ինքեան հանգուցանէ զնա

⁶³⁴ DE առաջինքն

⁶³⁵ B չիք

⁶³⁶ D Սէք եւ ենովս չիք Նոյ եւ Աբրահամ

⁶³⁷ C + նոցա DF դուստր նոցա G դուստր

⁶³⁸ CDF չիք զոր ծնան

⁶³⁹ D գերեզմանս

⁶⁴⁰ D + Այսօր խընդան նահապետեալսն երեւելիք Նոյ եւ Աբրահամ, զի դուստր նոցա յերկինս եւ եւ զնոսա ընդ ինքեան հրաւիրեաց

⁶⁴¹ D զըւարճացան P զարճացաւ

⁶⁴² DE երանելի

⁶⁴³ D ծերն

⁶⁴⁴ CEFG Յակովբ D Իսահակ եւ Յակովբ P Յակովբ

⁶⁴⁵ D յարմատոց

⁶⁴⁶ D նոցա

⁶⁴⁷ C կոշեաց գնա ի կեանս D կոշեաց գնոսա ի կեանսն յախտենից F կոշեաց գնա ի կեանսն յախտենից

⁶⁴⁸ D նահապետեալսն չիք արդարքն եւ F չիք

⁶⁴⁹ CDF երկոտասան E երկոտասանքն

եւ ուրախանան ի փառաւոր⁶⁵⁰ արհնութիւն⁶⁵¹, յոր արհնեցան⁶⁵²: Այսաւ⁶⁵³ լցեալ լինի խնդութեամբ⁶⁵⁴ անուանեալն⁶⁵⁵ Յուդա⁶⁵⁶, զի ահա ի⁶⁵⁷ միջո⁶⁵⁸ նորա ելեալ⁶⁵⁹ դուստրն⁶⁶⁰, որ եղև⁶⁶¹ կենսայտու նմայ: Այսաւ ցնծացէ⁶⁶² Յովսէփ⁶⁶³ եւ ուրախացի Մովսէս⁶⁶⁴, զի տալիթայ⁶⁶⁵ մի ի կեանս⁶⁶⁶ կոչեաց զագգս⁶⁶⁷ մարդկան⁶⁶⁸: Այսաւ փառաբանեցեն⁶⁶⁹ Ահարոն⁶⁷⁰ եւ Եղիազար⁶⁷¹ եւ ամենայն ազգն⁶⁷² ղեւտացոց⁶⁷³ եւ⁶⁷⁴ ֆահանայից⁶⁷⁵: Այսաւ զուարեացի⁶⁷⁶ գեղեցկազարդ արֆայն Դաւիթ, զի դուստր⁶⁷⁷ արմատոյ⁶⁷⁸ նորա զպսակ⁶⁷⁹ փառաց⁶⁸⁰ եղ ի գլուխ նորա: Այսաւ գոհութիւն մատու-

650 C փառաւորութիւն DF փառաբանութիւն E չիք ի փառաւոր

651 B արհնութիւնն CDF չիք E յարհնութիւնն P օրհնութեան

652 D ղըստերն իւրեանց Մարիամայ՝ մօրն Աստուծոյ չիս յոր արհնեցան

653 C Այսօր

654 E ուրախութեամբ

655 DP անուանեալն

656 EG Յուդաս

657 C չիք

658 DF միջաց E միջի

659 DP ել

660 CDEP դուստր

661 D եղև

662 CE ցնծա

663 E Յովսէփ

664 B չիք եւ ուրախացի Մովսէս

665 C + կոյսն DF տալիթայն կոյս

666 CDF չիք մի ի կեանս

667 C + որդոց DF + որդոց

668 CDF + ի փրկութիւն յափտենից

669 CDF փառաւորեցեն

670 B Ահարովն

671 B Եղեազար

672 DF ազգ

673 BCEGP ղեւտացոց

674 C չիք

675 C + զտիրունի կոյսն եւ զմայր ֆահանայապետին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ DF ֆահանայիցն ղեւտացոց (F ղեւտացոց ֆահանայիցն) զտիրունի կոյսն եւ զմայր ֆահանայապետին Աստուծոյ չիս ղեւտացոց եւ ֆահանայից

676 D զըւարեացի

677 CEP դուստրն

678 CDF չիք E յարմատոյ

679 C զպսակն DF զքագն

680 C կենաց F փառացն

ցանեն⁶⁸¹ Սամուել⁶⁸² եւ Երեմիա⁶⁸³, զի դուստրն⁶⁸⁴ Յուդայի⁶⁸⁵ զցաւն⁶⁸⁶ կենաց սրսկեաց⁶⁸⁷ ի գերեզմանս⁶⁸⁸ նոցա: Այսաւ առաւել հաստատեցի⁶⁸⁹ որդի⁶⁹⁰ գերութեան⁶⁹¹, զի փակեալ⁶⁹² դուռն⁶⁹³, զոր ետես⁶⁹⁴, սրբունի⁶⁹⁵ կոյսն էր նշմարիա⁶⁹⁶: Եւ⁶⁹⁷ այսաւ⁶⁹⁸ ննջեաց երթալ եւ⁶⁹⁹ տեսանել զնա եւ ուրախ առնել զմեծ⁷⁰⁰ մարգարէն⁷⁰¹ Եզեկիել⁷⁰² բազմախորհուրդն⁷⁰³: Այսաւ փառաբանեցէ⁷⁰⁴ որդին⁷⁰⁵ Ամովսեայ⁷⁰⁶, զի զորմէ⁷⁰⁷ մարգարեացաւ, այցելութիւն⁷⁰⁸ արար⁷⁰⁹ նմա ի գաւառս⁷¹⁰ մահու⁷¹¹: Այսաւ ամենայն մարգարէքն

681 B տան C մատուցանէ DF + Աստուծոյ

682 B Սամուել

683 E Էրեմիա D Սաղոմոն եւ Եզեկիա F Սողոմոն եւ Եզեկիա *ի/ս* Սամուել եւ Երեմիա

684 DEFG դուստր

685 C Յուդայ DF նոցա

686 B զցաւսն E զցաւս

687 CDF ցաւեաց

688 D գերեզմանս E գերեզման

689 DF հաստատեցաւ

690 D որդին

691 BEG գերութեանն DF + բազմախորհուրդն Էզեկիել

692 B գփակեալ

693 B դուռնն

694 C + Եզեկիել

695 E սրբունին

696 D նշմարտապէս

697 DF որ E *չ/ք*

698 D այսօր

699 BC *չ/ք*

700 DF *չ/ք* F զբազմախորհուրդ

701 D զմարգարէն

702 B Եզեկիել DF *չ/ք* E Էզեկիել P Էզեկիել

703 BP զբազմախորհուրդն CF *չ/ք* D բազմախորհուրդ

704 C փառատրեցէ

705 BCDFG ուրախութեամբ որդին E (ի լուսանցս՝ գրչից հաւելում՝ «ուրախութեամբ») որդին P որդին ուրախութեան

706 BCDFG Ամովսայ D Ամովսայ Եսայի E Ամովսա

707 C զյորմէ D վասն որոյ E զոր

708 G այցելութեամբ

709 EG այց արար

710 BCDF գաւառն

711 D + Այսաւ ցրնծասցէ տիպն գեղազարդ Դանիել, զի տեսանէ զլեառն վիմիածին հանգուցեալ ի յառազաստն լուսոյ F + Այսաւ ցրնծասցէ տիպն գեղեցկազարդ Դանիել, զի տեսանէ զլեառն վիմածին հանգուցեալ ի յառազաստն լուսոյ

ի գերեզման⁷¹² իւրեանց համբարձին⁷¹³ զգլուխ⁷¹⁴ իւրեանց⁷¹⁵, քանզի ծագեաց⁷¹⁶ լոյս ի վերայ նոցա: Տեսանէին⁷¹⁷ զման⁷¹⁸, զի փախչէր⁷¹⁹ զարհուրելով ի նոցանէ⁷²⁰, եւ⁷²¹ բացեալ⁷²² են⁷²³ դրոմ⁷²⁴, զոր⁷²⁵ փակեալ էր⁷²⁶ Ադամ: Եւ ելեալ⁷²⁷ մարգարէ⁷²⁸ եւ առաքեալ⁷²⁹ եւ⁷³⁰ մարտիրոս⁷³¹ եւ⁷³² քահանայ⁷³³ եւ վարդապետ⁷³⁴ եւ⁷³⁵ նախահար⁷³⁶ եւ արդար⁷³⁷ ժողովեցան եւ բարբառեցին⁷³⁸ զփառաբանութիւն⁷³⁹ բարձր ձայնիւ⁷⁴⁰, յորժամ իմացան, եթէ⁷⁴¹ այց արար նոցայ կոյսն⁷⁴² յաթեւանս⁷⁴³ իւրեանց:

⁷¹² F գերեզմանս

⁷¹³ BCFD ամբարձին

⁷¹⁴ D + ի գերեզմանսն

⁷¹⁵ F չիք

⁷¹⁶ P ծագեցաւ

⁷¹⁷ DF եւ տեսանէին E Տեսանեն

⁷¹⁸ CF չիք

⁷¹⁹ C + ի նոցանէ

⁷²⁰ C ման փխ ի նոցանէ D զի զարհուրեալ փախնոյր ման ի նոցանէ F + ման

⁷²¹ D Այսաւ ցրնծան ամենայն արդարոցն երամբ, զի

⁷²² DF բացան

⁷²³ B ելեն CEG կին DF չիք

⁷²⁴ BCDF դրոմն

⁷²⁵ P զորս

⁷²⁶ CD փակեացն F փակեցէ

⁷²⁷ C ելին D Այսաւ ելին

⁷²⁸ BCDF մարգարէն

⁷²⁹ CDF առաքեալն

⁷³⁰ CF հայրապետն եւ D չիք

⁷³¹ BEG մարտիրոս CF մարտիրոսն

⁷³² CF չիք

⁷³³ CF քահանայն

⁷³⁴ CF ժողովուրդն

⁷³⁵ CF չիք

⁷³⁶ C նահապետն F նախահարն

⁷³⁷ CF արդարն D վարդապետն եւ հայրապետն, մարտիրոսն եւ ճգնատրն, քահանայն եւ ժողովուրդն, նախահարն եւ արդարն

⁷³⁸ CEF բարբառեցան D երգէին

⁷³⁹ F + Աստուծոյ

⁷⁴⁰ CEF ձայնիւ D ձայնիւ եւ քաղցր եղանակաւ

⁷⁴¹ CDEF թէ

⁷⁴² CDF սրբունի Կոյսն այց արար նոցա

⁷⁴³ BFG յաթեւանս

Ծագեաց⁷⁴⁴ լոյսն եւ⁷⁴⁵ ի վերայ դասուն⁷⁴⁶ ազգի կանանց⁷⁴⁷, զի⁷⁴⁸ արհնեայն ի կանայս Մարիամ այցելութիւն⁷⁴⁹ արար նոցա, աւանդեցին դասն⁷⁵⁰ երկնատրաց⁷⁵¹ սրբութեամբ⁷⁵² իւրեանց զսուրբ⁷⁵³ հոգին⁷⁵⁴ սրբունոյ⁷⁵⁵ կուսի⁷⁵⁶ Աստուածամարն⁷⁵⁷: Պատեալ էին զհոգի⁷⁵⁸ նորա⁷⁵⁹ հրեղէն սերովբէն⁷⁶⁰ եւ բարձրացուցանէին զձայն⁷⁶¹ սրբասացութեան⁷⁶² իւրեանց, գոչելով ասէին⁷⁶³ եթէ⁷⁶⁴ Համբարձէ՛ք, իշխանք, զդրունս ձեր ի վեր, քանզի⁷⁶⁵ մայր թագաւորին կամի մտանել⁷⁶⁶ յառագաստն⁷⁶⁷ լուսեղէն⁷⁶⁸ը: Լցեալ էին

⁷⁴⁴ P Ծագեցաւ

⁷⁴⁵ CDEF չ/ք

⁷⁴⁶ B դասու CDF չ/ք

⁷⁴⁷ E ազգականացն չ/ք ազգի կանանց F կանացն

⁷⁴⁸ E զոր

⁷⁴⁹ C այցելութեամբ այց DF այց E այցելութիւն այց

⁷⁵⁰ BF դասք

⁷⁵¹ B երկնատրացն

⁷⁵² G սրբութեամբն

⁷⁵³ F չ/ք

⁷⁵⁴ F զհոգի

⁷⁵⁵ BP սրբունոյ E սրբունի F սրբունոյն

⁷⁵⁶ E կուսին

⁷⁵⁷ D Աւանդեաց որդին միաձին զմօրն իւրոյ զհոգին եւ ետ ի Միքայէ՝ պետն վերնային: Եւ նոքա սրբասացութեամբ ամենայն գունդն երկնային առեալ զհոգի սուրբ կուսին եւ վերացան, տարան ի խորանն վերին չ/ք աւանդեցին դասն երկնատրաց սրբութեամբ իւրեանց զՍուրբ Հոգին սրբունոյ կուսի Աստուածամարն

⁷⁵⁸ F չ/ք

⁷⁵⁹ C նոր D չ/ք զհոգի նորա F զնա

⁷⁶⁰ D սերովբէն հրեղէն զսերովբէն հողեղէն FG սերովբէն

⁷⁶¹ BDE զձայնս

⁷⁶² B սրբասացութեամբք

⁷⁶³ CF եւ գոչէին՝ ասելով D եւ մի առ մի գոչէին

⁷⁶⁴ BCEFG չ/ք

⁷⁶⁵ DF եւ մտցէ

⁷⁶⁶ DF չ/ք կամի մտանել

⁷⁶⁷ CDF ի յառագաստն

⁷⁶⁸ D վերին F լուսոյ C + Ով դասք լուսեղինաց եւ նախաբարոզ մարգարէք, աւետիս մատուցէր յականջս բազմամեայ նախամարն, եթէ զարթոն զտոհմ որդոց քոց: Ձայն տուր նախահարն եւ հանդերձ նոքամ ել ընդ առաջ դատերն քո, որոյ որդին, որ ծնաւ, ծերագոյն է, քան զայրն քո, եւ նա եքաց զհանապարհ դրախտին կենաց: Ել ընդ առաջ նորա, քանզի լրաց զարտասուս յերեսաց քոց: Աւետիս տուր Արեւի, թէ՛ անդրանիկն արարածոց խնդրեաց զվրէժ տարապարտոց արեան քո հեղոյ: Թերեւս ասիցես յականջս Աղամայ, թէ՛ Բարձր զնախատինս եւ զպատնասու մահու յինէն, զի անա դուստրն իմ ազատեաց զմեզ զայլատեամբն իւրով: Արի՛, զոհացի՛ր եւ պարեայ երգակցել, ով դասուց հրեղինացն, որ եկին ի փառաբանութիւն ննջման դատերն քո, որ ազատեաց զմեզ յանիծիցն: D + Ով դասք լուսեղինաց եւ նախաբարոզ մարգարէք, աւետիս մատուցէր յականջս բազմամեայ նախամարն եւ ասացէր ցեալ, թէ՛ զարթոն զտոհմ որդոց քոց: Ձայն տուր նախահարցն եւ հանդերձ նոքամ ել ընդառաջ

բարձունք ի փաղցրածայն⁷⁶⁹ երգոցն⁷⁷⁰ հրեշտակաց⁷⁷¹ եւ զարհուրեալ⁷⁷² էր⁷⁷³ երկիր ի սգատուրքենէ առաքելոցն⁷⁷⁴: Գոչեցին⁷⁷⁵ եկեղեցիք երկնաւորաց⁷⁷⁶ եւ երկրաւորաց⁷⁷⁷ փառաբանել⁷⁷⁸ զպատումն⁷⁷⁹ եւ⁷⁸⁰ զվախճանն⁷⁸¹ սրբունոյն⁷⁸², Ալելուեա⁷⁸³ երգէին զուարթումն⁷⁸⁴ եւ որդիք մարդկան⁷⁸⁵ փառաւ մեծաւ⁷⁸⁶ եւ⁷⁸⁷ պատուեցին⁷⁸⁸ զփաւարան մահն⁷⁸⁹ մահուր կուսին⁷⁹⁰,

դստերն փոյ, որոյ որդին որ ծնաւ ի նմանէ, ծերագոյն է, քան զայրն քո զԱդամ, եւ նա երբաց նմա զհանապարհ դրախտին կենաց: Ել ընդառաջ նորա, Եւա, քանզի լրաց զարտաստան քո յերեսաց փոյ: Աւետիս տուր Աբելի, թէ՛ անդրանիկն արարածոց խընդրեալ է առ զվրէժ տարապարտ արեան փոյ: Թերեւս ասիցես դու Եւա յականջս Ադամայ, թէ՛ բարձր յինչն զնախատինս իմ եւ զպատնառս մահու, զի անա դուստր իմ ազատեաց զմեզ զպատեամբն իւրով: Արի, զոհացիր եւ պարեա՛ երգակցելով դասուցն հրեղինաց, որ եկին ի փառաբանութիւն փոխման դստերն փոյ, որ ազատեացն զմեզ յանիծիցն փոյ: F + Ով դաս լուսեղինաց եւ նախաբարձ մարգարէք, անտիս մատուցէք յականջս բազմամեա նախամարն, եթէ զարթո գտոհմ որդոց փոյ: Ջայն տուր նախահարցն եւ հանդերձ նոքամ, ել ընդ առաջ դստերն փոյ, որոյ որդին, որ ծնաւ, ծերագոյն է, քան զայրն փոյ: Եւ նա երբաց զհանապարհս դրախտին կենաց, ել ընդ առաջ նորա, քանզի լուսեղինաց զարտաստան քո յերեսաց փոյ: Աւետիս տուր Աբելի, թէ՛ անդրանիկն արարածոց խընդրեաց զվրէժ տարապարտուց արեան փոյ: Թերեւս ասիցես յականջս Ադամայ, թէ՛ բարձր զնախատինս եւ զպատնառս մահու յինչն, զի անա դուստր իմ ազատեաց զմեզ զալքատեամբն իւրով: Արի, զոհացիր եւ պարեա՛ երգակցելով դասուցն հրեղինաց, որ եկին ի փառաբանութիւն ննջման դստերն փոյ, որ ազատեաց զմեզ յանիծիցին

⁷⁶⁹ Հմմտ. Սաղմ. ԻԳ 7-9

⁷⁶⁹ E փաղցր

⁷⁷⁰ CDF երգոց E երգոց

⁷⁷¹ DF հրեշտակացն

⁷⁷² DF զարհուրեալ

⁷⁷³ CEF չէք

⁷⁷⁴ D սուրբ առաքելոցն

⁷⁷⁵ B + միահամուտ D Գոչեցին E Գոչէին

⁷⁷⁶ BC երկնաւորացն

⁷⁷⁷ CDF երկրաւորաց

⁷⁷⁸ B փառաբանելով CDF փառաւորելով

⁷⁷⁹ E զանպատումն F զանպատում

⁷⁸⁰ F չէք

⁷⁸¹ B զվախճանն եւ զպատումն CEP զվախճանն D զհրաշալի փոխումըն չիս զպատումն եւ զվախճանն F վախճանն, G զվախճանն

⁷⁸² BGP սրբունոյն C սրբունոյ Կուսին D սրբունոյ կուսին F սրբունոյ կուսին

⁷⁸³ B Աղեղովա CEF Ալելուիա D Աղելուիայ GP Ալելուիայ

⁷⁸⁴ CP զուարթումն D զըւարթումն F զուարթումն

⁷⁸⁵ D + ձայնակցեալ նոցին եւ

⁷⁸⁶ C մեծաւ

⁷⁸⁷ CF չէք

⁷⁸⁸ C պատուեցին DFP պատուեցին

⁷⁸⁹ F մահ

⁷⁹⁰ C Կուսի Աստուածամարն D զվախճանն մահուր կուսի Աստուածամարն չիս զփաւարան մահն մահուր կուսին F կուսի Աստուածամարն

ցաղեցին աւփ⁷⁹¹ զանձրեն⁷⁹² կենաց ի վերայ ոսկերաց⁷⁹³ որդոցն⁷⁹⁴ եկեղեցոյ⁷⁹⁵ յատուն⁷⁹⁶ վախճանի⁷⁹⁷ կուսին⁷⁹⁸ Մարիամա⁷⁹⁹: Որդի՛ Աստուծոյ, որ մեծարեցեր եւ պատուեցեր⁸⁰⁰ զման տիրունոյ⁸⁰¹ մար⁸⁰² Քն⁸⁰³, խնայեա՛ յեկեղեցի⁸⁰⁴ Քն, որ⁸⁰⁵ յիշատակ⁸⁰⁶ նորա աղաչէ գՔեզ, տո՛ւր զխաղաղութիւն Քն⁸⁰⁷ ի բարձունս եւ ի խոնարհ⁸⁰⁸ աղաթիւ⁸⁰⁹ նորա եւ⁸¹⁰ յեկեղեցիս եւ յուխտս⁸¹¹ եւ ի չորս կողմանս⁸¹² աշխարհիս⁸¹³: Թագաւորաց հանդարտութիւն⁸¹⁴, պատերազմաց⁸¹⁵ խափանումն, ամբոխելոց՝ լոտքիւն⁸¹⁶, փորձութեանց⁸¹⁷ եւ⁸¹⁸ ցասմանց՝ դադարումն: Շնորհեա՛, Տէր⁸¹⁹, գնացողաց⁸²⁰ ի ծովու⁸²¹ անդորրութիւն, վանառականաց եւ նանապարհորդաց՝ պահպանութիւն, հիւանդաց՝ բժշկութիւն, ախտաժեւտաց՝ առողջութիւն եւ որք

⁷⁹¹ D օղֆ E աւփ

⁷⁹² CDEF զանձրել

⁷⁹³ C ոսկերացն F չէք

⁷⁹⁴ BCP որդոցն G որդոց

⁷⁹⁵ BCDP եկեղեցոյ

⁷⁹⁶ CDEF յատուն

⁷⁹⁷ CGP վախճանի E վախճան DF փոխման *փ/ս* վախճանի

⁷⁹⁸ DF սրբունոյ կուսի

⁷⁹⁹ B չէք յատուն վախճանի կուսին Մարիամա C սրբունոյ Աստուածամարն DF Տիրամարն

⁸⁰⁰ C պատուեցեր եւ մեծարեցեր DF պատուեցեր եւ մեծարեցեր P պատուեցեր

⁸⁰¹ BCDP տիրունոյ E սրբունոյ

⁸⁰² F մոր

⁸⁰³ C + եւ Կուսի

⁸⁰⁴ CDF ի սուրբ եկեղեցի

⁸⁰⁵ E յոր

⁸⁰⁶ BG ի յիշատակ C յիշատակի D յատուն յիշատակի F յաւ յիշատակի P ի յիշատակի

⁸⁰⁷ CF չէք D ամենայն աշխարհի

⁸⁰⁸ BEGP խոնարհս

⁸⁰⁹ CD աղօթիւմ

⁸¹⁰ D չէք

⁸¹¹ D + եւ յեկեղեցիս

⁸¹² E կողմ

⁸¹³ CGP աշխարհի DF ուր յիշեցի անուն Քն սուրբ *փ/ս* եւ ի չորս կողմանս աշխարհիս

⁸¹⁴ B զհանդարտութիւն

⁸¹⁵ B + չարաց

⁸¹⁶ CDF չէք ամբոխելոց՝ լոտքիւն P լոկոտքիւն

⁸¹⁷ DF + մերժումն P փորձանաց

⁸¹⁸ DF չէք

⁸¹⁹ G + աղաթիւմ սրբոյ կուսին մար Քն

⁸²⁰ CDF նանապարհորդաց

⁸²¹ C որք ի ծովու են եւ յուղեգնացութիւն DF անդորրութիւն եւ որք ի ծովու են, անխոռով հասանել (F անվրդով հաստատել) ի նաւահանգիստն խաղաղութեան

անդամալոյծ են, տո՛ւր անդամոցն⁸²² հաստատութիւն⁸²³, մեղատրաց՝ ապաշխարութիւն⁸²⁴, պղծելոցն՝ սրբութիւն, մաքսատրաց՝ արդարութիւն, յանցատրաց՝ փութիւն⁸²⁵, զրկելոց եւ յափշտակելոց ի գանձուց⁸²⁶ Քոց՝ տո՛ւր հատուցումն⁸²⁷, զոր⁸²⁸ ի տարապարտուց վարեն⁸²⁹ եւ զրկեն յանիրաւութիւն⁸³⁰, յագեցոյ՛ զփաղցեալս⁸³¹, զծարալիս արբեցոյ՛, զաղփատս բարեալ⁸³² ստացոյ՛, զորքս սնոյ՛, եւ այլեաց լե՛ր⁸³³ փոխանակ առն եւ⁸³⁴ վերակացու⁸³⁵։ Զամենայն զնեղեալս⁸³⁶ եւ զվշտացեալս, Դու, Տէր, հանգոյ՛⁸³⁷, եւ Քե՛⁸³⁸ մխիթարեսցին ի սգոյ եւ ի նեղութենէ⁸³⁹ իւրեանց⁸⁴⁰։ Աւհնեա՛, Տէր, եւ⁸⁴¹ բղիւեա՛ եւ անեցոյ՛ զամենայն արդիւնս երկրի եւ տո՛ւր զբարիս⁸⁴² երկրայգործաց եւ մշակաց նոցա⁸⁴³, մեծատանց պարգեւեա՛ զաւհնութիւն եւ տնկեա՛ զողորմութիւն⁸⁴⁴ եւ⁸⁴⁵ գթութեամբ⁸⁴⁶ եւ արդարութեամբ գոհանան⁸⁴⁷

⁸²² B անդամոց նոցա

⁸²³ C բանտարգելոցն եւ կապելոցն՝ հանումն, DF բանտարգելոց եւ կապելոց արձակումն *փ/ւ* վանստականաց եւ հանապարհորդաց՝ պահպանութիւն, հիւանդաց՝ բժշկութիւն, ախտաժեռաց՝ առողջութիւն, եւ որք անդամալոյծ են, տո՛ւր անդամոցն հաստատութիւն

⁸²⁴ C զղջումն ապաշխարութեան DF դարձ եւ ապաշխարութիւն

⁸²⁵ CDF ախտացելոց (C ախտաժեռաց D + եւ հիւանդաց)՝ առողջութիւն *փ/ւ* պղծելոցն՝ սրբութիւն, մաքսատրաց՝ արդարութիւն, յանցատրաց՝ փութիւն

⁸²⁶ B գանձուցդ

⁸²⁷ CP գհատուցումն

⁸²⁸ B եւ զորս E զի մի [ի] GP զորս

⁸²⁹ E վարին

⁸³⁰ C *չ/ք* զոր ի տարապարտուց վարեն եւ զրկեն յանիրաւութիւն DF *չ/ք* զրկելոց եւ յափշտակելոց ի գանձուց Քոց՝ տո՛ւր հատուցումն, զոր ի տարապարտուց վարեն եւ զրկեն յանիրաւութիւն, GP յանիրաւութեան

⁸³¹ CDEFG զփաղցեալս յագեցոյ՛

⁸³² E բարեամբ

⁸³³ E լեար

⁸³⁴ B *չ/ք*

⁸³⁵ G *չ/ք* փոխանակ առն եւ վերակացու E խնամածոյ *փ/ւ* փոխանակ առն եւ վերակացու

⁸³⁶ E նեղեալս

⁸³⁷ E հանկոյ՛

⁸³⁸ E + Տէր

⁸³⁹ B + եւ ի սգոյ E մխիթարութեան P + եւ սգոյ

⁸⁴⁰ B + բարեխաւութեամբ մաւր Քո ընտրելոյ

⁸⁴¹ BEGP *չ/ք*

⁸⁴² B զբարտեբ E + Քո

⁸⁴³ B + գհատուցումն յարժայութեան Քոսմ

⁸⁴⁴ B տնկեա՛ ի սիրտս նոցա զողորմութիւն EG տնկեա՛ զողորմութիւն ի սիրտս նոցա

⁸⁴⁵ P զի

⁸⁴⁶ B զգթութիւն

⁸⁴⁷ B գոհացեն P գոհացին

զՔէն⁸⁴⁸, Տէր⁸⁴⁹: Եւ որք ընտրողապէս⁸⁵⁰ կատարեն զար⁸⁵¹ յիշատակի⁸⁵² մարմն⁸⁵³ Քն, Քէն⁸⁵⁴ արհմեսցին եւ⁸⁵⁵ ապրեսցին յամենայն շարեաց⁸⁵⁶: Եւ որք ընծայեսցեն⁸⁵⁷ եւ պատարագեսցեն⁸⁵⁸ Քեզ վասն նորա, ի Քէն, Տէր⁸⁵⁹, գտցեն⁸⁶⁰ զհատուցումն⁸⁶¹ բարեաց պարգեաց⁸⁶²: Եւ որ⁸⁶³ խնդրէ⁸⁶⁴ ի Քէն զողորմութիւն աղափիւմ նորա, բազում⁸⁶⁵ գթութեամբ Քն⁸⁶⁶ շնորհեա նմա⁸⁶⁷ զողորմութիւն Քն⁸⁶⁸: Հալածեա՛, Տէր⁸⁶⁹, աղափիւմ նորա⁸⁷⁰ զդէս շարս⁸⁷¹

⁸⁴⁸ B զՔեզ

⁸⁴⁹ C զնեղութիւն եւ զվիշտս անդորրացո՛, եւ զամենայն սատանայական որոգայքս խափանեա՛ DF զնեղեալս անդորրացո՛, զվիշտս խափանեա՛ եւ զամենայն սատանայական որոգայքս նկուն արա ի մէջ *ի/ս* զծարալս՝ արբեցո՛յ, զաղբատս՝ բարեաւ ստացո՛յ, զորբս՝ սնո՛յ եւ ալրեաց՝ լեր փոխանակ առն եւ վերակացու, զամենայն զնեղեալս եւ զվշտացեալս, Դու, Տէր, հանգո՛յ եւ Քէն մխիթարեսցին ի սգոյ եւ ի նեղութենէ իւրեանց: Արհմեա՛, Տէր, բխղեա՛ եւ անեցո՛յ զամենայն արդիւնս երկրի, եւ տո՛ւր զբարիս երկրայգործաց եւ մշակաց նոցա: Մեծատանց պարգեւեա՛ զարհմութիւն եւ տնկեա՛ զողորմութիւն եւ գթութեամբ եւ արդարութեամբ զոհանան զՔէն, Տէ՛ր

⁸⁵⁰ E ընտրողական

⁸⁵¹ DF *չ/ք*

⁸⁵² C + հանգըստեան DF գլիշատակս

⁸⁵³ BCEFG մար D մօր

⁸⁵⁴ E եւ Քէն

⁸⁵⁵ D + պահպանեալ լիցին Տէր եւ փրկեալ

⁸⁵⁶ C վտանկից

⁸⁵⁷ E ընծայիցցին (ի լուսանցս (գրչի կողմից)՝ ի-ն վերականգնուած ե)

⁸⁵⁸ E *չ/ք* եւ պատարագեսցեն

⁸⁵⁹ P *չ/ք*

⁸⁶⁰ C ընկալցին

⁸⁶¹ E հատուցումն

⁸⁶² C + եւ առատ ողորմութեանց

⁸⁶³ BEP որք

⁸⁶⁴ BEP խնդրեն

⁸⁶⁵ B եւ բազում

⁸⁶⁶ BP Քնվ E *չ/ք*

⁸⁶⁷ BEP նոցա

⁸⁶⁸ C *չ/ք* եւ որ խնդրէ ի Քէն զողորմութիւն աղափիւմ նորա բազում գթութեամբ Քն շնորհեա նմա զողորմութիւն Քն DF *չ/ք* եւ որք ընծայեսցեն եւ պատարագեսցեն Քեզ վասն նորա, ի Քէն, Տէր, գտցեն զհատուցումն բարեաց պարգեաց: Եւ որ խնդրէ ի Քէն զողորմութիւն աղափիւմ նորա, բազում գթութեամբ Քն շնորհեա նմա զողորմութիւն Քն

⁸⁶⁹ C *չ/ք* G + Աստուած

⁸⁷⁰ BCDF *չ/ք* աղափիւմ նորա G աղափիւմ սրբունոյ մար Քն եւ կուսի

⁸⁷¹ DF եւ զշար դէս EG շար

յորդոց⁸⁷² մարդկանէ⁸⁷³ եւ ցրուեա⁸⁷⁴ գնոսայ իբրեւ⁸⁷⁵ զփոշի⁸⁷⁶ առաջի⁸⁷⁷ հողմոյ⁸⁷⁸: Բարձրացոյ՝⁸⁷⁹ զեկեղեցի Քո⁸⁸⁰ ի չորս կողմանս⁸⁸¹ աղաչանամ⁸⁸² նորա⁸⁸³: Եւ երգեսցեն Քեզ փառաբանութիւն մանգունմ⁸⁸⁴ նորայ⁸⁸⁵ յատու⁸⁸⁶ յիշատակի⁸⁸⁷ նորա⁸⁸⁸: Քահանայապետից⁸⁸⁹ եւ փաւիչ⁸⁹⁰ ֆահանայից⁸⁹¹, որ⁸⁹² ըստ նմա⁸⁹³ ֆահանայագործեն⁸⁹⁴, շնորհեալ⁸⁹⁵ զպարգեւ⁸⁹⁶ հոգեւորս եւ⁸⁹⁷ պահեա եւ հաստատեա եւ սաղմոսորդեալ⁸⁹⁸: Սարկաւագաց⁸⁹⁹ եւ պաշտաւ-
նէից եւ⁹⁰⁰ կարդացողաց եւ սաղմոսերգողաց⁹⁰¹ տո՛ւր զաստուածազարդ⁹⁰²
զխոնարհութիւն⁹⁰³: Զծերս հաստատեալ ի գաւրութեան Քում եւ ի պատիւ

⁸⁷² BCGP յորդոց D չիք

⁸⁷³ BDEFP ի մարդկանէ B + զդեա շարս

⁸⁷⁴ DP ցրեալ

⁸⁷⁵ DF որպէս

⁸⁷⁶ DF փոշի

⁸⁷⁷ C ի

⁸⁷⁸ D + բարեխաւսութեամբ մաւր Քոյ F + բարեխաւսութեամբ մօր Քո

⁸⁷⁹ B + Տէր

⁸⁸⁰ CF չիք զեկեղեցի Քո չիք C զեղջեւ սուրբ եկեղեցոյ F զեղջիւր սուրբ եկեղեցոյ

⁸⁸¹ C + աշխարհիս F չիք ի չորս կողմանս

⁸⁸² C աղօթիւք

⁸⁸³ D Բարձրացոյ՝ զեղջեւ սուրբ եկեղեցոյ եւ փրկեալ՝ զմանկունս սորա յամենայն փորձութեանց յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամեաց աղաչանամ մաւր Քոյ եւ կուսի F մօր Քո չիք Բարձրացոյ՝ զեկեղեցի Քո ի չորս կողմանս աղաչանամ նորա

⁸⁸⁴ A մանգունմ

⁸⁸⁵ DF Սիոնի

⁸⁸⁶ C յաւ DF չիք E յատու

⁸⁸⁷ DF յիշատակալ

⁸⁸⁸ C սորա D մօր Քոյ Մարիամոս սուրբ Աստուածածնի F մաւր Քո

⁸⁸⁹ E ֆահանայեւոց G Քահանայապետաց

⁸⁹⁰ CDF չիք

⁸⁹¹ B ֆահանայից եւ ֆահանայապետից

⁸⁹² BP որք

⁸⁹³ E կամաց նմա

⁸⁹⁴ E ֆահանագործեն

⁸⁹⁵ C + նոցա

⁸⁹⁶ E զպարգեւ

⁸⁹⁷ CDEF չիք

⁸⁹⁸ CF + նոցա յարդարութիւն յափտենից D + նոցա յարձայութիւն յափտենից

⁸⁹⁹ P Սարգաւագաց

⁹⁰⁰ BC չիք

⁹⁰¹ C սաղմոսողաց DF Պաշտանէից եւ սարկաւագաց, ընթերցողաց եւ սաղմոսողաց

⁹⁰² D զառաքինազարդ

⁹⁰³ BP + զհեզութիւն եւ զիմաստութիւն եւ զմաւրութիւն CDF խոնարհութիւն, զհեզութիւն եւ զիմաստութիւն E խոնարհութիւն, զհեզութիւն, զիմաստութիւն եւ զմաւրութիւն G + զհեզութիւն եւ զիմաստութիւն եւ զաղցրութիւն

և⁹⁰⁴ զերիտասարդս⁹⁰⁵ զգեցոյ զարոքին⁹⁰⁶ և զժուժկալութին⁹⁰⁷ ի վերա⁹⁰⁸ շարախասից⁹⁰⁹: Զմանկունս արհնեա՛⁹¹⁰, Տէր, և կեցոյ, զի փառաբանեցեն⁹¹¹ զՔեզ, և⁹¹² զտղայս⁹¹³ սնոյ⁹¹⁴ և ապրեցոյ, զի գովեսցեն զՔեզ⁹¹⁵: Զկանայս զարդարեա՛ պատուական⁹¹⁶ հեգութեամբ և ամապխածութեամբ⁹¹⁷: Աղաքիւմ արհնելոյն⁹¹⁸ ի կանայս սրբոյ կուսին Մարիամո՛⁹¹⁹ փաւեա՛, Տէր, զամենայն մեղաւորս⁹²⁰ աղաշանամ⁹²¹ նորա և ընկալ զդարձեալսն ապաշխարութեամբ առ Քեզ, որ⁹²² երկնշին յանուանէ⁹²³ Քումմէ⁹²⁴: Յիշեա՛, Տէր, զամենայն⁹²⁵ ննջեցեալսն⁹²⁶ յաւուրս⁹²⁷ յիշատակի նորա⁹²⁸ և շնորհեա՛ փաութիւն որդոց⁹²⁹ եկեղեցոյ⁹³⁰ բարեխաւսութեամբ նորայ⁹³¹:

⁹⁰⁴ BEG չ/բ

⁹⁰⁵ BP երիտասարդաց

⁹⁰⁶ BG ֆաշութին P գֆաշութին

⁹⁰⁷ BG ժուժկալութին E ֆաշութեամբ և ժուժկալութեամբ

⁹⁰⁸ B ընդդէմ չ/ս ի վերա

⁹⁰⁹ BEGP շար ախտից

⁹¹⁰ P պահեա՛

⁹¹¹ G գովեսցեն

⁹¹² E չ/բ

⁹¹³ B զտղայսն

⁹¹⁴ B նոցա

⁹¹⁵ E + Տէր G չ/բ և զտղայս սնոյ և ապրեցոյ, զի գովեսցեն զՔեզ

⁹¹⁶ P պատական

⁹¹⁷ BG ամապխածութեամբ

⁹¹⁸ E արհնել

⁹¹⁹ E Մարիամո սրբունոյն չ/ս ի կանայս սրբոյ կուսին Մարիամո GP Մարիամայ

⁹²⁰ EG երկիր

⁹²¹ E աղաքիւմ

⁹²² B ոյք P որք

⁹²³ P յանուանէ

⁹²⁴ CDF չ/բ Զծերս հաստատեա՛ ի զարութեան Քում և ի պատիւ և զերիտասարդս զգեցոյ զարոքին և զժուժկալութին: Ի վերա շարախասից զմանկունս արհնեա՛, Տէր, և կեցոյ, զի փառաբանեցեն զՔեզ: Եւ զտղայս սնոյ և ապրեցոյ, զի գովեսցեն զՔեզ: Զկանայս զարդարեա՛ պատական հեգութեամբ և ամապխածութեամբ: Աղաքիւմ արհնելոյն ի կանայս սրբոյ կուսին Մարիամո փաւեա՛, Տէր, զամենայն մեղաւորս աղաշանամ նորա և ընկալ զդարձեալսն ապաշխարութեամբ առ Քեզ, որ երկնշին յանուանէ Քումմէ E Քումէ

⁹²⁵ CDF չ/բ

⁹²⁶ BP ննջեցեալս C զննջեցեալսն մեր DF և զննջեցեալսն մեր

⁹²⁷ E յաւուր

⁹²⁸ C աղօթիւմ ամենարհնեալ կուսին D աղօթիւմ ամենարհնեալ կուսին Մարիամո F աղաքիւմ ամենարհնեալ կուսին Մարիամո չ/ս յաւուրս յիշատակի նորա G մար քո

⁹²⁹ B որդոցն EGP որդոց

⁹³⁰ BEP եկեղեցոյ

⁹³¹ C շնորհեա՛ նոցա զքողութիւն մեղաց DF շնորհեա՛ նոցա զքողութիւն յանցանաց չ/ս շնորհեա՛ փաութիւն որդոց եկեղեցոյ բարեխաւսութեամբ նորայ

Յաւ⁹³² ողորմութեան⁹³³ իջցէ այսաւ⁹³⁴ ի վերայ ննջեցելոց⁹³⁵, զի մայր Տեառն խնդրէ զողորմութիւն⁹³⁶ ի վերայ նոցա⁹³⁷: Տէր⁹³⁸ Աստուած մեր, լո՛ւր աղաչանաց մերոց գրութեամբ⁹³⁹ Քով եւ հաշտեա՛⁹⁴⁰ ընդ մեզ⁹⁴¹ աղաթիւ⁹⁴² մաւր եւ ծնաւի⁹⁴³ Քո⁹⁴⁴: Աւհնեա՛, Տէր⁹⁴⁵, զամենայն երկիր⁹⁴⁶ բնակչաւ իւրով: Աւհնեա՛, Տէր⁹⁴⁷, զաղբիւս⁹⁴⁸ եւ զգետս եւ զամենայն ծագս երկրի: Աւհնեա՛, Տէր⁹⁴⁹, զամենայն ծառս եւ զպտղաբերս աղաթիւ⁹⁵⁰ նորա⁹⁵¹ եւ⁹⁵¹ տո՛ւր կերակուր ի պտղո⁹⁵² անտի⁹⁵³ աղփատաց Քոց⁹⁵⁴: Զպսակ⁹⁵⁵ տարո⁹⁵⁶ Դո՛ւ⁹⁵⁷, Տէր, աւհնեա երկնաւոր փեսայո⁹⁵⁸ հայցմամբ աւհնեալ մաւր Քո եւ

932 F Յօդ

933 BFD + Քո, Տէր CP + Քո

934 B + իջցէ

935 BE ննջեցելոցն G ննջեցելոցս

936 P զողորմութիւն

937 CDF ի գերեզմանս նոցա եւ շընջեսցէ զձեռագիր յանցանաց նոցա *ի/ւ* ի վերայ ննջեցելոց, զի մայր Տեառն խնդրէ զողորմութիւն ի վերայ նոցա

938 CDF Քրիստոս

939 E գրութեամբդ

940 P հաշտեաց

941 CDF *չ/ք* գրութեամբ Քով եւ հաշտեա՛ ընդ մեզ

942 DF բարեխաւութեամբ

943 B ծնողի

944 C ամենաւհնեալ սրբունոյ մաւր Քո եւ Կուսի, DF մօր Քոյ եւ Կուսի *ի/ւ* մաւր եւ ծնաւի Քո

945 P *չ/ք*

946 E երկիրս

947 P *չ/ք*

948 BG զաղբերս

949 P *չ/ք*

950 B սրբոյ Կուսին մաւր Քո

951 B *չ/ք*

952 B պտղոց

953 E նոցա

954 CDF եւ կերակուեա՛ զամենեւին քաղցրութեամբ կամամ Քո եւ փրկեա՛ յամենայն փորձութենէ (D վտանկից եւ ի փորձութեանց հոգոյ եւ մարմնոյ F փորձութեանց) *ի/ւ* Աւհնեա՛, Տէր, զամենայն երկիր բնակչաւ իւրով: Աւհնեա՛, Տէր, զաղբիւս եւ զգետս եւ զամենայն ծագս երկրի: Աւհնեա՛, Տէր, զամենայն ծառս եւ զպտղաբերս աղաթիւ⁹⁵⁰ նորա եւ տո՛ւր կերակուր ի պտղո անտի աղփատաց Քոց

CDF Աւհնեա՛, Տէր, եւ զպսակ

956 BP տարւոյ CD տարւոյս EF տարոյս

957 B Քո

958 E փեսայ

սրբոց⁹⁵⁹ Քոց⁹⁶⁰: Աւրհնեալ են⁹⁶¹ փառք Քո⁹⁶², արհնեալ է⁹⁶³ պատիւ Քո, արհնեալ է⁹⁶⁴ ողորմութիւն Քո⁹⁶⁵, արհնեալ է⁹⁶⁶ արհնեալ⁹⁶⁷ ծնալոն Քո: Աւրհնութիւն եւ փառք Հար եւ Որդոյ⁹⁶⁸ եւ Հոգոյն⁹⁶⁹ Սրբոյ⁹⁷⁰, այժմ եւ⁹⁷¹ միշտ եւ յափտեանս յափտենից⁹⁷². Ամեն:

SARAH GHAZARYAN

JACOB OF SARUG'S HOMILY "ON THE DORMITION OF
VIRGIN MARY THE THEOTOKOS"

Keywords: Jakob of Sarug, Church actor, homilies, the Armenian translation, the homily on the Dormition.

Twenty-five homilies of the renowned 5th century Syrian poet and theologian Jakob of Sarug's substantial literary legacy have reached us in Armenian translation made probably during the 11th-13th centuries in Cilicia, only nine of which have been published so far, in 1722.

The present article contains a new critical edition of the homily "On the Dormition of Virgin Mary the Theotokos" (present in the 1722 book). The edition is

⁹⁵⁹ EG ամենայն սրբոց

⁹⁶⁰ CDF այսորիկ եւ պահեալ (C չիք F պահեալ) փրկեալ յամենայն ցասմանէ բարեխաւսութեամբ (C չիք) ամենասուրբ (C չիք F ամենարհնեալ) Աստուածածնին (C չիք D + Մարիամու) զիս Դու, Տէր, արհնեալ երկնաւոր փեսայդ հայցմամբ արհնեալ մար Քո եւ սրբոց Քոց

⁹⁶¹ DF Արդ, արհնեալ են P Օրհնեալ են՝ օրհնեալ է

⁹⁶² E + Տէր

⁹⁶³ E են P Օրհնեալ են՝ օրհնեալ է

⁹⁶⁴ P Օրհնեալ են՝ օրհնեալ է

⁹⁶⁵ DF արհնեալ է ողորմութիւն Քո, արհնեալ է պատիւ Քո EG չիք արհնեալ է ողորմութիւն Քո

⁹⁶⁶ P Օրհնեալ է՝ օրհնեալ է

⁹⁶⁷ C ամենարհնեալ E չիք P ամենասուրբ

⁹⁶⁸ BP Որդոյ

⁹⁶⁹ BP Հոգոյն

⁹⁷⁰ G Աւրհնութիւն Քեզ, Հայր, արհնութիւն Քեզ, Որդի՛, արհնութիւն Քեզ, Հոգի՛դ Սուրբ զիս Աւրհնութիւն եւ փառք Հար եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ

⁹⁷¹ E արհնութիւն Քեզ, Հայր, արհնութիւն Քեզ, Որդի՛, արհնեալ Հոգի՛ւր Սուրբ, Երրորդութիւն անբաժանելի զիս Աւրհնութիւն եւ փառք Հար եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ

⁹⁷² C յամենայն սրբոց եւ յամենայն արարածոց զիս Աւրհնութիւն եւ փառք Հար եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յափտեանս յափտենից DF եւ փառաւորեալ է անուն Քո յափտեանս յափտենից զիս արհնեալ է, արհնեալ ծնալոն Քո: Աւրհնութիւն եւ փառք Հար եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յափտեանս յափտենից

based on four manuscripts from the Matenadaran and two manuscripts from the Library of the Venice Mekhitarist Congregation.

САРА КАЗАРЯН

**ГОМИЛИЯ ИАКОВА СЕРУГСКОГО
«НА УСПЕНИЕ БОГОРОДИЦЫ ДЕВЫ МАРИИ»**

Ключевые слова: Иаков Серугский, церковный деятель, гомилии, армянский перевод, проповедь на Успение Пресвятой Богородицы.

Двадцать пять гомилий из значительного литературного наследия прославленного сирийского поэта и богослава V века Иакова Серугского дошли до нас в древнеармянском переводе, созданном вероятно в XI-XIII веках в Киликии. Лишь девять из них были изданы в 1722 г.

Мы публикуем новое, критическое издание гомилии «На успение Богородицы Девы Марии». Текст составлен на основе четырех рукописей Матенадарана и двух – библиотеки Венецианской конгрегации Мхитаристов.

**ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԿԱՐԱՊԵՏ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՍԻՆՈՂԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Վիրահայոց թեմ, Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի, թեմակալ առաջնորդ, Հայաստանի ազգային արխիվ, Մատենադարանի արխիվ, Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվային ֆոնդ, էջմիածնի Սինոդ, հայտարարություն, Կարին:

Մուտք

Պետականություն կորստից հետո հայ եկեղեցին և հոգևոր իշխանությունները կարևոր դեր են ունեցել ազգի պահպանման գործում: Ի մասնավորի, թեմակալ առաջնորդներն են լուծել իրենց համայնքներում ծառացած խնդիրները և նվիրումով պաշտպանել հայ ժողովրդի շահերը՝ իշխող երկրների ղեկավարությանը ներկայացնելով ազգին հուզող խնդիրները: Հայ եկեղեցու այդ երախտավորների շարքում հոգևոր և հասարակական գործունեությամբ առանձնանում է Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին¹ (1779-1856):

* Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կրտսեր գիտաշխատող, goga87gevorgyan@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 27 սեպտեմբերի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 15 հոկտեմբերի, 2025:

¹ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի, ավագանի անունը՝ Հովհաննես, ծնվել է 1779 թ. մայիսի 18-ին, Էրզրումի նահանգի Սպեր գավառի Հունուտ գյուղում: Այստեղից էլ հաճախ նրան անվանել են Կարապետ Հունուտցի: Սպեր գավառը վաղ միջնադարից հայտնի է եղել որպես Մամիկոնյան և Բագրատունի նախարարական տների ժառանգական կալվածք, որտեղից էլ Կարապետի գերդաստանն ընդունել է Բագրատունի ազգանունը, տե՛ս Ա. Ա. Մելիքյան, «Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոս և Կարապետ արքեպիսկոպոս (կենսագրական զուգահեռներ)», *էջմիածին*, 2006, է-Լ, էջ 129-130: 1811 թ. Կարապետ վարդապետն էջմիածնում եփրեմ Ա. Զորագեղցի կաթողիկոսից (1809-1830 թթ.) ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս և վերադարձել Էրզրում, տե՛ս Ե. Ա. Լալայան, *Երկեր*, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 430-431: 1837 թ. Կարապետ արքեպիսկոպոսը Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է Վրացա-իմերեթական հայոց թեմի առաջնորդ և գործել այդ պաշտոնում մինչև մահ: Մահացել է 1856 թ., Ախալցխայում:

Կարապետ արքեպիսկոպոսի գործունեության, Վիրահայոց թեմում² նրա իրականացրած բարեփոխումների և դրանց իրագործման ընթացքում առաջացած խիստ քննադատությունների, մեղադրանքների ու դժգոհությունների ուսումնասիրման համար հիմք են հանդիսացել Հայաստանի ազգային արխիվում³ և Մաշտոցյան Մատենադարանի⁴ արխիվի Ալեքսանդր Երիցյանի ֆոնդում պահպանվող Կարապետ արքեպիսկոպոսին վերաբերող մեծաքանակ վավերագրերը: Հրատարակության ենք պատրաստել Կարապետ արքեպիսկոպոսի բազմաբնույթ գործունեությունը ներկայացնող՝ երբևէ չհրապարակված ուշագրավ մի վավերագիր⁵, որտեղ, ի հերքումն էջմիածնի Սինոդի ավագ դատախազի պաշտոնակատար (պրոկուրոր) Ս. Մատինովի մեղադրանքների, Կարապետ արքեպիսկոպոսը ներկայացնում է իր նվիրյալ գործունեությունը հոգուտ հայ ժողովրդի և եկեղեցու:

Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու գործունեության նկարագիրն ըստ պատմագիտական ուսումնասիրությունների

Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու գործունեությանը վերաբերող կարծիքները տարբեր են և իրարարամբժ: Կան հեղինակներ, որոնք բարձր են գնահատում նրա գործունեությունը՝ ի նպաստ կարնոհայերի և ընդհանրապես, Վիրահայ ժողովրդի: Որոշ հեղինակներ էլ խիստ քննադատաբար են վերաբերվում նրան՝ համարելով հայրենադավ և մեղսագործ: Հետաքրքրություն է ներ-

² Վիրահայոց թեմը, ենթադրաբար, հիմնվել է 12-րդ դարում: Ըստ պատմական բազում վկայությունների՝ նախքան թեմի հիմնվելը, դեռևս է դարձել վիրահայ համայնքը ղեկավարել են հայ եպիսկոպոսներն ու ֆահանսները, հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու մատուռները: 13-րդ դարից սկսած առաջնորդանիստն է եղել Տփղիս (Թբիլիսի) ֆաղափ Ս. Գևորգ եկեղեցին: Թեմակալ առաջնորդների մասին ամենահին հիշատակությունը վերաբերում է 12-րդ դարի 70-ական թվականներին: Հիշատակվում է Բարսեղ (Բասիլիոս) արքեպիսկոպոսը, որը մասնակցել է 1178 թ. Հոռմկլայի եկեղեցական ժողովին: Վիրահայոց թեմի առաջնորդների շարքում եղել են նշանավոր հոգևորականներ, մտավորականներ, հասարակական, ֆաղափական գործիչներ, օրինակ՝ Սարգիս Դ Վրաստանցին, Հովհաննես Ը Կարբեցին, Ներսես Ե Աշտարակեցին, Մակար Ա Թեղուտցին, Գևորգ Ե Սուրենյանցը, Գևորգ Զ Ջորեջյանը, որոնք հետագայում օծվել են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Գարեգին Ա Հովսեփյանը, հետագայում Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս: Վիրահայոց թեմի առաջնորդներ են եղել բանաստեղծ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Հարություն վարդապետ Ալամդարյանը, Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Արղությանը, որի օրոք Թիֆլիսում կառուցվել է թեմի առաջնորդարանը: 1824 թ. Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին հիմնել է Ներսիսյան դպրոցը, որը նշանակալից դեր է ունեցել հայ կրթամշակութային ու հոգևոր կյանքում: Տե՛ս Հայ Առաքելական Ուղղափառ Սուրբ եկեղեցու Վիրահայոց թեմի պաշտոնական կայք, <https://armenianchurch.ge/hy/keghegheciner-2/virahayoc-tem> (Մուտք՝ 10. 11. 2024):

³ Այսումեն՝ ՀԱԱ:

⁴ Այսումեն՝ ՄՄ:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1470, ք. 32-39:

կայացնում պատմաբան Աշոտ Մելքոնյանի ուսումնասիրությունը⁶, որտեղ նա գուգարհեռներ է անցկացնում Կարապետ արքեպիսկոպոսի և Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843-1857 թթ.) գործունեության միջև⁷: Նման մի համեմատություն է անցկացրել նաև պատմաբան Յ. Գեղամյանցը: Չնույնացնելով Կարապետ արքեպիսկոպոսին Ներսես կաթողիկոսի հետ՝ նա կարևորել և խիստ ընդգծել է արքեպիսկոպոսի «մեծագործությունը և նշանավորությունը»⁸: Այնուհանդերձ, թե՛ դրական, և թե՛ բացասական ընկալումներով ուսումնասիրությունները ժամանակի վրացախմբեթական հոգևոր, քաղաքական և հասարակական գործչի մասին անհամեմատ քիչ են և զիջում են Ներսես Աշտարակեցուն առնչվող ուսումնասիրություններին:

Որպես Կարնո թեմի առաջնորդի՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջին ազգանպաստ գործը սովի ժամանակ կարոտյալներին սննդով ապահովելն էր, որի համար արժանացել է ժողովրդի բարձր գնահատանքին՝ ստանալով «խնամատար, գորովագույթ հայր» անունները⁹: Կարինում տիրող սովից, աղքատությունից և ժանտախտից տառապող ժողովրդին մեծապես աջակցելու նպատակով արքեպիսկոպոսը մեծահարուստ որոշ անձանց միջոցներով բացել է աղքատանոց, «ուր 180 աղքատ սնունդ և հանդերձ էին ստանում, իսկ ուրիշ աղքատների նա ալյուր, ցորեն և գարի էր բաժանում յուր կառավարիչ եղած ժամանակ սահմանած եկեղեցական շտեմարաններից»¹⁰: Կա վկայություն, որ կարնոհայերը և նույնիսկ մյուս քրիստոնյա ազգերը արքեպիսկոպոսի հետ խոսելիս՝ «հայր սուրբ» էին անվանում, իսկ միմյանց հետ խոսելիս՝ «մեծավոր»։ Մինչև այսօր էլ Ախալցխա քաղաքում ասում են՝ «մեծաւորի գերեզմանը»¹¹, «մեծաւորենց բաղնիքը», «մեծաւորենց գեղերը», «մեծաւորին տունը», «մեծաւորենց աղբիւրը»¹² և այլն:

Կարապետ արքեպիսկոպոսին հաջողվել է վերադարձնել թուրք կառավարիչների հափշտակած մի շարք եկեղեցիների կալվածքներ, պարտքից ազատել էրզրումի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, վերանորոգել և բարեկարգել վնասված

⁶ Ա. Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 129-134:

⁷ Նույն տեղում, էջ 134:

⁸ Յ. Հ. Գեղամյանց, «Կարապետ արքեպիսկոպոս (կենսագրություն)», Փորձ, Թիֆլիս, 1876, էջ 200:

⁹ Վ. Վարդապետ Գալամդարյան, «Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի», էջմիածին, 1956, N 11-12, էջ 92-96:

¹⁰ Ե. Ա. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 432:

¹¹ Քաղաքային գերեզմանատունը հիմնվել և օծվել է Կարապետ արքեպիսկոպոսի կողմից 1833 թ.: Նրա շիրմի վրա հետագայում կառուցվել է մատուռ, որն այսօր ուխտատեղի է դարձել կարնոհայերի համար:

¹² Յ. Հ. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 176:

վանքերը, ստեղծել «ազգային գանձանակ»¹³, ուր ամեն օր արհեստավորներն ու վաճառականները գցում էին իրենց հասույթի տասներորդը, և դրանով իսկ օգնում աղքատներին, վճարում հարկերը: Կարնոհայերին, հոգևոր և աշխարհիկ պաշտոնյաներին ուղղված իր «օրհնութեան թղթի» մեջ արքեպիսկոպոսը գրում է. «Առ ի թեթևացուցանելոյ զպահանջս բազմատեսակ հարկաց, սահմանեցաք առ այն զազգային գանձանակ»¹⁴:

Իր ժողովրդի մեջ ծագած բոլոր տարաձայնություններն ու խնդիրները լուծում էր արքեպիսկոպոսը: Օսմանյան կառավարությունը կարնոհայերին վերաբերող բոլոր հարցերը՝ վճարվող հարկերից մինչև խստագույն օրենքներին ենթարկելու պահանջները, կարգավորում էր Կարապետ Բագրատունու միջոցով: Իր օրինակով նա փորձում էր ժողովրդի մեջ սերմանել աշխատասիրություն. «այդ իսկ պատճառով թէ՛ էրգրումում, և թէ՛ Ախալցխայում, գեղացիներին միշտ պատուիրում էր, որ բացի տէրունական կիրակէներից, ուրիշ կիրակէներ չըպահեն»¹⁵:

Կարևորելով կրթության դերը ժողովրդի կյանքում՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսը Կարինում հիմնում է Կարապետյան դպրոցը, որը կրթական և լուսավորչական մեծ դեր է խաղում կարնոհայերի կյանքում: Այն գործում էր եկեղեցու միջոցներով, և աղքատների երեխաների ուսումնառությունն անվճար էր: Հիշատակման արժանի է այն երևույթը, որ Կարինում դպրոց է հիմնվել այն ժամանակ, երբ ոչ թե հայկական, այլ անգամ թուրքական դպրոցներ չկային¹⁶: Ուշագրավ է, որ Կարապետ արքեպիսկոպոսը նույնիսկ աղքատ ընտանիքների ծնողներին ցորեն էր բաժանում, որպեսզի երեխաներին չզրկեն դպրոցից՝ արհեստի կամ այլ աշխատանքի տալու նպատակով¹⁷: Կան վկայություններ, որ տարեկան 40 աղքատ աշակերտ էր կերակրվում Կարապետ արքեպիսկոպոսի տանը, հագուստ և գրենական պիտույքներ ստանում¹⁸: Հատկանշական է, որ դպրոցում ուսումը պարտադիր դարձնելուն ուղղված արքեպիսկոպոսի մեծ ջանքերին Կարինի ժողովուրդն արձագանքում էր այնպես, իբր արքեպիսկոպոսը ցանկանում է քահանա և վարդապետ «շինել» բոլորին: Դպրոցում Կարապետ արքեպիսկոպոսի հրավերով դասավանդում էին Կոստանդնուպոլսից ժամանած երեւելի հայագետներ (Հովհաննես վարժապետ, Շեքերճյան Գրիգոր պատվելի, Կարապետ վարժապետ Վանեցի, Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան պատվելի, Գրիգոր Չմկյան)¹⁹:

¹³ Ե. Ա. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 432:

¹⁴ Յ. Հ. Գեղամեանց, նշվ. աշխ., էջ 172:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Յ. Հ. Գեղամեանց, նշվ. աշխ., էջ 174:

¹⁷ Ե. Ա. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 433:

¹⁸ Յ. Հ. Գեղամեանց, նշվ. աշխ., էջ 175:

¹⁹ Վ. վարդապետ Գալամդարյան, նշվ. աշխ., էջ 92-96:

Այս առումով կարևոր է Կարապետ արքեպիսկոպոսի հայտարարությունը Սինոդին այն մասին, որ հայկական հարուստ մշակույթը չկորցնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ նախկինի նման գիտակ և բանիմաց մարդիկ: Այդ պատճառով էլ առաջարկում է մի շարք գավառներում բացել ծխական դպրոցներ, որոնց համար եկեղեցիները պետք է վճարեն տարեկան որոշակի գումար²⁰: Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ արքեպիսկոպոսի ջանքերով կարևոր հայերի գաղթից հետո Կարապետյան դպրոցի նմանությունը դպրոց է հիմնվում նաև Ախալցխայում՝ նոր Կարապետյան վարժարան²¹ և Ախալքալաքում՝ Մեսրոպյան արական դպրոց²² անվանումներով:

1837 թ. նշանակվելով Վիրահայոց թեմի առաջնորդ՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսը Ախալցխայից տեղափոխվում է Թիֆլիս²³: Թեմում շրջագայելու ընթացքում թեմակալ առաջնորդը տեսնում է ժողովրդի և հատկապես, հոգևորականների տգիտությունը: Ուստի, առաջարկում է Ներսիսյան դպրոցից բացի հոգևոր ուսումնարաններ հիմնել Ախալցխա, Ելիզավետպոլ, Սղնախ և Գորի քաղաքներում, որտեղ պիտի սովորեին տեղի հոգևորականների զավակները: «Վասն որոյ առ ի առաջս առնուլ այսոցիկ շարեաց խնդրեմ ի Սինոդոսէդ առնել գտնօրէնութիւն, զի գոնէ ի վիճակին Վրաստանի, բաց ի դպրոցէն Տիֆլիսայ, լիցին և չորս ուսումնարանք, յորս աւանդեսցին դպրութիւն հայ և ռուս լեզուաց ընդ նշանակեալ նոցա առարկայից»²⁴:

Կարապետ արքեպիսկոպոսի գործունեությունը և՛ դրական, և՛ բացասական կողմերից գնահատվել է ռուս-թուրքական պատերազմի (1828-1829 թթ.) և դրա հետևանքով իրականացված կարևոր հայերի գաղթի (1829-1830 թթ.) շրջանում: Ուսումնասիրողներն արտահայտել են իրարամերժ կարծիքներ. ոմանք Կարապետ արքեպիսկոպոսին համարում են հայրենազավ գաղթի առաջնորդ՝ մեղադրելով Կարինը հայաթափելու, հայ ժողովրդին իր պատմական հայրենիքից տեղահանելու և ռուսական քարոզչության ծրագիրը հաջողեցնելու մեջ: «Հագա-

²⁰ ՄՄ, ԿԳ, քղբա. 104, վավ. 7, ք. 1:

²¹ Հիմնվել է 1842 թ. Ախալցխայում, Կարապետ արքեպիսկոպոսի կարգադրությամբ և նրա անունով կոչվել Կարապետյան դպրոց: Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցից հետո երկրորդն էր Կովկասում և ներգաղթած կարմնեայտի համար կրթության և մշակութային կարևոր կենտրոն էր հանդիսանում: Այն մեծ դեր է խաղացել Ախալցխայի հասարակական և մշակութային կյանքում: Հայտնի է, որ հետագայում, Սուբխաս վարդապետ Պարզյանցի հրավերով, դպրոցում դասավանդել են Խաչատուր Աբովյանի որդին՝ Վարդան Աբովյանը, Ղազարոս Աղայանը, Գևորգ Բարխուդարյանը, տե՛ս Ս. Գ. Կարապետյան, *Ախալցխա*, Երևան, 2008, էջ 106:

²² Երկդասյա հոգևոր դպրոցը հիմնվել է 1836 թ. Ախալքալաքում, Կարապետ արքեպիսկոպոսի ջանքերով: Այն գործել է Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցու գավթում:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 39, ք. 31: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 27, ք. 1:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 420, ք. 46:

րամյակներով բնօրրանին կառչած և միայն վերջին՝ շուրջ երեք դարերի ընթացքում օսմանահպատակ դարձած հայերի մի մասին իրենց պատմական հայրենիքից տեղահանելու և հոծ զանգվածներով գաղթեցնելու համար անհրաժեշտ էր գտնել անփառունակ այդ գործը ստանձնող քիչ թե շատ հեղինակավոր այնպիսի անձ կամ անձեր, որոնք քարոզչական լուրջ և ծավալուն աշխատանքով ի գորուլինեին գաղթի տրամադրություն և հակվածություն սերմանել ժողովրդի լայն զանգվածների շրջանում: Յավալիորեն պատմության այս հոլովույթում ևս գտնվեց եսականությունը գերի այն մեկը, որը մի յուրօրինակ «Շահ Աբաս» դարձավ հարազատ հոտի գլխին»²⁵: Իսկ Ալեքսանդր Երիցյանն իր աշխատության մեջ փաստում է. «Մեծ ջանք գործ դրեց Կարնոյ առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը, որ յետաձգուի ճանապարհորդությունը մինչև գարունը, որպէս զի ժողովուրդը ժամանակ ունենայ կարգի բերել իւր գործերը, վերջացնել հաշիւները և ծախել իւր կալուածները կամ աւելորդ գոյքը: Այնուամենայնիւ, շատերը չլսեցին արհույն և նոյն իսկ ձմեռ ժամանակ շտապեցին դէպի ռուսաց սահմանը»²⁶:

Հընթացս հանդիպում ենք կարծիքների, թե մեծ գաղթի նախապատրաստության ընթացքում Կարապետ արքեպիսկոպոսը ոչ թե հավաքել, այլ, ըստ էության, թալանել է Կարնո վանքերն ու եկեղեցիները՝ չգաղթող հայերին ոչինչ չթողնելով²⁷: Հարկ է նշել, որ գաղթի ժամանակ արքեպիսկոպոսի ջանքերով Կարին քաղաքի և նահանգի գյուղերի եկեղեցիներից ու վանքերից հավաքվել և Ախալցխա են տեղափոխվել հոգևոր և մշակութային մեծ արժեք ներկայացնող եկեղեցական սպասք, անոթներ, մասունքներ, ձեռագրեր, ավետարաններ, գրքեր, որոնք պահվել են Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցում²⁸: Արքեպիսկոպոսը Կարինից բերած հարստությունը երկար ժամանակ ապահովել է գաղթականների գրությունը²⁹:

²⁵ Ս. Գ. Կարապետյան, *Ախալցխա*, Երևան, 2008, էջ 49:

²⁶ Ա. Դ. Երիցյան, *Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում*, Թիֆլիս, 1894, էջ 438:

²⁷ Ս. Գ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

²⁸ Մ. Ղ. Դարբինյան, «Հայոց եկեղեցու մեծ եռախաւորը», *էջմիածին*, 1979, 12/4, էջ 46:

²⁹ Շ. Սիմոն, «Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի», *էջմիածին*, 1956, ԺԳ/3, էջ 47:

**Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու գործունեության
 ֆնմնությունն ըստ Հայաստանի Ազգային արխիվում և Մաշտոցյան
 Մատենադարանի արխիվում պահպանվող վավերագրերի**

Իր բոլոր նախաձեռնությունների իրագործման ճանապարհին Կարապետ արքեպիսկոպոսը հանդիպել է խոչընդոտների: Հովհաննես Լ. Կարբեցի կաթողիկոսի (1831-1842 թթ.) Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղված «խորհուրդ»³⁰ և դրան ի պատասխան արքեպիսկոպոսի 1839 թ. նամակներից³¹ տեղեկանում ենք, որ Թիֆլիս քաղաքի որոշ հոգևորականներ՝ Ղազար քահանա Սահառունին, Հովհաննես էլմիրզյանցը և Եգոր Բաշեուքյանցը, զրպարտիչ երույթներ են ունեցել արքեպիսկոպոսի, նրա կառավարության և հարազատների դեմ: Պատասխան նամակում թեմակալ առաջնորդը խնդրում է կաթողիկոսին անաչառ քննություն անցկացնել և նման չարագործությունների դեմն առնել: Ապա, 1843 թ. Ս. Մատինովը Կարապետ արքեպիսկոպոսի դեմ մեղադրանքների և անօրինական արարքների մի շարք է ներկայացնում Սինոդին՝ պահանջելով քննիչ հանձնաժողով ուղարկել արքեպիսկոպոսի գործը քննելու համար³²: Սակայն, 1844 թ. ռուսական իշխանությունների հրամանով գործը կասեցվում է մինչև ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի ժամանումը: 1847 թ. կաթողիկոսի պահանջով էջմիածնի Սինոդը հատուկ հանձնաժողով է կազմում՝ Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայում մանրակրկիտ ստուգումներ անցկացնելու նպատակով: 1848 թ. Կարապետ արքեպիսկոպոսը ևս մեկ ծավալուն բացատրագիր է ուղարկում կաթողիկոսին՝ ներկայացնելով իր գործունեությունը սկզբից մինչև վերջ, բոլոր մեղադրանքներին տալով հիմնավոր պատասխաններ³³: Տևական քննություններից հետո, ի վերջո, ապացուցվում է Կարապետ արքեպիսկոպոսի անմեղությունը, և ներսես կաթողիկոսը փոխում է իր վերաբերմունքը նրա հանդեպ՝ փորձելով վերականգնել երբեմնի լավ հարաբերությունները³⁴:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Ս. Մատինովի 1843 թ. նամակը Կարապետ արքեպիսկոպոսին, որտեղ նշում է, որ վերջինս իզուր է նեղացել իրենից Սինոդին ներկայացրած մեղադրանքների համար, քանի որ ինքը պարտավոր էր այդ անել: Ընդգծում է նաև, որ իր հեղինակությունը կախված չէ Կարապետ արքեպիսկոպոսի խոսքերից, քանի որ հոգևորականներն են կախման մեջ գտնվում իրենից, այլ ոչ հակառակը³⁵:

³⁰ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 148, վավ. 176, ք. 1:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 607, ք. 1:

³² ՄՄ, ԿԳ, թղթ. 104, վավ. 8, ք. 1-8: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1470, վավ. 8, ք. 1-11:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 486, ք. 1-44:

³⁴ Ա. Ա. Մեֆոնյան, «Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոս և Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի (կենսագրական գուգահեռներ)», Երևան, 2011, էջ 365-366:

³⁵ ՄՄ, ԿԳ, թղթ. 104, վավ. 45, ք. 1:

1837 թ. ռուսաց նիկոլայ I կայսեր (1825–1855 թթ.) և Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի ընտրութեամբ նշանակվելով Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդ՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսը նույն տարում բացում է Վիճակային կոնսիստորիա³⁶։ Կա ռուսումնասիրություն, ըստ որի Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայի տարեկան «մտից» գրությունների թիվը 19-րդ դարի 30-ական թթ. մոտ 121 էր, իսկ նույն դարի 40-ական թթ.՝ 2318, իսկ 90-ական թթ. հատում էր 6000-ի սահմանը³⁷։ Սա պատկերացում է տալիս Կարապետ արքեպիսկոպոսի օրոք թեմի կոնսիստորիայի գործունեության ծավալների մասին։

Ուշագրավ է, որ Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսը, Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղած գրության մեջ դժգոհելով նրա սպասավոր Գևորգ վարդապետի ծառայությունից, նշում է, որ ինքը վստահ է վերջինիս անվայել արարքների մասին արքեպիսկոպոսի անտեղյակ լինելուց, քանի որ քաջ ծանոթ է նրա ջերմեռանդ գործունեությանը, անբիժ վարքին, անխոնջ աշխատանքին և գնահատում է եկեղեցուն տված նրա օգուտը³⁸։

Հատկանշական է, որ եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսը (1809-1830 թթ.), Կ. Պոլսի ու Ս. Երուսաղեմի պատրիարքները Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղած կոնդակներում շնորհակալություն են հայտնում այն նվիրատվությունների համար, որոնք նա հավաքել է «յօգուտ նոյն վանքերի և սովատանջ հայերի զանազան ժամանակներում և զանազան դէպքերում»³⁹։

Պետք է նշել, որ պատահական չէ Կարապետ արքեպիսկոպոսի գործունեությանն առնչվող վերոնշյալ բոլոր հարցերի ռուսումնասիրումն ու առաջադրումը, քանի որ այդ հարցերն են տեղ գտել էջմիածնի Սինոդին ուղղված սույն հայտարարության մեջ՝ որպես իրեն ուղղված մեղադրանքների պատասխաններ։

³⁶ Հին Հռոմում կոնսիստորիա է անվանվել կայսեր կից գործող գաղտնի խորհուրդը (լատ. consistorium – համատեղ կանգնած)։ Ռուսական եկեղեցու թեմերում թեմակալ առաջնորդներին կից առաջին կոնսիստորիաները բացվել են 18-րդ դ., Հայոց եկեղեցու թեմերում սինոդային կառավարմանն անցնելուց հետո։ Էջմիածնի սինոդի գործունեության շրջանում կոնսիստորիան թեմական կառավարման կենտրոնական վարչական մարմինն էր, որ գոյություն ունեցավ մինչև սինոդի փակվելը, տե՛ս Վ.Կ. Գրիգորյան, «Հայ առաքելական եկեղեցու Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիան (19-րդ. 30-ական թթ. – 20-րդ դդ. առաջին տասնամյակ)», ԼՀԳ, 2019, 3(657), էջ 53։

³⁷ Վ. Կ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 56։

³⁸ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթայ. 148, վավ. 176, ք. 1։

³⁹ Յ. Հ. Գեղամեանց, նշվ. աշխ., էջ 188։

Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու՝ էջմիածնի Սինոդին ուղղած հայտարարությունը

Վրաստանի հայոց թեմակալ Կարապետ արքեպիսկոպոսն իր առաջնորդության տարիներին (1837-1856 թթ.), չնայած իր ազգանվեր գործունեությանը, բախվել է թշնամական վերաբերմունքի, որի դրսևորումներն արտահայտված են իր՝ Սինոդին գրած հայտարարության մեջ:

Վավերագրում արտացոլված է ավագ դատախազ Ս. Մատինովից Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղված մեղադրանքների շրջանակը, որոնց հիմնական մասը վերաբերում է եկեղեցական կարգը խախտելու, դրամական չարաշահումների, ապօրինի ամուսնությունների թույլտվության, առանց բարձրագույն հոգևոր իշխանության իմացության քահանաներ ձեռնադրելու, տեղափոխություններ իրականացնելու և այլ հարցերի: Հատկանշական է, որ արքեպիսկոպոսն այն որակում է «երգիծաբանութիւն՝ լցեալ ստույթեամբ սեփական»⁴⁰ կես առ կես պատասխանելով այդ բոլոր մեղադրանքներին:

Վավերագրի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում խոսել հոգևոր մի գործչի մասին, որն իր առաջնորդության 20 տարիների ընթացքում էապես բարեփոխել է վիրահայ ժողովրդի հոգևոր, տնտեսական, հասարակական և հատկապես, կրթամշակութային կյանքը՝ ամուր հարաբերություններ ձևավորելով նաև Վրաստանի և Ռուսաստանի պետական և հոգևոր իշխանությունների հետ: Սույն փաստաթղթում արծարծվող դեպքերն ու անցքերը լավագույն նկարագիրն են տալիս այդ ժամանակաշրջանի հայ հոգևոր կյանքի ու գործունեության և տիրող երկրների հետ հարաբերությունների մասին:

Մենք պարզել ենք, որ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու՝ Ս. էջմիածնի Սինոդին ուղղված հայտարարության բնագիրը (Ա)⁴¹ գտնվում է ՀԱԱ-ում, իսկ ընդօրինակությունը (Բ)⁴² ՄՄ Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվային ֆոնդում: Վերջինս աչքի է ընկնում մի շարք արժեքավոր վավերագրերի պարունակությամբ, որոնց մեծ մասն արխիվաբանական տեսանկյունից սկզբնաղբյուրային քննության համար կարևոր նշանակություն ունեցող ընդօրինակություններ են: Սույն փաստաթուղթն այդ վավերագրերի շարքին է դասվում: Ուստի, հաշվի առնելով Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվային ֆոնդի արժեքն ու նշանակությունը, իրականացվել է երկու վավերագրերի բնագրային համեմատություն, տողատակերում նշվել են դրանց միջև եղած տարբերությունները:

⁴⁰ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթայ. 147, վավ. 39, ք.1:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1470, ք. 32-39:

⁴² ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթայ. 147, վավ. 39, ք. 1-9:

ԲՆԱԳԻՐ

Ի լուսատուչեան Հայոց Սինհոդոսն էջմիածնի, ի վիճակաւոր Կարապետ արքեպիսկոպոսէ հայոց Վրաստանի և գաղթելոց ի Տայս:

Յայտարարութիւն

Ես գտի շնորհս⁴³ (ստանալ)⁴⁴ ստանալ զհրամանագիր Սինհոդոսիդ ի 18էն դեկտեմբերի 1843 ամի № 2474, յորում եղեալ էր ամբաստանութիւն զինէն արարեալ ի Մատինովէն կատարողէ զպարտաւորութիւն պրօկուրօրի և մատուցեալ ի նմանէ Սինհոդոսիդ ի 16 հոկտեմբերի⁴⁵ № 133:

Սատիկս վշտացայ ընթունելով զայդ ամբաստանութիւն, զոր արժան է կոչել երգիծարանութիւն⁴⁶ լցեալ ստութեամբ սեփական և եթ որոմնացանութեան: Ակամայ խռովեցաւ⁴⁷ անձն իմ, ի հայհոյանաց օտարացելոց յամենայն բարեմասնութիւնէ: Ես ոչ գիտացի, թէ ընդ որ առաւել ունիմ զարմանալ ընդ ժպրհութիւն կեղծուպատիր բարուրանաց պրն Մատինովին, թէ ընդ յանդգնութիւն նորա, որ անպատշան է յոյժ այնմ սրբազան դասու, ուր նա պրն Մատինեանցն արժանացեալ է մտանել: Խոստովանիմ, թէ ոչ փոքր զարմացայ և ընդ այն, զի այդ թուղթ, ուր ես վիճակաւոր արքեպիսկոպոսս կոչեցեալ եմ ամենակերպ ցաւեցուցիչ անուամբք, և երջանկայիշատակ Հայրապետն ցուցեալ է պաշտպան ինձ, յայդոսիկ շարագործութիւնս ընկալեալ է ի յարգանս և մտեալ ի գործ յայնմ տեղուջ, ուր պարտին բնականալ միայն բարեպաշտութիւն և քրիստոնէական⁴⁸ հեգութիւն, որ հետի է ամենայն խռովութիւնից: Առ վերջինն ի յանցուցելոց ոչ համարձակի յարիլ վշտացուցիչ կոչումն ինչ, որ պատճառեցէ զանպատուութիւն, մինչև ոչ կշտամբեցին յանցանք նորա դատաստանական օրինօք, իսկ ես յաստիճանի իմում մատնեմ եղեալ յայտնի անսանձ թշնամանաց և թէ յումմէ արդեօք, ի պրն Մատինովէն:

Բայց ունելով օրինակ զվարդապետն մեր գտէր Յիսուս Քրիստոս, որ կրեաց զնախատինս թշնամանաց հեգութեամբ յամբարշտաց, ես հանգոյն նմա հանդարտեցայց հոգով և ջանացից ամենայն հանդգնութեանց պրն Մատինովայ առնել պատասխանի ըստ պատշանի կոչման իմոյ, բայց ոչ կարեմ և ոչ պարտիմ լսել զայնմանէ, զի նա Մատինեանցն անդուստ ի Թիֆլիզայ տարաւ ի Սինհոդոսն⁴⁹ զթշնամութիւն առ իս: Աղբիւր թշնամութեանդ

⁴³ Բ շնորհ

⁴⁴ Ա բառը կրկնված է:

⁴⁵ Բ հոգտեմբերի

⁴⁶ Բ երգիծանութիւն

⁴⁷ Բ խռովեցաւ

⁴⁸ Բ քրիստոնէական

⁴⁹ Բ Սինհոդոսն

այնքան անմաքուր է, որքան և նոքա յորոց առեալ նա բամբասէ զինէն, այդ թշնամութիւն էր յատուկ հետեանմ առաջադրութեանց Մատինովին զյարգելոց յինէն, որք ըստ իսկութեան իւրեանց լինին ի ծածուկ առանց գիտելոց արտաքին արանց: Զորմէ ես մասամբ ծանուցի ծայրագոյն կառավարչին⁵⁰ Վրաստանի ի յարակցական թիւթի⁵¹ իմում, ի 5ն հոկտեմբերի, № 227: Բայց բացայայտեցից զամենայն յայնժամ, յորժամ բարութան Աստուծոյ արժանացայց առնել տեսութիւն ընդ սրբազնաստուրբ հայրապետին, զհնմութիւն սրտից մերոց առաջի առնելով առենին Քրիստոսի՝ Փրկչին մերոյ:

Զբացատրութիւնս իմ ես մեկնեցից ամենայն մտերմութեամբ հանդէպ իւրաքանչիւր մեղադրանաց պրն Մատինովայ այսու հետեւեալ կարգաւ:

Առ 1⁶: Յաղագս անկարգութեանց վիճակիս հասելոց ի բարձրագոյն աստիճան և չունելոյ իմ զհոգ բարեկարգել զեկեղեցիս: Յընթացս բազմամեայ ծառայութեան իմոյ ի կոչումն արեւելիսկոպոսութեան յերկրին Օսմանեանց և ի Ռուսաստան, ամենայն գործողութիւնմ իմ լեալ են իսկական հաստատուն նախանձատրութեան, որով ես հոգամ անխոնջապէս⁵² ըստ չափու կարողութեան⁵³ իմոյ զբարեկարգութիւնէ եկեղեցեաց, և զբարեբարոյութիւնէ հոգևորականաց: Այս ապացուցանի ի պարզեաց, զոր ես ընկալեալ եմ ի սրբազան հայրապետաց, ի նորին իսկ կայսերական⁵⁴ մեծութիւնէ, և եթէ ես չունէի⁵⁵ զհոգ բարեկարգութեան եկեղեցեաց, ապա ո՞ւրդեօք հիմնեաց և հասոյց ի ծաղկեալ վիճակ զհոգևոր ուսումնարանն Կարնոյ, ո՞ր կառոյց զեկեղեցիս վիճակին և տարածեաց ի մէջ հոգևորականաց զուսումն, և ի սիրտս նոցա տպաւորեաց գերկիւղ Տեառն, հոգ տանելով իմ յայսմ, ես ըստ օրինակի Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, շրջապատեալ գոլով, ի բռնատրակերպ կառաւարութիւնէ, որք լի են միշտ ատելութեամբ քրիստոնէական⁵⁶ կրօնի, մօռացայ⁵⁷ զվտանգ⁵⁸ անձին և պատրաստ ի զոհել զկեանս իմ, խորհելի⁵⁹ միայն զբարօրութիւնէ հօտին իմոյ, ոչ ապաքէն այսոքիկ վաստակք և հոգատարութիւն իմ գրաւեցին առ իս զսիրտս բոլոր հայոց, որք ի 1829 ամի միախորհուրդ և միաձայն ըստ յորդորանաց իմոց թողեալ զհայրենիս իւրեանց

⁵⁰ Բ կառավարչին

⁵¹ Բ թիւթի

⁵² Բ անխոնջապէս

⁵³ Բ կարողութեան

⁵⁴ Բ նորին կայսերական

⁵⁵ Բ չունէի

⁵⁶ Բ քրիստոնէական

⁵⁷ Բ մօռացայ

⁵⁸ Բ զվտանգ

⁵⁹ Բ խորհելի

մտին ի հպատակութիւն տէրութեան Ռուսաց: Չէ՞ արդեօք և այս ստոյգ ապացոյց ջերմեռանդն ծառայութեան իմոյ, որ ձգեաց յիս զշնորհս օգոստափառ կայսեր մերոյ՝ արժանի առնելով զիս համարուել ընդ ասպետութեան սրբոյն Աննայի առաջին կարգի: Զկնի գաղթելոյ ընդ բոլոր հօտի իմոյ յԱխլաւայ, ոչ հայեցեալ յանտանելի կորուստս և ի հարստահարութիւնս իմ և ժողովրդեան, որք կից են ընդ գաղթականութեան, ո՛չ ապաքէն, ի նմին իսկ ամի կառուցի գեկեղեցի և բացի զժողովրդական ուսումնարան, որ ցայսօր ժամանակի կրթէ և մարզէ ի ծառայութիւն եկեղեցոյ և ի պէտս ազգի զանձինս արժանատուս և բարեբարոյս ի պաշտօն հոգևորականութեան և աշխարհականութեան, ո՛չ ապաքէն մի միայն ըստ իմում միջնորդութեան բացեալ եղև անդէն նահանգական ուսումնարանն, ո՛չ ապաքէն ես կառուցի ի նոր ֆաղափի զարեպիսկոպոսարանն, գեկեղեցին յանուն Ամենափրկչի և զծխական եկեղեցիս ի գիւղօրայս աւելի քան զվաթսուն և ո՞ւր արդեօք շնորհեաց յիւրումն սեպհականութիւնէ՞⁶⁰ զանշարժ կալուածս գնեալս ըստ բաճրագոյն բարեհանութեան: Ահա զայս ամենայն ես արարի շնօրհօք ամենագօրին Աստուծոյ, և այս ամեն թուի, թէ կարեն լինիլ յայտնի ապացոյց հոգացողութեան իմոյ զբարեկարգութիւնէ եկեղեցեաց և այլոց: Վերջապէս զկնի մտանելոյ ի վիճակս Վրաստանի՝ ես յամենայն յարմար դէպս աշխատեալ եմ արմատախիլ առնել զանկարգութիւնս յեկեղեցեաց և մուծանել զհիշտ բարեպաշտութիւն ի մեջ սրբազնագործ և ստորին եկեղեցականաց: Ուստի և հոգալով զնոցանէ զի լիցին նոքա արժանի կոչման իւրեանց՝ ես յամենայն ժամանակս կառաւարութեան վիճակիս ձեռնադրեցի միայն ի Թիֆլիզ գերկուս ֆահանայս արժանատուս և ընդունակս այնմ, և եղէ անընմիջական⁶¹ պատճառ չափաւորելոյ աստէն զաւելորդ թիւ ֆահանայից ըստ մեծի մասին անբարեբարոյից: Ես և ոչ այլոք կարաց միմիայն ի ձեռն անընդհատ հոգացողութեան ըստ յայտնի Սիւնհոդոսին սակաւաձեռն միջոցաց պահպանել զհոգևոր նեմարանն, ուր մարզին այժմ բարտք կրթութեամբ անձինք պատրաստեալք ի ծառայութիւն եկեղեցոյ և նորին կայսերական⁶² մեծութեան, իմով իսկ աշխատութեամբ բացեալ եղև կամ լաւ ևս ասել յարեալ ի մեռելութիւնէ տպարանն նեմարանին հայոց, որ բոլորովին խանգարեալ⁶³ էր, ի ժամանակս ժողովոյն յաղագս բարեկարգութեան նոյն ուսումնարանի, որոյ մի ի ներգործական անդամոց էր նոյնիսկ Մատինովն, որ այժմ ցուցանէ զանձն ջերմեռանդ և հոգացող բա-

⁶⁰ Բ սեպհականութիւնէ

⁶¹ Բ անընդմիջական

⁶² Բ կայսերական

⁶³ Բ խանկարգեալ

րեկարգութեան կառավարեալ⁶⁴ յինէն վիճակի: Բայց թէպէտ ստիպեալ եմ ստորագրել զօգտակար գործողութիւնս իմ միմիայն ի հերժումն որոմնացանութեան, ես բարո՛ւմ համարիմ դադարիլ զի մի կոշեցեն զիս անձնագով, թէպէտ վաստակք իմ և պտուղ վաստակոցդ ակներև տեսանին, ի նոյնիսկ գործս և ի ցուցակի ծառայութիւն իմոյ, որ գտանի ի դիւանի Սիւնհոդոսին, այսոքիկ վկայութիւնք բաւական են պաշտպանել զիս ի բամբասանաց, եթէ կամք իցեն միտ դնել նոցին քաղցրութեամբ, նոյնպէս և առ այն, թէ յատուկ է մարդոյ, որ զամենայն կեանս իւր վարեալ է ի խնամատարութիւն բարութեան հօտին, ի հասակի իմո՛ւմ և յաստիճանի այնպիսի գործք, որք բարդեալ են յիմ վերայ յամբաստանութեան Մատինովի:

Առ 2⁶: Զայնմանէ, թէ ի բոլոր վիճակին թոյլատրին այնպիսի պսակք, որք ածեն գծողովորդն ի գայթակղութիւն:

Իսկապէս կարեմ ասել, թէ զգուշութիւնն ի կատարիլ պսակաց ունի հիմն զհաստատուն կանոնս, որք կարեն զառաջս առնուլ ամենայն օրէնս ընդդէմ⁶⁵ առիթից յայսպիսի դէպս: Ըստ տեղեկութեանց հասելոց ի վիճակային ատեանն, թէ ոմանք ի քահանայից ըստ անհոգութեան կէսք անմտադրութեամբ կամ չարամտութեամբ և ի պակասութիւնէ բաւական տեղեկութեանց կատարեն զպսակս, որոց կանոնատրութիւնն ենթարկի կասկածանաց: Նա (կոնսիստօրիայն⁶⁶) ըստ օրագրութեան ի 26⁶ մայիսի 1841 ամի, արարեալ է զտնօրէնութիւն, զի ծխատէր քահանայք, ի ներկայացուցանելն ի կոնսիստօրիայն, ի հոգևոր կառավարութիւնս և առ գործակատարս զփեսայացուն, ի նոյնիսկ ժամու ընդ յայտարարութիւն իւրեանց առաջի արասցեն և զվկայական տուեալ յ 12 անձանց, վասն շլինելոյ ի մէջ պսակելեացն որպէսզի և իցէ արգելանաց և ոչ այլ ազգ, բայց եթէ ըստ այսոցիկ վկայագրոց տուեալ լինին հրամանագիրք պսակելոյ յօրինադրեալ ատուս, զայս տնօրէնութիւն կոնսիստօրիին Սիւնհոդոսն եզիտ այնչափ իրաւացի, զի ի ձեռնարկութիւն և միւս ատենից հրամայեաց զայն որպէս էր և ի հրամանէ Սիւնհոդոսիդ ի 26 յուլիսի 1841 ամի N 1441: Բայց եթէ յետ այսորիկ ուրուիք յայսմ ընդարձակ վիճակի պատահին զանցառութիւնք և չարամտութիւնք, ուրեմն այսպիսիք չիք և ոչ մի: Կանոնք, իսկ օրինաց վասն զառաջս ունելոյ յանցատրութիւնց և պատիժն վասն նոցա, ապացուցանեն, թէ զանցառութիւնք և չարամտութիւնք մարթն լինիլ: Այլ յայսմանէ ևս չէ մարթ հանել զեզրակացութիւն, թէ չարութիւնն հասեալ է ի ծայրագոյն վիճակ⁶⁷, որպէս ասէ պարոն Մատինովն, դնելով յապա-

⁶⁴ Բ կառավարեալ

⁶⁵ Բ ընդ ընդէմ

⁶⁶ Բ կոնսիստօրն

⁶⁷ Բ աստիճան

ցոյց գերկուս կամ գերիս ապօրինի պսակս ի մէջ հազարաց, բայց և այնոքիկ են ապօրինիք ըստ նորա կարծեաց, միայն հիմնեալ ի վերայ անմահու աղբերաց⁶⁸ որպէս տեսցի ի ներոյ: Վիճակային իշխանութիւնն յայնժամ մեղադրելի համարեսցի, եթէ ինքնին թոյլ տայ զապօրինի պսակս կամ ի լսելն զայնցանէ, ոչ հետամուտ լինի արգելմանց այնոցիկ, եթէ ցանկութիւն Մատինովին էր միայն պահպանել զկարգ ի վիճակին Վրաստանի և ոչ յատկապէս ամբաստանել զինէն շարժեալ ի կրից ատելութեան, իհարկէ ի լսելն զանկարգութիւնէ իրիք պարտէր հասուցանել, ի լսելիս վիճակային իշխանութեանն և խնդրել զանօրէնութիւն այնորիկ, ուղղելոյ զայն և խրատելոյ զպատճառն անկարգութեան, այսպէս վարեն և այսպէս առնեն միշտ բարեմիտ պրօկուրորք տէրութեան:

Առ 3⁶: Ի կողմանէ պսակաց, կատարելոց յարգելեալ ատուս ու հրամայելոց պսակել զաղջկունս չև հասեալս ի չափ:

Յարգելեալ ատուս չեն կատարեալ պսակք ի վիճակին Վրաստանի և պարոն Մատինովն յամենայն գիտս⁶⁹ իւր, ո՛չ բերէ և ո՛չ զմի ապացոյց այնպիսի պսակաց, իսկ առ ի խոյս տալ ի կատարելոյ պսակաց ընդ անշափահաս աղջկանց, եղեալ են կանոնք կարելիք, զնոցանէ գրեալ է յ2 յօդուածի, նմանապէս և զայնմանէ, թէ ոչինչ կանոնք չեն բաւական առնուլ զառաջս յանցաւորութեանց միշտ և յամենուրեք, մանաւանդ աստ ի մասին պսակաց ընդ անշափահասից⁷⁰, քանզի այսոքիկ պսակք ի Վրաստանի եղեալ են սովորականք, զի ամուսնացուցանէին տակաւին ի 11 ամեայ հասակին: Այս յայտնի է ամենեցուն, և այս սովորութիւն կարնեցաւ աստէն ոչ վաղագոյն քան զամս 13, ըստ առանձին հրամանի և մինչ ցայնժամ էր այս անտանելի և համարիւր սովորական գործ, առ ի բնաշինչ առնել զամենայն սովորութիւնս, որչափ և վնասակարք իցեն, հարկաւոր են սահմանել ժամանակք: Ես այս կատարեսցի ըստ մեծի մասին ոչ այլ ազգ: Բայց եթէ զկնի քանի մի տասնեակ ամաց ևս և ողջոյն սերնդոց: Ես զայս ասելով ոչ մտաբերիմ արդարացուցանել զանիրաւորութիւն, այլ զայն կամիմ ասել միայն⁷¹, թէ սուտ գրէ Մատինովն, թէ յինէն արգելեալ պսակք անշափահասից ոչ թէ լինին ի գայթակղութիւն ժողովրդոցն⁷², այլ միշտ ի հանոյս նոցա, բայց ես գիտելով զօրէնս որք ոչ թոյլ տան այսպիսի պսակաց, արգելեալ եմ⁷³ միշտ զայնպիսիս և նոյ-

⁶⁸ Բ յաղբերաց

⁶⁹ Բ գիտս

⁷⁰ Բ անշափահաս աղջկանց

⁷¹ Բ միմիայն

⁷² Բ ժողովրդականացն

⁷³ Բ արձակել

նիսկ օրէնք բազմիցս տեղի տան սովորութեան: Առ որ բերեմ օրինակ զայս սահման, որ բազում սովորութիւնք և արդ ևս ունին զգօրութիւն օրինաց, որք տակաւին չեն ածեալ ի կատար, բայց յամենայնդէպս բացարձակ ասեմ, թէ հակառակ կարծեաց պարոն Մատինովի, որպէսզի և իցէ սովորութիւն չկարին լինիլ զայրակողութիւն, վասն զի այն յառաջացեալ է ի նոյն իսկ ժողովրդոց, յորս է և համաձայնի մտաց նոցա:

Առ 4⁶: Ի կողմանէ պատարագելոյն ի մեծի պահս բացեալ վարագորաւ, որում բերէ պարոն Մատինովն օրինակ զպատարագն մատուցեալ ի 20⁶ մարտի ի թաղման ուրումն հարուստ դերձիկի⁷⁴, զոր ես ըստ բանից Մատինովայ յոլարկատրեցի ց գերեզմանն:

Ես ոչ ունէի չեմ հրամայեալ մատուցանել զպատարագ ի մեծի պահս բացեալ վարագորաւ, իսկ յատուր թաղման դերձիկ Մկրտումի, ես մատուցի զպատարագն բացեալ վարագորաւ ոչ ի 20⁶, այլ ի 24⁶ մարտի ցայս ի տօնի Լուսատրչին մերոյ և բացումն վարագորին եղև ոչ ի պատճառս հանգուցելոյն, այլ ի յարգանս տօնին ըստ մերս տօնացոցի: Ես ոչ համարիմ անպատշան յոլարկատրել ցգերեզման զամենայն ննջեցեալս, բայց զղի դերձիկին չեմ յոլարկատրեալ, առնել ինձ զայն ոչ թոյլ տայր վաստակաբեկութիւնն, որ կից է իմում հասակի, յընդ⁷⁵ երկար ժամերգութիւնէ: Երբ ես պատարագեմ ի թաղման ննջեցելոց, յայնժամ ոչ երբէք յոլարկատրեմ անդր քան զգալիք եկեղեցոյն, այլ եթէ այլ ոք պատարագեսցէ, յայնժամ ըստ թախանձանաց երբեմն յոլարկատրեմ ընդ սակաւ ինչ տեղի հեռի յեկեղեցոյն: Եւ արդեօք զործ էր պարոն Մատինովի դատել զնման օրինակ առարկայից և դատապարտել զայսպիսի գործողութիւնս իմ, որք համաձայն են կանոնաց Աւետարանի: Ինքն Քրիստոս ոչ մեղ անձին վարկաւ ուտել ընդ մահաւորաց, եւ աշակերտ նորա կարեմ արդեօք բացառել ում և իցէ կատարել զքրիստոնէական⁷⁶ պէտս, թէև նա իցէ ի յետին ուսմեաց:

Առ 5⁶: Զվարուց և զբարուց սրբազնագործ և ստորին եկեղեցականաց:

Որպէս Սիւնհոդոսն, նոյնպէս և վիճակային իշխանութիւնն ի կիր արկանեն զամենայն չափու եղանակս կախեալս զինքեանց առ ի ուղղել զսրբազնագործ և զստորին եկեղեցականս, ըստ հասեալ ի նոցանէ բողոքմանաց, ոմանք ի նոցանէ արդէն պատժեալ են, և վասն ոմանց շարունակի բննութիւն որպէս և յայտնի է Սիւնհոդոսիդ: Այլ այսպիսի դէպք ըստ համեմատութեան ընդարձակ վիճակիս կարի սակաւ են, իսկ այլոց եկեղեցականաց մարթ է

⁷⁴ Բ դերձիկի

⁷⁵ Բ ընդ

⁷⁶ Բ զքրիստոնէական

տանել ըստ այժմեան միջոցաց կրթութեան հոգևորականաց և կեցութեան նոցա, և ումանք են արժանատիք գովութեան ըստ կոչման իւրեանց կենցաղաւորութեամբ, ընդունակութեամբ և կատարմամբ պարտաւորութեանց: Ձէր պարտ դատել զամենայն սին և զիւրաքանչիւրսն, որպէս առնէ պարոն Մատինովն առանց լսելոյ և վերազննելոյ զայն, յորս նոքա դատին: Կարծեմ թէ ընդդէմ է խղճի մտաց բարեպաշտ քրիստոնէի վասն երկուց կամ երից յանցաւորաց վատաբանել զբոլոր հոգևորականութիւնն ողջոյն վիճակին: Պարոն Մատինովն մեղադիր լինի վիճակային իշխանութեան վասն բարուց հոգևորականացն, իսկ ինքն յամենայնդէպս պաշտպան է ցուցեալ զանձն վատաբարգունիցն, ի նոցանէ միայն թէ բողոքատու լիցին նոքա զվիճակային իշխանութիւնէն:

Առ 6^ն: Զթողոյ իմ զեկեղեցիս ու զեկեղեցական անօթս յանպատշան դրութեան:

Յորոց արդեօք աղբերաց յառաջ բերէ պարոն Մատինովն զայսպիսի մեղադրանս՝ ի լինիլն իւր ի Թիֆլիզ, ի տարւոյ մի անգամ հագիւ մտանէր նա յեկեղեցի, իսկ զկնի գնալոյն յէջմիածին, իսպառ չէ եղեալ յեկեղեցիս մեր: Նա ինքն իսկ ունէր զարմանալ ընդ անշրջանկատութիւն բանից իւրոց, եթէ դարձուցանէր զակն, քանզի տեսանէր ի նոսա և ի զգեստս նոցա զպատշաճաւորն մաքրութիւն: Գուցէ պարոն Մատինովն կամ անձն ի վերայ բանից, որոց նա հիմնեալ է ցանկան տեսանել յեկեղեցիս մեր զայն բարեխոսութիւն, որք ոչ համապատասխանեն միջոցաց և այս ցանկութիւն ոչ կարէ դնիլ ի մեղադրանս վիճակային իշխանութեան, որ պարտի համեմատել զծախսն ոչ ըստ ցանկութեան իւրաքանչիւրոց, այլ ըստ կարօղութեան: Այսպէս առնեմ ես և արարից:

Առ 7^ն: Զհնոտի և զգգուելի զգեստուց քահանայից, որք նոյնիսկ զգեստով պատարագեն:

Այս մեղադրութիւն բաւականապէս ցրի 5 և 6 յօդուածովք, իսկ վասն զգուելի զգեստուց, որովք իբրու թէ մատուցանեն քահանայք զպատարագ, խօսիլ⁷⁷ ինչ անդէպ համարիմ: Եթէ պարոն Մատինովն բառիւս զգուելի իմանայ զցնցոտի հանդերձս, այն չկարէ խոչընդոտն լինիլ մաքրութեան խղճի մտաց և օրինաւոր կատարման իւրեանց պարտաւորութեան: Նմանապէս և շէղութիւն զգեստուց ոչ մաքրեացէ զհոգին ի գարշութիւնէ շաղախելոյ մօլութիւնք, առ աղատս պարտ է լինիլ ներողամիտ⁷⁸, երբ աղատութիւն նոցա յառաջ գայ ի հանգամանաց, յորոց նողոպրել զանձինս ոչ զօրեն և աստէն

⁷⁷ Բ խոսիլ

⁷⁸ Բ ներողամիտ

են բազում ժողովուրդ, որոց արդիւնք հազիւնագ բաւ են դարմանել զսրբանագործ և զեկեղեցական պաշտօնեայս: Եթէ բանք Մատինովին, ի վերայ հնոտի հանդերձիցն հոգևորականաց վերահային առ փահանայս աղփատ գիւղօրէից, դժուարին է յոյժ ևս և անիրաւացի, իսկ ի կողմանէ առաջնորդաց ստիպել զաղփատ փահանայսն ի յայտնի զրկանս գերդաստանաց նոցա պատրաստել զգեղեցիկ հանդերձս ի հանոյս պարոն Մատինովի, իսկ եթէ բանք նորայ են գփահանայիցն Թիֆլիզ փաղափի, սուտ են ամենևին, զի մին ի մօլութեանց այնոցիկ փահանայից է պննասիրութիւն նոցա ընդդէմ կոչման և կարօղութեան իւրաքանչիւրոցն:

Առ 8⁶: Վասն աշխատութեան իմոյ զի փահանայք գերկուս մասունս արդեանց առաջի արասցեն ինձ կցել ընդ եկեղեցական արդեանց:

Զանալ բազմացուցանել զարդիւնս եկեղեցոյ և պահպանել զնոսա ի շահասիրութիւնէ, է իսկական պաշտօն⁷⁹ իմ, թո՛ւի թէ պարոն Մատինովն խօսի զայնմ առարկայէ, որոյ գործն գտանի ի Սիւնհոդոսիդ և եթէ նա քննեալ էր զայն, յայն ժամ պարզաբար տեսանէր, թէ ոմանք ի փահանայից Տփլիսայ գրգռեալ ի փահանայիցն Սահակայ Սահառունոյ և Ղազարու Դաւթեան ցանկան սեպհականէլ ինքեանց զմի ի վաղեմնի աղբերաց արդեանց եկեղեցոյ զհիմնեալն, ի վերայ կանօնաց հայրապետաց, և այն իսկ է, որ կոչի տէրունի: Զայս արդիւնս առանց ընդդիմութեան ներկայացուցանէին փահանայք ցամն 1841 ամի, բայց յայսմ ժամանակէ աշխատ լինին նոքա զանազան հնարիմ սեպհականէլ զայն ինքեանց, իսկ ես աշխատ լինիմ, չըողուլ զնոյն առնել և թո՛ւի թէ բացի պարոն Մատինովայ ոչ ոք լինի ինձ մեղադիր վասն հոգացողութեան զօգտէ եկեղեցոյ: Զարմանք այս են զի մին ի յատուկ և գլխատրագոյն պարտաւորութեանց պրօկուրօրին, է պահել և պաշտպանել զօգոտն եկեղեցական, իսկ պարոն Մատինովն հակառակ պարտաւորութեան կոչման իւրոյ, ինձ ևս մեղադիր լինի յայնոսիկ, զի թոյլ ոչ տամ փահանայից յափշտակել զպատկանեալ վինակի արդիւնս:

Առ 9⁶: Վասն տեղափոխելոյ զմասունս սրբոց յեկեղեցոյ յեկեղեցի:

Եւ ոչ զմի մասունս սրբոց ես չեմ տեղափոխեալ ի միոյ եկեղեցոյ ի միսն, միմիայն գրագրութիւն սկսաւ ի կօնսխատօրիին, 1841 ամի, վասն տեղափոխելոյ ժամանակատրապէս զմասունս սրբոյն Գեորգայ յեկեղեցոյն կաթողիկէի յեկեղեցին Հրեշտակապետի, յատկապէս վասն օգտի շինութեան նոյն Հրեշտակապետ եկեղեցոյ, այս գրագրութիւն գտանի ի վերագննութեան նոյնիսկ Սիւնհոդոսիդ, որ վնդեալ է նոյնպէս զիշեալ մասունսն թողուլ ի կաթողիկէ եկեղեցոյ իբրև սեպհականութիւն այնորիկ: Հանգամանքն

⁷⁹ Բ պաշտօն

գորս առաջի արարեալ է պարոն Մատինովն զայսմ գործոյ շտան նմա զյարգ, աղմուկ ժողովրդոց, արգելումն տեղափոխութեան մասանցն, գնահատութիւն նոցա ընդ աւագ ֆահանային Յարութիւնի, զարմացումն թուրֆաց, ամենեւեան այդոբիկ են կեղծեալ առասպելք յանդգնականք առ սրբութիւնս և աններելիք առն կրթելոյ:

Առ 10⁶: Յաղագս ինքնական և անխնայ ի կիրարկանելոց զարդիւնս եկեղեցական:

Ժողովք ի մէջ եկեղեցեաց լինին, ի ձեռն կարգապահին եկեղեցեաց Տփլիսայ յաւագ ֆահանայից և յերիցփոխանաց իւրաքանչիւր եկեղեցեաց և բաժանին ի մէջ աղբատաց, ի ձեռն նոյնիսկ կարգապահին և ծանուցական թուղթքն ստորագրեալք ի ստացողացն պահպանին ամբողջ, եթէ պարոն Մատինովն չէր ըմբռնեալ ի ծարաւու չարախօսութեան, ապա իհարկէ ոչ երբեք ձեռն մին էր գրել զիս թափուցանօղ կամաւոր գրոց ժողովրդոց յօգուտ աղբատաց, կոչումն իմ յորում հասի ես, յան բամբասկեան կարողութիւնն⁸⁰, զոր ես ունիմ շնորհիւ Տեառն⁸¹, օգնութիւնն, զոր ցուցանեմ ես աղբատաց, ստիպեն զամօթե հարկանիլ յայդչափ անհնարին անպատուութեանց, որ ետ ինձ զանհրաժարելի հարկ արդարացուցանել զիս ընդդէմ այսչափ մերկաբան ստութեանց:

Առ 11⁶: Վասն տեղափոխելոյ զֆահանայս ի միոյ տեղոյ յայլ տեղի առանց իրիք պատճառի:

Զայսպիսի արդեօք ունի հիմն պարոն Մատինովն, թէ ես առանց հարկաւորութեան տեղափոխել եմ զֆահանայս և չգիտեմ պարտիմ ես արդեօք տալ նմա զհաշիւ ամենայն անցեալ ու ներկայ գործոց իմոց, որ էառ այդ իրաւունք պարոն Մատինովի, բայց իրաւունք իմ ի տեղափոխել զֆահանայս պարունակի ի կոչման արքեպիսկոպոսութեանս, և ց 1841 ամն ոչ ոք եղև ինձ առ այն արգելադիրք, և ոչ ումեք տայի ես զհաշիւ, բաց յԱստծոյ: Զկնի կազմելոյ շտառին յաղագս տեղափոխեալ ֆահանայից և զպատճառաց նոցին յայտնեալ եմ Սինհոդոսիդ յիւրում ժամանակի: Պ. Մատինովն տակաւին չգիտէ զիսկական պարտաւորութիւն թէմական առաջնորդի ի հոգևորական մասին, ի բազում դէպս նաև ի տեղափոխութիւն ֆահանայից գոն պատճառք, որ պարտին յայտնի լինիլ վիճակաւոր առաջնորդին և պատրիարքին և ոչ այլ ումեք: Արդարև դժուարին է առնել զինչ ի հաճոյս պարոն Մատինովին, որ հայի յիւս ոչ աչամբ անաշառ դատաւորի, այլ միայն դիտաւորութեամբ անգոսնելոյ զամենայն ներգործութիւնս իմ անխտիր ըստ ամենայնի,

⁸⁰ Բ կարողութիւնն

⁸¹ Բ Տէրն

ֆանգի նա ինքն ամբաստան լինի զվարուց և զբարուց հոգևորականաց⁸² թեմին Վրաստանի՝ վերաբերելով զայն իմումս անհոգութեան, զիարդ ուրեմն հնար իցէ ինձ ուղղել զվարս անուղիղ հոգևորականաց ոմանց, եթէ բարձցի յինեն և իշխանութիւնն տեղափոխելոյ զվատթար ֆահանայս ի հարստագոյն ծխոց յանհարուստս, և զառափինագոյնս⁸³ ի նոցանէ յանհարուստ ծխոց ի հարստագոյնս, ի սանձ և ի զուսպ⁸⁴ առաջնոցն և ի խրախոյս և ի ֆաշալեւորութիւն վերջնոցն, միթէ ոչ պահպանի այս կարգ և ի նոյն ինքն ի մարմնատուր իշխանութիւնն տեղափոխելով զֆաղաֆական աստիճանատուրս ըստ բնատուրութեանց և ընդունակութեանց իւրաքանչիւրոցն ինոցանէ, կարգս այս առաւել կարևոր համարի ի հոգևոր պաշտամունս նկատմամբ առաջնորդին ըստ ինչ-ինչ ամենահարկատու պատճառանաց, որոց ոչ կարէ ծանօթ լինել պարոն Մատինովն՝ ըստ կարի սահմանափակ գոլոյն գիտութեանց նորա կարգին հոգևորական պաշտօնատարութեան:

Ա.Ն 12^ն: Վասն հարստահարելոյ իմ զֆահանայս՝ խլելով զհարուստ ծուխս նոցա և յանձնելով այլոց:

Ես ոչ երբեք չեմ խլեալ ի ֆահանայից ոչ զհարուստ և ոչ զաղֆատ ժողովուրդս: Ստութիւն օրինակաց յառաջ բերելոց ի Մատինովայ ապացոյցանին ի ստորև յիւրում տեղոջ, բայց այնուամենայնիւ թէև արարեալ իսկ իցեմ այս շինէր արտաքոյ սահմանի իշխանութեան իմում, և պատճառք առ այն պարտին յայտնի լինիլ ինձ միայն և ի կարևոր դէպս սրբազնագոյն կաթողիկոսութիւնն ըստ նոյնիսկ հոգևորական մասին՝ որպէս յիշեցաւ ի վերոյ ի 11^ա յօդուածի:

Ա.Ն 13^ն: Յաղագս առաջարկելոյ ի ձեռնադրութիւն զանգրագէտս:

Ըստ կանոնաց մերս եկեղեցւոյ, ըստ իրաւանց տուելոց վիճակատու առաջնորդաց և ըստ զօրութեան 58, 59 և 104 յօդուածոց բարձրագոյն կամօք հաստատեալ կարգադրութեան յաղագս կառուարութեան գործոց հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, վիճակատու առաջնորդք ոչ պարտաւորին ի մասին ձեռնադրելոյ զանձինս, որք ունին առ այն զիրաւունս մատչիլ առաջարկութեամբ ի Սինհոդոսն տնօրէնութիւնն արարեալ, ի Սինհոդոսէն ըստ այսմ առարկայի յիշատակեալն ի հրամանի նորին յ31^ն հոգտեմբերի 1841 ամի հազիւ կարէ փոխել զվերտառեալ կանոնս և զկարգադրութիւնս առանց բարձրագոյն վճռահատութեան: Զայսմանէ ես դիմեցի առաջարկութեամբ առ պարոն գլխատուր կառուարիչն Վրաստանի և նորին բարձր գերագանցու-

⁸² Բ հոգևորական

⁸³ Բ զառափինագոյնս

⁸⁴ Բ ի ցաւոց

թիւնն եթող զայս առարկայ ցգալ սրբազնաստուրբ հայրապետին, բայց առաջարկեալն յինէն ի վերջնում նուագի վասն ձեռնադրելոյ ի զանազան աստիճանս էին արժանատրք և ընդունակք այնմ, բայց վճռահատութիւն ձեռնադրելոյ եղև ստացեալ վասն այնոցիկ միայն որք ի լինիլն աստ պ. Մատինովի գտին զդէպս հանոյանալոյ նմա իհարկէ ըստ առանձին պատճառանաց վասն յարժանատրութեան նոցա: Այնոքիկ իսկ անձինք, որք եղեն անարժանք հաստատութեամբ Սիւնհոդոսին, միմիայն ըստ կամաց պ. Մատինովի, որ չէգիտ ժամանակ ի գործ դնելոյ զմիջոցս վերահասու լինելոյ ընդունակութեանց նոցա եղեն հարցաքննեալք, ի գալն աստ անդամոց Սիւնհոդոսին վասն ընդառաջ գնալոյ կաթողիկոսին, ի բարձր սրբազան արքեպիսկոպոսացն, ի Յովսէփայ և ի Դուկասու և երևեցան արժանատրք, ուստի և նոքային յառաջարկեցին գնոցանէ, ի Սիւնհոդոսն, ի 14 սեպտեմբերի, 1843 ամի, № 70:

Ա.Ռ 14^է: Յաղագս տալոյ իմ ֆահանայից զպարգևս:

Այդ ճշմարիտ է, բայց ես և այլ թէմակալ արքեպիսկոպոսունք միշտ առնէաք զայդ, իսկ վասն իրաւանց իմոց առ այդ արդէն ես յայտնեալ եմ Սիւնհոդոսիդ և Սիւնհոդոսդ զվճիռ այդորիկ եթող ցգալուստ կաթողիկոսին, որում սպասեմք:

Ա.Ռ 15^է: Յաղագս արգելոյ⁸⁵ ֆահանայից կրել զշլապայս:

Խորթութիւն այսր մեղադրանաց պատասխանոյ անգամ չէ արժանի, բայց ես անկեղծաբար ասեմ, թէ ոչ երբէք և ոչ ումէք չեմ արգելեալ ծածկել զշլապայս:

Ա.Ռ 16^է: Վասն պատարագելոյ ի Մեծի պահս:

Առ այս պատասխանեալ եմ ի յօդուած 4^է:

Ա.Ռ 17^է: Վասն տեղափոխելոյ զմասունս, ի միոյ եկեղեցոյ յայլ եկեղեցի:

Արդէն պատասխանեալ եմ ի յօդուածն 9^է:

Ա.Ռ 18^է:

Յաղագս անիրաւաբար ի բաց կացուցանելոյ զՄիրիմանովն յերիցփոխանութիւնէ ի 1839 ամի:

Աստիճանատու Միւր Միրիմանեանցն արձակեալ է ի պաշտօնէ երիցփոխանութեան ի 1834 և ոչ ի 1839 ամի որպէս գրէ Մատինովն՝ հնարելով զամենայն կարևոր կեղծիս, ի մեղադրել զիս զկնի Միրիմանովայ եմուտ յայս պաշտօն Մեսրոպովն և զկնի նորա Մովսէսն Միրիմանեանց, որ և կառաւարեաց զեկեղեցին ց 1838 ամն և յայսմ ժամանակի արձակեցաւ ընդ խնդրոյ

⁸⁵ Թ արգելելոյ

ժողովրդոց ըստ եզրակացության կոնսիստորիին համաձայն օրինաց, և թեպետ Մովսեսն Միրիմանեանց արար գտապատիր ամբաստանութիւնս, բայց Սիւնհոդոսն ընկալեալ ի կոնսիստորէն զգրումն գանկատանաց նորա, յայտնեաց զիւրն համաձայնութիւն առ վնիո կոնսիստորիային որպէս երկի ի հրամանէ Սիւնհոդոսիդ յ30^և յունիսի 1839 ամի №870: Եթէ պ. Մատինովն շարժեալ լինէր ի ցանկութիւն միայն յարուցանելոյ զկարգ իբրու թէ յանկարգ վիճակին Վրաստանի, և ոչ բնաւ ի կրից ատելութիւն նորա առ իս, արդարև իսկութեամբ տեղեկանայր կանխաւ հանգամանաց գործոյս այսորիկ ի գրագրութեանց Սիւնհոդոսին և ոչ բնաւ թոյլ տայր անձին առաքել առ ծայրագոյն իշխանութիւնն, զայնպիսի անհիմն և սուտ ամբաստանութիւնս դիտաւորութեամբ միայն անգոսնելոյ առաջի մեծաւորաց զիս զհոգևոր առաջնորդն իւր:

Առ 19^և: Յաղագս հալածանաց կրելոյ յինէն Բաղդասար աւագ Բահանայի:

Բարբ ու բնութիւն այս արագ Բահանայի յայտնի են ամենեցուն ևս առաւել այժմեան կաթողիկոսին, յորմէ պատժեալ է նա արժանապէս ըստ իւրոց գործոց, և պաշտօն գործակատարութեան յանձնեալ էր ոչ այսմ արագ Բահանայի այլ ///ական եղբօր նորա: Գործք յաղագս արարեալ յանցանաց նորա մինչ ի յայտ գալն ամենողորմած Մանիֆէստի վերջացեալ են զօրութեամբ Մանիֆէստի և մնացեալն շարունակին, իսկ վախճանական վնիո այսոցիկ գործոց որպէս ինձ թոյի մնան գալստեան վեհափառ հայրապետին, որ լիակատար իշխանութեամբ իւրով որոշեցէ զվիճակ այս անարժան հովուի, ոչ հայեցեալ յայն թէ նա կարաց գտանել զայնպիսի հզօր պաշտպանութիւն, որպիսին է Մատինովին: Վատահամբատութիւն⁸⁶ յիշեալ Բաղդասարն արագ Բահանայի Բաջ յայտնի են և նորին վեհափառութեան, որ զկնի կրելոյ ի նմանէ զբազում նախատինս և զպատիժս, տակաւին մնաց և մնայ ցայսօր ժամանակի անուղիղ և որ առաւել զարմանալին է իւրով վատբարութեամբք գտանէ զպաշտպանս իւրոցն վատբարութեանց:

Առ 20^և: Յաղագս սպասելոյ եկեղեցական զպաշտամանս յեկեղեցիս Գօրոյ:

Արդարև ի վիճակին Գօրվոյ գոյ զգալի կարօտութիւն հոգևորականաց, սակայն ոչ այնչափ որպէս գրէ պարոն Մատինովն, որպիսում պակասութեան նա ինքն է պատճառ, ըստ որում ոմանք յառաջարկելոցն յինէն վասն ձեռնադրութեան և ոչ հաստատելոց ըստ կամաց Մատինովի էին վասն եկեղեցեաց Գօրոյ:

⁸⁶ Բ Վատահամբատութիւն

Առ 21^և: Յաղագս պսակելոյ զաներորդին Թաղէոս աւագ Բահանայի յաստինանի մերձատրութեան⁸⁷ և յաղագս կատարելոյ զանթոյլատրելի պսակս յայլ տեղիս:

Յաղագս զգուշութեանց պահպանելոց վասն չհաս պսակաց բացայայտեալ է յ2^{րդ} յօդուածին և թէ զկնի այնորիկ ուրեիցէ թոյլատրեալ են երկբայական պսակք առանց վնոց Սիւնհոդոսին, է անստոյգ, և յաղագս պսակի գորմէ յիշէ աստանօր Մատինովն, ի գործս վիճակիս չիք տեղեկութիւն: Վասն որոյ և վիճակային իշխանութիւնն ոչինչ կարէր առնել ըստ այնմ անտեղեակ գոլով հանգամանաց գործոյն, իսկ այժմ տեղեկացեալ այնմիկ յամբաստանութիւնէ, աստի պարոն Մատինովին արարի զոնօրէնութիւն Բննելոյ զայն և յիւրում ժամանակի յայտնեցից Սիւնհոդոսին:

Առ 22^և: Յաղագս տալոյ զայգին վանաց եկեղեցոյ և զտուն նեմարանին ի վարձու առանց վաճառախոսութեան:

Եւ զայս ևս սուտ ասէ պարոն Մատինովն: Այգին տուեալ է Մելիքովին յետ վերջին վաճառախոսութեան 65 մանեք արծաթոյ, այնու դաշամբ, զի նա զամենայն հարկատրեալ ծախս այգւոյն արասցէ ի սեպհականութիւնէ իւրմէ, գորմէ կազմեցաւ ի կօնսխստօրիին օրագիր, յ2 յուլիսի 1843 ամի և ըստ այնմ եղեալ է դաշն: Իսկ տունն տուեալ է Կարինեանցին ոչ 120 մանեքով, որպէս գրէ պարոն Մատինովն, այլ 150 մանեք յամենայն յայս այնչափ գնոյ, որչափ հատուցեալ է և նախկին բնակիչն ինմա, և ոչ ոք աւելի Բան զայն, չէ տուեալ երբեք:

Առ 23^և: Յաղագս այցելանելոյ ի վիճակս:

Եւ այս ևս սուտ է, եւ յայցելեալ եմ համօրէն վիճակիս ի 1838 և 1839 ամս և ի 1841 ամի առաքեալ եմ զաւագ անդամ կօնսխստօրիին զվարդապետն Գէորգ (որ այժմ է եպիսկոպոս) գոր և արարի ի վերայ հիման 64 յօդուածոյ, բարձրագոյն կամօք հաստատեալ կարգադրութիւն:

Առ 24^և: Վասն չտալոյ իմ զհաշիւ, յաղագս կառաւարութեան եկեղեցեաց:

Յամենայն ժամ եւս զկնի յայցելութեանս տուեալ եմ եւս զհաշիւ Սիւնհոդոսիդ և երջանկայիշատակ կաթողիկոսին, և վասն 1842 ամի առաջի արաւեալ եմ Սիւնհոդոսիդ յ9^և յուլիսի անցեալ ամի №120:

Առ 25^և: Վասն թշուառ վիճակի գործոց կօնսխստօրիին, յորում գործք յնթացս 10^և ամաց ոչ ստանան զվախճան:

Եթէ այս ամբաստունութիւն էր ճշմարիտ, ունելով զցուցակ գործոց առ ինքն, վասն էր պ. Մատինովն ոչ նշանակեաց զոմանս ի նոցունց, որք ըստ

⁸⁷ Բ մերձատրութեան

բանից նորա ոչ ստանան զվախման ի բազում ամս: Գոն գործք ոմանք սկսեալք ոչ ի բազմաց հետէ, որք մնան անվնիւ յաղագս չկատարելոյ ատենական տեղեաց զպահանջմունս կօնսխտօրիին, ոչ հայեցեալ ի բազմադիմի (°) կրկնողութիւնս: Օգտակարագոյն ևս լինէր, եթէ պ. Մատինովն փոխանակ շարադրելոյ զսուտ ամբաստանութիւնս ցուցցէր նման նախորդի իւրում զիւրն գործակցութիւն կօնսխտօրիին: Վասն փութով վերջաւորելոյ զայնս ի ձեռն թղթակցութեանց⁸⁸ ընդ ում հարկն է, վասն անյապաղ բաւ առնելոյ պահանջմանց կօնսխտօրիին:

Առ 26^ր: Յաղագս կորուսանելոց զժամանակն բողոքմանց, առ որ բերէ յօրինակ զգործն Սարգիսեանց, ի մասին Բրգան վանաց եկեղեցւոյ:

Ահա միւս ևս յայտնի սուտ. ժամանակն վասն տալոյ զբողոքն նշանակեալ էր ի 20^ր դեկտեմբերի և բողոքն տուեալ է ի ձեռն պատգամաւորի, ի հոգևոր կուսէ ի 10^ր դեկտեմբերի: Իսկ բուրգն որպէս յառաջն նոյնպէս և այժմ է ընդ անդորր իշխանութեամբ եկեղեցայն:

Առ 27^ր: Յաղագս ընտրելոյ իմ զանդամս անգրագէտս ըստ առանձին դիտատրութեան:

Ընտրել զանդամս է իմ պարտատրութիւն և ըստ այսմ հանդիսանան բարեբարոյութեամբ, բաւական ուսմամբ և ոմանք գիտութեամբ բազում լեզուաց:

Առ 28^ր: Յաղագս առաջարկելոյ իմ հակառակ հրամանի Սիննողոսին զանձինս անարժանս ի փահանայութիւն:

Այսմ պատասխանեալ եմ ի 13 յօդուածի: Այլ ընդ այսմ ևս յաւելեց, թէ պ. Մատինեանցն չէ ընկալեալ ի նկատողութիւն զի սուղ միջոցի բացումն աստ նեմարանին, որ տես անկարացեալ է տալ զպտուղս ուսմանց, յորմէ գոյ ակնկալութեան, ուստի եթէ հեռանալ բոլորովին ի կարեկցութիւնէ ընտրողութեան սրբազնագործ և ստորին եկեղեցական պաշտօնէից, յայնժամ մեծ մասն ժողովրդոց մնան բոլորովին առանց կատարման փրատոնէական պարտատրութեան, և այս առաւել վնասակար հետևանս կարէ ունիլ, քան թէ զձեռնադրելն զսակաւառուսումնս ի փահանայս:

Առ 29^ր: Զայնմանէ, թէ ի լինիլն իմ յԱխլցիսայ անդամ կօնսխտօրիի, չէ թողեալ զինուզ զգոհս մինչև չէ ստացեալ զ 75 կոպէկն ի մատաղէ:

Զէ ուղիղ, զինումն մատաղաց թողեալ է ի կամս իւրաքանչիւրոց, իսկ անդամն նշանակի առ այն միայն վասն զառաջս ունելոյ և կարնելոյ զշարիս, որք կարին պատահել ի ժամանակի խուռն ընթացից ժողովրդոց յերկրագոյրեան:

⁸⁸ Բ թխրակցութեանց

Առ 30⁶: Թույլ տուեալ իմ փախստական վարդապետի եկելոյ ի Կոստանդինուպօլսէ պատարագել յեկեղեցոյ Բեդիսենիմու⁸⁹:

Այս է յանդգնութիւն և սուտ, աստ եկեալ է ոչ փախստական, այլ վարդապետն Կարապետ ի միաբանութիւնէ Ղփչաղու վանաց վիճակին Ալէքսանդրօպօլու ի տեսութիւն ազգականաց, ընդ գրութեան յաշորդի տեղոյն Նիկողայոս եպիսկոպոսի, և իբրև անձն սրբազնագործ մատոյց զպատարագ յատուր սուրբ Յարութեան զատկի, վասն հաղորդութեան սրբազան խորհրդոյ, իսկ վասն չփոփ արդեանց ստացելոց նորա յեկեղեցոյ, ո՛չ էր և ո՛չ գոյ հետախոյզ:

Առ 31⁶: Յաղագս պսակման հարուստ ձկնավանառ Մէլօ Մէհրաբովի 70 ամաց ընդ անշափահաս աղջկան, զոր ես յանձնեալ եմ անդամոյ կօնսիստօրիի պսակել, վասն այն, թէ ծխատէր քահանայն ոչ համաձայնեցաւ առ այն: Ահա կատարեալ սուտ. փեսայացուն, եթէ ոչ սակաւ, սակայն և ոչ աւելի էր քան 455 ամաց, իսկ աղջիկն 22 ամաց, զայս պսակ ոչ կատարեաց աւագ քահանայն Մէլիսեդէկ, զի ժողովուրդ նորա տուեալ եղև այլում քահանայի, վասն զի նա արար զանշափ պահանջմունս հատուցանելոյ վասն կատարման պսակի, և թէպէտ նախագգուշացոցի զնա ի ձեռն անդամոյ կօնսիստօրիի, զի զգուշացի, այլ չկամեցաւ լսել զյորդորանս պատասխանելով, եթէ ոչ հատուցին նմա համաձայն նշանակման նորա, թո՛ղ ով և կամի պսակեցէ, և թէպէտ նա մնաց վասն այսպիսի յանցանաց առանց դատապարտութեան, այս եղև միմիայն ի յարգանս ձերութեան նորա, և ինքն իսկ Մէլիսեդէկ աւագ քահանայն յանձն էառ զյանցանս իւր, և այս ապացուցանի այնու, զի նա չէ տուեալ ումեք զգանգատ, ո՛չ հանգուցեալ պատրիարգին, ո՛չ պրօկուրօրին և ո՛չ Սիւննոդոսին:

Առ 32⁶: Ի մասին պսակելոյ զաղջկունս 16 ամաց և տալոյ ծխատէր քահանայից, զվկայական չափահասութեան նոցա ըստ իմումս ստիպման:

Ի նոյն իսկ կարգի է, որ յայտնեալ է յ2 յօդուած իմում պատասխանոյ ի մասին նախագգուշութեան անթոյլատրելի պսակաց, մեղադրութիւն պ. Մատինովի չունի և զսակաւ ինչ ճշմարտամանութիւն, և զվկայութիւնս տան ոչ քահանայք, այլ ժողովուրդք ոչ պակաս յ12 անձանց:

Առ 33⁶: Յաղագս չտալոյ աղփատաց զժողովեալ դրամս:

Առ այս պատասխանեալ եմ ի10 յօդուածի:

Առ 34⁶: Յաղագս ժողովման դրամոց վասն շինութեան Յորդանանու աւելի քան զհարկատրեալս առ այն:

⁸⁹ Բ Բեդիսենիմու

Շինութիւն Յորդանանու արարեալ ի ձեռն երեցփոխանի վանքի⁹⁰ եկեղեցոյ և ծախքն ընդ հաշուոյ առաջի արարելոյ, ի նմանէ լինին երբեմն աւելի և երբեմն սակաւ, այդ պատճառի յայնմանէ զի յայլ և այլ ամս հարկատրի գնել զտախտակս վասն կամրջի յաղագս⁹¹ անցանելոյ ընդ ջուրն, երբ յաւելանայք զսովորականն, ըստ չափու այսոցիկ ծախուց ժողովին, ի ձեռն երեցփոխանին դրամքն:

Առ 35⁶: Յաղագս շինելոյ յիրաքանչիւր եկեղեցիս զերկուս արթոս մէկն ուրն մանէքի:

Ուղիղ է, արթոքն շինեալ են ի գլխատր եկեղեցիս ընդ իմումս հրամանի, վասն այն զի ի գնալն իմ և արքեպիսկոպոսաց յեկեղեցիս, ոչ ժողովել զարթոս ի տանց, որ բաց յանյարմարութիւնէ, ունիցի զտեսակ աղքատութեան, բոլորովին անպատշաճ, իսկ զգինս այնոցիկ ես համարիմ բաւական ածանագին: Զորամս վասն այսոցիկ հատուցեալ են ոչ ես, այլ երեցփոխանքն: Դժուարին է հանդամալ պ. Մատինեանին, ինքն իսկ ցուցանէ զանձն լինիլ ցանկացող բարեկարգութեան, ոչ համեմատելով նաև ընդ կարողութեան, իսկ զներկայ ծախս գոր պահանջէր անշուշտ հարկատրութիւնն, գուն գործ է ցուցանել յորպիսի յանցատր եղանակի, չնկատելով, թէ այս գուն գործ էլ նորա շրջի, ի բամբասանս, բայց ես ոչ զարմանամ ընդ այս, զի որովհետև և ատելութիւնն խփէ զայս արդարութեան:

Առ 36⁶: Յաղագս ժողովոյ վասն փախստական վարդապետի օսմանցոց 4 ուրբի յիրաքանչիւր յեկեղեցոյ:

Յաչս պ. Մատինովի իւրաքանչիւր վարդապետ, որ այց ելանէ վանական եղբարց իւրոց, է թափառական, զայս իսկ անպատշաճ կոչումն տայ նաև վարդապետին Միքայելի, եկելոյ ի Վանից Լիբանանու հոռվմէական դաւանութեան, ընդ վկայականաց արքեպիսկոպոսաց եղելոց ի Տանկաստան, նա գնացեալ է յէջմիածին և յայլ վանօրայս և ես ըստ յանձնարարութեան արժանայիշատակ պատրիարքին ժողովեցի վասն նորա ի գլխատր եկեղեցեացն չորս չորս⁹² մանէթս:

Առ 37⁶: Յաղագս հրամայելոյ իմ երիցփոխանաց զի հաշուեմատեանս տացեն արտագրել Ախալցխեցի տիրացու Դաւթի հատուցմամբ զտասն տասն մանէթն: Հաշիւքն առաջի արարեալք յերիցփոխանաց պահպանին ի Կօնսիստօրիին, որք և կարեն լինիլ ապացոյց, թէ յումմէ են արտագրեալք, իսկ

⁹⁰ Բ վանաց

⁹¹ Բ յաղակս

⁹² Բ 4 չորս

թէ ում են տուեալ երիցփոխանքն, որք չգիտեն զհայոց գիր արտագրել զայնս նոցա է յայտնի և սեպհականապէս կախի զնոցունց պարապեցուցանել վասն այն զով և հանեսցին⁹³, նմանապէս և հատուցանել արտագրողաց, որքան նոքա կամեցեալ են նոցային, իսկ յայտնի յաղբերաց, իսկ զհրամանն զոր ասէ Մատինովն, չեմ տուեալ ես:

Առ 38^ի: Յաղագս պահանջելոյ իմ յիրաքանչիւր պսակէ ի 20 կոպեկէ ց 1 ոռութի արծաթոյ՝ չհայելով ի հարստութիւն իմ:

Պահանջումն ի պսակաց չէ յինէն եղեալ, այլ հիմնեալ է ի վերայ սովորութեան եղելոյ ի հին ժամանակաց: Ոչ վատ լինէր պարոն Մատինովին, որ քննէ զայսքան չնոտի արդիւնս, գիտել և զայն, որքան որք և աղբատ ողջոյն ընտանեօք ստանան զապրուստ յարդեանց իմոց, թուել զայս օժանդակութիւնս արարեալս յինէն վասն Քրիստոսի, այժմ չէ անդէպ, այլ տամ նկատողութիւնս պ. Մատինովին, եթէ նա միտ դնէր այսմ որպէս պարտն էր, թէ որպէս ի գործածեմ զհարստութիւն իմ, յայնժամ տեսանէր, թէ աստ զգացմունք նախանձու անտեղի է, այնու առաւել, թէ հարստութիւն իմ բաղկացեալ է ի մահուր դրոց ժողովրդոց, որք հանաչեն զաշխատանս իմ յօգուտ նոցա:

Առ 39^ի: Յաղագս հասուցանելոյ առ իս զմատաղս յեկեղեցեաց և չգրելոյ յարդիւնս:

Յորէ անտի մտանելոյ արդեանց վիճակիս ի կօնսխստօրիայն առ իս չիք հասեալ կենդանի մատաղք, այլ բազումք գիտելով, թէ որքան որք կերակրին յարեպիսկոպոսարանի, առաքեն վասն նոցա և վասն վանից զմի մասն ի մտոյ մատաղաց: Առարկայք նշանակեալք ի ներկայ և ի նախընթաց յօդուածս, ծառային աւելի այլոց ամբաստանութեանց պ. Մատինովի, իսկական գրգռմամբ, որք ի ձեռն նորա կառավարեցան, ոչ զգացողութիւնք բարեդիտաւորութեան, այլ զգացմունք սաստիկ թշնամութեան և նախանձու ընդ իս: Այսոքիկ անմահուր ստիպմունք հասուցին զնա ի կատարեալ մոռացօնս ի մասին ամենայն անյարմարաւորութեան⁹⁴ և բարեդիտողութեան: Զցանկութեան վրեժխնդրութիւնն յայտնի ցուցանէ յամենայն բառս իւր, որք հային ի վշտացուցանել զիս:

Առ 40^ի: Յաղագս խլելոյ զայրին Ադամայ յաւագ քահանայէ Սահարունոյ և յանձնելոյ Յարութիւն քահանայի պսակել զնա ի թիւս տէրունեաց և այլն:

Ստոյգ է, զայրին Ադամայ ամուսնացեալ ընդ աստիճանաւորի ես յանձնեցի Յարութիւն քահանայի պսակել ի թիւս տէրունեաց, վասն զի այն երկ-

⁹³ Բ հաշեսցին

⁹⁴ Բ յարմարաւորութեան

րորդ այր նորա է ի ծխոց Յարութին ֆահանայի, ուրեմն և կինն պարտ է հեկիլ առն, նաև այն աստիճանաւոր էր խոստովանաւորդի տէր Յարութինի և ցանկացաւ պսակիլ ի ձեռն նորա: Ուրեմն զոր արգելանս գտանէ յայսմ պ. Մատինեանցն, որ մեղադրէ զիս յայսմ առիթ, կարէ վնոել միմիայն նա իսկ Մատինովն: Եւս սակաւագոյն կարէ մեղադրել զիս յայնմ, թէ ես աշխատիմ բազմացուցանել զթիւ տէրունեաց՝ թուելով զերկու մասն յարդեանց նոցա ընդ վիճակային արդիւնց, առանց այնր իւ, ապա պահպանեսցին Կօնախտօրիայն, հոգևոր կառաւարութիւնմ, հոգևոր դպրոցմ, վանօրայմ և արհեստիսկոպոսարանմ, ուրեմն զայս պարտ էր գիտել պ. Մատինովի, նմանապէս և զայն, թէ զայլ աղբիւս չունի այս վիճակ:

Ա.Ն 41⁶: Բաց ի բազում ժողովրդավարութեան յոգուտ աղֆատաց, յեկեղեցիս արարեալ լինին ի կրպակս և ի փողոցս ի ձեռն ֆահանայից:

Թէև այս լինիցէր ուղիղ, յայնժամ ևս չիք տեղի կշտամբանաց: Ամենայն աղբիւր ժողովարարութեան վասն աղֆատաց միայն եթէ իցէ այս բարեյոժար, է գործ սուրբ: Այլ բացարձակ ասեմ, զի միայն մի անգամ լինի յամենայն ժողովարարութիւն ի կրպակս և ի փողոցս ոչ յոգուտ աղֆատաց, այլ վասն մոմոյ⁹⁵ յաղագս լուսաւորութեան սեղանոյ Սրբոյ էջմիածնի ըստ սովորութեան եղելոյ ի հնուստ: Ա.Ն այսպիսի տուրս նուիրողն ոչ միայն չցուցանեն զանբաւականութիւն որպէս նկարագրէ Մատինովն, այլ տան զնուէր ամենայն պատրաստութեամբ և ուրախութեամբ, իբրև զհոգեկան պարտս:

Ա.Ն 42⁶: Յաղագս յանձնելոյ երկուց ֆահանայից Թէլաւու զերկուս տունս ի գեղջն Շալաւու:

Մերձ Թէլաւու ի գիւղն Շալաւուր բնակին 4 տուն հայք և որպէս երեւի ի շտատէն ընդ այլ երից սակաւաբնակ գիւղօրէից յանձնեալ են հովութիւն ֆահանայից Թէլաւու Սուրբ Գէորգ եկեղեցոյ և ֆահանայիդ այդոքիկ հերթակալութեամբ գնան յասացեալ յաւանն վասն կատարելոյ զհոգեկան պէտս, ուրեմն աստ չիք ինչ անպատշաճութիւն և ինքնակամ ներգործութիւն իմ, որպէս երևակայէ պ. Մատինովն, որ պատրաստ է միշտ և յամենուրէք զրպարտել զիս:

Ա.Ն 43⁶: Յաղագս երկիւղի յեկեղեցիս ի պատճառս կարգելոց իմ զժամկոչս և տիրացուս ի փախստականաց:

Այս յօդուած ամբաստանութեան բացատրեալ է իսկապէս թիւր միտս, վասն զի պարոն Մատինովն կամի հաստատել յիմ վերայ զայն, զոր ես արմատախիլ արարեալ եմ, յապացուցութիւն այսր է՝ տնօրէնութիւն վիճակային

⁹⁵ Բ մասանց

իշխանութեան 6⁶ օգոստոսի⁹⁶ 1843 ամի: Երբ եկաւ ի տեղեկութիւն ատենին, թէ աւագ ֆահանայք և երիցփոխանք յոմանս եկեղեցիս կարգին զժամկոչս⁹⁷ յանձանօք ու յանգէտ անձանց, յայնժամ հրամայեցաւ բարեկարգչին՝ պատատրել ձեռագրաւ զաւագ ֆահանայս և զերիցփոխանս անյապաղ և անպատճառ արձակել զամենայն անձանօք ժամկոչս և ի տեղիս նոցա կարգել զհաւատարիմ արս, երկիւղի սաստիկ պահանջողութեան, ի դէպս որպէսզի և իցէ վնասակար անցից վասն բարեկարգութեան եկեղեցեաց: Իսկ անձանօք տիրացոյք ամենեկին ո՛չ գոն:

Առ 44⁶: Յաղագս վարձատրելոյ զոմանս ի ֆահանայից առանց գիտութեան պատրիարգին և Սիւնհոդոսին:

Այսմ պատասխանեալ եմ արդէն ի 14 յօդուածի:

Առ 45⁶: Յաղագս չպատրաստելոյ իմ զոչ մին ի սրբազնագործութիւն և նեղելոյ իմ զուսումնականս:

Ոչ հայելով ի փոքր միջոցի՝ բացեալ հոգևոր դպրոցն և ի սակաւաբանակ միջոցս նորա բաւականաչափ կրթեալ են ի ծառայութիւն տանարին, և ըստ բարեբարոյութեան և ըստ ուսման և բազումք աւարտեալք զընթացս⁹⁸ ուսման մօտին ի ֆաղափական ծառայութիւն և յարժունի ուսումնարանս: Յայնմ թուոյ⁹⁹ են բոլոր գրագիրք Կոնստանտնուպոլիս և հոգևոր կառաւարութեանց: Նախանձատրութիւնն իմ ի տարածել զուսատրութիւն փաշ յայտնի է նոյնիսկ ատենակալաց Սիւնհոդոսիդ, և այսմ ապացոյց են գործք իմ բացայայտեալք յ1 յօդուածի, որք բաւական են գոնէ այնմ, զի ես կանգնեցայց ի դատաստանի, ի վեր, ֆան զՄատինովն: Զուսեալ ֆահանայս ոչ միայն չնեղիմ, այլ պատուիմ նշմարիտ յարգանօք՝ ապացուցանելով զայս ի նոյն իսկ գործում, այլ մի միայն ուսումն առանց ամենանիշտ բարեբարոյութեան, ոչ ուրեք չէ բաւական ևս առաւել ի ծառայութեան սրբոյ տանարին: Այսպէս, զօ՛վ բնատրութիւն աւագ ֆահանային Սահառունոյ բոլորովին ոչ համապատասխանէ ուսման նորա, այլ այնուամենայնիւ ես ոչ նեղիմ զնա, ոչ ինչ իւրիք, միայն թողեալ եմ զնա առանց պաշտօնի, զոր նա միշտ պատրաստ է ի կիրածել առ շարութիւնն և այս աւագ ֆահանայ նիւթելով ընդ իս զատելութիւն՝ է գլխաւոր աղբիւր պ. Մատինովայ վասն անհիմն ամբաստանութեանց զինէն: Ինքնին Սիւնհոդոսն ճանաչէ զայն աւագ ֆահանայ յատուս լինելոյ նորա ատենադպիր յայնցեալ հոգևոր կառաւարութեան, ևս առաւել նա հրատարակեաց

⁹⁶ Բ յօգոստոսի

⁹⁷ Բ զժամանակս

⁹⁸ Բ զընթացս

⁹⁹ Բ թվոյ

զիւրն ամբարշտութիւն մինչ կարգեալ էր ուսուցիչ և վերատեսուչ նեմարանին էջմիաձնի, ուստի արժանայիշատակ կաթողիկոսն արտաբնեաց զնա անպատուութեամբ՝ իբրև զանարժան և վնասակար անձն:

Առ 46^ե: Յաղագս տրտնջելոյ զինչն բոլոր հասարակութեան:

Ես չեմ տուեալ զփոքրագոյն ինչ առիթ տրտնջելոյ հասարակութեան զինչն, և՛ տեսանեմ, և՛ զգամ ըստ յարակցութիւնց նորա առ իս բոլորովին է ընդդէմ: Այս է ըստ ամենայնի ընդունայն որպէս և բոլոր ամբաստանութիւնն է նկարագրութիւն պ. Մատինովի, այլ եթէ նա կամ Սահառունին և նմանք նոցա տրտնջին զինչն, չէ այս ձայն ողջոյն հասարակութեան, որ եթէ ունէր զինչն առիթ անբասականութեան, իհարկէ առանց օգնականութեան Մատինովի, կարէր բողոքել ի Սիննոդոսն, քանզի ոչինչ և ոչ ոք կարէ նեղել զազատութիւն նորա:

Ի վախճան այսր պատասխանոյ իմոյ՝ ես խոնարհաբար խնդրեմ հասուցանել ի ծանօթութիւն տ.՞ տ.՞ նախարարին ներքին գործոց և գլխատուր կառաւարչին Վրաստանի, քանզի պ. Մատինովն և առ նոսա առաքեալ է զնմանօրինակ ամբաստանութիւնս¹⁰⁰ զինչն, որպէս և ի Սիննոդոսդն, նմանապէս խնդրեմ և ի պաշտպանել զիս յապագայն¹⁰¹ ի ցաւեցուցանելոյ¹⁰² պ. Մատինովի:

Թեմակալ արքեպիսկոպոս հայոց Վրաստանի և գաղթելոց ի Տայս՝ Կարապետ:

N37: ի 22^ե յունվարի, 1844 ամի, ի Տփլիս¹⁰³:

¹⁰⁰ Բ ամբարտանութիւնս

¹⁰¹ Բ յապակայն

¹⁰² Բ յամեցուցանելոյ

¹⁰³ Բ Թփլիս

GOHAR GEVORGYAN

**THE ACTIVITIES OF THE PRIMATE OF THE DIOCESE OF THE ARMENIAN
CHURCH IN GEORGIA ARCHBISHOP KARAPET BAGRATUNI IN THE
CONTEXT OF HIS STATEMENT ADDRESSED
TO THE SYNOD OF ECHMIADZIN**

Keywords: Diocese of the Armenian Apostolic Church of Georgia, Archbishop Karapet Bagratuni, Diocesan Primate, Matenadaran Archive (Alexander Yeritsyan's fund), National Archive of Armenia, synod of Echmiadzin, statement, Karin.

Archbishop Karapet Bagratuni is one of the spiritual figures who has truly left a great mark on the history of the Armenian Diocese of Georgia. His role and efforts in improving the educational, cultural and social life of the Georgian-Armenian people are undeniable, despite the disagreements, criticisms and accusations of his activities. My study is based on numerous documents from the National Archive of Armenia, the Alexander Yeritsyan Fund in the Matenadaran Archives and other written sources related to the activities of Archbishop Karapet Bagratuni. I have prepared for publication a remarkable document, in which Archbishop Karapet, refuting the accusations made by Chief Prosecutor Matinov, presents his dedicated activities directed towards the welfare of the Armenian Church and people.

The study of the statement provides an opportunity to talk about a prolific Armenian spiritual figure who, during the 20 years of his leadership, greatly reformed and improved the spiritual, economic, social, and especially educational and cultural life of the Georgian-Armenian people, and also established close relations with the state and spiritual authorities of Georgia and Russia. The events discussed in this document provide the best characteristic of the spiritual life of Armenians in that period, as well as the relations with the local and central administrations.

ГОАР ГЕВОРГЯН

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДВОДИТЕЛЯ АРМЯНСКОЙ ЕПАРХИИ В ГРУЗИИ
АРХИЕПИСКОПА КАРАПЕТА БАГРАТУНИ В КОНТЕКСТЕ
АДРЕСОВАННОГО СИНОДУ ЭЧМИАДЗИНА ЗАЯВЛЕНИЯ**

Ключевые слова: Армянская епархия Грузии, архиепископ Карапет Багратуни, предводитель епархии, архив Матенадарана, архив Александра Ерицяна, Национальный архив Армении, Эчмиадзинский синод, Карин.

Архиепископ Карапет Багратуни – один из духовных деятелей, оставивших заметный след в истории армянской епархии Грузии. Несмотря на разногласия, критику и обвинения в его адрес, его роль и усилия, вложенные в улучшение образовательной, культурной и социально-экономической жизни армян Грузии, неоспоримы. Основой для нашего исследования послужили многочисленные документы, хранящиеся в Национальном архиве Армении и архиве Матенадарана (фонд Александра Ерицяна). Мы подготовили к публикации документ, в котором, в опровержение обвинений старшего прокурора Матинова, архиепископ Карапет представляет свою самоотверженную деятельность, направленную на благосостояние Армянской Церкви и армянского народа.

Изучение документа дает возможность говорить о духовном деятеле, который за 20 лет своего руководства значительно реформировал и улучшил духовную, экономическую, социальную и особенно образовательную и культурную жизнь армян, сформировал прочные связи с государственными и духовными властями Грузии и России.

События, о которых идет речь в документе, наилучшим образом характеризуют духовную жизнь армян того периода, а также их отношения с местной и центральной администрацией.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

REPORT

СООБЩЕНИЕ

ՀԱՍՄԻԿ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ*

ՎԵՆԵՐԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ*

DOI:10.57155/QMXH8786

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ¹

Բանալի բառեր՝ Ձեռագիր, բժշկագիտություն, բնագիտություն, նկարագրություն, հանրալեզվաբանություն, բառապաշար, հայերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, եվրոպական բժշկագիտություն:

Հայկական բժշկագիտության պատմության ուսումնասիրության աղբյուրները այն ձեռագիր մատյաններն են, որոնք ավանդել են միջնադարյան հայ բժշկապետերի և ժողովրդական բժիշկների ստեղծած գիտելիքը: Բժշկական բուսականություն ունեցող այս ձեռագիր ժառանգությունը պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունների, Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի, Ֆրանսիայի Ազգային, Թյուբինգենի համալսարանի, Բրիտանական գրադարաններում, և այլ հավաքածուներում: Հաշվի առնելով հրապարակված ձեռագրացուցակների տվյալներն, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ շարունակաբար նոր ձեռագրեր են ի հայտ գալիս տարբեր հավաքածուներում, կարելի է հայերեն բժշկական ձեռագրերի ընդհանուր թիվը համարել մոտ 1500 միավոր՝ չհաշված նաև բազմաթիվ անհատական ձեռագրեր:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ք. գ. ք., hasmik.kirakosian@gmail.com, հաղորդումը ստանալու օրը՝ 11 դեկտեմբերի, 2025:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.ք., makaryanvenera@yahoo.com:

¹ Սույն հաղորդումը տպագրվում է «Կին դեկլարանտի առաջնադասական ուղղված ծրագիր 2024» մրցույթի շահառու (ծածկագիր՝ 24WS-6B015) «Լեզվական իմացություն. բազմալեզվություն թե՛ բազմամանրալեզվություն – 16-18-րդ դարերի հայերեն ձեռագիր դեղագրերի և բժշկականների հանրալեզվաբանական ֆունկցիոն» ծրագրի շրջանակում:

մաթիվ ժողովածուներում տեղ գտած բժշկական հատվածները, գեղագրերը և հայատառ թուրքերեն գրված բժշկարանները:

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում պահվող բժշկական ձեռագրերի մոտավոր թիվը 86 է, որոնց ի մոտո ուսումնասիրության համար 2025 թվականի հուլիսի 26-ից օգոստոսի 6-ը մենք՝ Մատենադարանի «Բժշկական և բնագիտական բնագրերի ուսումնասիրման խմբի» ղեկավար Հասմիկ Կիրակոսյանը և Արևելագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող Վեներա Մակարյանը, այցելեցինք Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան: Մենք նպատակ ունեինք հանրալեզվաբանական քննության համար բժշկական ձեռագրերի ցանկից առանձնացնել մատյաններ և դրանց նյութը ներառել թեմայի ուսումնասիրության շրջանակ:

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում պահվող հայերեն ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունները՝ ներառյալ հիշատակարանները, հրատարակվել են «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա» եռահատորյակում²: Այս նկարագրությունները հիմք ծառայեցին ուսումնասիրման ենթակա ուսումնասիրվող ձեռագրերի նախնական ցանկը կազմելու և տեղում ուսումնասիրելու համար. դրանք են՝ հմր 17, 199, 254, 296, 310, 540, 554, 637, 639, 658, 776, 898, 1008, 1071, 1074, 1375, 1582, 1776, 1857 ձեռագրերը:

Այստեղ ներկայացվում են ուսումնասիրված ձեռագրերի մասին այն տեղեկությունները, մասնավորապես՝ բովանդակային և լեզվական առանձնահատկությունները, որոնցով պայմանավորված են դրանց հանրալեզվաբանական ուսումնասիրության հեռանկարները:

Վիեն. 310 – 1438 թ. գրված այս ձեռագիրը, թերևս, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարանի բժշկագիտական ձեռագրերի շարքի մեզ ամենից շատ հետաքրքրող ձեռագիրն էր, որի մանրամասն բովանդակային ուսումնասիրությունն ուղղակի անհրաժեշտություն էր: Այս ձեռագիրը Վենետիկի, 1294 թ. մագաղաթի վրա գրված հայերեն ամենահին բժշկարանի՝ «Գագիկ-Հեթումյան բժշկարանի» ազատ, մի շարք փոփոխություններով խմբագրությունն է (բանաբաղություն)³: Այն ընդօրինակել է տվել Հովհաննես հեքիմը⁴ Վարպետ Սկանտարի որդին: Վերնագիր չունենալու պատճառով այն պայմանականորեն

² Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Բ. Ա., կազմ. ՝ Հ. Յակովբոս, Վ. Տաշեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1895, Բ. Բ., կազմ. ՝ Հ. Համադասյան, Վիեննա, 1963, Բ. Գ., կազմ. ՝ Հ. Օգոստինոս վրդ. Սեքուեան, Վիեննա, 1983:

³ Ղևոնդ Յովնանեան, Հետազոտությունք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Վենետիկ, 1897, էջ 129-162:

⁴ Հեքիմ բաղի համար տե՛ս ծան. 6:

կոչում են «Ախրապատին Յովհաննու բժշկի» կամ «Հովհաննես հեքիմի բժշկարան»։ Գրիչն է Աբրահամ աբեղան։ Փաստորեն, Վիեն. 310 ձեռագիրը բովանդակում է հայկական միջնադարյան բժշկության ամենաառաջին բժշկագիտական (գեղաբանություն) աշխատությունը՝ «Գագիկի դեղարան»-ը (10-րդ դ. վերջ — 11-րդ դ. սկիզբ)։ Դրա բովանդակային քննահամեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է կտա նորովի ներկայացնել մինչ այժմ առաջ քաշված և տարածված մի շարք թեզերից բոլորովին տարբեր տեսակետներ⁵։

Վիեն. 17 ձեռագիրը, վերնագրված «Մարդակազմություն և դեղագործություն», փոքրածավալ է՝ բաղկացած 44 թերթից։ Գրիչը Վ. Հ. Եղիշե Վրդ. Գաֆթանյանն է, գրչավայրը՝ Կ. Պոլիս, գրչության ժամանակը՝ 19-րդ դար։ Ձեռագրի թթ. 1-13ա մարդակազմություն է, որի լուսանքներում հանդիպում ենք նախագաղափար օրինակի էջահամարները։ Այն Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյն»-ի խմբագրված ընդօրինակությունն է և ավարտվում է թ. 13բ-ում հետևյալ գրությունով՝ «իմաստութիւն տուողին Աստուած փառք յաւիտեանս ամէն։ Կատարիցաւ մարդակազմութիւն ի փառս Աստուծոյ։ Ամէն»։ Ձեռագրի թթ. 14ա-44ա դեղագործական տեղեկություններ են, բժշկական խառը հատվածներ, նաև բուժաղոթքներ՝ «աղօթք խոցի» (թ. 22բ) և այլն։ Այս հատվածում օգտագործված ոչ հայերեն բուսանունների, դեղագրերի մեջ դեղանյութերի անունների տառադարձությունը և ուղղագրությունը ուշագրության արժանի նյութ են 19-րդ դ. հայերենի, արաբերենի, պարսկերենի, թուրքերենի պատմական այդ փուլը քննելու համար և ներառելի են բժշկական բառապաշարի օգտագործման հետազիծը բացահայտող ուսումնասիրություններում։

Վիեն. 254 ձեռագիրն ընդգրկում է մարդակազմության վերաբերյալ բաժին և վերնագրված է «Բժշկարան եւ Մարդակազմութիւն» (17-18-րդ դդ.)։ Մատյանի բովանդակության մասին ավելին հայտնի չէ։ Այն շատ թերի է. պահպանվել է ընդամենը 14 թերթ։ Բժշկարանի բաժնում տարբեր հիվանդությունների և դրանց բուժման վերաբերյալ կցկտուր տեղեկություններ ենք տեսնում (թերի լինելու պատճառով)։ Երկրորդ՝ «Մարդակազմութիւն» բաժնի պահպանված թերթերից կարողանում ենք վերհանել հետևյալ ենթավերնագրերը. «Վասն ստեղծման լեզույն», «Վասն ստեղծման փազաբուշտին», «Վասն ստեղծման գլխոյն», «Վասն ստեղծման ականջաց», «Վասն ստեղծման ստամոքսին»։

Վիեն. 296 ձեռագրացուցակում վերնագրված է «Բժշկարան», մինչդեռ այն ժողովրդական բժշկարանի՝ հեքիմարանի⁶ նմուշ է։ Ձեռագրի կազմմանը մաս-

⁵ Այս ձեռագրի վերաբերյալ առաջիկայում զեկուցում կներկայացնի Վեներա Մակարյանը։

⁶ Հեքիմ < բրհ. ժողովրդական ձևից, հմմտ. արաբ., պարսկ., օսմ. *hakim*։ Արաբերեն ծագմամբ այս բառի հիմքում ընկած է h-k-m բաղաձայնական արմատը, ածանցված բառանւերի

նակցել են մի քանի գրիչներ, այսինքն, այն բժիշկները, որոնք օգտագործել են մատյանը, հավելումներ են արել՝ ելնելով սեփական բուժական փորձառությունից: Ձեռագրի էջերում գտնում ենք բժշկությամբ զբաղված հետևյալ անձանց անունները՝ բուն ձեռագրի գրիչը՝ «շոռոթցի Հայրապետի որդի Տէր Օհանէս» (1751), «Մահտեսի Անանիայի որդի Եղիեազար» (ինքն իրեն անվանում է «հեքիմ»), ցանկի գրիչը՝ «Ղազար Աղամալի որդի», «Մահտեսի Անանիա», «Բարումենց Մահտեսի Փիլիպոսի որդի Մկրտիչ» (1765 թ.): Այս ձեռագիրը ոչ գիտական բժշկական գործ է, և նրանում տեղ է գտել փորձառության վրա հիմնված կիրառական գիտելիքը: Ձեռագրում բազմաթիվ են ժողովրդական հմտության մասին գրությունները, օրինակ՝ «ձուլի եղն այսպէս հանէ», «թանաֆն այսպէս հանէ...» և այլն: Մատյանի առաջին հատվածում, որը կազմել է տեր Օհանէսը (նա իրեն այսպէս է բնորոշում. «միայն անուամբ եմ քահանայ և ոչ բարե գործ ունեմ»), հանդիպում ենք հղումներ հայտնի հին բժիշկների՝ Ճալիա-նոս (իմա՝ Գալենոս), Սինա (իմա՝ Իբն Սինա), ինչը վկայում է այն մասին, որ տեր Օհանէսը ծանոթ է եղել բժշկական գիտությունը՝ ի տարբերություն հաջորդ մասերի գրիչների: Լեզվական առումով այս ձեռագիրը բավական նյութ է պարունակում Շոռոթի կամ Զուղայի բարբառային բառապաշարի ուսումնասիրության

իմաստները առաջին հերթին կապված են «իշխել, կառավարել, դատել, դատապարտել» նշանակությամբ հետ. *hekmat*՝ «իմաստություն, փիլիսոփայություն, գիտակություն, շարի և բարոյ Դանաշում», *hakim*՝ «իշխան, դատավոր, փիլիսոփա, իմաստուն»: Նշենք, որ բառն իսլամում Աստծո անուններից է և Դուրանում (45-րդ այս) ևս հիշատակվում է (**Zahra Qorbani Madvani**, “Tartīb-e asāmi-ye ‘‘azīz’’ va ‘‘hakīm’’-e khudāvand bar mabnā-ye nazaryeshenākhtī-ye shekl v azamine”, *Pazhuheshnāme-ye mo‘āref-e Qorānī* 35, 1398/2019, pp. 16-99): Հետաքրքիր է, որ պարսկերենում, ինչպես և արաբերենում, «հաֆիմ» բառը վաղ շրջանում առաջին հերթին օգտագործվում էր «իմաստուն, փիլիսոփա» իմաստով. մասնավորապես՝ Ֆիրդուսին (10-րդ դ.) հայտնի էր *Հաքիմ Ֆերդոուսի* անունով, իսկ նրա «Շահնամե» պոեմում այս բառն օգտագործվում է միայն «իմաստուն» իմաստով (**Fritz Wolff**, *Glossar zu Firdosis Schahname*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1965, p. 309): Իմաստի լայնացումը տեղի ունեցավ աստիճանաբար և ավելի ուշ շրջանում բառը սկսեց կիրառվել իր առաջնային իմաստից բխող «բժիշկ» նշանակությամբ՝ օգտագործվելով արաբերենում, պարսկերենում, օսմաներենում, նաև հայերենում: 11-րդ դ. հեղինակ Աբուլֆազլ Բեյհադին «Բեյհադիի պատմությունը» երկում խոսում է, թե ինչպես է իմաստունը դեղանյութ պատրաստում, որն օգնում է մարմնական հիվանդություններին (گنجور «ابو الفضل بيهقي» «تاريخ بيهقي» «مجلد هفتم» «بخش ۲۵ - داستان بزرگمهر»): Նշենք, որ վերոնշյալ բոլոր լեզուներում վաղ արդի շրջանում բառն օգտագործվում էր իր մի քանի իմաստներով՝ «իշխան, դատավոր, ուսուցիչ, իմաստուն, նաև՝ բժիշկ»: Արաբերենը՝ *ṭabīb*, պարսկերենը՝ *ṭabīb* և *pezeshk* «բժիշկ» բառերին զուգահեռ օգտագործում էին նաև հեֆիմ բառը: Հայերենում այն առաջին հերթին նշանակել է «ժողովրդական բժիշկ», ինչն ամրագրվել է նաև ժամանակակից արևելահայերենում: Իսկ միջնադարյան հայերեն ձեռագրերում այս բառի կիրառությունը բավական ընդարձակ էր՝ օգտագործվել է թե՛ «ժողովրդական բժիշկ» և թե՛ «բժիշկ» նշանակություններով, հմտ. նաև՝ *հեքիմարան* = բժշկարան:

համար, որի մեջ բարբառային, արաբերեն-պարսկերեն լեզվական տարրերի կողքին տեղ ունի նաև թուրքերեն լեզվանյութը:

Վիեն. 639 ձեռագիրը (1779 թ.) նույնպես հեքիմարանի օրինակ է, որի հեղինակը տիրացու Ստեփանն է. «Հեքիմարան: Այս է հեքիմարան գրեալ Հայոց բառ որ ի ներքոյ յայտնէ: Աշխատանօք հաւաքեցաւ միջո գրոց պատմականաց ի մատենից օրինակաց ի թվին Յիսուսի 1779 եւ Հայոց 1231. 10 օգս. ի վայելումն մեղաւոր անձինս իմոյ ամենեցուն ծառայ Ստեփան տրուպո իբրը տիրացու մականուամբ Մեհալանց, որդի Տէր Գրիգոր քահանայի հանգուցելոյ ի վանս սուրբ Աստուածածին խնդրակատար եւ գրեցի ի քաղաքն Սըչօվ ի ժամանակս Օվսէփ կայսերն լատինացոց, որ բազում վանօրեայս քակեաց ի հիմանց եւ զամենայն ինչս նոցին էառ, որ եկն ի Սըչօվ քաղաք եւ մեք եւս տեսինք զնայ. եւ մանաւանդ տեսողաց եւ ընթերցողաց արժանի արնէք յիշման զյետին ետնեալ վերայ գրեալ ծարայս եւ զամենեսեանդ յիշեսցէ Տէր Յիսուս ի փառս իւր. ամէն» (թ. 3ա):

Տեքստը ներառում է բազմազան խորհուրդներ, այդ թվում՝ կենցաղային բնույթի, օրինակ՝ «Վասն ծառ տնկելոյ», «Վասն գողի, որ այս կարդաց, դադարեց գողություն անել», «Գիր կախարդութեան որ չի մոտենայ քեզ այս է. Առ մէկ պօշ կաղին կամ փուճ, դիր մէջն» և այլն:

Հետաքրքրական է լեհահայ հեղինակ-գրչի՝ բնագիրն արաբերեն բազմաթիվ գրություններով հավելագրելու փաստը. հայերեն տեքստերի միջև գրված են բազմաթիվ հայատառ արաբերեն ախթարքներ, որոնք սկսվում են հետևյալ՝ «որ ասիս ...», արտահայտությամբ, ապա շարունակվում է հայատառ արաբերեն ախթարքը:

Ձեռագիրը հարուստ է մի շարք հետազայի հիշատակարաններով, որոնք ընդգրկում են պատմական իրադարձությունների, մահվան, ձեռագրի հեղինակի կենսագրության վերաբերյալ տեղեկություններ և մեկ համառոտ տոհմագրություն:

Վիեն. 637 ձեռագիրը (19-րդ դ.), որը վերնագրված է «Ամփոփոյք դեղերու եւ գիւտերու», գրքույկ-տետրակ է (59 էջ) գրված սև և կապույտ թանաքներով և երկու տարբեր ձեռքերով (անհայտ): Այն, սեփական փորձի և գործունեության հիման վրա շարադրված, առօրյա կիրառական բժշկարան է: Ընդգրկում է նաև կենցաղային տարբեր իրավիճակների համար խորհուրդներ՝ «Երկաթը հալեցնել», «Գլխու մազը շատցնել», «Բժշկական գիւտք, երեսին գոյնը գեղեցիկ եւ պայծառ ցուցնել» և այլն: 10ա-11բ թերթերին գրված են հայատառ թուրքերեն դեղագրեր:

Վիեն. 658 ձեռագիրը հունահռոմեական, իսլամական, ինչպես նաև հայ միջնադարյան նշանավոր բժիշկների աշխատություններից յուրօրինակ ծաղկաքաղ բանաքաղություն է: Այն վերնագրված է «Բժշկարան», գրվել է Կ. Պոլսում 1769 թ.: Ձեռագրի գրիչ-հեղինակը և սեփականատերը Հովհաննես Կարնեցին է, որն իր անունը հիշատակում է ձեռագրի տարբեր էջերում. (թ. 2ա) «Ով ընթերցողք քրիստոնեայք այս խրատս ունկնդիր լերուք. եւ հանճողք ամէն, ամէն բան. ճանաչումն հիւանդին եւ ի դեղերունքն, որ ոչ անմեղայցիք լինիք. եւ իշէք զյետնեցեալ գրչիս Կարնեցի. բժիշկքս Յօհաննէսս եւ դուք իշեցեալ լիցիք ի Աստուծոյ», (թ. 19ա, թղթի վրա գրված) «...Կարնեցիս Յօհաննէս բժիշքս կամեցայ զնտիրս եւ հաւաքել զհամառօտսն բացայայտնեալ ըստ կայրեացս մերում փոքր ի շատէ ի բանից իմաստասիրաց...»:

Թ. 29ա-ում Մխիթար Հերացուն մեջբերելուց հետո Հովհաննես Կարնեցին գրում է. «Ապայ ով եղբարք յօրինակն խիստ պակասարան էր եւ սխալած եւ հազիւ կարացայք այսչափ ստուգութիւն ածել եւ որք յօգտիք ի սմանէ յիշեսցիք զգծողս սորայ եւ իշեալ լինիք Աստուծոյ: Այլ զյետի գծողս մեղսայգրչիս Յովհաննէս, որ է Պետրոսի որդի եւ իմ որդիքս Պետրոս եւ Պօղոս ա հայր մեղախ իշէք եւ դուք իշեալ լիցիք առաջի Աստուծոյ, ամէն»:

Սակայն, Հովհաննես Կարնեցու այս բժշկարանում միայն անվանի բժշկագետներից մեջբերումներ կամ տարբեր հիվանդությունների բուժման միջոցներ և հրահանգներ չեն տրված: Գրիչ-հեղինակը ներկայացնում է նաև դեղամիջոցներ տարբեր հիվանդությունների բուժման համար, որոնք անձամբ է պատրաստել՝ հատուկ մարդկանց համար, որոնց անունները նշել է: Այսպես, աշխատության 19-րդ մասը (թ. 217ա) վերնագրված է «Վասն սաֆուայի»⁷ եւ պաղլամին⁸ որ քակէ Ինճիճի Գէորքին եւ թարքիպն է Աստուածով փորցիք...»: Կամ՝ (թ. 260բ) «Այս թարքիպս Հասան պեկին խագնտրին Յահմատ աղային է»:

Առհասարակ, ինչպես նաև Հովհաննես Կարնեցու դեպքում, փոքր բնակավայրերի բժիշկները, որոնք զբաղվում էին միայն գործնական բժշկությամբ, իրենց իսկ կազմած ծաղկաքաղ գործերում կատարում էին հավելագրություններ. ավելացվում էին դեղատոմսեր, աղոթքներ և հմայագրեր և արդեն իսկ եղած նյութը հարստացնում սեփական փորձով: Նման բժշկարանները հիմնա-

⁷ Հմմտ. արաբ. şofār, պրսկ. šafra, քուրմ. safra «մաղձ»:

⁸ Հմմտ. արաբ. պրսկ. balqam, քուրմ. balgam «խուլի, խորխ, մաղաս»:

կանում մնում էին որպես տվյալ բժշկի ընտանիքի սեփականություն և փոխանցվում սերնդեսերունդ՝ չկորցնելով իրենց նշանակությունը⁹:

Ահա այս երևույթը լավագույնս տեսնում ենք Հովհաննես Կարնեցու Բժշկարանի պարագայում. ձեռագրի գրչության հիշատակարանի վերջում բժիշկն այն «ժառանգում է» իր որդիներին՝ Պետրոսին և Պողոսին, փաստացի իր ընտանիքին թողնելով ամենօրյա պրակտիկ բժշկության վերաբերյալ սեփական փորձված դեղամիջոցներով մի գիրք, որը ներընտանեկան օգտագործումից զատ, կարող էր նաև որպես (բժշկության) արհեստ ծառայել իր որդիներին. (Թ. 262ա) «... եւ այս հեքմարներս հին էր եւ այլ տեղէ գտայ, շատ ջաֆայհիր¹⁰ ամէն այլ... նորոգեցի ու շտափօք գրեցի (ջնջուած) սաֆարն¹¹ էր, նեղ ժամանակ էր եւ թվ ՌՄԺԸին ինէ գրվեցաւ, իմ անցման եւ տղոցս, ով որ գործածէ պարտական լինի, որ զմեզ չի իշատակէ Աստուծոյ յօթեվան դուք իշատայկիք»:

Վիեն. 540¹² ձեռագիրը 17-րդ դ. ամասիացի բժիշկ Գալուստի գործն է, որը հայ բժշկագիտության պատմության մեջ առանձին ուսումնասիրության արժանի հեղինակ է: Ձեռագիր մատյանը զարդանկարներ չունի, ինքնագիր է՝ 1669 թ., գրչության վայրը՝ Կ. Պոլիս: Բաղկացած է 600 էջից, 150 գլխից և հետևյալ բաժիններից՝ մարդկազմություն, ակտաբանություն և առողջապահություն, դեղագործություն կամ «դեղագրաց գումարություն», բժշկական բառարան, ընդհանուր գիտելիք բժշկության, ակտաբանություն կամ դեղագործության նախաշավիղ: Թ. 75ա-ում Գալուստ Ամասիացին գրում է. «Ծանիր ո՛վ բժիշկ, մի՛ մեղադրեր թէ էր շատ դեղ ես ասեր, չեմ գիտեր թէ որն այնեմ. վասն այս շատ ասացաք որ պազի¹³ փոքր խիլաֆ¹⁴ յերկիր կու անկանիս եւ այս դեղրանքս չի գտվիր. թէ որն որ գտվի զայն կանես. վասն ես քաշեցի այս հոգս բազում երկիր վասն դեղի վասն այն ժողովեցի ի Ըստանպոլ քաղաքն ի գրոց եւ փորձեցի, որ նոքայ ամէնս որ գրեր եմ՝ ըստոյգ է եւ զարմանալի...»: Բժշկարանում, ինչպես նշում է Ամասիացին, հավաքել է մինչ այդ հայտնի բժշկական գիտելիքը, բայց շեշտադրել, որ ինքն էլ փորձարկել է և իր փորձի արդյունքներն էլ գրի առել մատյանում: Գալուստ Ամասիացու թողած այս գրառումները թույլ են տալիս նկատելու նրա սեփական բժշկական գիտելիքի արտացոլումը աշխատանքում: Ամասիացու

⁹ Վենեռա Մակարյան, «Բժշկաբանների գրուքյան և կիրառման նպատակները իսլամական բժշկագիտության և Մատենադարանի արաբերեն ձեռագրերի օրինակով», Վէմ համահայկական հանդես, 1, հունվար-մարտ, 2023, էջ 220-230:

¹⁰ Հմմտ. արաբ. /պրսկ. javāhīr «գոհարեղեն»:

¹¹ Սաֆար — լուսնային տարվա երկրորդ ամիսը:

¹² Ղևոնդ Յովնանենան, նշվ. աշխ., էջ 468-482:

¹³ Հմմտ. պրսկ. ba'zī «որոշ»:

¹⁴ Հմմտ. արաբ. /պրսկ. /pōurf xa/elāf «ոչ ճիշտ, սուտ, ոչ հարմար, անհամապատասխան»:

կյանքի և գործունեություն մասին տեղեկությունները ևս քաղում ենք այս ձեռագրի առանձին էջերում թողած հիշատակագրություններից. իր իսկ վկայությունամբ բժշկությամբ սկսել է զբաղվել 1669 թ.: Իր գրություններում նա հիշատակում է այն բնակավայրերը, որտեղ զբաղվել է բժշկությամբ, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա կյանքի մեծ մասն անցկացրել է Կ. Պոլսում, եղել է Սեբաստիայում, Դիարբեքիրում (Տիգրանակերտ), Մարաշում, Այնթափում, Ադանայում, Հալեպում, Կեսարիայում, Սամսոնում, Բաղդատում, Վանում: Ինչպես ինքն է նշում. «ՌՃԺԸ սկսայ բժշկութեան, մինչ երեք հազար զրուշ աղէկութիւն արարին խիստ եւ խիստ, իբրեւ սուրբ պաշտեցին, ձիով, գիաֆէթ¹⁵, փէշկէշ¹⁶, եւ զիս իբրեւ Գալիանոսն եւ Բագարատն¹⁷ ընդունեցան: Աստուած ողորմի վարպետաց հոգոյն՝ որ այս արհեստս ուսայ, հոգոյ եւ մարմնոյ պիտանացու է եւ լինի Աստուծով. ամէն»: Հայտնի է նաև Գալուստ Ամասիացու ձեռագրի համառոտ տարբերակը, որը նույնպես պահվում է Վիեննայում, հմր. 554: Վերջինս ընդգրկում է «Ախտաբանություն եւ Առողջապահություն եւ Դեղագործություն», «Անուանք ցաւոց. Խուլք¹⁸ որ է խենազիրն», «Գիտելիք բժշկականք», «Ախրապատնէ մասեր», «Մարդակազմություն (վերջից թերի)» բաժինները:

Վիեն. 799 – ձեռագրացուցակում վերնագրված է «Արուեստաբանություն և բժշկարան»: Գրչության ժամանակը 18-19-րդ դդ., ունի կնիք, որ պատկանում է ոմն Կարապետ աւագ քահանայ Բուսճուզին, որ գնել է գիրքը Ստեփան Տէրտէրեան Բուսճուզից՝ 12 դեկտ. 1900 թ.: Մատյանն ընդամենը 23 թերթից է բաղկացած, սակայն ուշագրավ բովանդակություն և կառուցվածք ունի: Մասնավորապես առաջին հատվածը կոչվում է «Արուեստաբանութ» (թթ. 1ա – 7բ) և պարունակում է խորհուրդներ բույսերի պատվաստումների, կանաչ, կարմիր, դեղին վարդ ստանալու, ծառի խոցը բժշկելու, հողը պարարտացնելու, պարտեզը վնասկար միջատներից մաքրելու, գարնանը ծառերը խնամելու մասին: Հանդիպում են խորհուրդներ «ինկլիզի» իմա՝ անգլիական, ձևով հաց թխելու, մեղրը շաքարի փոխարեն գործածելու, թանաքի և կերակուրի հետքերը հագուստի վրայից հանելու, ոսկին մաքրելու և փայլեցնելու, փայտը տարբեր գույներով ներկելու և այլ հմտությունների մասին: 9ա թերթից սկսվում են բուժական խորհուրդները, օրինակ՝ ատամնացավի, ատամները ամրացնելու, դեղնցավի, գլուխը ուռելու և այլնի մասին: Այս ձեռագրի կարևոր առանձնահատկությունն այն

¹⁵ Հմմտ. արաբ. /պրսկ/թուրք. ziyāfat «նաշկերույթ, խնշույք»:

¹⁶ Հմմտ. պրսկ. /թուրք. pīshkesh «նվեր, պարգև»:

¹⁷ Հայերեն միջնադարյան բժշկական ձեռագրերում Հիպոկրատեսի անվան արաբականացված ձևը:

¹⁸ Պալար, որն առաջանում է պարսնոցի վրա և երբեմն թաւախակալում է (scrofula), հմմտ. պրսկ. khenāzīr.

է, որ խորհուրդների հիմնական լսարանը բժշկի դիմելու միջոցներից զուրկ բնակչությունն էր: Ձեռագիրը գրված է ժողովրդախոսակցական լեզվով, իսկ նշված միջոցները հասանելի են: Դրանք «փորձված» կենցաղային և բժշկական խորհուրդներ են: Այս ձեռագիրը 19-րդ դ. մեծ տարածում գտած «հասարակաց» բժշկարանի օրինակ է, որոնք նաև ուսերենից, ֆրանսերենից կամ իտալերենից թարգմանական գործեր էին, նաև տպագրված¹⁹: 19-րդ դ. Թիֆլիսի Հայ Հրատարակչական ընկերությունը սկսել էր «Ժողովրդական լեզուով առողջապահական և բնագիտական գրառւմներ»-ի շարք²⁰:

Վիեն. 898 ձեռագիրը «Գիրք դեղորէից» (1839 թ.) վերնագրով ծաղկաքաղ բժշկարան է: Գրիչը՝ Հովհաննես Շուքուրյանը, Արգվինում (թ. 1ա) «Օրինակեալ ի գերապայծառ առաջնորդէն Սերվեան Յովհաննէս ծայրագոյն վարդապետի, օրինակեալ գրոյն ի պէսպէս բժշկաց տեղեկալեալ իրաց: ... Յաւելեալ ինչ ինչ յայլոց հաւաքեալ եւ ի փորձառութենէ ընտիր ընտիր բժշկաց»: Ձեռագիրն ունի հետագայում գրված բազմաթիվ դեղատոմսեր՝ «Աչքի ցաւին», «Երախով գինով-ցած սաստիկ հիւանդոլին» և այլն: Իսկ թ. 5ա «Մարդու ամորձիկն որ կու քերվի...» ախտանշի բուժման համար բուժում գրելուց հետո, նշվում է, որ «փորձված դեղ է, ի Սիլվեան վարդապետէ ուսեալ: 1840, Յուլիս 12»:

Վիեն. 1008 ձեռագիրը վերնագրված է «Բժշկարան», բաղկացած է 115 էջից, գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չեն, իսկ գրչության ժամանակը ենթադրվում է 19-րդ դ.: Այս մատյանը կիրառական բժշկարանի օրինակ է՝ համակարգված կառուցվածքով: Մասնավորապես՝ թթ. 2ա-5բ առաջարկվող դեղերի ցանկն է, որոնք դասավորված են ըստ ցավերի անունների այբբենական կարգի, մասնավորապես՝ «ականջի ցավի դեղեր», «աչաց դեղեր», «այտուցի դեղեր», «ատամնացաւի դեղեր», «բերանացաւի դեղեր», «բորի դեղեր գոյնզգոյն», «գլխացաւի դեղեր», «գոգի դեղեր», «գոթեցածի դեղեր», «դեղնութեան որ է եարաղան²¹», «դողալ ձեռաց», և այլն: Վերջինը կոչվում է «Ֆռանկի դեղեր» և «հապեր» (թ. 91բ): Թթ. 112ա-բ հետևյալ հիշատակագրությունն է. «Աստուած լուսաւօրէ իմ հօ[ր]ըն հօգուն. թվին ՌՃՂԷ.-ին (1748), փետրվարի ԻԱ.-ին (21),

¹⁹ Օրինակ՝ Առձեռն բժշկարան ի պէտս գիւղականաց կամ Բժշկական խրատք վասն արքունի գիւղականաց, տպ. Յ. և Դ. Արզանեանց, Թիֆլիս, 1843, լոյս ածեալ Անդրկովկասեան Միաբանութենէ Ազարակային Տնտեսութեան: Թարգմանութիւն *Сельский домашний лечебник, или Врачебные наставления для государственных крестьян* գրքից, նոյն միաբանութեան Ի ներգործական անդամոյ **Յ. Արզանեանց, Քօչարեան Կարապետ**, Տանու բժիշկ կամ հասարակաց բժշկարան, տպ. Գ. Մեֆումեանց և Հ. Էնֆիանեանց, Տիֆլիս, 1863:

²⁰ **Աւետիք Բաբայեանց**, Կրքեր եւ նոցա ազդեցութիւնը առողջութեան վրայ, տպ. Հ. Էնֆիանեանց, Թիֆլիս, 1880, էջ Բ:

²¹ Հմմտ. պրսկ. *yargān* «դեղնախտ»:

որ էր Բուն բարեկենդան, որ առի անդրանկութեանն օրհնէքըն, եւ հրամայեաց ինձ թողուլ մօրուսն իմ: Եւ ես < եւ ես > Իժ. (29) ամաց, եւ էտ Լ. (30) աւուր ինքըն գնաց առ կօշօղն (իմա՝ Աստուած): Ամենէցուն Աստուած լուսաւօրէ իւր հօգին, դատաստանըն քաղցր անէ, գապրելական փօղուն, անթառամ պսակաց արժանի անէ, Աստուած իւր անցանքըն ջի յիշէ. ամէն: Մարգի ԻՐ.-ին (22) մեռաւ, օրն՝ Գ. շափտի, մէջօրեւի, այսպէս մելում (՞) լինի»:

Վիեն. 1074 ձեռագիրը վերնագրված է «Բժշկարան ընդարձակագոյն»։ Գրիչը Յովհ. վարդապետ Յարութիւնեանն է, որը ձեռագիրը գրել է Բաղդադում իր պանդխտութեան ժամանակ՝ 1813 թ.։ Ձեռագիրը 17-րդ դ. ֆրանսիացի հեղինակ Լազար Ռիվիերի (Lazare Rivière), որը եղել է Լյուդովիկոս XIII-ի անձնական բժիշկը, հանրագիտարանային բնույթի ընդարձակ աշխատանքի թարգմանությունն է հայերեն և, ինչպես նշում է Յովհաննէս վարդապետը. «... այժմ աշխատեցաք ի յօրինել զճոխագոյն եւ առաւել լայն եւ ընդարձակ բժշկարանս զայս, առաջնորդութեամբ արքայական գաղեացի հռչակ բժշկապետին Ղազարոսի Ռիվիերիոսին եւ ուրանօր եւս ոչ անփոյթ արարաք զառաջնորդութենէն գերհամբաւ Գոլիէլմոս Բուքան Անկղեացի բժշկին, զորոյ բազում խրատս եւ նորագիւտ փորձառութիւնս ընդ իմ աւելի քան զքառասանամեայ փորձսն սեպհականեալ ըստ պատշաճի իրացն ընձեռացաք յօժարամիտ ուսումնասիրաց...»։ Ձեռագրի վերջին թերթին (196ա) կարդում ենք. «Յանկ երեւելի իրացն մատենիս, որք պարունակին յերկու հատորս. առաջին թիւն ցուցանէ զհատորն, իսկ երկրորդն զէջս թղթոցն...»։ Այս գրությունից պարզ է, որ վարդապետը կազմել է երկհատոր աշխատություն։ Այս ձեռագրի հետագա ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել այն հարցի վրա, արդյո՞ք Ռիվիերի մեկ գործի, թե մի քանի գործերի բանաբաղությունն է այս աշխատանքը և հայ վարդապետը գիրքը թարգմանել է լատիներեն սկզբնագրից, թե՞ արդեն այդ շրջանում գոյություն ունեցող անգլերեն կամ ֆրանսերեն թարգմանություններից։

Նույն հեղինակի գործն է նաև Մխիթարյան մատենադարանում պահվող մեկ այլ ձեռագիր՝ **Վիեն. 1071**, վերնագրված «Ընտանի բժշկականութիւն»։ Այս ձեռագիրը ևս շատ կարևոր է՝ ուսումնասիրելու համար, թե ինչպես է 19-րդ դ. եվրոպական բժշկների գիտելիքը թարգմանաբար մուտք գործել հայկական միջավայր։ Ձեռագիրը Հովհաննէս վարդապետ Հարությունյանը կամ Զուղայեցին գրել է 1819-1820 թթ. Բաղդադում։ Հիշատակարանում նա գրում է (թ. Յա). «Մատեանս է «ընտանի Բժշկականութիւն» կամ ճառ կատարեալ սոսկ միջակաց պահելոյ զանձն ի յողջութեան, արգելոյ և բժշկելոյ զախտս։ Օգտակար մատեան

եւ յարմարեալ իմացութեան իւրաքանչիւր ուրուք: Գուլիէլմոս Բուքանին²² բժշկին Անկղիացւոյն արքայական Համալսարանին բժշկականութեան էդիմբուրգոյ. թարգմանեալ ի յԱնկղիացւոց լեզուէ եւ փարթամացուցեալ յոլով յաւելուածովք եւ վերծանութեամբ ի պարոն Դուփլանիլ բժշկէն համալսարանին Մօնփէլլիէրին...»: Այս կարևոր տեղեկությունից բացի Հովհաննես վարդապետը նաև կարևոր մտահոգություն ունի իր աշխատանքի կազմման և լսարանի մասին (թ. 3բ): Նա արձանագրում է, որ թարգմանությունը սկսելիս ինքը մտահոգվել է, որ հայ ազգը սփռված է ամենուր և այն հատվածը, որ Հայաստանում և «ի Պարսիկս» է բնակվում, դեղերի և հիվանդությունների պարսկերեն անուններ է օգտագործում: Այն հայերը «որք յԱրաբստան են», խոսում են արաբերեն, «որք յՕսմանցւոց տէրութեանն են», օսմաներեն անունները գիտեն, իսկ այն հատվածը, որ «Հնդկաց կամ յԵւրոպացւոց երկիրս են, Եվրոպացւոց անուամբ կոչել սովորք են»: Այս խնդիրը լուծելու համար նա որոշում է իր աշխատանքները շարադրել պարզ ոճով, իսկ դեղերի և հիվանդությունների համար օգտագործել դրանց հայերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն տարբերակները: Հետաքրքիր է, որ հայ վարդապետը նաև խմբագրական աշխատանք է կատարել և նշել. «...բազում ինչս, որք պատկանին Եւրոպացւոց եւ ոչ վայելեն Արեւելեայքն, ի բաց թողի եւ ինչ սակաւ յաւելի յինէն ըստ այսքան փորձառութեանս, զորս փակագծիւ նշանակեցի»:

Այս ձեռագիրը թերևս լավագույն օրինակ կարող է ծառայել հայկական բժշկագիտական թարգմանական աշխատությունների մասին պատկերացում կազմելու համար. այն առանձնանում է ոչ միայն որպես օտար բժշկագիտական ամբողջական սակավաթիվ թարգմանական աշխատություն, ինչպես ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, այլ նաև որպես խմբագրված թարգմանության կամ կիրառական գիտելիքի հարմարեցման լավագույն օրինակ: Այնինչ հատվածաբար թարգմանական մեջբերումներ առկա են գրեթե բոլոր հայերեն բժշկագիտական ձեռագիր աշխատություններում:

Հովհաննես վարդապետ Հարությունյանի հեղինակած և գրչագրած երկու ձեռագրում էլ կա այս գրությունը. «Նուեր գերապայծառ Մկրտիչ Եպիսկոպոսի Աբգարեանց Առաջնորդի Իրանահայ կաթողիկեայ թեմին ընծայեալ Արհիպատիւ Տն. Մեսրոպայ Հապոգեան արքեպիսկոպոսի և Ընդհր. աբբայի Մխիթարեան Միաբանութեան ի Վիեննա ի 16 նոյեմբերի 1957 ի Թեհերան, ընկալայ ի պահպանութիւն ի Մատենադարանիս ի 25 դեկտ. 1957 (2բ)», ինչը լույս է սփռում

²² Վիլիամ Բուֆան (1729-1805) – շոտլանդացի բժիշկ և գրող, որի «Տնային կամ ընտանեկան բժշկություն» գործը եղել է եվրոպական ամենահայտնի թերապևտիկ գործերից մեկը և քարզմանվել է եվրոպական բազմաթիվ լեզուներով:

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում ձեռագրերի հայտնվելու հարցի վրա:

Վիեն. 1582 – «Մուֆրատաթ²³, Հէքիմարան, Բժշկարան» (1770 թ.), գրիչն է դպիր Ստեփան Բժիշկ Ամթեցին (Հիշատակարան, թ. 20ա), կազմողը՝ Հ. Ներսես Ակինյանը, որի գրչով ծանոթագրություն կա Ա կազմաստառին. «Ձձեռագիրս, որ կարի խառնակեալ եհաս ի ձեռս մեր, ածի ի կարգ եւ կազմեցի: Հ. Ներսէս, 1914 Ապրիլ 9. Վիեննա»:

Թեև ձեռագիրը սկզբից պակասավոր է, սակայն հիմնական բովանդակությունը պահպանված է. սկսվում է (թթ. 1բ-7բ) հետևյալ գլուխներով՝ «Շարապներ», «Շախուներ», «Պէխուտ անելու, Աչացաւի», «Ականջացաւի, Ատամնացաւի», «Նդերն, Քոի, Փանգահը, Հուքամայ», «Հէքիմի աղ, Եղ սղույի, Եղ գովելի, Եղ խոստկի, Խոստուկի, Ֆարֆիոնի», «Մուրապաներն», «Կուլպա շաքարն, Լիմօն շարապի»:

Ապա սկսվում է մյուս բաժինը՝ «Մուֆրատաթ, որ ամենայն դեղերուն խան[ս]խաթն²⁴ եւ որպիսութիւնն պայեան կ'անէ» (թթ. 8ա-20ա), որտեղ ներկայացնում է պարզ դեղամիջոցներ, խառը դասավորություններ: Դեղանունը նշելուց հետո գրում է, թե որ ցավին կամ հիվանդությանն է օգնում, ապա նկարագրում է դեղամիջոցը և նրա հատկությունները:

Բաժնի ավարտում բժիշկ-հեղինակը այբբենական կարգով (մինչև «Ձ» տառը) ներկայացնում է այն դեղամիջոցների ցուցակը, որոնք դժվար կամ անհնար է եղել հայթայթել, սակայն հայ բժշկապետերը դրանք փոխարինել են տեղական համարժեքներով (բնորոշ հատկանիշ բժշկարանների համար): Այս փաստը հնարավորություն է տալիս եզրակացնել, որ տվյալ բժշկարանը ևս թարգմանական և խմբագրական բնույթի աշխատություն է. այնուամենայնիվ, հեղինակ-գրիչը չի հստակեցնում, թե որ բժիշկապետերի աշխատությունների հիման վրա է կազմել այն:

Ձեռագրի «Հէքիմարան եւ բժշկարան մուխթասըլ[ը]²⁵» (թթ. 22ա-33ա) ենթավերնագրի ներքո առանձին գլուխներով ներկայացված են հետևյալ հիվան-

²³ Բառի հիմքում արաբ. *mufрад* «եզակի, միակ» բառն է, որի հոգն. *mufрадāt* ձևը միջնադարյան բժշկագիտության մեջ ձեռք է բերել եզրույթի նշանակություն և անվանում է այն դեղագրքերը, որոնք պարունակում են պարզ դեղամիջոցներ, մասնավորապես՝ բուսական, կենդանական, հանգստի ծագման: Այս անվանումը օգտագործվել է առաջին հերթին արաբապարսկական բժշկագիտության մեջ և մտել նաև հայկական միջնադարյան բժշկություն:

²⁴ Հմմտ.՝ արաբ. /պրսկ. /թուրք. *khāṣṣiyya* – հատկանիշ, առանձնահատկություն, հատկություն:

²⁵ Հմմտ. արաբ. /պրսկ. /թուրք. *mukhtaşar*– 1. կրճատված, համառոտ, կարճ, 2. կոնսպեկտիվ, համառոտ ներկայացված:

դուխտուններն ու դրանց բուժումները՝ «Գլխացաւի», «Աչաց», «Յղանալոյ», «Կնոջ կաթե», «Փորացաւի», «Ջէրման», «Ճիճուի» և այլն:

Վերջին՝ «Հէքիմիայան մուխթասըլ[ը] ամենայն ցաւոց դեղ կարգաւ» բաժնի յուրաքանչյուր գլուխ սկսվում է. «մարդ որ գլուխն ցաւի, դեղն այս է...»:

Այս բժշկարանը առանձնանում է իր լեզվական բազմաշերտութեամբ. դեղամիջոցների անվանումներից բացի, որոնք միջնադարում սովորաբար փոխանցվել են արաբերենից կամ պարսկերենից, այստեղ նկատվում է նաև արաբերենի, պարսկերենի և թուրքերենի լայն բառապաշարի ու բառաձևերի գործածություն: Այս բազմազանությունը վկայում է ինչպես միջնադարյան բժշկական բառապաշարի բազմալեզու բնույթի, այնպես էլ տվյալ բժշկարանի կազմման ընթացքում տարբեր լեզվամշակութային շերտերի ներգրավվածության մասին:

Վիեն. 1857 ձեռագիրը (18-րդ դ.) Վիեննայի մատենադարանի հայերեն ձեռագրացուցակում վերնագրված է «Դեղագիրներու հաւաքածոյ, մասնարան-ձանարան»: Այս վերնագիրը, կարծում ենք, նկարագրական բնույթ ունի և հետագայում է ավելացվել (?): Իսկ ձեռագիրը իսլամական բժշկագիտության կարևոր ներկայացուցիչ՝ փիլիսոփա, բժիշկ, բնագետ Աբու Բաքր Մուհամմադ իբն Զաքարիա ալ-Ռազիին (854-925) գործերից է՝ թարգմանված հայերեն: Պետք է շեշտադրել, որ այս ձեռագիրը արաբերեն գրված բժշկական երկի հայերեն ամբողջական թարգմանության եզակի օրինակներից է, որի գաղափար օրինակի հարցը դեռևս բաց է. հայտնի չէ՝ արդյո՞ք բնօրինակ լեզվից, թե՞ պարսկերեն կամ թուրքերեն թարգմանված տարբերակից է արված հայերեն փոխադրությունը: Զաքարիա Ռազին աշխատության սկզբում գրել է մի նախապատմություն, որը նույնպես թարգմանված է հայերեն՝ թարգմանչի որոշ միջամտություններով. «...եւ զայս գիրքս Մէհմէտ Զաքարիային որդին թարգմանել է որ Աւել Նաղապն նուազի»²⁶ կ'ասեն: Աւուր միտւմ վէզիր Խազումն Ապալէ որդին²⁷, որ բազում բժիշկ էր ժողովեալ, եւ ես ալ զհետ նոցա գնացի եւ վէզիրն հէքիմութիւն հարցաւ եւ դասք մի հէքիմք կային ի տիւանն, ամենայն ոք իւր իմաստութեամբն պատասխանի ետուն: Ոմանք ասացին թէ ցաւն օրով եւ ամսով տալ պիտի որ մուտ անէ ցօին, եւ այլք ասացին այսպես, թէ ըստ ազահութեան հաքիմնուն զայն կ'անեն, որ զցաւն յերկար առնեն զի իւր բանի տեղ լինի: Եվ ես այս-

²⁶ Մուհամմադ Զաֆարիա Ռազիին այստեղ հայ գրիչ-թարգմանիչը անվանում է նաև «Աւել Նաղապն նուազի», որ թարգմանաբար կարող է նշանակել «Գաղտնիքների առաջին բացահայտողը»:

²⁷ Խազումն Ապալէ որդի - Ղասեմ էբն Աբդուլլահ Խաղանի՝ Բաղդադի Աբբասյան խալիֆ ալ-Մուֆթաֆի Բիալլահի (902-908) վեզիրը, որի համար Զաֆարիա Ռազին գրել է այս երկը:

պէս խաւսեցայ եւ ասացի. Վեզիր, թէպէտ արող եւ ամսով կու ընծաի ցաւն, կարէ իմաստուն բժիշկն ի մէկ սհաթն լաւցնել, ընդ որ յոյժ վարմացան բժիշկքն այս բանիս: Եվ վէզիրն հարցաւ ցիս թէ այն որ ցաւէ որ Ա ժամն կու լօնա: Եւ ես գնացի ի տուն եւ զայս թարքմանեցի եւ բերի այս որ անունն դրի Ալլըֆի, որ Հայքս կոչեն մի ժամ հանող, զի ամենայն ցօ ի Ա սհաթն կու բժշկի: Եւ սոքա են զոր գրեցի. Թէ գլուխն ցաւի ճակատովն եւ կտոր մի աֆիոն ի քիթն ի վեր կալու...»:

Այս ձեռագիրը Զաքարիա Ռազիի «Բուժում մեկ ժամում» (արաբ. *برؤ الساعة / Būr' al-sā'ah*) վերնագրով գրքի հայերեն թարգմանությունն է, որը թարգմանիչ գրիչ-բժիշկը կոչել է «Ալլըֆի ([արաբ. *الألفي* / *al-Alifīyya* / Ալ- Ալիֆիյա (արաբերեն այբուբենի առաջին տառը]))», «որ Հայքս կոչեն մի ժամ հանող, զի ամենայն ցօ ի Ա սհաթն կու բժշկի»: Զաքարիա Ռազիի աշխատությունը բաղկացած է 23 գլխից և վերաբերում է մարմնի բոլոր անդամների այն հիվանդություններին, որոնք, ինչպես նա է պնդում, հնարավոր է բուժել ընդամենը մեկ ժամում: Դրանց թվում են գլխացավը, ատամնացավը, ականջացավը, փորկապությունը, քորը, վերջույթների թմրածության հետևանքով զգացողության կորուստը, մկանային ցավերը: Այս գիրքը Զաքարիա Ռազիի գրել է բարձր դասի մարդկանց հիվանդությունները բժշկելու համար:

Ձեռագրի լեզուն շատ խրթին է՝ արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն բառաշերտերով աչքի ընկնող: Ձեռագրի թթ. 2ա-6ա գրված են հայատառ արաբերեն ախթարքներ ու աղոթքներ չար աչքից և չար ոգուց պաշտպանելու համար:

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի արժեքավոր խումբ են կազմում նաև քիմիային կամ ալքիմիային վերաբերող ձեռագրերը՝ թե՛ որպես ամբողջական ձեռագրեր, թե՛ բժշկական ձեռագրերի բաժին կազմելով: Ստորև ներկայացնում ենք դրանք:

Վիեն. 776 ձեռագիրը (1844 թ.) քիմիայի վերաբերյալ թարգմանական բանաքաղություն է: Հեղինակ-գրիչն այն վերնագրել է «Գիտութիւն քիմիական թարգմանեալ ի Յովհաննու Սիրնոսեան փիլիսոփայի Ուլնեցոյ ի գալլիական եւ յիտալական է եւ այլոց» (թ. 2ա): Ձեռագրի բովանդակությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ հայտնի գործերի թարգմանություններ, որոնք են. «... Գիրքս այս որ կայ ինքն Խալետի պատմութիւնն, որ պատուիրեաց իւր որդւոյն զի պատուէրք այս պահեալ էր», «Խրատ Զիպեո փիլիսոփայի. Սկիզբն գրոց արեգական եւ լուսնի, զոր հրեշտակքն եցոյց Ադամայ հրամանաւն Աստուծոյ եւ ես Զիպեոս հանի զայս գիրքս ի գրոց իմաստասիրաց եւ գոհացայ զԱստուծոյ», «Խրատ Ստեփաննոս փիլիսոփայի», «Արդ կոչեացեալ է սա գիտու-

թիւն քիմիական թարգմանեալ ի Յովհաննու Սիրնոսեան փիլիսոփայի Ուլնեցուց ի գալիլիականէ եւ յիտալականէ եւ այլոց», «Բանք իմաստասիրականք Ուլրիֆոս Ֆուլճիր գիտնական փիլիսոփայի: Սա եղեւ գործակալ մեծի Թէոփրաստայ պապին», «Բանք Արդեֆգոսի. Գիրք եւ յայտնութիւն գաղտնի սքանչելեաց բնութեան արարեալ ի գերազանց իմաստնոյն Արդեֆոսի ի լատին բարբառ, թարգմանեալ Յովհաննու Սերնոսեան փիլիսոփայէ ի հայկական լեզու...», «Ասացուած վասն սնտիկին եւ փիլիսոփայական քարին ի Մորճիր փիլիսոփայէ առ որդին իւր: Սիրելի որդեակ իմ, ուսուցից քեզ զայս ցանկալի գիտութիւնս, որ ծածկեալ եղեւ ի նախկին փիլիսոփայից»:

Բացի այս թարգմանություններից, ձեռագիրը պարունակում է հետևյալ բնագրերը՝ «Իքսիր արեգական», «Վասն լուսնի», «Վասն հրատի: Առ պողպատ որ կարտոց չի բաներ. վասն առաւել չորութեան», «Վասն լուսնթագի. Առ կլայիկ հալէ եւ լից վրան ձէթ եւ ծածկէ զինքն», «Վասն փայլածուի» և այլն:

Այս ենթավերնագրերի շուրջ հնարավոր թյուրմբռնումներից խուսափելու համար հարկ է նշել հետևյալը. քանի որ ալքիմիկոսների հիմնական նպատակն էր արհեստական եղանակով ստանալ ազնիվ մետաղներ, մի շարք հեղինակներ փորձել են «անտեղյակներից» թաքցնել դրանց էությունը՝ դիմելով խորհրդանշանների ու փոխաբերական արտահայտությունների: Արդյունքում ձևավորվել են հատուկ ալքիմիական ծածկագրեր, որոնք հիմնված էին արևի, լուսնի և մոլորակների նշանների վրա: Այս համակարգում, օրինակ, ոսկին ներկայացվում էր արևի, արծաթը՝ լուսնի խորհրդանիշով, այլ մետաղներ նույնպես ներկայացվում էին համապատասխան երկնային մարմինների անուններով:

Վիեն. 199 ձեռագիրը (18-րդ դ.), վերնագրված «Քիմիա (Ոսկեփորձութիւն)», ընդգրկում է Ա-ԼՁ և Զ-ԶԲ Դռները, որոնցից շատերը թերի են՝ «Դուռն լուսնի մեծ արուեստի որ օրինակեցաք ի ստեղծուածոցն Աստուծոյ», «Դուռն արձակել տալիին»²⁸ այսպէս է...», «Զուր որով երկաթ հալի», «Դուռն իմաստասիրաց...», «Դուռ մի այլ ի հաւու կիթն», «Դուռն ամենայն ցաւոց դեղ» և այլն:

Ձեռագրի վերջին էջին ներկայացված է աստղագուշակության երկու աղյուսակ՝ «Գ և Ը. և Թ. բարի լինի. գուշակէ թէ չէ մէռած մարդն կենդանի է և բարով» և «Դուռն որ գտնուս զսուր ածեն զաստեղացն որ կոչի դէմք. գիտցիր որ ամէն կենդանակերպն Գ բաժին է արած. և ամէն բաժին. աստղին միէն ասացել զերտ տան ու տէրն որ դիմացն է. այս է աղիւսակս» վերնագրերով:

Վիեն. 1776 ձեռագիրը (1773-ից հետո) վերնագրված է «Քիմիական արուեստ կամ ոսկեփոխութիւն եւ Քաֆին գիրք»: Այն, ինչպես վերնագրից երևում է, քիմիայի վերաբերյալ թարգմանական բանաբաղուցյուն է (տե՛ս ձե-

²⁸ Հմմտ. արաբ./պրսկ. talgh > հյ. տալկ, նաև՝ «նարպաֆար, փեֆեկաֆար»:

ռազմի հիշատակարանը, թ.1բ), որի թերթերին գրված են նաև դեղագրեր: Ձեռագիրն ընդգրկում է երկու բառարան՝ «Բառգիրք արարեալ մահտեսի Գրիգորէ» (կիսատ) և «Բառգիրք արարեալ մահտեսի Գրիգորէ» (հայերեն-թուրքերեն): Ձեռագրի վերջում հեղինակը ներկայացնում է «Յանկ բառից բնական իրաց, բուսոց, արմատից, հանքաց, խոտից եւ կենդանեաց» բաժինը, որը սկսվում է Ա տառով և մնում կիսատ: Շարունակությունը տեսնում ենք Վիեն. 1375 ձեռագրում (տե՛ս ստորև):

Վիեն. 1776 ձեռագիրը գրված է եվրոպական հաշվեգրքի թղթի վրա՝ կապույտ և սև թանաքներով: Ա կազմաստառին և թ. 1ա պատկերված են քիմիային վերաբերող պատկերներ՝ փորձերի համար նախատեսված անոթներ, աղյուսակներ, միջնագրայան քիմիական համակարգի տարրեր և դրանց մոլորակների, մետաղների ու երբեմն դեղագործական նյութերի համարժեքները:

Վիեն. 1375 ձեռագիր մատյանը բառգիրք է, վերնագրված՝ «Յանկ բառից բնական իրաց, բուսոց, արմատից, հանքաց և կենդանեաց»: Բաղկացած է 33 թերթից, գրիչը Կեսարացի տիրացու Կիրակոսն է, հավանաբար գրվել է 1773 թ. հետո: Բառգիրքը թարգմանական, նաև բացատրական բույթ ունի. տրված են բառերի թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն տարբերակները: Որոշ բառերի թարգմանությունները հավելված են նաև օգտակարության և կիրառելիության մասին տեղեկություններով: Պետք է նշել, որ բառի պարսկերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն տարբերակների վերևում առկա են «պր.» (=պարսկերեն), «արապ.» (=արաբերեն), «ֆր.» (=ֆրանսերեն) հապավումները, կամ՝ «արապի», «պարսկի», «հայոց», «հոռոմի», մինչդեռ թուրքերենի դեպքում նման նշում գլխավորապես բացակայում է, որից ենթադրելի է, որ հեղինակի և իր լսարանի համար թուրքերենը հասկանալի լեզու էր և կարիք չկար այն ծանոթագրելու: Այս երևույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ձեռագիրը գրվել է Օսմանյան կայսրության տարածքում և թուրքախոս հայերի միջավայրում, քանի որ բացատրություններում հանդիպում են նաև հայատառ թուրքերեն գրություններ:

Բերենք բառահոդվածների մի քանի օրինակ՝

էջ Ա. «Աղաոռ: սումախ. թաթարի (պր.) (հմմտ. պրսկ. tatarī). կարմիր պտուղ է ի մէջն կուտ ունի»:

էջ Ա. «Ամիկ: շէփին (հմմտ. պրսկ./թուրք. chepesh), պզտի արու այծ կամ ածֆէշ»:

էջ Գ. «Արջասպ: [զ]աջը ֆալըզ (հմմտ. օսմ. zāj qebrīs), դա[թ] (պր) (հմմտ. պրսկ. kāt), զան (արապ.) (հմմտ. արաբ. zāj), վիթիրի օլում (ֆր.)

(հմմտ. լատ. vitriolum), կալականես (հոռ.) (հմմտ. միջնադարյան լատիներեն՝ հումարենից chalcanthum)»:

էջ ԼԱ. «Ճուարիշ²⁹: արմատ մի է, փսխեցնելու հապերու կու մտնայ»:

էջ ԼԳ. «Մաէլ: միէլ (հմմտ.՝ արաբ. melh) որ պս. նամաֆ (հմմտ.՝ պրսկ. namak), հոռ. ալո (հմմտ.՝ հուն. alati), հյր. աղ, ֆր. սալ (հմմտ.՝ լատ. sal), թր. տուզ (հմմտ. թուրք. tuz)»:

Ձեռագիրը հատկապես կարևոր նյութ է պարունակում բնագիտության թեմատիկ դաշտի բառապաշարի պատմական ուսումնասիրության համար:

Սույն հաղորդումը Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտաշխատողների Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան կատարած հնգօրյա այցի ընթացքում հավաքած նյութերն ի մի բերելու փորձ է: Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ պահվող բժշկական և բնագիտական ձեռագիր մատյանները մինչ այժմ համակողմանի ուսումնասիրության չեն ենթարկվել և չեն ընդգրկվել թեմատիկ հետազոտությունների մեջ: Ներկայացված ձեռագրերի լեզվական նյութը ներառվելու է հայերեն բժշկական ձեռագրերի հանրալեզվաբանական ուսումնասիրությունների մեջ: Դրանց մեջ կան իսլամական, նաև եվրոպական հայտնի բժշկական երկերի հայերեն թարգմանություններ, ժողովրդական կիրառական բժշկարաններ, որոնք տարբեր գրչության վայրերի հայերենի բարբառային հարուստ նյութ են պարունակում, բազմալեզու բառարաններ, որոնք կարևոր են հայերեն բժշկական բառապաշարում հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզվաշերտերի նույնականացման համար:

²⁹ Պրսկ. gowāresh «մարսում, մարսողություն» բառի արաբականացված ձևն է, միջնադարյան բժշկական բնագրերում այն խյուսի անվանումն է, որը պատրաստվել և օգտագործվել է մարսողությամբ նպաստելու համար: Ընդ որում, ջուվարիշները եղել են անուշահոտ և անուշահամ խյուսեր: Ներկայացվող բառգրքում այն ներկայացվում է որպես արմատի անուն:

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ

1. Ներկայացվող հոդվածի ծավալը չպետք է գերազանցի 40.000 նիշը՝ ներառյալ բացատները, հրապարակումներինը՝ 80.000 նիշը:
2. Հոդվածին և ամփոփումներին վերնագրից հետո պետք է նախորդեն բանալի բառեր՝ թվով 8-10:
3. Հոդվածին պետք է հետևի ամփոփում՝ անգլերեն (ֆրանսերեն, գերմաներեն) և ռուսերեն՝ 100-300 բառ ծավալով: Այլալեզու հոդվածների դեպքում ամփոփումները համապատասխանաբար հայերեն են և երրորդ լեզվով: Ամփոփման վերնագիրն ու հեղինակի անունը ձևավորել ինչպես հոդվածի հիմնական բնագրում՝ առանց «Ամփոփում», “Резюме”, “Summary” և նման նշումների:
4. Հայերենի համար օգտագործել AMM MairTcutcak (unicode) տառատեսակը: Ռուսերեն և լատինատառ մասերը շարել Times New Roman տառատեսակով: Հիմնական բնագրի տառերը՝ շեղ (italic), չափը՝ 12, տողատակինը՝ ուղիղ, չափը՝ 10:
5. Հայերեն հատուկ անուններն ու եզրերը լատինատառ տառադարձելիս հետևել Library of Congress Romanization Table-ին՝

ա – a	բ – b	գ – g	դ – d	ե – e	զ – z	է – ē	ը – ě	թ – t‘	ժ – zh
ի – i	լ – l	խ – kh	ծ – ts	կ – k	հ – h	ձ – dz	ղ – gh	ն – ch	մ – m
յ – y	ն – n	շ – sh	ո – o	չ – ch‘	պ – p	ջ – j	ր – r	ս – s	վ – v
տ – t	ր – r	ց – ts‘	ւ – w	փ – p‘	ֆ – k‘	եւ – ew	օ – ō	ֆ – f	

6. Աշխատությունների տողատակի հղումներում կիրառել միջազգայնորեն ընդունված հետևյալ ձևերը.
 - ա. Գրքերի և պարբերականների վերնագրերը գրել *շեղատառ* (italic):
 - բ. Հոդվածների (և գրքերի գլուխների) վերնագրերը՝ ուղիղ (ոչ շեղ), չակերտների մեջ:
 - գ. Շարքերի վերնագրերը գրել փակագծերում ուղիղ՝ հրատարակման վայրից առաջ:
 - դ. Աշխատությանը վերաբերող տվյալներն իրարից բաժանել ստորակետով:
 - ե. Նույն աշխատության կրկին վկայակոչման դեպքում նշել միայն հեղինակին և վերնագիրը կամ հանաչելի ձևով այն համառոտել:

- գ. Եթե կրկին վկայակոչումն անմիջապես հաջորդում է առաջինին, գրել «նույն տեղում» և էջահամարը (եթե փոխվել է): Եթե հաջորդաբար նույն հեղինակի տարբեր աշխատություններ են նշվում, գրել՝ «նույնի» և աշխատության տվյալները:
- է. Մրանց գումարվում է *ՔՄ*-ում ավանդական դարձած՝ **հեղինակի անունը թավ** (bold), իսկ *խմբագրի, կազմողի, թարգմանչի անունը թավ և շեղ* (bold + italic) գրելու պահանջը:

Օրինակներ՝

Դավիթ Անյաթը, *Սահմանք իմաստասիրության*, համահավաք ֆննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1960, պրակֆ ժէ., էջ 132:

Paul J. Alexander, “Medieval Apocalypses as Historical Sources,” *American Historical Review*, 73, 1968, p. 998:

Մովսես Կաղանկատացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի* (ՄՀ¹, ժե. հատոր, ժ. դար), Երևան, 2011, էջ 27-437

Philonis Alexandrini *Quaestiones in Genesim et in Exodum. Fragmenta Graeca*, ed. F. Petit (Les oeuvres de Philon d'Alexandrie 33), Paris, 1978

7. Հանախակի հղվող աղբյուրների համար մշակել համառոտագրություններ, որոնց ցանկը կցել հոդվածի վերջում:

8. Գլխավոր հավաքածուներում պահվող հայերեն ձեռագրերը հիշատակել հետևյալ հապավումներով.

ՄՄ 1746 (Մաշտոցի անվան Մատենադարան):

Եղմ. 1903 (Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանք):

Վնտկ. 456 (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն):

Վիեն. 2159 (Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն):

Փրգ. 58 (Փարիզ, Ֆրանսիայի Ազգային գրադարան):

(Մնացած հավաքածուների համար հապավումներ կմշակվեն ըստ անհրաժեշտության: Առաջարկում ենք ծանոթանալ հետևյալ կայքէջում գետեղված և միջազգայնորեն կիրառվող հապավումներին՝ Coulie, *Liste des sigles utilisés pour désigner les manuscrits* (Coulie – 2002), <http://sites.uclouvain.be/aiea/wp-content/uploads/2014/03/Sigles.pdf>):

¹ = Մատենագիրք հայոց: Այլ հանրահայտ հապավումներ են ՊՔՀ = Պատմաբանասիրական հանդես, ՔՄ = Բանբեր Մատենադարանի, ՀԱ = Հանդես ամսօրեայ, ԼՀԳ = Լրաբեր հասարակական գիտությունների, ՔԵՀ = Բանբեր Երևանի համալսարանի, REArm = Revue des Études Arméniennes:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՔԵԼՅԱՆԱԿԱՆ

Վահան Տեր-Ղևոնդյան

Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գիտական ուղին 5

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Վահե Թորոսյան

Թագադրության հայկական ծեսի բյուզանդական արմատները 13

Սամվել Ռամազյան

Մովսես Խորենացու հիշատակած հունական Արեգ քաղաքի խնդիրը 25

Թամարա Մինասյան

Իսահակ վարդապետ Մակվեցի 45

Լիլիթ Հովսեփյան

«Երգ երգոցի» բնագիրն ըստ Վարդան Արևելցու մեկնության մեջ

Գրիգոր Նարեկացուց արված քաղումների 58

Նաիրա Մարտիրոսյան

Մերձամուսնության կանոնական և սովորութային

իրավունքի հակասությունները Հայոց մեջ 19-րդ դարում 79

ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Բուժաղոթքները և բուժական հմայագրերը միջնադարյան

հայերեն գրավոր աղբյուրներում 99

Դոնարա Կարապետյան

Բյուզանդական բժշկության արձագանքները

Ամիրգովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկության» երկասիրության մեջ 123

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հակոբ Քյոսեյան

Վարդապետական աստվածաբանությունը

Հովհաննես Կոլոտենցի եսայու մեկնության մեջ 142

ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՎ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Կարեն Մաքևոսյան

*ԺԳ դարի հիշատակարաններ տասնչորս ձեռագրից
(լրացում ԺԳ դարի հիշատակարանների ժողովածուին).....* 157

Արմինե Մելիքյան

Հովսեփ Վարդապետ Արցախեցի «Վահան ուղղափառաց» 193

Սառա Ղազարյան

*Հակոբ Սրճեցու «Ներբողեան ի ննջումն Սրբոյ Աստուածածնին եւ
միշտ կուսին Մարիամու» ճառը (քննական բնագիր).....* 218

Գոհար Ա. Գևորգյան

*Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս
Բագրատունու գործունեությունն էջմիածնի Սինոդին ուղղված
հայտարարության քննության համատեքստում.....* 256

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

Հասմիկ Կիրակոսյան, Վեներա Մակարյան

*Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի բժշկական ձեռագրերը
ռուսումնասիրության հեռանկարներ* 287

*ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈՐՎԱԾՆԵՐԻ
ՁեվԱՎՈՐՄԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ* 304

CONTENTS

ANNIVERSARY

Vahan Ter-Ghevondian

The Scholarly Career of Levon Ter- Petrossian.....	5
--	---

HISTORY AND PHILOLOGY

Vahe Torosyan

The Byzantine Roots of the Armenian Coronation Rite.....	13
--	----

Samvel Ramazyan

The Problem of the Greek City “Areg” Mentioned by Movses Khorenats‘i.....	25
---	----

Tamara Minasyan

Isahak Vardapet Makuets‘i.....	45
--------------------------------	----

Lilit Hovsepyan

The Text of the “Song Of Songs” According to the Excerpts From Grigor Narekats‘i in the Commentary of Vardan Arewelts‘i.....	58
---	----

Naira Martirosian

Contradictions between Canon Law and Customary Law Regarding Close-kin Marriages Among Armenians in the 19th Century.....	79
--	----

HISTORY OF MEDICINE

Karine Mosikyan

Healing Prayers and Healing Spells in Medieval Armenian Written Sources.....	99
---	----

Donara Karapetyan

Echoes of Byzantine Medicine in Amirdovlat‘ Amasiats‘i’s Work <i>the Benefits of Medicine</i>	123
--	-----

THEOLOGY

Hakob Keoseyan

Dogmatic Theology in the Commentary on Isaiah by Yovhannēs Kolotents‘.....	142
---	-----

TEXTS AND DOCUMENTS

Karen Matevosyan

Colophons from Fourteen Manuscripts of the 13th Century
(supplement to the Collection of Colophons of the 13th Century).....157

Armine Melkonyan

Hovsep‘ Vardapet Arts‘akhets‘i, *Shield For The Orthodox*.....193

Sarah Ghazaryan

Jacob of Sarug’s Homily “On the Dormition of
Virgin Mary the Theotokos”.....218

Gohar Gevorgyan

The Activities of the Primate of the Diocese of the Armenian Church
in Georgia Archbishop Karapet Bagratuni in the Context
of his Statement Addressed to the Synod of Echmiadzin.....256

REPORT

Hasmik Kirakosyan, Venera Makaryan

Medical Manuscripts in the Mekhitarist Library in Vienna.
Research Prospects.....287

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕЙ

Ваан Тер-Гевондян	
Научная стезя Левона Тер-Петросяна.....	5

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Ваге Торосян	
Византийские корни армянского обряда коронования.....	13
Самвел Рамазян	
Проблема греческого города «Арег», упомянутого Мовсесом Хоренаци	25
Тамара Минасян	
Вардапет Исаак Маквеци.....	45
Лилит Овсепян	
Текст “Песни песней” по выдержкам из Григора Нарекаци в толковании Вардана Арвелци	58
Наира Мартиросян	
Противоречие между каноническим и обычным правом по поводу кровнородственного брака у армян в XIX веке.....	79

ИСТОРИЯ МЕДИЦИНЫ

Карине Мосикян	
Целебные молитвы и лечебные заклинания в средневековых армянских письменных источниках.....	99
Донара Карапетян	
Отголоски византийской медицины в труде Амирдовлата Амасиаци «Польза медицины».....	123

БОГОСЛОВИЕ

Акоп Кеосеян	
Догматическое богословие в «Толковании Исайи» Ованнеса Колотенца.....	142

ТЕКСТЫ И ДОКУМЕНТЫ

Карен Матевосян

Памятные записи четырнадцати рукописей XIII века
(дополнение к сборнику памятных записей XIII века).....157

Армине Мелконян

«Щит православных» Вардапета Овсепя Арцахеци 193

Сара Казарян

Гомилия Иакова Серугского
«На Успение Богородицы Девы Марии».....218

Гоар Геворгян

Деятельность предводителя Армянской Епархии в Грузии
архиепископа Карапета Багратуни в контексте
адресованного Синоду Эчмиадзина заявления.....256

СООБЩЕНИЕ

Асмик Киракосян, Венера Макарян

Медицинские рукописи в библиотеке Мхитаристов в Вене.
Перспективы исследования.....287

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 40

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 40

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 40

Զևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, Ավետարան, Կիլիկիա, ծաղկող Սարգիս Պիծակ, ՄՄ 5786
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում, Երևան, Ներսիսյան 1
Զափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 19.5, տպաքանակ՝ 150

«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական
ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033
publishing.matenadaran@gmail.com
Ամսագրի թվային տարբերակը՝
banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/